

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M.FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 13

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2017

**Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədliyəv, akademik Teymur Kərimli, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Möhsün Nağısoylu, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüşət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., prof. Əzizxan Tanrıverdiyev, f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, fil.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2017, № 13

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2017

www.filologiyameseleleri.net

DİLÇİLİK

LEYLA MAHMUDOVA
BDU-nun dosenti
mahmudova.1969@mail.ru

FARS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN QARŞILIQLI TƏHLİLİ VƏ TƏRCÜMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: frazeologiya, sabit birləşmələr, alınmalar, frazeoloji birləşmələr, söz birləşməsi, idiomatik ifadələr, atalar sözləri

Ключевые слова: фразеология, устойчивые выражения, заимствование, фразеологические сочетания, словосочетание, идиоматические выражения, поговорки.

Key words: fixed expressions, phraseological combinations, proverbs, phraseology, idiomatic expressions, borrowed words, the expression.

Müxtəlif dillərdə frazeoloji vahidlərdəki oxşarlığı bəzən də eyniliyi izah edən başqa amillər də vardır. Təbii ki, qohum dillərdə danışan və etnik mənşəcə yaxın olan xalqların frazeoloji vahidlərində oxşarlıq və eyniyyətə daha çox rast gəlinir.

Lakin xalqların ərazi birliyi, ictimai həyat, iqtisadi əlaqələr, məişət, adət-ənənə, mədəni həyat yaxınlığı da çox mühüm rola malikdir, çünki bu yaxınlıq nəticəsində xalqlar qarşılıqlı əlaqəyə, təsirə məruz qalır, bir xalqın dilindən tək-tək sözlər, ifadələr, ibrətamiz kəlamlar, atalar sözləri və s. o biri xalqın dilinə keçir.

Alınma ifadələrdə çox vaxt məzmunla yanaşı ifadə tərzində saxlanıla bilər (1,134).

Mənşə etibarilə heç bir yaxınlığı olmayan fars və Azərbaycan dillərində frazeologiyanın ən mühüm mənbəyini təşkil edən atalar sözləri, zərbməsəllərin, hikmətli kəlamların oxşarlığı, əksər hallarda leksik və məzmun eyniyyəti məhz bu iki ölkə arasındakı qonşuluq, yüz illərlə davam edən mədəni, ictimai, iqtisadi əlaqələrin, həm də fars və Azərbaycan xalqlarının milli adət-ənənələrinin və məişətinin oxşarlıqlarından irəli gəlir.

رو ترش کردن *üzünü turşتماق*
داغ به دل گذاشتن *ürəyinə dağ qoymaq*

دامن (کسی) را گرفتن *ətəyindən yapışmaq*
چانه زدن *çəna döymək*

Şübhəsiz ki, bu və ya digər atalar sözünün, yaxud hikmətli kəlamın hansı dildən hansına keçmiş olduğunu dəqiqləşdirmək üçün konkret, çoxcəhətli və ardıcıl elmi tədqiqat tələb olunur. Lakin şübhəsizdir ki Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi Mücirəddin Beyləqani, Cəmaləddin Movlana kimi fars dilində yazıb yaratmış dahi Azərbaycan mütəfəkkirləri sayəsində bir çox türk folklor ünsürləri fars poeziyasında özünə yer tapmışdır.

Bu məqalədə Fars və Azərbaycan dillərində frazeoloji vahidlərin qarşılıqlı təhlili üçün ən dəyərli mötəbər mənbə kimi həm fars dilində yazıb yaratmış məşhur Azərbaycan şairlərinin, həm də dahi fars şairlərinin yaradıcılığına müraciət etməyi daha məqsədəuyğun hesab etdik. Məsələn, Nizaminin aşağıdakı beytlərində işlənmiş ifadələr “Öz ayağını baltalamaq”, “Sözünü bişirib çıxarmaq”, “Başında dəyirman daşı fırlanmaq”, “Papağını yan qoymaq”, “Eşşək kimi palçığa batıb qalmaq”, “Atın ölümü itə bayramdır”, “Ürəyə daş bağlamaq” farsca da təqribən eyni şəkildə ifadə olunmuşdur:

دل من در حق من رای بد زد بدست خود تیر بر پای خود زد (خسرو و شیرین)

“Mənim könlüm mənim haqqımda pis rəydə oldu, özü əli ilə öz ayağını baltaladı”.

سخن باید بدانش درج کردن چو زر سنجیدن آنگه خرج کردن (خسرو و شیرین)

“Sözünü gərək düşünüb (bişirib) deyəsən, qızıl gül kimi ölçüb sonra xərcləyəsən”.

گرم سنگ آسیا بر سر بگردد دل آن دل نیست کز دلبر بگردد (خسرو و شیرین)

“Başımda dəyirman daşı fırlansa da ürəyim o ürək çalandan (dərbərdən) dönən deyil”.

بیا تا کژ نشینم راست گویم چه خواری ها کزو نامد برویم (خسرو و شیرین)

“Gəl, əyri oturub düz danışım, ondan nə kimi təhqirlər görmədim”.

چو از دست تو ناید هیچ کاری به دست دیگران می گیر ماری (خسرو و شیرین)

“Əlindən heç bir iş gəlmədiyi üçün sən ilanı başqalarının əli ilə tut”.

نبودی یک زمان بی یاد دلدار وز آن اندیشه می پیچید چون مار (خسرو و شیرین)

“Heç bir vaxt öz dildarını yaddan çıxarmırdı, onun dərdindən ilan kimi qıvrılırdı”.

Fars dilində frazeologiya sahəsinin ilk tədqiqatçılarından olan Əli Əkbər Dehxoda klassik fars poeziyasının məhz Sədi, Hafiz, Moləvi, Naser Xosrov, Onsori kimi şairlər tərəfindən frazeoloji vahidlərlə zənginləşdiyini dəfələrlə qeyd etmişdir (2, 256). Bu məqalədə həmin hikmətli kəlamların və aforizmlərin Azərbaycan dilində mövcud olan qarşılığı göstərilir ki, bu da təbii ki, həm eyni, həm də müxtəlif leksik tərkibə malik ola bilər.

Yuxarıda adları çəkilmiş şairlər içərisində, xüsusilə Sədi poeziyası aforizmlərlə və hikmətli sözlərlə son dərəcə zəngindir:

مشک آن است که خود ببوید، نه آن که عطار بگوید
Üzük qaşıyla tanınar
چراغ از بهر تاریکی نگهدار
Saxla samanı, gələr zamanı

عالم بی عمل زنبور بی عسل است
Əməlsiz alim bal verməyən arı kimidir

ادب از بی ادب آموز
Ədəbi ədəbsizdən öyrən
آب رفته به
جوی نیاید
Atılan ox geri qayıtmaz

تو قدر آب چه دانی که در کنار فراتی
Toxun acdan xəbəri olmaz
اگر ژاله هر قطره ای دُر شدی
چو خرمهره بازار از او پر شدی

Hər oxuyan Molla Pənah olmaz
شفا بایدت داروی تلخ نوش
Könlü balıq istəyənin quyruğu suda gərək
چو به گشتی طیب از خود میزار
Quyruğu qapı ağzından çıxmaq
جور استاد به ز مهر پدر

Ustadın sərtliyi ata nəvazişindən daha yaxşıdır
چنان قحط سالی شد اندر دمشق که یاران فراموش کردند عشق
Yaxşı dost yaman gündə tanınar

Hafiz yaradıcılığında rast gəlinən aforizmlər:

بگذرد این روزگار تلخ تر از زهر بار دگر روزگار چون شکر آید
Yaman günün ömrü az olar
وقت را غنیمت دان آن قدر که بتوانی

Vaxt qızıldır

Moləvi yaradıcılığında işlənmiş kəlamlar:

از پی هر گریه آخر خنده ای است
Hər qaranlıq gecənin bir işıqlı gündüzü var
عاقلان را یک اشارت بس بود

Arifə bir işarə kifayətdir

Firdovsi yaradıcılığında frazeoloji nümunələr:

بزرگی سراسر به گفتار نیست
دو صد گفته چون نیم کردار نیست
Güc sözdə deyil, işdədir
قضای نبشته نشاید سترد

Yazıya pozu yoxdur

تو تیغ سخن را مکش از نیام

Qılınc yarası sağalar, söz yarası yox

Göründüyü kimi, kiçik bir məqalə çərçivəsində tam və ətraflı nəzərdən keçirilməsi mümkün olmayan bu mövzunun fars dili ilə məşğul olan mütəxəssislər tərəfindən daha dərin və ətraflı araşdırılmas bu günkü iranşünaslıq qarşısında duran ən aktual məsələlərdən biridir.

Ədəbiyyat

- 1.Веретенникова А.А. Очерки глагольной фразеологии персидского языка. М.,1993.
- 2.Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. М., 1978.
- 3.Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка.М.,2001.
- 4.Shaki M. Principles of Persian Bound Phraseology. Prague, 1967.
5. علی اکبر دهخدا، امثال و حکم، جلد ۱-۴، تهران ۱۳۳۸.
6. نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. باکو، ۱۹۶۰.
7. سعدی شیرازی. گلستان. تهران، ۱۳۳۲.
8. حافظ شیرازی. دیوان حافظ. تهران، ۱۳۳۵.

Л. Махмудова

Сопоставительный анализ и особенности перевода фразеологических единиц в персидском и азербайджанском языках

Резюме

В статье рассматривается ряд фразеологических единиц использованные в классической персидской литературе, которые по форме и содержанию совпадают с соответствующими фразеологическими сочетаниями современного азербайджанского языка. Высказывается мысль о возможности различных путей появления одинаковых выражений в персидском и азербайджанском языках, генетически ничего общего неимеющих.

В частности утверждается, что наряду с заимствованиями могут быть и случаи самостоятельного появления подобных выражений в

каждом из этих языков, обусловленные общими экономическими, общественно-политическими, бытовыми и другими условиями жизни народов.

L.Mahmudova

Comparative analysis and speciality of translation of phraseological combinations in persian and azerbaijan languages

Summary

This article considers a number of phraseological combinations used in classical persian language which in form and content coincide with the corresponding phraseological combinations of modern Azerbaijani language. It expresses the idea of the possibility of different ways of appering same expressions in Persian and Azerbaijani languages which are different genetically. In particular article shows that there can be also cases of independent emergence of similar expressions in each of these languages .

Caused by the general economic, social and polotical and other living conditions of the life of nations. in addition to borrowing same expressions may be cases of self-emergence of such expressions in each of these languages, due to general economic, social, political and other conditions of the life of nations.

Rəyçi:

M.Məmmədova
Filologiya elmləri namizədi, dosent

АЛМАС ГАДЖИЕВА
кандидат филологических наук, доцент
Бакинского славянского университета
almas@mail.ru

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ РАЗВИТИЯ ТЕОРИИ ПЕРЕВОДА

Açar sözlər: tərcümə nəzəriyyəsi, paradigma, müqayisə, üslub, konsepsiya, ekvivalentlik, spesifiklik

Ключевые слова: теория перевода, парадигма, сравнение, стиль, концепция, эквивалентность, специфика

Key words: theory of translation, paradigm, comparison, style, concept, equivalence, specificity

Талантливые переводчики, переводя текст, дают ему вторую жизнь и затем миллионы читателей, даже не думая о переводчиках, читают эти произведения. К.Чуковский, С.Маршак, Ч.Айтматов, В.Кафаров и много знаменитых переводчиков вдохнули в переводимые ими тексты новую жизнь. Благодаря их трудам миллионы читателей познакомились с мировой литературой. Исследователи перевода считают, что теория перевода получает развитие со второй половины XX века. Известно, что французский исследователь П.Ф. Кайе назвал XX век веком переводов. Его работа посвящена анализу перевода в кино. Проблема перевода кинодиалога находит освещение в работах российских языковедов И.С.Алексеевой, В.Ю.Розанова. Место перевода радиопередач, телепередач, рекламы, перевода кино в общей переводческой квалификации ждет своего решения в новых исследовательских работах. В наше время изменяется характер переводческой деятельности, как замечают исследователи перевода - доминирует информативный (деловой) П., в результате которого должен иметь место аутентичный Т. на двух языках [6]. Теория перевода в начале XXI века в эпоху глобализации мирового сообщества развивается ускоренными темпами, потребность в современных переводчиках с каждым годом растет. В любой области развития современной мировой экономики требуются знающие и любящие свое дело переводчики. В.Б. Шереметов в лекции по переводу отмечает, что современный переводчик - это «терминовед, лексикограф, специалист в области международной торговли, лингвист-прикладник, технический редактор, консультант, консультант по связям с общественностью, эксперт в области компьютерного проектирования и производства, редактор иностранной литературы, эксперт в области издательской работы (desktop publishing) и др.» [6].

И.С.Алексеева, анализируя современное состояние теории перевода в России, считает, что теория перевода выросла из литературной критики XIX века. Затем в советское время появились статьи К.И.Чуковского, Н.Гумилева, А.М.Горького. И.Н.Фурсова в статье «Специфика перевода художественного текста» отмечает, что в 1919 году издательство «Всемирная литература» выпустило первое пособие по переводу - брошюру «Принципы художественного перевода», где печатались статьи К.И.Чуковского, А.М.Горького, Н.С.Гумилева. Она замечает, что традиции перевода в России отличаются от подхода к переводу на Западе [5]. К.И.Чуковский в книге «Высокое искусство» раскрывает огромное значение художественного перевода в Советском многонациональном государстве: «Несколько позднее, в самом начале двадцатых годов, стал выясняться и другой в высшей степени значительный факт, еще более повысивший в наших глазах ценность переводческой работы. Поняли, что в условиях советского строя художественный перевод есть дело государственной важности, в котором кровно заинтересованы миллионы людей – украинцы, белорусы, грузины, армяне, азербайджанцы, узбеки, таджики и другие народы, впервые получившие возможность обмениваться своими литературными ценностями. Победа ленинской национальной политики в корне изменила всю литературную жизнь нашей многонациональной, многоязычной страны. И когда поэты-переводчики Н. Гребнев и Я. Козловский делают достоянием русской поэзии песни аварца Расула Гамзатова, когда Леонид Первомайский отдает свой умный талант переводам на украинский язык дагестанских, осетинских, молдавских, словацких, сербских, мордовских баллад, их одушевляет сознание, что этим они не только обогащают родную словесность, но и служат великому делу сплочения народов. И разве не этой же цели служат труды Бориса Пастернака и Николая Заболоцкого, приобщивших к русской словесности таких гигантов грузинской поэзии, как Руставели, Гурамишвили, Орбелиани, Чавчавадзе, Важа Пшавела и их достойных наследников – Тициана Табидзе и Паоло Яшвили. Свою главную миссию советские переводчики видят именно в служении этой возвышенной цели. Каждый из них мог бы сказать о себе крылатыми словами поэта Бориса Слуцкого: «Работаю с неслыханной охотой Я только потому над переводами, Что переводы кажутся пехотою, Взрывающей валы между народами» [4, с.10]. К.И.Чуковский на примере С.Маршака проводит мысль: «Отсюда, как мне кажется, непреложная заповедь для мастеров перевода: перелагай не всякого иноземного автора, какой случайно попадетя тебе на глаза или будет навязан тебе торопливым редактором, а только того, в которого ты жарко влюблен, который близок тебе по биению сердца, в которого ты хотел бы влюбить соотечествен-

ников. Об этом часто твердил сам Маршак. «...Если, - говорит он, — вы внимательно отберете лучшие из наших стихотворных переводов, вы обнаружите, что все ОНИ - дети любви, а не брака по расчету» [4, с.225]. И.С.Алексеева считает серьезным трудом по теории перевода книгу А.В.Федорова «О художественном переводе», опубликованную в 1941 году. А.В.Федоров предлагает свою концепцию эквивалентности - концепцию полноценности перевода, которую видит в полной передаче содержания и функционально адекватной передаче всех средств стиля...Работы Федорова заложили основы лингвистического подхода к процессу и результатам перевода [1, с.27]. И.С.Алексеева рассматривает мировую транслатологию. Она считает, что развитие мировой теории перевода укладывается в рамки трех исследовательских парадигм: 1. Статистическая парадигма – ориентация на язык как систему и восприятие перевода как перевода языков в разных ипостасях. 2. Динамическая парадигма – ориентация на текст как речевую реализацию языка. 3. Деятельностная парадигма – ориентация на переводческую деятельность [1, с.28]. Все книги, изданные в России, имеют прикладную направленность, профессия переводчика стала самой востребованной, это же можно отнести и к азербайджанским переводчикам. В последние десятилетия стремительно развивается теория перевода в Азербайджане, также появились исследования по переводу отечественных авторов, переводчиков. При Кабинете Министров Азербайджанской республики создан Переводческий центр, который ведет большую работу в области перевода. Приведем названия лишь некоторых книг по проблемам перевода, изданных в Баку: Рафили М. Ахундов на русской сцене. «Ботаник Мусье Жордан». В кн.: Рафили М. Мирза Фатали Ахундов. Баку, Азернешр, 1939, с. 135-159, Велиханова Ф. История перевода Азербайджана. Баку, «Эльм», 1994, Шариф А. Актуальные проблемы теории художественного перевода. Из кн. «Искусство перевода. Сборник». Баку, «Эльм», 1990, с. 40-47, Шарифли Т. «Двенадцать» А.Блока в азербайджанских переводах. Из кн. «Искусство перевода. Сборник». Баку, «Эльм», 1990, с. 149-158, Новрузов Р.М. К контекстуальным значениям перевода слова «Каббала». Проблемы современной лингвистики (языковые контакты). II Международная научная конференция (22-23 ноября 2007 года, Баку, Азербайджан). Баку, «Китаб алеми», 2007, с. 216-219, М.Искандерзаде. Мастерство художественного перевода, Баку, 2013. Знаменитый русский писатель А. И. Куприн замечал, что «...для перевода с иностранного языка мало знать, хотя бы и отлично, этот язык, а надо еще уметь проникать в глубокое, живое, разнообразное значение каждого слова и в таинственную власть соединения тех или других слов» [2, с. 26]. Итак, разберемся, что значит проникать в значение каждого слова для переводчика? Обратимся

к высказываниям некоторых переводчиков. К примеру, М.А.Сиривля, В.А.Кан отмечают, что «переводчик художественных текстов должен не только мастерски владеть иностранным языком, он также должен быть знатоком культуры страны, на языке которой был написан оригинальный текст. Затруднительным представляется перевод текстов другой эпохи, или культуры, без соответствующих знаний» [3, с.70]. И для подтверждения этой мысли авторы приводят описание женской красоты в разных культурах, к примеру, в русской и арабской. Например, сравнение девушки с верблюдицей для арабской культуры поэтично, ведь верблюд символ красоты в арабской культуре, а на русский язык эта передача переводчиком может считаться непристойной, так как в русской поэтической системе образ лебедя и березы используется для передачи девичьей красоты. Итак, переводчик в ходе перевода должен учитывать культурные различия народов, специфику национальных особенностей языка, с которого делается перевод, учитывать фразеологию, идиомы, отражающие национальный менталитет переводимого языка. Таким образом, в заключение хочется подчеркнуть, что искусный переводчик в процессе перевода пытается и добивается устранить языковой и межкультурный барьер между автором, написавшим произведение и будущим читателем, пропуская оригинальный текст через своё восприятие.

Литература

1. Алексеева И.С. Современное состояние теории перевода в России (критический обзор), Вестник Санкт-Петербургского университета, Сер.9, 2008, Вып.1, с. 26-38.
2. Куприн, А. И. Юнкера. М. : Эксмо-Пресс, 2007. С. 1-78.
3. Сиривля М.А, Кан В.А. Некоторые проблемы перевода художественных текстов, *Lingua mobilis* № 7 (46), 2013, с.68-73.
4. Чуковский К.И. Высокое искусство, М.: Советский писатель, 1968, 384 с.
5. www.alba-translating.ru/ru/articles/2015/1913-fursova.html
6. <http://www.lib.csu.ru/texts/lingua/ShemetovBV.pdf>

А.Насијева

Tərcümə nəzəriyyəsinin inkişafının bəzi aspektləri haqqında

Xülasə

Məqalədə tərcümə nəzəriyyəsinin inkişafının bəzi aspektlərindən bəhs edilir. Müəllif bu məqsədlə tərcümə nəzəriyyəsinin inkişafının bəzi aspektlərinin müasir vəziyyətini təhlil edir. Həmcinin o dünya və Rusiya tərcümə nəzəriyyəsi

yəsinin əhəmiyyətini vurğulayır. Məqalədə tərcümə nəzəriyyəsi haqqında olan bir çox tədqiqat işləri izlənilmiş və ardıcılıqla işıqlandırılmışdır. Müəllif həm də bədii tərcümənin incəlikləri barədə öz fikirlərini bildirir. Mətnin bədii tərcüməsində dil daşıyıcılarının milli xüsusiyyətləri nəzarə alınmalıdır. Bir sözlə bədii tərcümə prosesində frazeologizmlər tərcümə olunan dilin tələblərinə cavab verməlidir. Tərcümə olunan dilin frazeologiyası, sabit söz birləşmələri, dialoqlar çox incəliklə tərcümə olunmalıdır. Kinolarda iştirak edən qəhrəmanların dialoqları dəqiqliklə tərcümə edilməlidir. Yəni, başqa bir xalqın düşüncələri, milli xüsusiyyətləri dil vasitəsilə tərcümə olunmalıdır. Ümumdünya tərcümə nəzəriyyəsinin inkişafı zəmanənin müasir tələblərinə cavab verir. Müəllif məqalədə göstərir ki, müasir dövrümüzdə tərcümə sosial-dil kommunikasiyasının əsas və vacib məsələlərindən biridir.

A.Hajieva

On some aspects of the development of translation theory Summary

The current article describes some aspects of the development of translation theory. For this purpose, the author analyzes modern situation of some aspects of the development of translation theory and emphasizes the importance of world and Russian translation theory. In the article, a lot of research works about translation theory were monitored and illuminated in sequence. The author also writes and expresses his views from the subtleties of artistic translation. In the article, the author illustrates that translation is one of the key and important issues of socio-linguistic communication in modern times. The artistic translation of the text should take into account the national characteristics of native speakers. In a word, in the process of artistic translation, phraseological units must meet the requirements of the translated language. The phraseology of the translated language, fixed word combinations, and dialogues should be translated very thoroughly. The translation of the dialogues of the characters involved in the cinema should be accurate. That means that, the thoughts and national characteristics of another nation should be translated into other language. The development of the world translation theory meets modern requirements.

Rəyçi: Nəsirağa Məmmədov
Filologiya elmləri doktoru, professor

AFAQ İSMAYILOVA
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ETİMOLOJİ CƏHƏTDƏN - “XAKAS” SÖZÜNÜN ANLAMI

Açar sözlər: Azərbaycan dili, türk dilləri, Xakas, Xəzər, qırçaq, Qafqaz, Altay dil ailəsi.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, тюрские языки, Хакас, Хазар, Кыпчак, Кавказ, алтайская семья языков.

Keywords: Azerbaijan, Turks, Khakas, Khazar (Caspian), kipchak, Caucasus, Altay family.

Türk Dünyasının coğrafi arealı bixımdan Sibir, özəlliklə də Altay-Sayan-Alatau dağlarının bozkır qucağında və aylı gecələrin gümüş kəməri Yenisey (Ana Çay) çayı qıyılarındakı (bu çayın əski adı –Uluq çayı olmuşdur) Xakas Respublikası çağdaş xakas türklərinin tarixi yurdu. Burada onların tarixi izlərinin yaşı uzaq minilliklərə kimi uzanıb gedən mədəni abidələrin sayı-hesabı yoxdur. Xakas Türkləri ilə ilgili bir çox qaynaqlarda onlar KARA Kirgiz, ya da YENİSEY QIRĞIZLARI adı ilə tanınıblar. Bizim eradan öncə II yüzillikdə əski Çin qaynaqlarında ilk dəfə –“XAKAS”-etnonimi türk boylarından biri kimi adı keçmişdir (1, 5).

Xakas Türklərinin etnoqenezisində ket, samoyid və uqor toplumlarının bu və ya digər dərəcədə izlərinin olması bir gerçəkdir. Əski prototürk boylarının köç hərəkətinin xəritəsini dərindən izləsək açıq görürük ki, əslində ket, samoyid və uqor boyları kimi dəyərləndirilən bu toplumlar prototürk (protohun) dönəmindən qalmış Altay ailəsinə bağlı türk kökənli olaraq Sibirdəki Tayqa ormanlıqlarının dərinliyində ən adi məişət durumunda qalmış indiki qalıqlarıdır. QIRĞIZ və XAKAS etnoniminin kökəni, semantik məzmununda iki türk boyunun adı fonetik təhriflərə məruz qalsa da özünün TÜRK kökənini aydın şəkildə göstərməkdədir. QIR-QOR və QUR-un (TAN,TENQRİ (bu da “tan” və “qor”-dur) GÜN, GÜNƏŞ, OD) fonetik variantıdır. GİZ-isə, KAS-ın fonetik təhrifə məruz qalmış variantıdır (KAS-göy Sak-dan gəlir). Göy Türk boylarından Göy\\Kay\\Xay\\Hay\\Ha-Xa; Göy Sak Türk boylarından isə səs düşümü hadisəsi nəticəsində, dediyimiz kimi Göy+Sak kar və cingiltili səslərin ritminin təsiri ilə = KAS- olmuş, sonralar-KAS sözü HA-ilə birləşərək HA (XA)-KAS adını almışdır.

KAS-sözünün də semantik məzmununda Göy+Sak iki türk sözü ifadə olunmaqdadır. Zamanla fonetik yuvalar sıxılmış, ö və y-səsləri düşmüş, G-səsi SAK-dan S-ilə birləşib qalın K-ya və ya sonralar kar-X-ya çevrilmişdir; GöySak//-KOS//SAK; KASSAK//QAZAK//QAZAX-şəklinə düşmüşdür.

Göy Sak sonrakı fonetik variantlarda məxrəcə yuvarlanaraq, qısa səslənmədə bədrələnmiş KAS biçimini almışdır.

Xəzər gölünün başqa adının Kaspiy olması da KAS BƏY-dən gəlir. Diqqət etsək görürük ki, XƏZƏR-adı KASPIY-sözünün fonetik variantıdır. AZƏR-BAY-CAN toponimi də öz məzmununda KAS KAR//QOR PİY\\-BAY-QAN//XAN//CAN-tayfa adı və titulu ifadə etməkdədir. Kaskar sonra KAS+XAR(QOR), KASSAR//KASAR//XASAR, 9-10-cu yüzildə Güney Qafqaza sonuncu dəfə kütləvi yeni Oğuz etnik Türk tayfaları gəlib yerləşdikdən sonra bizim o dönmə qədərki “qıpçaq” dilimiz Oğuz tayfalarının daha işlək və yumşaq dilinin təsiri ilə daha ahəngdar-harmonik səs sisteminə daxil olmuş-a-səsləri qapalı -e və açıq -ə səsinə çevrilmişdir. O səbəbdən XASAR//XAZAR//HAZAR, XƏZƏR-şəkilində tələffüz edildi. Bu gün Xəzər hidronimi əslində öz semantik məzmununda Göy-Tanrı inancını (Göy-Sak) qoruyub saxlamaqdadır. “Xəzər”-dən gələn AZƏR-sözü də eyni semantik məzmunu-Göy Tanrı inancına bağlı kosmoqonik təsəvvürü öz etimoloji modelində gizlin şəkildə ifadə etməkdədir. Gördüyümüz kimi Xakas- Türk boyu adı ilə Azər-sözü eyni məzmunu malik olan leksik-morfoloji və fonetik modeldən üzvlənmişdir. Azərbaycan adının – BAYQAN- hissəsi isə eyni fonetik yuvarlaqlaşma əsasında BƏY\\BAY //PAY//PIY-dən AZƏR-etnoniminə birləşmişdir; AZƏRBAY// AZƏRBƏY. İndiki toponimin “Can” hissəsi isə QAN//KAN //XAN//HAN//CAN-dan gəlir. AZƏRBAY+QAN// CAN. Hazırda heca şəklində düşmüş, keçmiş CAN- sözünün çox mənalı San//Kan//Qan//Can fonetik bənzəri əski daha sonralar darilərə-perslərə (indiki fars dili məhz o dilin bazasında formalaşmışdır) türk sözü olan QAN//XAN fonetik bənzərliyi nəticəsində Səlcuqlar dönəmində farsdilli ədəbiyyata-yazıya keçilərkən Azərbaycan AZƏRBAYCAN şəkilində yazıya keçdi. Xəzər Türk imperiyasından öncə və sonra Dərbənddən Ərdəbilə qədərki coğrafiyanın adını ifadə edən və əski türk boylarına mənsubluğunu öz məzmununda izah edən AZƏRBAYCAN etnonimi coğrafi ərazi adını bildirməklə yanaşı Azərbaycan (Azərbaylar) yeni mənə daşımağa başladı. Yəni xan//qan sözü öz ilkin anlamında fars yazısının etkisi ilə uzaqlaşdı və “lar//lər” mənəsinə hərfi anlamda əxz etdi. Fars-ərəb mədəniyyətinin islam aləmində dominant xarakterinə uyan dilçi alimlərimiz tələskənliyə yol verib Azərbaycan (Hazarbaykan) toponimini bütünlüklə fars kökünə-mənşəyinə bağlamağa başladılar. Azərbaycan yer adının nə fars “azəri”si ilə, nə “atropaten”lə, nə ərəb “adərbayqan”ı ilə, nə də bəzi psevdə tarixçi alimlərimizin mənsubluğu məlum olmayan mənbələrə iddia etdiyi kimi “atropatkan”-la heç bir əlaqəsi yoxdur.

Sonralar Xəzərlə-Baycan birləşdikdə, Xəzərbayqan//Xazarbaycan kimi tələffüz edildikdə X səsi yumuşalmış H-ya keçmiş, Oğuz dilinin tonal tələbləri nəticəsində ahəng qanunun təsiri ilə sabitləşmə dövrünə keçdikdə

H-səsi deyimdən çıxmış, (bax;SAK-OT\\Odlu\\ saxatlı-SAATLI toponiminə-burada da x-h-ya keçmiş, sonra-h-səsi düşmüşdür-beləcə bu gün tanıdığımız Saatlı toponimi əmələ gəlmişdir.) AZƏRBAYCAN toponimi daşlaşaraq Dərbənddən Urmu-Ərdəbilə qədərki cöğrafiyanın adını özündə ifadə etmişdir. Gördüyümüz kimi Xakas-etnonimindəki KAS-la Qafqazdakı-KAS\\QAZ, Xəzərdəki və ya Kaspidəki-KAS eyni etnoqrafik-fonetik yuvada formalaşmış, sonralar fonetik üzvlənməyə məruz qalaraq yeni etnonim və toponim kimi ortaya çıxmışdır. Bir kök-söz üzərində belə üzvlənməyə səbəb olan amillərdən biri bəlkədə ən mühümü bu boyların köç zamanı çeşidli dövrlədə müxtəlif yazılara rast gəlməsidir. Məsələ bundadır ki, bir türk tayfası güneydə başqa tayfa, batıda və ya doğuda öz adlarını qeyri-kamil əlifbalarla yazdırmışdır. Qeyri-kamil əlifbalarla adlarını yazdıran hər bir tayfa-qəbilənin adı təhrif olunmuş ilkin variantda təhrif olunmuş yazı ilə bərkimiş və eləcə təhrif olunmuş adla yaddaşlarda Milli Kimlik surəti qazanmışdır.(Mis: Kuman türkləri-?!) KAF (zirvə, baş) KAS (göy-sak)//KDQ-da Qaz//Kas-lıq dağı, bir sözlə QAF-QAZ, KAZBEK-də elə; KAZ//KAS; BEK//BEY//BƏY (BƏY-in ilkin anlamı böyük, uca, əzəmətli, hündür-sonra əxz etdiyi mənası isə varlı, dövlətli və s. deməkdir.) Amma “Osetin dilinin etimologiyası” 5-cildlik fundamental əsərində professor V.Abayev Qafqaz toponimi haqqında yazır ki, “происхождение неизвестно”- mənşəyi məlum olmayan sözdür. Bu, stalinizm çağında Qafqazda Türk boylarını inkar siyasətinin doktrinasının təməl prinsipi sayıldığı üçün akademik V. Abayev belə yazmışdır.

Başqa bir yandan isə, Moskvanın hərbi-siyasi elitasına xoş gəlmək üçün qəsdən yazılmış antitürk mövqeydir. Sağlam ziyalı mövqeyi deyildir. V.Abayev hər kəs dən daha yaxşı bilirdi ki, Qafqaz toponimi türk kökənli addır. Buna bənzər münasibəti biz V.Dalın “Canlı rus dilinin izahlı lüğətində”də görürük. V. Dal minlərlə türk kökənli sözün qabağında yazır ki, “местное наречие”(“yerli şivə”?) bilinmir ki, söhbət ruscanın yerli şivəsindən, yoxsa türkcə-tatarcanın yerli şivəsindən, dilindən gedir, maddədən aşkar bilinmir ki, yerli şivə deyərəkən V. Dal hansı dilin yerli şivəsini nəzərdə tutur. Bəzən böyük diliçi “ağ” eləyir. Yazır ki, “kasimovskoe наречие”-kasimov ləhçəsi (?). (“Незванный гость хуже татарина” - çağrılmayan qonaq tatar-dan pisdır, ”ты татар что ль, ничего не понимаешь”, Tatarsan ki, bir şey anlamırsan? bu kimi rusca antitatar-antitürk deyimlər məhz o illərin ifadələridir.). Əgər bu alimlər öz kitablarını Cingiz Xan çağında yazsaydılar, hətta mənşəyi türk olmayn sözləri belə türk mənşəli yazardılar.

Qor-Hun, Qor-Oğuz, Qor-Sak, Göy Türk, Göy Sak, Göy Oğuz boyları və digər kiçik türk tayfaları ayrı-ayrı boyların birliyindən tarixən formalaşan yeni millətin adını rus transkripsiyasında Xakas yazmışlar. Burada iki adın əvvəlində gələn Göy+(Göy-Sak)+Kas=Göykas//Xakas sözünün biri di-

gərini fonetik məxrəcə yuvarlatmışdır. Hazırda Xakaslar Saqay, Beltir, Kaç və ya Kaas, Koybal, Kızıl, Şor, Kamasin, Çolım və Çat adlı böyük və kiçik boylardan ibarət olmaqla müasir-çağdaş Xakas millətini oluşturmuşdur (2, 11). Bu Türk boylarının dili və özəlliklə Xakasların çağdaş dili Şərqi Hun budağının Uyğur-Oğuz qrupunun Xakas yarımqrupuna daxildir (Baskakovun bölgüsü üzrə). Tarixi ziqzaqlara rəğmən slavyanofil assimliasiya siyasəti, xristianlaşdırma basqılarından gələn təzyiqlər altında qalan bu türk xalqı öz ağırlı həyatını yaşamaqda və inkişaf etməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Feyzulla Budak. Orta Asya mektupları, Ankara, Dəmir tərə “ Sevinc ”mətbəəsi,1998, səh.5.
2. Ahmet Caferoğlu. “ Abakan türkləri ” (Hakaslar). Türk kavimleri. Ankara 1983.
3. V.V.Radlou.10 cilddə,” Obrazçov narodnoy literaturı tyurkskix plemyon” (Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatı nümunələri);
4. Q.N.Potanin. 4-cilddə; “ Oçerki Severo-Zapadnoy Monqolii” (Şimal-Qərbi Monqolustan haqqında oçerklər.)
5. Unqviçskaya M.A., Maynoqaşeva V.Y. Xakasskoe narodnoe poetičeskoe tvorçestvo, Abakan,1972.

А.Исмаилова

«Хакас» как этноним и его этимологическое значение

Резюме

В статье этноним Хакас рассматривается с этимологической точки зрения. Автоле изучен целый ряд источников, определены этапы формирования этого слова.

Является фонетическим вариантом Гиз КАС. Семантика слова КАС объединяет значения двух турецких слов: Гей – Сак. Современем, в процесс фонетических изменений, Гей-Сак обрешает форму Касс, а после присоединения «Ха» становится (Ха) – КАС.

Обретение озера Хазар второго имени «Каспий» происходит от КАС Бай.

Также приводятся интересные сведения о топониме Азербайджан и гидрониме Хазар.

Приведем несколько примеров: Goy Sak // kos// sak; Kassak // qazak// qazax; Kassar// Kasar// Xasar; Azərbay// Azərbəy; qan// kan// xan// han// can; kaz// kas; bey// bəy и т.

**Meaning of the Word “Khakas” According to Ethnic Names and Etymologies
Summary**

Khakas turks are researched in accordance with etymological point of view in the presented article. Several sources are used for this reason and formation of this word in modern times is analyzed. Giz is phonetic variant of KAS. In semantic context of the word KAS Goy + sac expresses two Turkish words. Goy+sac became KAS as a result of influence of voiceless and voiced sounds/ later the word KAS joined Ha and became HA (XA) – KAS. The other name of the Caspian Lake as CASpiy also comes from KAS Bay. The name of Khazar is phonetic variant of the word Kaspiy.

Meanwhile, interesting information is given about the formation of toponyms “Azerbaijan” and “Khazar (Caspian sea)” in the presented paper. Comparisons with other peoples’ languages are also given. Samples for those toponyms: Goysak / kos/ sak; kassak/ gazak/ gazakh; kassar / kasar/ khasar; Azerbay/ Azerbey; gan / kan / khak/ han/ jan; kaz/ kas; bey / bay etc.

In general, the article is interesting from both historical and linguistic point of view.

Rəyçi: Abbas Abbasov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

OFELYA MÜSLÜMOVA
Gəncə Dövlət Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ofelya.muslumova@inbox.ru

MÜASİR DÖVRDƏ DİL ÖYRƏNMƏ VƏ ÖYRƏTMƏNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: xarici dil, öyrənmə, informasiyanın qəbulu, əlaqələndirmə, metodlar

Ключевые слова: иностранный язык, обучение, восприятие информации, координации, методы

Key words: foreign language, learning, perception of information, coordination, methods

Azərbaycanın dünya birliyinə daxil olması ilə əlaqədar olaraq xarici dilə həqiqətən də böyük ehtiyac yarandı. Xarici dil insanların ünsiyyət, anlaşma və qarşılıqlı təsir vasitəsi, insanların başqa mədəniyyətə daxil olması kimi başa düşülür. Alman dilinin ədəbiyyatının öyrənilməsi ən vacib məsələlərdəndir. Digər tərəfdən alman dili hal-hazırda yeni biliklərin mənbəyi, yeni dünyaya və mədəniyyətə nail olmağa, müasir dünyanın sivilizasiyasının və mədəniyyətinin vəhdətində ünsiyyət vasitəsi kimi, alman dili dərslərində dilin başa düşülməsinin nümkün olan yollarının təyin olunması üçün bu dili öyrənənlərin şüurunda sosial-mədəni gerçəkliyin əksinin baş verməsini izləmək üçün lazımdır. Bu dilə olan tələbat özünü həm təcrübi, həm də əməli işlərdə göstərir. Bu dilin və onun ədəbiyyatının yüksək səviyyədə öyrənilməsində əldə olunan nailiyyətlər gələcək nəslin inkişafında böyük rol oynayır. Alman dilinin öyrənilməsi ilə biz ayrı-ayrı ölkələrdə ictimai-siyasi, diplomatik, mədəni əlaqələrin inkişafına nail oluruq. Son illərdə nəzəri və metodiki tədqiqatların analizi, dillərin və mədəniyyətin öyrənilməsinə toxunan suallar göstərir ki, mədəniyyət aspektləri doğma və xarici metodikada xarici dilin tədris edilməsi prosesində alman dili fənni öyrənilir və aşağıdakılara ayrılır: - dil vahidləri milli-mədəni spesifik, ilə birlikdə alman dili fəaliyyətinin obyektiv şəklinin yaranmasına imkan yaradır hal-hazırda bildiyimiz kimi respublikamızda Azərbaycan dili dövlət dilidir və digər dillərə münasibətdə dominant dildir. Milliyətindən və ictimai mövqeyindən asılı olmayaraq respublikamızın ərazisində yaşayan bütün insanlar doğma dilimizi bilməlidir. Müstəqillik illərində ölkəmizdə təhsil sisteminə aparılan reformalar təkcə Azərbaycan dilinin deyil, həmçinin xarici dillərin öyrənilməsinə çox böyük imkanlar yaratmışdır. Bildiyimiz

kimi xarici dilin öyrənməsinə dil mühitinin olmaması çox böyük təsir göstərir. Bu problemə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Dil mühiti tələbələrə tədris prosesinə xüsusi maraq oyadır, onların fəaliyyətinin sferasını genişləndirir, hər sferada kommunikatif tələbatların həcmi artırır və öyrənmənin keyfiyyətinə bilavasitə təsir edir. Tələbələr əsas biliklərini alman dili dərslərində alırlar. Dərslərdə tələbələr müxtəlif audio və videokassetlər, disklərdən istifadə etmələrinə baxmayaraq, dil mühitinin olmaması əldə edilən biliklərin tətbiq edilməsini məhdudlaşdırır, yadda saxlama prosesini və tələbələr tərəfindən mənimsəməni zəiflədir. Müasir alman dilinin metodikasının əsas prinsiplərindən biri tədris fəaliyyətinin əsas növlərinə kompleks yanaşma lazımdır. Yəni tələbələr eyni zamanda oxu, dinləmə, yazı və danışmanı bir-birilə əlaqəli öyrənməlidirlər. Hər bir xarici dili tədris edən müəllim öz pedaqoji təcrübəsi dövründə tələbələrinin həm yazılı, həm də şifahi nitqdə müxtəlif səhvlər buraxdığının şahidi olur. Tələbələr öz dillərinə məxsus olan uzlaşmaları öyrəndikləri xarici dilə tətbiq edirlər və bu da müəyyən qanunauyğunsuzluq yaradır. Bütün bu qanunauyğunsuzluqların aradan qalxması üçün hər bir tələbənin öz ana dilini tam mükəmməl bilməsi lazımdır. Öz ana dilini bilməyən tələbə alman dili və ya başqa xarici dilin nə qramatikasını, nə ədəbiyyatını, ümumiyyətlə heç bir sahəsini yaxşı öyrənmə bilməz. İnsan həyatının mənası və daima onun xidmətində olan dil, cəmiyyətdə əvəzsiz əhəmiyyətə malikdir. Min illər bundan əvvəl belə insanlar başqalarının dillərini öyrənirdilər. Başqa dilləri öyrənmək yolları çox müxtəlifdir. Ən təbii yol bu xarici dildə danışan insanların ölkəsində uzun müddət qalmaqla birbaşa onlarla ünsiyyətdə olmaqdan ibarətdir. Bu zaman öyrənmə metodları kimi öyrənmə yerləri və yaxud öyrənmə şəraitləri fərqli olur. Bəziləri xarici dilləri bütün lüğəti əzbərləməklə öyrənir, digərləri isə ikidilli kitabları oxumaqla, heç də az olmayan bir hissəsi isə radio dinləmək və televizora baxmaqla öz xarici dil kompetensiyalarını genişləndirirlər. Bir çoxları üçün ən sınaqçı yol xarici dil kurslarına getmək və yaxud xarici dili məktəb dərslərində öyrənməkdir. Lakin son illərdə bir çox məktəblər hərtərəfli tənqid atəşinə tutulduğuna görə və məktəb təhsilinin effektivliyinin beynəlxalq testlər tərəfindən yoxlanılaraq göz altına alınması və həmçinin məktəbdə xarici dil dərslərinin Almaniyanın bir çox məktəblərində aparılan yoxlamalar göstərmişdir ki, altı və yaxud doqquz il ingilis dili öyrənmiş tələbələrin yalnız az bir hissəsi ingiliscə danışa bilirlər. Bizim təcrübəmiz göstərdi ki, dünya üzrə xarici dili ilk dəfə öyrənən milyonlarla şagirdlər məktəbdən kənarında real situasiyalarda yerinə yetirmək qabiliyyətində olurlar. Bunların açıqlamasını asanlıqla belə başa düşürük: bir çox müəllimlər öz şagirdlərinin “artan” tənbelliyinə göz yumurlar. İctimaiyyətin fikrincə bu pis təhsil almış, az çalışqan müəllimlərin günahıdır və yaxud kifayət qədər məktəb təchizatı, təhsil şəraiti olmayan, və ya öyrənmə

qruplarının tərkibi və həcmindən asılıdır, həmçinin bu fənn didaktiklərinin xarici dillərin tədrisinin ən yaxşı metodlarının təbliği işlərinin zəifliyidir. Ancaq çox nadir hallarda xarici dili öyrənmə onun maraq mərkəzində durur və tədricən öyrənmə və öyrətmə arasındakı əlaqələrin araşdırılmaları toplanaraq göz altına alınır. Nəticələr isə məktəbdə dərslərin həmçinin xarici dil dərslərinin yenidən qurulmasını və yenidən düşünülməsini tələb edir.

Əgər biz xarici dil dərslərinin yeni konseptlərini (icmallarını) axtarsaq, ilk öncə belə bir suala cavab verməliyik ki, bu gün biz ümumiyyətlə öyrənmək haqqında nə bilirik. Sonuncu əsrdə bizim öyrənmək haqqında təsəvvürümüz xeyli dərəcədə genişlənməmişdir. Öyrənmə və unutmamanın təfsilatları bizdən xeyli gizlədilmişdir. Lakin öyrənmə psixologiyası və yeni psixoloji tədqiqatlar nəticəsində biz dərin bilgiler əldə etmişik. Tənqid, əlavə məktəb sınaqlarında əsas şərt kimi götürülmüşdür. Bu gün biz məktəb öyrənməsinin tənqidi sınaqlarını aşağıdakı müddəalarla şərtləndiririk:

-- *Biz həmişə öyrənirik*

-- *Öyrənmək aktiv bir prosesdir*

-- *Hər kəs başqa cür öyrənir*

-- *Öyrənmə bütöv və kompleks olur*

-- *Öyrənmə planla edilmir*

Biz həmişə öyrənirik.

Yaşamaq – öyrənmək deməkdir. Hər yeni informasiyanın qəbulu bir öyrənmə prosesini həll edir. Bu zaman bizim öyrəndiyimizin böyük hissəsi birdən və düşünmədən baş verir. Öyrənməyin yalnız gənc yaşlarında və kiminsə rəhbərliyi altında mümkün olması kimi yanlış fikir artıq çoxdan köhnəlib və bununla da məktəbin öyrənmədə oynadığı rol müəyyən dərəcədə nisbiləşdirilib. Əgər kiçik uşaqlar qaçış öyrənmə kursunu yaxud xarici dil kursunu seçmək qarşısında qalsaydılar nə baş verərdi?

Lakin biz öyrənməyi qəbul etmişik. Ən yuxarı yaş həddinə qədər biz yeni dilləri öyrənmək yaxud mənimsəmək, hər hansı bir musiqi alətində çalma qabiliyyətimizdəyik. Hərçənd əldə edilən nəticələr bizim gözlədiyimizə uyğun deyil. Ən kiçik qavrama qabiliyyəti və yaxud pis eşitmə qabiliyyəti burada çətinləşdirici təsir göstərir. Misal üçün belə bir fakt məlumdur ki, xarici dilin yaxşı tələffüzünə yuxarı yaş həddində nadir halda nail olmaq olar. Digər tərəfdən isə başqa xarici dillərlə olan təcrübə öyrənməyə bir yardımçı kimi təsir edə bilər. Xarici dilin həyat boyu öyrənilməsində məktəb tədrisi baza rolunu oynayır.

Öyrənmə aktiv bir prosesdir.

Bu gün məktəb və oxumaq haqqında təsəvvürlərimizdə yol verdiyimiz əsaslı səhfləri, biz getdikcə daha çox dərk etməyə başlayırıq. Uzun müddət belə bir fikir vardı ki, öyrənən ona öyrədilənləri passiv qəbul edir. Müəllim yeni sözləri öyrədir, şagird özünün sinif işində onu necə öyrən-

diyini göstərir. Bildiyimiz kimi, beyin tədqiqatı göstərmişdir ki, biliyin qəbul olunması mürəkkəb və aktiv prosesdir. Öyrədilənlərin hamısı avtomatik öyrənilir. Bu yəqin elə ümumi yerdədir ki, onun mənası və geniş nəticələri bu gündə məktəbdə nəzərə alınmır. Öyrənən öz biliyini, öz dünyasını özü qurur. Belə öyrənmə daima dəyişikliklər, yeni formalaşma və öyrənənin bu günə qədər olan təcrübəsinin genişlənməsi deməkdir. Yeni informasiyalar bütün mənalara ilə tam qəbul olunur və beyində mürəkkəb bir şəbəkə əsəri kimi orada, əvvəldən olanlarla müqayisə edilir. Məgər bunların hamısı bizi, xarici dilin tədrisinin ən yaxşı metodları axtarışını fikirləşməyə vadar etmirmi?

Hər kəs başqa cür öyrənir.

70-ci illərdə bizlərdən çoxu müxtəlif öyrənmə tiplərinin olması haqqında eşitdik və məlum oldu ki, biz hamımız başqa cür öyrənirik. Məsələn, biri yeni sözləri musiqi sədaları altında (xarici dil dərslərinin ən geniş yayılmış metodu) hafizəsinə, beyninə həkk etdirməklə, digəri isə bunu şəkilli yazılardan öyrənir. Biri musiqiyə həvəslə qulaq asır və xarici mahınları əzbər öyrənir, digərləri kitablar oxuyur və yaxud televizora baxır. Müəyyən həvəsin, meylin olması burada xüsusi ölçü meyarı kimi əsas rol oynayır, yəni biz ya hərisliklə öyrənənlərdən, ya vizual öyrənmə tipli, yaxud solbeyin-yarımkürəciyi güclü və ya əksinə sağbeyin-yarımkürəciyi güclü olan öyrənənlərdən.

Öyrənmə bütöv və kompleks olur

Hər kəsin öyrənməsi duyğu hissələrinin birləşməsi ilə baş verir. Buna görə mənim nəşə bir şey öyrəndiyim əhatəmdə arxa planda olan səs-küylər, qoxular və rənglər adi məktəb tərifi verilmiş dərslər materialı kimi çox vacibdir. Bu zaman ən böyük ölçüdə öyrənilən predmetə, öyrənmə əhatəsinə, müəllimə və digər öyrənənlərə olan emosional nöqtəyi-nəzər böyük rol oynayır və bizim öyrənməyimizə təsir edir. Yeni beyin tədqiqatı göstərdi ki, yalnız müəyyən oxşar beyin sahələrindəki çoxdan yaranmış dil mərkəzləri, dil öyrənmədə çox fəal olurlar. Bütün beyin və hətta limfatik sistem yeni informasiyaların qəbul olunmasında və yenidən işlənməsində mühüm rol oynayır.

Öyrənmə planla edilmir

Ötən əsrin ən mühüm pedaqoji cərəyanı olan konstruktiv didaktikada əvvəlki biliklər bir cümlədə formalaşmışdı: “Öyrənməyi planlaşdırmaq olmaz”. Əgər mən fərqli öyrənmə tipləri, fərqli öyrənmə təcrübələri və fərqli öyrənmə mövqelərinə istinad etsəm yəqin ki, mən bu haqda kiminsə bunları necə qəbul etməsi, yenidən işləməsi və bunları toplamasını fərz edə bilərəm. Bu nöqtəyi-nəzərdən dərslərin birbaşa uğurlarından danışmaq mənasızdır. Təkcə elə yaxşı imtahan nəticəsi, öyrənənin imtahanı yaxşı vermək üçün öyrənməsindən irəli gəlir. Təcrübə

göstərir ki, çox məhdud ölçüdə bu haqda fikir yürütmək olar, müəyyən bir vaxtdan sonra öyrənənin nə qədər xarici dil biliyinə malik olması və bunları əhəmiyyətli olan xarici dil tapşırıqlarında istifadə etməsi aşkar olunur. Bütün bu fikirlərə istinad edərək biz mümkün qədər daha yüksək öyrənmə nailiyyətinə nail olmaq üçün belə sual verə bilərik, hansı faktorlar öyrənməyə daha pozitiv təsir edir və onu effektiv, uzun müddətli davamlı edir? Bu faktorlar bunlardır: *motivasiya(əsaslandırma)*, *emosiyalar*, *fəaliyyət (hərəkət)*, *bütövlük*, *müstəqillik və uğur(nəticə)*.

Şübhəsiz ki, uğurlu təhsilin ən mühüm şərtlərindən biri motivasiyanı (əsaslandırmanı) öyrənməkdir. Xarici dili məktəbdə oxuyan şagirdlər öyrənirlər, çünki tədris planı və yaxud dərs yükü müəyyən bir xarici dilin öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Kimsə məktəbə gedəndə və ya təhsilini bitirəndə (Abituriyent, bakalavr və s.) xarici dil də bunların arasındadır. Xarici dil üzrə aparılan testlər və əldə olunan qiymətlər yalnız ümumi təhsilin bir hissəsidir və bu, digər sinif pilləsinə yetişmə və imtahanın verilməsi üçün zəruridir. Buna görə də xarici dilin seçilməsi həmişə baş verir, əgər seçmə imkanı varsa və əldə edilmiş qiymətə əsasən xarici dil çox çətinmi dəyərləndirilir? Xarici dilin öyrənilməsi kənardan edilən məcburiyyətlərə əsaslanır. Şagird hər hansı bir mükafatın ümidi ilə və yaxud cəzalanmanın qorxusundan oxuyur, öyrənir. Əslində xarici dilin seçilməsinin səbəbləri xarici dilin özü ilə çox az əlaqədardır.

Yəqin ki, məktəbdə xarici dilin öyrənilməsi istəyinə təsir edən digər faktorlar var: valideynlərin məsləhəti, mümkün olan sonrakı peşə üstünlüklərinə göstərişlər, bəlkə də ilkin olaraq məktəbdən kənarında xarici dil ilə əlaqə və s. Burada xüsusi ölçüdə əlbəttə, ingilis dili üstünlük təşkil edir. Demək olar ki, bütün ölkələrdə şagirdlər hər gün ingilis dili ilə rastlaşırlar. Ümumi ünsiyyət dili kimi ingilis dili xüsusilə son onillikdə internetin (90% mətnlər ingilis dilindədir) yayılması ilə bütün dünyaya giriş əldə etmişdir və ingilis dilini bilmək ən böyük peşə şansına ümumi bir meydan vermişdir. Ancaq nə üçün şagird ona şəxsi münasibəti, əlaqəsi olmayan bir dili öyrənmək istəyir? Yalnız az şagirdlərin öz daxilindən gələn motivasiyalar olur və beləliklə də onlar bu və ya digər dili onlardan tələb olunduğu üçün öyrənirlər. Bunların nəticəsi əksər halda çox qorxunc olur, çünki öyrənmə tədqiqatı bizə göstərir ki, öyrənən üçün öyrəndikləri mənalı və əhəmiyyətlidirsə, o onu daha yaxşı öyrənə bilər. Məcburi öyrənmənin ömrü çox qısa olur. Kim imtahan vermək üçün öyrənersə, imtahandan sonra onun öyrəndikləri çox tez bir vaxtda beynindən silinir.

Ən əhəmiyyətli öyrənmə faktorlarından biri də öyrənənin öyrənmə predmetinə və əhatəsinə olan emosional nöqtəyi –nəzəridir və bu öyrənmə motivasiyası tədqiqatında az nəzərə alınır. Burada müsbət, yəni pozitiv emosiyalar, misal üçün mətnə ruhlandırılma , əldə edilmiş yaxşı ünsiyyət

situasiyası və əcnəbilərə olan simpatiya, öyrənməni asanlaşdırır. Lakin mənfi-neqativ emosiyalar qorxu, inkar etmə, əsəbiləşmə və s. öyrənməni məhdudlaşdırmaqla və hətta şüursuzcasına öyrənmədən imtina etməyə vadar edir. Əgər kiminsə xarici dilin öyrənmə məzmununa marağı varsa, o, bu dili daha yaxşı öyrənir, kimsə xarici dil müəllimini hakim kimi yox, köməkçi kimi görürsə, o xarici dilə qorxudan və həvəssizlikdən uzaq olaraq, əksinə ona böyük maraq həvəsi, bilik ehtirası ilə yaxınlaşır. Buna görə də ümumi öyrənmə iqlimində müəllim-şagird münasibəti xüsusilə mühümdür və burada müəllim şəxsiyyəti yalnız qiymət vermədə rol oynamamalıdır. Yaxşı müəllim üçün ən vacib şərtlər, şagirdlərə pozitiv nöqteyi-nəzər, qabiliyyətə ruhlandırma, həvəsləndirmə, yumor və çoxlu səbir aşılamaqdır. Öyrənmə əhatəsinin və öyrənmə qrupunun, öyrənmənin bu emosional nöqteyi-nəzərinə böyük təsiri var.

Kimsə xarici dili öyrəniyərsə, deməli o, bununla nəşə etmək istəyir. O, informasiyalar toplayır, başqalarına məlumat verir, kontaktlar yaradır və arzularını ifadə etmək istəyir. Əgər mən hər hansı xarici dildə mətn oxuyuramsa, burada xarici dil, o mətni başa düşmək üçün bir vasitədir. Təəssüf ki, bir çox dərslər saatlarında xarici dilin öyrənilməsi məqsəd görünüşünə çevrilir. Buna görə hər hansı xarici dilin tətbiqi həmişə kompleks işin, hərəkətin və köməkçi vasitələrin bir hissəsidir və bununla xarici dili tətbiq etmədən hər hansı bir məsələni həll etmək olmaz. Artıq 100 il bundan öncə amerika pedaqoqu Con Devey “Hərəkət tərzilə öyrənmə”(Lerning by Doing) –nin məktəb işində əsas prinsip kimi izah etmişdir. Ancaq təəssüf ki, bu günə qədər bir çox məktəblərdə detalların işlənilib qurtarması, Deveyin təbliğ etdiyi projelərdəki azad işlərdən üstünlük təşkil edir.

Gördüyümüz kimi bizim beynimizdə öyrənməni bütün mənalari ilə qarşılıqlı əlaqələndirmə və yaxud sonuncu əsrdə reforma pedaqoqları baş, ürək və əl ilə öyrənmənin ən uzunmüddətli davamlı öyrənmə kimi formalaşdırmışlar. Məhz projelərlə iş burada xarici dil dərsləri üçün ən tanınmış imkanları təklif edir.

Hər yaxşı müəllimin məqsədi özünü dərslərdən kənar, seyirici etməsidir. O anda ki, şagird müəllimin göstərişi olmadan və yaxud xarici dildən imtahanlarla özü məşğul olursa, bu əsl həqiqi öyrənmə üçün atılan ilk addımdır. Öyrənmə təkcə biliklərin qəbul edilməsi deyil, həm də kainatın fəal formalaşması, düzəldilməsidir, müstəqil öyrənmənin bütün formaları bəzən çox çətin olmasına və çox vaxt aparmasına baxmayaraq, ən sonda daha müvəffəqiyyətlidir. Bu zaman öyrənənin həmişə öyrənməyinə davam etmək istəyi olmalıdır, bu o deməkdir ki, o, daima qarşısına yeni məqsədlər qoymalıdır.

Dil öyrənən öz öyrənmə yolunda hərəkətlərinin həmişə yenidən təsdiqini axtarır. Burada müvəffəqiyyət faktı böyük rol oynayır. Hər uğur öz

arxasınca uğur gətirir. Şagirdin səhflərinin hər an ona göstərilməsi onu ruhdan salır.

Mən xarici dil dərslərində bəzi əhəmiyyətli inkişaflardan bəhs etdim. Onların tam təhlilinə aydınlıq gətirmək üçün bəzi faktorları qısa da olsa qeyd etmək istərdim:

---Dərsin açılması və açıq dərs formalarının tətbiqi.

---Müstəqil öyrənmədə yeni mediyaların rolu.

---Yeri dəyişdirilmiş müəllim və şagird rolları.

Biz öyrətməkdən çox , öyrənməni ön plana çəkməliyik, təlimat vermək və yoxlamaq əvəzinə isə kömək və müşayiət etməyə cəhd etməliyik.

Ədəbiyyat

1. Aguado Karin. Çoxdillçilik və çoxmədəniyyətçilik. Adelheid 2000.
2. Ullrich Gibits, Bu gün xarici dilləri öyrənmək və öyrətmək. Şverin 2001.
3. Kniffko Gabriele, Alman dili ikinci dil kimi.Öyrənmək və öyrətmək. Gesa 2007.
4. Raynfried Markus, Xarici dilin öyrənilməsində və öyrədilməsində innovativ inkişaf. Tübingen 2011.
5. Hufeisen Britta, İngilis dili birinci, alman dili isə ikinci xarici dil kimi. Frankfurt 1991.
6. www. Bildung-mv.de

О. Муслимова

Теоретическая и практическая значимость изучения и обучения языков в современном времени Резюме

В этой статье говорится об обучении и изучении иностранных языков. Базой этого обучения является школа. Автор рассказывает о проведенных опытах и тестов этого изучения. По основному принципу современной методики немецкого языка нужно комплексно обращаться к основным видам обучения. Это значит, что студенты должны одновременно изучать чтение, прослушивание, писание и разговорную речь в тесной связанности друг с другом. Как отмечает автор, каждый педагог, который преподает иностранный язык, встречается во время своего педагогического опыта с устными и письменными ошибками своих студентов. Как говорит автор, студенты употребляют выражение относящиеся к своему языку, а это создает определенные исключительности. Чтобы устранить эти исключительности, должен каждый

студент основательно владеть своим родным языком. Люди изучали языки других народов еще тысяча лет тому назад. Пути изучения языков очень разные.

Самая простая из них, это проживание долгое время в стране изучаемого языка и прямой коммуникативный контакт с людьми этой страны. Здесь представлены также основные факторы для самостоятельного изучения иностранных языков.

O.Muslimova

**Theoretical and practical significance of the study
and teaching languages in modern times**

Summary

This article talks about teaching and learning foreign languages. The basis of this training is the school. The author tells about the conducted experiments and tests of this study. According to the basic principle of the modern methodology of the German language, one needs to address the main types of education in a comprehensive manner. This means that students must simultaneously study reading, listening, writing and speaking in close connection with each other. As the author notes, every teacher who teaches a foreign language meets during his pedagogical experience with oral and written mistakes of his students. As the author says, students use expressions related to their own language, and this creates certain exclusivities. To eliminate these exclusivities, every student must thoroughly master his own language. People studied the languages of other peoples thousands of years ago. The ways of learning languages are very different.

The simplest of them is a long time residence in the country of the studied language and direct communicative contact with the people of this country. Here are also the main factors for independent study of foreign languages.

Rəyçi:

Mehdi Rəhimov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NAİLƏ MİRZƏYEVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
naila.aztu@gmail.com

QƏDİM TÜRK LEKSİK QATI VƏ ONUN TƏDQIQI MƏNBƏLƏRİ

Açar sözlər: İrəvan, Zəngəzur, Göyçə, Dərələyəz, aşıq, folklor, leksik qat.

Ключевые слова: Иреван, Зенгезур, Дерелегез, ашуг, фольклор, лексический пласт

Words: Iravan , Zangazur, Goycha, Daralayaz, ashug, folklore, lexical layer

Dil hər bir xalqın kimliyini, mənəvi varlığını müəyyənləşdirən başlıca amildir. Müxtəlif xalqların vətəni olan Yer planeti həm də rəngarəng dillərin planetidir. «Milli pasport» rolu oynayan dil xalqın minillərlə ölçülən soykökü, inancları, etiqadı, adət-ənənəsi, məişəti, düşüncəsi haqda məlumat verən zəngin mənbə və məxəzdir. Əsrlər boyu yaşayıb yarıdan xalq, insan cəmiyyəti öz tarixi keçmişini dil vasitəsilə yaşadan və elə dil vasitəsi ilə «nəsildən-nəslə nəql edən şüurlu canlı kütləsindən başqa bir şey deyil» desək, heç səhv etmiş olmarıq. Çünki, yaranan hər bir yeni köhnə təməllər üzərində, köhnə faktlar əsasında qurulur və yeni baxış əsasında inkişaf etdirilir. Bu isə öz növbəsində gələcək nəsillərə «mənəvi miras» olaraq ötürülmüş mənbələrin qorunmasını, onlardan daha səmərəli və yaradıcı formada istifadə olunmasını tələb və tövsiyə edir. Məlum olduğu kimi insan cəmiyyəti yaranarkən qədim insanın səsləndirdiyi səs işarələri və sözlər, bəlkə də hər bir xalqın mənşə və mənəviyyətinə işıq tutacaq ilk vasitələrdir. İnsan şüurunda baş verən təbəddülatlar, ətraf aləmin öyrənilməsi nəticəsində dünyagörüşünün zənginləşməsi, qonşu qəbilə birlikləri və tayfalarla aramsız hərbi toqquşma, maddi-mənəvi, iqtisadi-siyasi yönlü tanışlıqlar öz əksini ilk olaraq dildə tapmış, bu münasibətlərlə yeni dil faktları: sözlər, deyimlər yaranmışdır. Bütün baş verənlər çox qədim tarixə malik olan şifahi dilin inkişafını şərtləndirmiş, sonrakı dövrdə yaşayan və ulu soykökünü araşdıran insanlar üçün dəyərli mənbə rolunu oynamış və indi də oynamaqdadır. Bəhs edəcəyimiz mövzu «Dərələyəz - Göyçə şivələrinin qədim türk leksik qatı» adlandığı üçün, şübhəsiz ki, müraciət edəcəyimiz ilk mənbə Azərbaycan dilinin ən doğma və milli layını əsrlər boyu yaşadan şifahi dil nümunələri olacaq. Doğrudur, sonrakı dövrlərdə xalq həyatı və yaradıcılığının «aynası» rolunu oynayan aşıq yaradıcılığı yazılı nümunə kimi qəbul edilə bilər. Ancaq unutmaq olmaz ki, xalq yaradıcılığının bu növü hələ yazının meydana

gəlmədiyi zamanlarda da mövcud olmuşdur. İlk məlumat kimi qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan tarixinə İrəvan, sonralar həm də Zəngəzur-Göyçə (digər mahalların adı ilə də xarakterizə oluna bilər) mahalı adı ilə daxil olmuş bu ərazinin tarixi qədimdir. Və onun ilk dəfə inzibati bölgü vahidi kimi tanınması XVI əsrdən başlayır. 1501-ci il hadisələri, Səfəvilər dövlətinin yaranması o dövr Azərbaycanı üçün mütərəqqi addım idi. Təbii ki, mərkəzləşmiş dövlətin mövcudluğu bir tərəfdən iqtisadi vəziyyətin satabilləşməsinə imkan yaradırdısa, digər tərəfdən yeni dövləti əhatə edən qonşularla siyasi əlaqələrin genişlənməsinə şərait yaradırdı. Lakin orta əsr Şərqi, müxtəlif coğrafi ərazilərdə hökm sürən xırda feodal dövlətləri işğalçı siyasətdən əl çəkmir, böyük dövlətlər isə yeni torpaqlar zəbt etmək iddialarından vaz keçmirdi. Belə bir tarixi şəraitdə, çətin siyasi hadisələrin baş verdiyi XVI əsrdə Səfəvilər dövlətinin qarşısında sərhədlərini möhkəmləndirmək, qonşu dövlətlərlə möhkəm və səbatlı sülh əlaqələri qurmaq kimi məsələlər dururdu. Elə bu səbəbdən İrəvan mahalı təsis edilmiş, onun başlıca rolu Səfəvilər dövlətinin qərb sərhədlərinin qorunması olmuşdur. Yuxarıda verdiyimiz məlumatlardan görüldüyü kimi İrəvan mahalı Azərbaycan tarixində çox önəmli yer tutan qədim yaşayış məskənlərimizdəndir. Xüsusilə, Göyçə mahalı, onun gözəl təbiəti, dağ sistemi, bolsulu çay və bulaqları çox məşhur olmuşdur. Qədim şifahi və yazılı mənbələrimizdə dəfələrlə adına rast gəldiyimiz Göyçə gölü, ona «Göyçə dənqiz» də deyilmişdir, bu ərazinin yaşayış məskəni kimi seçilməsində mühüm rol oynamışdır. XIX əsrin əvvəllərində başlayıb uzun müddət davam etmiş Rusiya-İran müharibələri 1828-ci il «Türkmənçay sülh müqaviləsi» ilə nəticələnmiş, bu hadisələrin həmin ərazidə yaşayan türk və eləcə də digər millətlərə vurduğu zərbələrə baxmayaraq, sonrakı dövrdə qismən də olsa «sülh» şəraiti bərpa olunmuşdur. Əgər müharibə insanların fiziki yoxluğunu «təmin» edirdisə, əldə olunmuş «Türkmənçay sülhü» mənəvi yoxluğa yol açmışdı. Lakin həm bu ərazidə, həm də ümumilikdə Azərbaycan ərazisində yaşayan insanlar nəinki öz dillərini qoruyub saxlamağa, həm də onu hərtərəfli inkişaf etdirməyə nail oldular. Araşdırmaya cəlb etdiyimiz Zəngəzur, Göyçə, Dərələyəz tarixən bu ərazidə yaşamış türk əhalisinin ən qədim yaşayış məntəqələrindəndir. Bu fikri söyləmək üçün müasir Azərbaycan tədqiqatçılarının əlində yetərli sayda elmi dəlillər mövcuddur. Danılmaz faktlardan biri kimi nəzərdə tutulmuş ərazinin toponimlər sistemi örnək olaraq qəbul edilə bilər. İnsanlar yaşadıkları coğrafi ərazini öz dillərinin imkanları çərçivəsində adlandırır və bu faktlar, bir növ orada yaşamış toplum haqqında müəyyən məlumat əldə etmək üçün ilkin mənbə rolunu oynayır. (kənd adları: Əmirxeyir, Yanıqpəyə, Ağbulaq; dağ adları: Şahdağ, Ağmanqal, Abaran; digər adlar: Çopur tala, Seyid ölən, Dəlmə, Dürü bulaq və s.) Dünya dilləri içərisində elə bir dil qeydə alınmamışdır ki, yalnız o adı daşıyan xalqın dil faktlarından, yəni

yejins tərkibdən ibarət olsun. Müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan dillərlə qonşuluq şəraitində yaşayan cəmiyyət üzvləri bir-biri ilə digər mübadilə növləri etdikləri kimi, həm də qarşılıqlı olaraq söz mübdiləsi də etmiş, tarixi şəraitin tələbi ilə müxtəlif məzmunlu sözlər «yeni işləklilik ünvanlarında» vətəndaşlıq qazanmışdır. Ancaq araşdırmalar deməyə əsas verir ki, alınmaların daha sıx işləndiyi müddət daha sonrakı dövrlərə, yazılı mənbələrin daha aparıcı olduğu dövrə aiddir. Ancaq hansı siyasi hadisələrin baş verməsindən asılı olmayaraq xalq və onunla paralel olaraq dil də inkişaf etmişdir. Görkəmli alim A.Qurbanov yazır: «dilimizin leksik tərkibinin zənginləşməsi birbaşa xalqın inkişafı ilə bağlıdır. Xalqımız inkişaf yolu keçdikcə dilimiz də buna müvafiq olaraq təkmilləşmə, zənginləşmə mərhələlərinə qədəm qoymuşdur. Azərbaycanda siyasi, uqtsadi, elmi, mədəni tərəqqi və yüksəlişlə əlaqədar olaraq, dilimiz də çox sürətlə zənginləşmiş və inkişaf etmişdir». [1.426] Şübhəsiz ki, zənginləşmə ilk növbədə dilin lüğət tərkibində baş vermişdir. Dilin maddi bazası rolunu oynayan leksikologiya dilin digər səviyyələri ilə müqayisədə dəyişməyə daha həssas və mütəhərrik sahəsidir. Yuxarıda deyildiyi kimi həyatımızın elə bir sahəsi yoxdur ki, orada baş verən hadisələr dilin lüğət tərkibində öz izini buraxmamış olsun. Hətta ən kiçik insan qruplarının yaşadığı ərazilərdə belə özünü göstərən olaylar dildə öz ifadəsini tapır ki, bu da sonradan rəngarəng xalq deyimləri: atalar sözləri, zərb-məsəllər, frazeoloji birləşmələr quruluşu alaraq xalq müdrikliyinin göstəricisinə çevrilərək əsrlər boyu nəsildən-nəslə ötürülərək söz xəzinəmizi zənginləşdirməyə xidmət edir. Ümumiyyətlə, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsindən danışarkən bir neçə istiqamət nəzərdə tutulmalıdır. Bu zənginləşmə ilk növbədə dilin daxili imkanları hesabına baş verir. A. Qurbanov bu haqda yazır: «Başqa müasir dillər kimi, Azərbaycan ədəbi dili də, başlıca olaraq, öz daxili imkanları və ümumxalq dili əsasında inkişaf edir. Buna görə də həmin imkanlar dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsi üçün başlıca mənbədir» [1.429] Dilin leksik tərkibinin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsi ; birinci, yeni söz və ifadələrin yaranması, ikinci, dialekt və şivələrdən dilin ehtiyac duyduğu söz və ifadələrin götürülməsi ilə müşayiət olunur. «Ehtiyac duyduğu» ifadəsi təsadüfən işlənmişdir. Çünki istər maddi, istərsə də mədəni həyatda elə hadisələr vardır ki, onların sözlə dəqiq ifadə olunmuş variantları dialektlərdə mövcud olduğu halda, başqa dildən alınmış və ya dilin öz fondundan heç də yerinə düşməyən vahidlərlə ifadə olunur. Bu tip vahidləri ifadə etmək çətinliyi yarandıqda yenə də dialektlərdə qorunan varianta müraciət edilir. Bu tip sözlər, əsasən, kənd təsərrüfatı, əkinçilik və heyvandarlıqla bağlı olan leksik vahidlərdir. Araşdırmaya cəlb olunan mövzu birbaşa şifahi ədəbiyyat, daha dəqiq desək dialekt və şivələrlə bağlı olduğu üçün dilin zənginləşmə mənzərəsini izləmək üçün folklor əsas mənbə kimi tədqiqatə cəlb olunacaqdır. Lakin qeyd

etmək lazımdır ki, ədəbi dilimizin zənginləşməsində dialekt və şivələrin rolu çox böyük və danılmazdır. Şifahi dilin ən zəngin məxəzi olan dialekt və şivələr durmadan ədəbi dili yeni, hətta yeni olmayan ifadələrlə təmin edir. Təbii ki, bu ifadələrin ədəbi dilə yol tapmasında yazıçı, şair və aşıqların xüsusi rolu vardır. Ancaq qeyd edək ki, bu sahədə aparıcı xalq dilinin ən təmiz qatını özündə yaşadan aşıq yaradıcılığı daha böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı. Nurlan,2003. -450 səh.
2. İsmayıl E., İsmayıl H. Göyçənin qisası qalır. Bakı, Elm və təhsil, 2011. -520 səh.
3. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı.1988.-265 səh.
4. Tanrıverdi Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» və Qərb ləhcəsi. Bakı, ADPU nəşr-ıyyatı, 2002,-171 səh.
5. Əhmədli N. Göyçə mahalının kameral təsviri. Bakı, Elm və Təhsil, 2017.-292 səh.
6. Əhmədli N. Dərələyəz mahalının kameral təsviri. Bakı, Elm və təhsil, 2017,-300 səh.
7. Əhmədli N. Gabud və gabudlular. Bakı, “Orxan” NPŞ MMC, 2016. - 576 səh.
8. Qasımlı M. Ozan-Aşıq sənəti. Bakı, Uğur, 2011.-304 səh.
9. Mirzəyev H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. Bakı, Tusi adına ADPU nəşriyyatı, 1997. 352 s.

Н.Мирзоева

Древнетюркский лексический пласт и источники его исследования

Резюме

Территория известная как Иреван, а впоследствии как Зенгезур, Гойче, Дерелегез и т. п. исторически была местом проживания древнетюркских народностей. Живущие там десятки тысяч азербайджанцев с древнейших времен и вплоть до печально известных событий 1988 года говорили на чистейшем азербайджанском языке. Народ создал на этом языке прекрасные образцы устного народного творчество. Исследования показывают, что языки принадлежащие к различным группам, демонстрируют очень «ревностное» отношение к обмену словами. Вот почему, после переселения на эти территории в 30-ые го-

ды XIX века армянского населения, тюрко-азербайджанский язык в сущности не позаимствовал ничего из армянского языка, а в свою очередь, как язык гегемон, оказал определенное влияние на армянский язык и способствовал развитию его нового варианта «ашхарабар». Именно в результате этого процесса армянском языке в большом количестве имеются слова заимствованные из азербайджанского языка. Интересно то, что определенное количество лексических единиц встречающееся в говорах этих областей находим в «Дивану-люгат-ит-тюрк» М. Кашкарского, в произведении «Кутадгу билик» Ю. Баласагунлу и в эпосе «Китаби-Деде Коркут»-«кодексе тюркской жизни». Все выше сказанное подтверждают также образцы фольклора, созданного на этой территории.

N.Mirzayeva

**Ancient turkish lexical layer and its sources of research
Summary**

The area that dates back to the 16th century in the name of Iravan and later Zangazur, Goycha, Daralayaz districts has historically been an ancient settlement of the Turks. Tens of thousands of people living there lived the minarets, from the purest lexical layer of the Azerbaijani language to both the old and the known events of 1988. People used this language in their everyday life, created beautiful oral literature and folklore samples. Studies prove that languages belonging to different groups exhibit a very "jealous" position in word exchange. Therefore, from the 30s of the 19th century, after migrating Armenians to these lands the Turkish-Azerbaijani population of the Irevan district did not take any words from the language, but rather hegemonically influenced the Armenian language and stimulated the development of its new version "Ashkharabar". And as a result of this process, there are a lot of Azerbaijani words in the Armenian language and a large number in the Georgian language. One of the interesting points is that in some parts of these lexical units spread in these districts can be found in M. Kashgari's "Divani-Lugat-it-turk", Y. Balasagunlu's "Kutadgu bilig", as well as in the "Turkish life's code" the epic "Kitabi Dada Gorgud". Folklore and ashug poetry created in that area also approves all the facts we mentioned.

Rəyçi: İsmayıl Məmmədli
Filologiya elmləri doktoru, professor

TƏRANƏ XƏLİLOVA
Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dosenti (UNEC)
txalilova1962@gmail.com

DİALEKT VƏ DİALEKTİZMLƏR

Açar sözlər: dialekt, dil, nitq, linqvistika, sistem

Ключевые слова: диалект, язык, речь, лингвистика, система

Key words: dialect, language, speech, linguistics, system

Dialekt dil müxtəlifliyidir ki, özünü konkret bir ərazidə yaşayan insanların ünsiyyəti zamanı göstərir.

Dialekt (daha çox şifahi) öz lüğəti ilə fərqlənən bütöv nitq ünsiyyətinə malik bir sistemdir. Ənənəvi olaraq dialekt dedikdə, adətən kənd ərazi dialektləri nəzərdə tutulsa da, son zamanlar şəhər dialektlərinin tədqiqi də diqqəti cəlb edir.

Məsələn, ABŞ-da əksəriyyəti zənci olan şəhər əhalisinin ingiliscəsi amerikan ingiliscəsindən kəskin şəkildə fərqlənir. Fransız linqvistləri “dialekt” termini ilə yanaşı “patua” terminindən də istifadə edirlər ki, bu da əhalinin müəyyən qruplarının lokal məhdud nitqlərinə işarədir.

Sosiolinqvistika və məişət səviyyəsində dialektlər standart olur və ya ədəbi dillə ziddiyyət təşkil edirlər. Bu cəhətdən dialektlər üçün bu xüsusiyyətlər səciyyəvidir:

- a) sosial, yaş və bəzən də cinsi cəhətdən fərqlərin dialekt daşıyıcıları;
- b) ailə və məişət situasiyaları ilə bağlı olaraq dialektlərdən istifadənin məhdudlaşdırılması;
- c) müxtəlif şivələr və bununla bağlı dialekt sisteminin elementləri arasında yeniləşmə ilə əlaqədar yarımdialektlərin yaranması;
- d) ədəbi dilin təsirindən dialektik nitqin özünəməxsus nivelirləşməsi (kütləvi informasiya vasitələri, kitablar, təhsil sistemi və s. nəzərdə tutulur) və aralıq formanın meydana çıxması;

Lakin digər tendensiyalar da mövcuddur:

Dialekt deyəndə dilin hər hansı müxtəlifliyi başa düşülür ki, bu da digər müxtəlifliklərdən o qədər də fərqlənmir. Yəni, hər bir şəxs müəyyən bir dialektə danışır, lakin həmin dialekt standart ədəbi dialektə yaxındır.

Bəzən dialektlərlə idiomları qarışdırırlar. İdiomlar yalnız o zaman dialekt kimi götürülə bilər ki:

- a) o standartlaşdırılmış ədəbi dil olmasın;
- b) onun daşıyıcılarının öz dövlətləri olmasın və ya onlar avtonom təhsilə malik olmasınlar;
- c) o ənənəvi elit ünsiyyət forması olmasın.

Məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda qeyd etmək yerinə düşər ki, standart (yəni ədəbi dil) dialektlər və ənənəvi dialektlər sistemi mövcuddur. Bunların əsas fərqləri özünü onda göstərir ki, birincilərə yazıda da təsadüf edilir və onlar “düzgün” yazı forması hesab edilirlər. Bəzi dillərdə bir neçə standart dialekt sistemi olur. Bu halda polisentrik dil və ya diasistem nəzərdə tutulur.

Dialekt sözlərin ədəbi dildə qarşılığı vardır. Məsələn, lapdan (dialektdə) – birdən (ədəbi dildə), cəviz (dialektdə) qoz (ədəbi dildə), maş (dialektdə) – lobyə (ədəbi dildə), əlləşmək (dialektdə) – savaşmaq (ədəbi dildə), qənbər (dialektdə) – daş (ədəbi dildə) və s.

Dilimizdə elə dialekt sözlər olub ki, onlar bir müddət sonra ümumişlək sözə çevrilib. Məsələn, sayrışmaq, tərəcə, qəlbi, qənsər və s.

Dialekt sözləri ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil deyil. Onlar ədəbi dilin ümumişlək olmayan sözlərindən bir qrupu kimi götürülür.

Dialekt sözləri məişət üslubunda işlənir.

Dil sistemində “dialekt” termininə linqvistik baxımdan taksonomik status verilib. Müəyyənləşdirilmiş təyinetməyə görə 2 idiom bir zərfin dialekti ola bilər ki, onlar arasında müxtəlif təcrübi anlaşmanın olması vacibdir. Lakin unutmayaq ki, adətən tələffüzdə və bəzi sözlərin istifadəsində hər dialektin öz xüsusiyyəti var.

Bir tərəfdən dialektlər zərflərlə və ya dialektlər qrupu ilə birləşə bilər, digər tərəfdən isə şivələrə bölünə bilərlər.

Hər hansı bir idiomun taksonomik statusunun müəyyənləşdirilməsi ümumi dialekt bölgülərindən asılıdır və hər bir dil üçün fərdi təyinetmə tələb edir.

Dialektizmlər yerli şivə sözləridir ki, onlara müəyyən dialekt mühitindən çıxmış insanların nitqində təsadüf edilir və onlardan adətən bədii əsərlərin dilində yerli koloritin verilməsi və personajın nitq xüsusiyyətlərinin qabardılması zamanı istifadə olunur.

Dialekt sözün ədəbi sözdən fərqləndirilməsi xarakterindən asılı olaraq dialektizmlərin aşağıdakı tiplərinə rast gəlinir.

1. Fonetik dialektizmlər şivələrin səs sistemlərinin xüsusiyyətlərini əks etdirirlər. Məsələn, şəkilçi əvəzinə səslərin uzadılması və səs əvəzlənməsi.

2. Qrammatik dialektizmlər dialektlərin qrammatik xüsusiyyətlərini əks etdirirlər. Məsələn, isimlər hallanarkən ədəbi dilə məxsus şəkilçilərin işlədilməsi.

3. Leksik dialektizmlər bir neçə yerə bölünürlər:

a) fərdi-leksik dialektizmlər. Əşya və təzahürlərin yerli adları. Bunların ədəbi dildə sinonimləri olur: peyğəmbəri-qarğıdalı.

b) leksik-fonetik dialektizmlər. Bunlar müntəzəm olmayan (yəni tək-tək hallarda və ya gözlənilmədən) fonetik xüsusiyyətləri əks etdirirlər. Leksik-fonetik dialektizmlərin bir növü şivə sözləridir ki, onlar vurğuları ilə fərqlənirlər.

c) Leksik-sözdüzəldici dialektizmlər quruluş cəhətdən bir sıra xüsusiyyətləri ilə ədəbi dil sözlərindən fərqlənirlər.

4. Semantik dialektizmlər ədəbi dil sözlərindən məna cəhətdən fərqlənirlər: çayçı-çay içməyi xoşlayan adam.

5. Etnoqrafik dialektizmlərin ədəbi dildə analoqu olmur. Bu, məişətlə, təsərrüfatın idarəedilməsi, hər hansı bir məkanın adətlərinin keçirilməsi və s. ilə bağlıdır. Bura yaşayış və təsərrüfat tikililərinin adları, onların hissələri, əmək alətləri, geyim, mətbəx avadanlıqları, xörək növləri aiddir.

6. Frazeoloji dialektizmlərə yalnız şivələrdə rast gəlinir.

Əksər arxaik ünsürlərin saxlanılması baxımından dialektizmlər qədim yazılı abidələrin tarixi-linqvistik tədqiqində mühüm rola malikdirlər. Dialektlərin öyrənilməsi hər hansı bir dil qrupuna daxil olan dillərin qohumluq münasibətlərinin aydınlaşdırılmasında da zəruri sayılır.

Dialektlər xalq həyatının ayrılmaz hissəsidir. Dil təzahürlərinin sərhədləri bəzən qədim siyasi sərhədlərlə üst-üstə düşür. Buna görə dialektologiya tarix, arxeologiya, etnoqrafiya, folklorşünaslıq və s. elmlərlə sıx bağlıdır.

Ədəbi dil mütəmadi olaraq dialektlərə təsir edir və onlar tədricən əksər səciyyəvi xüsusiyyətlərini itirirlər. Lakin dialektlərin ədəbi dilə təsirini də nəzərdən qaçıрмаq düzgün olmazdı. Ədəbi dilə bəzən ekspessiv leksikanın azlığı mane olur ki, bu zaman dialektlərdən istifadə onun təsir gücünü artırır.

Ədəbiyyat

1. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социоллингвистика. Москва, 2001.

2. Князев С.В., Шаульский Е.В. Русская диалектология. Фонетика. Москва, 2005.
3. Şirəliyev M.Ş. Türk dillərinin dialektləri: oçerklər. Bakı, 2000.

Т.Халилова

Диалекты и диалектизмы Резюме

Диалект это разновидность общенародного языка, употребляемая сравнительным ограниченным числом людей, связанных территориальной, социальной, профессиональной общностью. Территориальные диалекты отражают языковые расхождения периода племенного строя, эпохи феодализма, связаны они также с передвижением населения на той или иной территории. Диалекты могут лечь в основу общенационального языка.

В настоящее время происходит сближение диалектов с литературным языком. Диалектизмы – слова местных говоров, которые встречаются в речи выходцев из определенной диалектной среды и используются в языке художественной литературы как средство стилизации (с целью создания местного колорита, речевой характеристики персонажей).

В зависимости от характера отличий диалектного слова от литературного выделяют следующие типы диалектизмов:

- а) фонетические диалектизмы отражают особенности звуковой системы говоров;
- б) грамматические диалектизмы отражают особенности грамматического строя диалектов;
- в) лексические диалектизмы подразделяются на такие части как собственно-лексические, лексико-фонетические, лексико-словообразовательные, семантические, этнографические, фразеологические и др.

Dialects and dialectisms

Summary

Dialect is a variety of the national language, used by a comparatively limited number of people connected by a territorial, social, professional community.

Territorial dialects reflect the language differences between the period of the tribal system, the era of feudalism, they also involve the movement of the population in a particular territory. Dialects can form the basis of a nationwide language.

At present, the dialects are coming closer to the literary language. Dialecticisms are words of local dialects that occur in the speech of people from a certain dialectal environment and are used in the language of fiction as a means of stylization (with the aim of creating a local color, the speech characteristics of the characters).

Depending on the nature of the differences between a dialect word and a literary one, the following types of dialectisms stand out:

A) phonetic dialectisms reflect the features of the phonetic system of dialects;

B) grammatical dialectisms reflect the features of the grammatical system of dialects;

C) lexical dialectisms are subdivided into such parts as self-lexical, lexical-phonetic, lexical-word-formative, semantic, ethnographic, phraseological, etc.

Rəyçi:

Vəfa Allahverdiyeva
Filologiya elmləri namizədi, dosent

ZEYNƏB ƏRƏBOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
arabovazeyneb@gmail.com.

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR YANAŞMALARA DAİR

Açar sözlər: yanaşma, şifahi nitq, kontekst.

Key words: approach, oral speech, context.

Ключевые слова: подход, устный речь, контекст

Müasir Azərbaycanda xarici dillərin, xüsusilə də ingilis dilinin öyrənilməsinə böyük ehtiyac duyulur. İngilis dili ölkəmizin orta və ali təhsil müəssisələrində tədris olunan əsas fənnlərdən birinə çevrilmişdir. Bu gün ingilis dilini öyrənən gənclərin böyük əksəriyyəti dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək bacarığına yiyələnməyi qarşılarına bir məqsəd kimi qoyurlar. Bu mənada adı çəkilən sahədə bir çox araşdırmalar aparılmışdır. Araşdırmalardan çıxan maraqlı nəticələr dilin tədrisində yeni materialların və üsulların səmərəli istifadəsi yollarını inkişaf etdirir. Ümumiyyətlə, istənilən metodu tətbiq etməzdən əvvəl üç məqama diqqət yetirmək lazımdır: 1. Seçilən metod təlimin məqsədi ilə uzlaşmalıdır 2. Seçilən metod vizual, akustik və kinestetik olaraq tələbələrin tələblərinə cavab verməlidir 3. Tələbələrin dil səviyyəsində kəskin fərqlər varsa, fərqləndirmədən istifadə edilməlidir. Qeyd etməliyik ki, xarici dilin mənimsənilməsinə aid olan nəzəriyyələr metodların yaranmasında və inkişafında mühüm rol oynamışlar. Bu nəzəriyyələri ümumi şəkildə P. Ur belə qruplaşdırır: 1. “İntuitiv mənimsəmə. Biz digər bir dili öz ana dilimizi öyrəndiyimiz yolla öyrənirik: autentik kommunikativ situasiyalarda dildən çoxlu istifadə etməklə intuitiv mənimsəmə (Kraşen, 1982) 2. Vərdiş formalaşdırma. Dil vərdişlər yığıdır: biz dildəki formaları düzgün cəhətdən avtomatik ifadə etməyi bacarana kimi dil modellərini təqlid edir, yadda saxlayır və məşq edirik. (Skinner, 1957) 3. İdraki proses. Dil əsas qaydaları anlamağı əhatə edir. Əgər biz bu qaydaları mənimsəsək, onları müxtəlif kontekstlərdə istifadə etməyi bacaracağıq. (Xomski 1957) 4. Bacarıq öyrənmə. Dil bacarıqdır. Biz onu məktəbdə digər bacarıqları öyrəndiyimiz kimi öyrənirik: kimsə bizə qaydaları və yaxud sözləri izah edir, biz isə onları başa düşür, mənimsəyəne və bacarıqla, rəvan şəkildə istifadə edənə qədər məşq edirik. (Conson, 1996)”. Bu dörd nəzəriyyə üçün əsas ziddiyyətli anlayışlar dilin dolayı yolla və yaxud birbaşa yolla öyrədilməsi və öyrənilməsidir. Dilin dolayısı yolla tədrisi o deməkdir ki, biz dili qaydalarla işləmədən və sözləri tərcümə etmədən şüuraltı mənimsəyirik. Yuxarıdakı ilk iki nəzəriyyə əsasında yaranan metodlar buna

xidmət edir. Üçüncü və dördüncü nəzəriyyənin əsasında yaranan metodlar isə bizə dilin necə işləndiyini şüurlu şəkildə anlamağa imkan verir. Bu dilin birbaşa, yəni, açıq şəkildə tədrisi deməkdir. Aydın ki, göstərilən nəzəriyyələrin hər birində həqiqətlər var. İnnovasiya sadə şəkildə yeni ideya, metod və yaxud vasitənin təqdim olunmasıdır. İnnovasiya inkişafın real təəcəssümüdür. Zaman keçdikcə bütün elm sahələrində yeni fikirlərə rast gəlinir. Cəmiyyətin inkişafı və dövrümüzün reallığı olan qloballaşma xarici dillərin tədrisinin metodikası və metodologiyasında da yeniliklərin meydana gəlməsinə birbaşa təsir göstərməkdədir. “Texnologiyalar əsri” adlandırılan XXI ərsdə İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarının sürətli inkişafı və təhsil sistemində nüfuzu xarici dillərin tədrisində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müasir dövr xarici dillərin tədrisi metodikası və metodologiyası üçün “*post-metodika erası*” hesab olunur və tədrisdə eklektizm yanaşması əsas götürülür. Eklektizm konseptual bir yanaşma kimi yalnız bir paradigmanı və yaxud müəyyən fərziyyələri deyil, ümumilikdə müxtəlif çoxsaylı yanaşmaları, formaları, üsulları və ideyaları özünə daxil edir. Tədris prosesinə eklektik yanaşma o deməkdir ki, qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün bizə məlum olan yanaşmalar, metodlar və nəzəriyyələrdən ən uyğun olanını seçirik və öz tədris metodumuzda tətbiq edirik. İstənilən təhsil verən özünün istifadə etdiyi metodları, istinad etdiyi yanaşmaları və üsulları özü üçün aydınlaşdırmalı, onların əsasında duran nəzəriyyələrdən xəbərdar olmalıdır. Yanaşma dil tədrisinin və dilin təbiəti ilə bağlı olan bir qrup müvafiq fərziyyələrdən ibarətdir. Yanaşma aksiomatikdir, tədris olunacaq mövzunun xarakterini təsvir edir. Metod seçilmiş yanaşmaya heç bir ziddiyyəti olmayan və həmin yanaşmaya əsaslanan dil materiallarının dəqiq şəkildə təqdim olunmasının ümumi planıdır. Yanaşma aksiomatikdir, metod proseduraldır. Bir yanaşmaya çoxlu metodlar aid ola bilər. Bəzi modelə görə yanaşma dil və dil tədrisi haqqında müəyyənləşdirilmiş fərziyyələr və fikirlər səviyyəsidir. Metod səviyyəsində nəzəriyyə təcrübədə tətbiq olunur, bu səviyyədə öyrədiləcək bacarıqlar seçilir və məzmunun təqdim olunma ardıcılığı müəyyənləşdirilir. Üsul isə sinif prosedurlarının təsvir olunduğu səviyyədir. C.Ç. Riçardz və T.S. Rocers modelə əlavələr edərək buraya yeni terminlər daxil etmişlər. Onlar yazırdılar: “Biz yanaşma və metodun *dizayn* səviyyəsində təqdim olunduğunu düşünürük, bu səviyyədə məqsədlər, tədris proqramı (sillabus) və məzmun müəyyənləşdirilir. Həmçinin müəllimlərin, təhsilçilərin və təlim materiallarının rolları aydınlaşdırılır. Tətbiq səviyyəsini biz daha aydın terminlə prosedurla ifadə edirik. Beləliklə, metod nəzəri cəhətdən yanaşma ilə əlaqəlidir, təşkilati baxımdan dizaynda müəyyənləşdirilir və təcrübə cəhətdən prosedura həyata keçirilir. Fikrimizcə, ən aydın və anlaşılıqlı izah da məhz Riçardz və Rocers tərəfindən verilmişdir. P.Ur yanaşma və metodologiya anlayışlarını belə izah edir: “Yanaşma dil öyrətməyin/öyrənməyin prinsiplial

modeli kimi xarakterizə edilə bilər. Metodologiya xüsusi bir yanaşmaya uyğun gələn və onun əsasında tətbiq olunan tədris üsullarının məcmusudur.”[6, s.7]C. Harmer isə yanaşma haqqında qeyd edir : İnsanlar *yanaşma* terminini dilin və dil öyrənmənin təbiətinə aid olan nəzəriyyələrə aid edirlər və bu nəzəriyyələr sinifdə görülən işlərin həm mənbələridirlər, həm də bu işlərin həyata keçirilməsinin səbəbləridirlər. Yanaşma dilin necə istifadə olunmasını və dilin tərkib hissələrinin bir-birinə necə bağlandığını təsvir edir – o, dil səriştəsi modelini təklif edir. Yanaşma insanların dil biliklərini necə mənimsədiklərini təsvir edir və dili uğurla öyrənməyə imkan verən vəziyyətlər haqqında məlumat verir.Kommunikativ yanaşma 1960-cı illərdə Britaniyada mövcud olan ənənvi dil təlimi metodlarının dəyişməsi ilə meydana çıxmışdır. Bu dövrə qədər geniş istifadədə olan Situasiyalı Dil Tədrisi və Audio-Linqual Metodun əsasında duran nəzəriyyələr artıq şübhə ilə qarşılanırdı ki, bu da onlardan istifadənin aradan qalxmasına və tezliklə kommunikativ yanaşmanın məşurlaşmağına şərait yaratdı.Litlvud Kommunikativ yanaşmanı belə təsvir edir: “Kommunikativ dil tədrisinin əsas xarakterik xüsusiyyəti odur ki, o dilin funksional aspektlərinə də, struktur aspektlərinə də sistemli yanaşır və bunları vahid kommunikativ baxışda birləşdirir”. Bu yanaşmanın əsas məqsədi kommunikativ cəhətdən səriştəli tələbələr hazırlamaq idi. Əslində, biz digər metodları da müzakirə edərkən onların əksəriyyətinin məqsədinin tələbələrdən kommunikasiya bacarıqları formalaşdırmaq olduğunu görürük. Lakin, kommunikativ yanaşmada kommunikativ səriştə anlamının boyutları daha geniş qeyd olunur.Kommunikativ səriştə dil biliyinin aşağıdakı aspektlərini özünə daxil edir:1.Dildən bir sıra müxtəlif məqsədlər və funksiyalar üçün necə istifadə etməyi bilmək2.İstifadə etdiyimiz dili yerinə və iştirakçılara görə necə dəyişdirməyi bilmək (məsələn, rəsmi və qeyri-rəsmi nitqdən nə vaxt istifadə etməyi və yaxud yazılı və şifahi kommunikasiyaya uyğun dildən istifadə etməyi bacarmağı bilmək 3.Müxtəlif mətnləri necə hasil etməyi və başa düşməyi bacarmaq 4.Dil biliklərində məhdudiyətlər olmağına baxmayaraq kommunikasiyanı necə qoruyub saxlamağı bacarmaq (məsələn, müxtəlif növ kommunikasiya strategiyalarından istifadə vasitəsilə) Kommunikativ Dil Tədrisinin tətbiq edildiyi dərstdə müəllimin ilkin təqdimatından sonra tələbələr dili istifadəyə cəlb olunurlar. Onlar bunu oyunlar, rollu oyunlar, problem həllinə yönəlmiş tapşırıqlar kimi fəaliyyət növləri vasitəsilə edirlər. Tapşırıqlar dilin kommunikativ cəhətdən maksimum istifadəsinə şərait yaratmalıdırlar. Bu yanaşmada istifadə olunan fəaliyyət növlərində autentik materiallardan tez-tez istifadə olunur.Tələbələrin yerli dil daşıyıcıları tərəfindən istifadə olunan dili işlədə bilməkləri üçün strategiyalar inkişaf etdirməklərinə şərait yaradılır. Kommunikativ yanaşmanın xüsusiyyətlərindən biri də tələbələrin əksər sinif fəaliyyətlərini kiçik qruplarda işləyərək həyata keçirməsidir. Tələbələrin optimal rəvanlıqla kommunikasiyası daha

vacib hesab olunur. Bu metodda müəllimin üstünlüyü nisbətən az olduğundan, tələbələr öz öyrənmələrinin daha məsuliyyətli idarəçiləri olurlar. Kommunikativ Yanaşma dil tədrisində bir sıra müasir metodların yaranmağına rəvac vermişdir. Buraya Məzmun Əsaslı Təlimat, Tapşırıq Əsaslı Təlimat, Mətn Əsaslı Təlimat, Səriştə Əsaslı Təlimat kimi müasir metodlar daxildir. Keçən əsrdən başlayaraq müasir dövrə qədər gələn və hal hazırda fikrimizcə, ən ideal yanaşma olan eklektizm XXI əsrdə, post-metodika erasında İngilis dilinin tədrisində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İngilis dilinin tədrisində istifadə olunan metodların səmərəliliyinin bir çox metodistlər tərəfindən tənqid olunduğu və sual altında qaldığı müasir dövrü metodikada “*post-metodika*” erası adlandırırlar. Gördüyümüz kimi, müasir dövrdə tədris prosesi sadəcə tədrisin komponentlərini əhatə etməklə kifayətlənmir, tədris prosesinə bilavasitə və ya dolayı yolla təsir edə biləcək bütün amilləri nəzərə alır.

Ədəbiyyat

1. Jack C. Richards. Curriculum approaches in language teaching: Forward, central, and backward design. *RELC Journal*, 44(1), 2013, pp. 5-33.
2. Kumaravadivelu B. Towards a post-method pedagogy. *TESOL Quarterly*, 2001, 35(4), pp. 537-560
3. Prabhu N.S. *Second Language Pedagogy*. Oxford: Oxford University Press, 1987, 153 p.
4. Roqova Q.V. *Methods od Teaching English*. Leningrad, «Прочещение», 1975, 310 p.
5. Stephen D. Krashen. *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Pergamon Press Inc. 1982, 202 p.
6. Ur P. *A course in English Language Teaching*. Cambridge University Press, 2012, 325 p.

Z.Arabova

On Modern Approaches In Foreign Language Teaching Summary

This article deals with the modern **approaches in foreign language teaching**. Its essence and principles and also importance of its methods and substances used in the process of teaching. The article deals with the backgrounds of foreign language teaching activity. It is shown that with the help of phsychological, physiological and didactic basis even rational using of new technology the quality of education is getting to be risen. The main

aim of State Program is to form a unique national education by means of introduction. The usage of modern Information –Communication technology is important and by providing qualitative education opportunity. Also important establishing conditions for State education system in order to integrate to worldwide education system. While analyzing great attention was given to the facts taken from literature. This article deals with the problems and different approaches in foreign language. In the article the author analyzes these problems and notifies her opinions. The author tries to detect and find out the problem in this field.

З.Арабова

**К вопросу о современных подходах на преподавании
иностранного языка
Резюме**

В этой статье говорится о **современных подходах на преподавании иностранного языка**. Сущность и принципы, а также важность ее методы и средства используемый в процессе указывается что при учете психологических, физиологических и дидактических основа также при рациональном использовании новых технологий обучения повышается качество обучения. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения. Использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования. А также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. В течение анализа большое внимание обращено на факты, полученные из литературы. В этой статье говорится о проблеме связанной разными подходами. В статье автор проводит анализ и высказывает свои мысли. Автор пытается раскрыть проблемы в этом плане.

Rəyçi: Nuriyyə Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ХАДИДЖА ЧЕЛЬЯБИЕВА
Азербайджанский Государственный Педагогический
Университет
[хадиджа.@.mail.ru](mailto:хадиджа@mail.ru)

ИЗУЧЕНИЕ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ И ИХ РАЗЛИЧИЯ И СХОДСТВО С ФРАЗЕОЛОГИЗМАМИ

Açar sözlər: atalar sözü, dil, millət, linqvistika, məqalə

Ключевые слова: пословица, язык, народ, лингвистика, статья

Key words: proverb, language, people, linguistics, article

Человек способен понимать мир и самого себя благодаря языку, в котором закрепляется общественно – исторический опыт – как общечеловеческий, так и национальный. Интерес современного человека к своему прошлому, истокам своей культуры заставляет его внимательно всмотреться в язык. Отзвуки давно минувших лет сохраняются сегодня в пословицах, поговорках, фразеологизмах. Это – своеобразные микромиры, содержащие в себе «и нравственный закон и здравый смысл, выраженные в кратком изречении, которые завещали предки в руководство потомкам» (Ф.Буслаев). Именно поэтому пословицы и поговорки занимают особое положение в языке, а их изучение как объекта лингвистического исследования является актуальным. Изучению пословиц и поговорок посвящено большое количество исследований таких ученых как А.Н.Афанасьев, А.А.Потебня, Ф.И.Буслаев, К.И.Григас, Г.Л.Пермяков, А.Дандис, Х.Касарес, В.В.Гвоздев, Ю.И.Левин, В.П.Жуклв и мн. др.

Пословицы и поговорки – достояние народа, «кладезь народной мудрости». Как полагает Т.Г.Бочина: «Не только по использованию, но и по своему возникновению пословица представляет собой диалогический процесс. За пословицей стоит многовековая история народа, она является «для прошлого результатом, а для будущего – возможным действием». Пословицы и поговорки существуют у каждого народа, при этом «пословичные когнитивные структуры разных, языков имеют черты сходства и различия, что делает возможным их сопоставительный анализ, а сопоставление пословичного фонда разных языков способно открыть широкие перспективы для межъязыковых (межэтнических, межкультурных) исследований ментальности разных этносов».

Как известно, до настоящего времени однозначно не определено содержание терминов «пословица» и «поговорка». Ключевой вопрос о статусе паремий остается все еще дискуссионным и важным в плане

культурологического изучения языка. Попытки определения статуса пословиц и поговорок предпринимаются с помощью из разграничения по данному вопросу. Из пословиц и поговорок во многом складывается языковая картина мира, определяющая восприятие мира носителями языка. В языковом сознании носителей языка пословицы и поговорки играют большую роль, так как позволяют проникнуть в национально-культурные особенности языковой картины мира нации. Именно всестороннее изучение паремии дает возможность понимания специфики русской ментальности и культуры. Подводя итоги всему вышеизложенному, можно отметить, что богатство паремиологического фонда открывает широкие перспективы для дальнейшего изучения пословиц и поговорок.

Национальная культура через призму пословиц

Национальная культура наиболее полно и ярко проявляется в таких единицах языка, как слова, фразеологизмы и языковые афоризмы, включающие в себя пословицы, поговорки и крылатые выражения. Именно этот пласт языка непосредственно отражает внеязыковую действительность, называет предметы и явления окружающего нас мира фиксирует содержание, восходящее к условиям жизни народа – носителя того или иного языка, являясь зеркалом и хранителем национальной культуры. Однако, обращаясь к пословицам и поговоркам, вряд ли можно обойтись без толкования данного языкового явления великим ценителем и собирателем русского слова В.И.Далем, определения которого являются наиболее полным, точным и выразительными. «При таком понятии о пословице мы должны согласиться, а вынуждается силою обстоятельств, как крик или возглас, неволью сорвавшийся с души; это целые изречения, сбитые в один ком, в одно междометье. Сборник же пословиц – свод народной опытной премудрости и суемудрия, это стоны и вздохи, плач и рыдания, радость и веселие, горе и утешение в лицах; это цвет народного ума, самобытной стати; это житейская народная правда, своего рода судебник, никем не судимый. «Что не болит, то и не плачет»; что не дошло до народа, не касалось житья-бытья его, то не шевелило ни ума, ни сердца его и того в пословицах нет; что впуталось, добром либо, лихом, в быт его, то найдете и в пословице ... Кто ее сочинил – не ведомо никому; но все ее знают и ей покоряются. Это сочинение и достояние общее, как и самая радость и горе, как выстраданная целым поколением опытная мудрость, высказавшаяся таким приговором. Сочиненная же тогда только становится пословицею, когда пошла в ход, принята в усвоена всеми». Пословицы и поговорки – широко распространенный жанр

устного народного творчества. Они сопровождают людей с давних времен. *A stitch in time saves nine.* Краткость является существенным аспектом запоминаемых высказываний. Лишь очень немногие пословицы и поговорки многословны, большинство из них содержит не более пяти слов:

Boys will be boys.

Dead men tell no tales.

Источники возникновения пословиц и поговорок самые разнообразные. Чтобы стать пословицей, высказывание должно быть воспринято и усвоено простыми людьми. При этом первоисточник высказывания часто забывается. Превратившись в пословицу, оно становится частью общественного сознания; произносящему пословицу неважно, кто ее придумал. Можно безошибочно предположить, что любая пословица была создана определенным человеком в определенных обстоятельствах, однако для очень многих старых пословиц источник их происхождения полностью утрачен. Поэтому правильнее будет сказать, что пословицы и поговорки имеют народное происхождение, что их первоисточник находится в коллективном разуме народа. Во множестве высказываний, суммирующих повседневный опыт, значение слов, по-видимому, перерастало в форму пословицы постепенно, без какого-либо явного объявления. Фраза *“Make hay while the sun shines”*, берущая свое происхождение из практики полевых работ, является примером такой пословицы. Любой фермер ощущает правоту этой мысли, не обязательно выражаемой именно этими словами. Но после того как многие сотни людей выражали эту мысль многими различными способами, после многих проб и ошибок эта мысль приобрела, наконец, свою запоминаемую форму и начала свою жизнь в качестве пословицы. Подобным образом, высказывание *“Don’ t put all your eggs in one basket”* возникло в результате практического опыта торговых взаимоотношений. Другой важный источник английских пословиц – это пословицы и поговорки на других языках. Здесь опять же трудно быть уверенным в первоисточнике. Если пословица прежде, чем стать английской, существовала на латинской, французском или испанском языке, то нет уверенности, что она до этого не была заимствована из какого-либо другого языка. Вполне возможно, что она вначале была английской, но не была записана. Некоторые из наших заимствованных пословиц полностью ассимилировались в Англии, но многие из них не сумели этого сделать. Нам не нужно много думать над тем, какая латинская пословица легла в основу нашей *“He gives twice who gives quickly”*, однако пословица *“Through hardship to the stars”* звучит как-то чужеродно и в меньшей степени похожа на пословицу, чем латинское *“Per aspera ad astra”*.

Большое число заимствованных пословиц осталось в оригинале. Среди них:

Noblesse oblige.

In vino veritas.

Пословицы и поговорки, являясь неотъемлемым атрибутом народного фольклора, и в свою очередь, атрибутом культуры данного народа, несут в себе отражение жизни той нации, к которой они принадлежат, это образ мыслей и характер народа. Сравнение пословиц и поговорок разных народов показывает, как много общего имеют эти народы, что, в свою очередь, способствует их лучшему взаимопониманию и сближению. Необходимо отметить, что многие английские и русские пословицы и поговорки многозначны, что делает их трудными для толкования и сравнения. При отборе русских соответствий английской пословицы обязательным критерием было совпадение одного из значений (как правило, главного).

Тем не менее, важно помнить, что, складываясь в различных исторических условиях, английские и русские поговорки и пословицы для выражения одной и той же или сходной мысли часто использовали различные образы, которые, в свою очередь, отражают различный социальный уклад и быт двух народов и часто не являются абсолютными эквивалентами. Например, пословица:

The grass is always greener on the other side of the fence. Дословный перевод этой пословицы звучит так: Трава всегда зеленее по ту сторону забора. Но в русском языке такой пословицы нет, зато есть другая пословица: Хорошо там, где нас нет. В принципе, эти две пословицы эквиваленты по смыслу. Но дословный перевод русской пословицы будет звучать так: Life is better, where we are not present.

Литературы

1. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. –М.: Наследие, 1997, -206.
2. Маслова В.А. Лингвокультурология. –М.: Академия, 201, -208 с.
3. Мезенцева Е.С. Пословичный фонд языка как фрагмент языкового сознания этноса // Вестник КазНУ. №2, 2005, -. 23-26.
4. Снегирев И.М. Русские в своих пословицах. Новгород. 1997.
5. Шведова И.Ю. Теоретические результаты, полученные в работе над «Русским систематическим словарем» // Русский язык. №1, 1999, с. 3-1

Atalar sözü və məsələlərin linqvistikada öyrənilməsi

Xülasə

Milli mədəniyyət söz, frazeoloji birləşmələr, aforizmlərlə yanaşı atalar sözü, məsələlər, qanadlı sözlər kimi dil səviyyələrini özündə əks etdirir. Məhz dilin bu səviyyəsi dil daxili əlaqələri birbaşa aydışlaşdırır, bizi əhatə edən aləmi və əşyaları adlandırır, həyatda mövcud olan ifadələri möhkəmləndirir. Məhz bu dil daşıyıcılarla milli mədəniyyətinin güzgüsü və qoruyucusudur.

Atalar sözləri və deyimlər xalq yaradıcılığının qədim janrlarındandır. Onlardan bəziləri yazıdan əvvəl yaranıb. Ona görə də bir çox aforistik ifadələrdə mənbə bəlli deyil. İngilis atalar sözlərinin və deyimlərinin meydana gəlməsinin mənbələri isə bunlardır: floklornümunələri, ədəbi və dini mətnlər. Eyni zamanda görkəmli şəxsiyyətlərin əsərlərindəki ibrətamiz, lakonik, məntiqi ifadələr.

KH SHElebieva

Proverbs and sayings as object of studying in linguistics

Summary

The national culture is most fully and brightly shown in such units of language as the words phraseological units and language aphorisms including proverbs, sayings and popular expressions. This layer of language directly reflects extra language reality, calls objects and the phenomena of the world surrounding us, fixes the content which is going back to people living conditions – the native speaker of this or that language, being a mirror and the keeper of national culture.

The article speaks about proverbs in English and Azerbaijani, it is analysed lexic and semantic peculiarities and some kinds of translation from foreign languages into native language. The main goal of this article reveals the idea of the translation ways of the English proverbs in the Azerbaijan language. The proverbs and sayings are the main inseparable part of any language which has its meaningful, functional and stylistic tendency at the same time they make one of the main problems of translation.

Rəyçi:

Natella Axundzadə
filologiya elmləri namizədi, dosent

YADİGAR ƏLİYEV
filologiya üzrə elmlər doktoru
yadigar_aliyev@mail.ru

QƏDİM TÜRK RUNİK YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ SAYLARIN FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: say, miqdar sayları, numerativ sözlər, toplu say

Key words: numeral, cardinal numerals, numerical words, bulk numeral

Ключевые слова: числительные, количественные числительные, нумеративные слова, собирательные числительные

Qədim türk yazılı abidələrində saylar kiçik fonetik dəyişikliklə müasir türk dillərində də işlənir:

bir (“bir”, BxŞ.30, KltŞm.7)

eki (“iki”, BxŞ. 34, 38)

üç (“üç”, BxŞ.32, kltŞ.4)

tört (“dörd”, BxŞ.30)

beş (“beş”, BxŞ.25) // bis (KltŞ.31, KltŞ.18) //biş (KltŞm.4)

altı (“altı”, BxŞ.28, KltŞm.2)

yeti (“yeddi”, KltŞ.13) / yiti (KltŞ.30)

səkkiz (“səkkiz”, KltŞ.16)

tokuz (“doqquz”, KltŞm.4, 9)

on (KltŞm.7, Ton. I daş, Şm.26)

yegirmi (“iyirmi”, MçC.35), yigirmi (KltC-Ş)

otuz (“otuz”, KltC.1)

kırk (“qırx”, KltŞm-Ş)

əlig (“əlli”, KltŞ.8, MçŞm.4)

altmış (“altmış”, Uyük Tarlık,1)

yetmiş (“yetmiş”, KltŞ.12)

səkkiz on (“səksən”, KçQ.3)

yüz (“yüz”, KltŞ.33)

bis yüz (“beş yüz”, BxC.11)

altı yüz (“altı yüz”, Kemçik Çırğak, ön, 4)

yeti yüz (“yeddi yüz”, Ton. I daş, Q. 4)

bin (“min”, MçŞ.21), min (“min”, Irkb. XXXII)

bin səkkiz (Minusinsk muzeyindən bir abidə, III tərəf)

eki bin (“iki min”, Ton. I daş, Ş. 1)

tört bin (“dörd min”, Tele, 3)

altı bin (“altı min”, Ton. I daş, C.16)

yeti bin (“yeddi min”, Açura, sol, 8)

tümən (“on min”, MçŞ,21, KçQ.10)

bir tümən (“on min”, KltŞm.12)

üç tümən (“otuz min”, BxC.8)

dört tümən (“qırx min”, BxC.8)

on tümən (“yüz min”, Ton. II daş, Q.36).

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində miqdar sayları konkret kəmiyyətlə yanaşı, etnonimlərin tərkib hissəsi kimi işlənərək, etnos adlarını da ifadə edirlər. Tokuz oğuz bodun (“doqquz oğuz xalqı”, BxŞ.35, KltŞ.14), tokuz oğuz (“doqquz oğuz”, MçŞm.3), otuz tatar (“otuz tatar”, KltŞ.14), on ok bodun (“on ox xalqı”, KltC.19), on uyğur (“on uyğur”, MçŞm.3), üç karluk (“üç karluk”, MçŞm.11), səkiz oğuz, tokuz tatar (“səkgiz oğuz, doqquz tatar”, MçŞ.13). Bəzən saylar etnonimlərə aid sabitləşmiş təyin kimi işlənir. Altı çub soğdak bodun (altı vilayətli soğda xalqı, BxŞ.24), üç tuğlıq türk bodun (üç bayraqlı türk xalqı, MçŞm.8), Saylara yer adlarının tərkibində də rast gəlinir: üç Birgü (MçŞm.7), üç Birkü (MçŞm.18).

Bin sayı –a, –ım şəkilçilərini qəbul edərək, say məzmununu qoruyub saxlamaqla isim əmələ gətirir. Bıña (“min nəfərlik qoşun”, MçŞ.23), bıyım (“min nəfərlik qoşunum”, MçC.26), bıyabaşı (“min nəfərlik qoşun başçısı”, MçŞm.6), “On min” mənasını ifadə edən tümən sözü həm ayrılıqda, həm də bir sayı ilə yanaşı işlənə bilər. İkinci halda daha çox konkretlik bildirir. “Moyun Çor” şərəfinə abidədə: bın yıllık tümən günlük bitig (“min illik, on min günlük yazı”, MçŞ.21). Küli Çor abidəsində: Kəçində tümən sükə sünjüsdü (Kaçında on min qoşunla döyüşdü, KçQ.10). Kültigin şərəfinə abidədə: Bir tümən ağı, altun, kümüş kərgəksiz kəlürti (On min pul, hədsiz qızıl, gümüş gətirdi, KltŞm.12).

Bəzi miqdar sayları fonetik paralelləri ilə təqdim olunur. Fonetik paralelizm iki şəkildə təzahür edir:

a)saitlərin paralelliyi-

e//i: yeti (“yeddi”, KltŞ.13) – yiti (KltŞ.30)

yegirmi (“iyirmi”, MçC.35) – yigirmi (KltC-Ş)

bes (“beş”, BxŞ.25) – bis (KltŞ.31)

b)samitlərin paralelliyi-

b//m: bın (“min”, MçŞ.21) – min (Irk. XXXII)

s//ş: bis (“beş”, KltŞ.18) – biş (KltŞm.4)

Tokuz miqdar sayı sıra sayı əmələ gətirən –nç şəkilçisi ilə işləndikdə fonetik tərkib dəyişir: tokuz (“doqquz”, KltŞm.9) – tokısınç (X Hoytu Temir).

Miqdar sayı məzmununu ifadə edən sınar sözü işlənir; “tamın yarısı” mənasındadır. Sınar süsi ebik, barkığ yolğalı bardı, sınar süsi sünjüşkəli kəlti (Qoşunun yarısı ev-eşiyimizi dağıtmağa getdi, qoşunun [digər] yarısı döyüşməyə gəldi, BxŞ.32).

Müasir türk dillərindən fərqli olaraq, onluq saylar arası miqdar məzmununu ifadə etmək üçün “təklilik üstə gəl onluq” modelindən istifadə olunur: yiti yegirmi (“on yeddi”, KltŞm-Ş). Müasir türk dillərində həmin mənəni ifadə etmək üçün onluq saydan sonra təklilik say işlənir: on yeddi, on səkgiz, on doqquz və s. Ancaq qədim türk yazılı abidələrində müvafiq say formaları əksinə yerdəyişmə ilə müşhyaiət olunur; əvvəl təklilik, sonra onluq say işlənir: üç yetmiş (Uyuk turan, arxa tərəf). Miqdar sayının mənəsini müəyyən etmək üçün tərkibi sayın komponentləri daha bir əksinə yerdəyişmə ilə oxunur: yetmişə doğru üç, yəni altmış üç. Təklilik, üstə gəl, onluq say modelində təklilik say aşağıdakı onluq saylardan əvvəl işlənir:

yegirmi – bir yegirmi (MçC.32, “on bir”), eki yegirmi (KltŞ.18, “on iki”), üç yegirmi (KltŞ.18, “on üç”), dörd yegirmi (MçŞ.19, “on dörd”), bis yegirmi (MçŞ.18, “on beş”), altı yegirmi (KltŞ.35, “on altı”), yiti yegirmi/yeti yegirmi (KltŞ.11, KltŞm-Ş, “on yeddi”), səkgiz yegirmi (BxŞ.24, “on səkgiz”), tokuz yegirmi (BxC.9, “on doqquz”);

otuz – bir otuz (KltŞ.32, “iyirmi bir”), eki otuz (BxŞ.25, “iyirmi iki”), üç otuz (Ton., I daş, Ş.19, “iyirmi üç”), biş otuz (KltŞ.18, “iyirmi beş”), altı otuz (BxŞ.26, “iyirmi altı”), yiti otuz (KltŞm.1, “iyirmi yeddi”), tokuz otuz (MçŞ.16, “iyirmi doqquz”);

kırk – bir kırk (KltŞm.2, “otuz bir”), beş kırk (Oznaçenniy, yan tərəf, 4, “otuz beş”), tokuz kırk (MçŞ.16, “otuz doqquz”), əlig – üç əl’ig (X Çaxöl, 3, “qırx üç”), tokuz əlig (Abakan, 3, “əlli doqquz”);

əlig – üç əlig (X Çaxöl, 3; “qırx üç”), tokuz əlig (Abakan, 3; “qırx doqquz”);

altmış – tokuz altmış (Abakan, 3; “əlli doqquz”);

yetmiş – üç yetmiş (Uyuk Turan, arxa, “altmış üç”), beş yetmiş (Ong., ön, 4; “altmış beş”), yiti yetmiş (Beqre, arxa tərəf, “altmış yeddi”), səkgiz yetmiş (Kemçik Çirğak, arxa, 9, “altmış səkgiz”).

Bununla yanaşı, onluq saydan sonra təklilik sayın işləndiyi say modelinə də təsadüf edilir. Ancaq bu model abidələrin dilində çox az işlənir.

Otuz – otuz artuki bir (BxŞ.28-29, BxC.9, “otuz bir”), otuz artuki üç (BxŞ.34, “otuz üç”), otuz artuki dörd (BxŞ.38, “otuz dörd”), otuz artuki səkgiz (BxC.2, “otuz səkgiz”);

kırk – kırk artuki yeti (KltŞ.15, “qırx yeddi”);

tümən – bir tümən artuki yeti bin (BxC.1, “on yeddi min”).

Ayın gününü bildirmək üçün bu cür formadan istifadə olunur: ay artuki dörd kün (BxC-Q, “bir ay dörd gün”),

Seyrək şəkildə numerativ sözlər işlənir: yol, bağ. Bunlar numerativ sözlərə çevrilmiş isimlərdir. Biş yolu (KltŞm.4, “beş dəfə”), altı yolu (BxŞ.28, “altı dəfə”). Kırk artuki yeti yolu süləmiş (KltŞ.15, Qırx yeddi dəfə qoşun çəkmiş). Altı bağ bodunka bəg ertim (Uyuk Tarlık, 2, Altı qəbiləli xalqın

bəyi idim). Numerativləşməyə meyilli kat sözü işlənir. Tokuz kat üçürgüp (Irk.L, Doqquz qat bağla).

Digər saylardan fərqli olaraq bir sayı qeyri-müəyyənli, ümumilik ifadə edə bilir. Bu zaman müvafiq say konkret miqdar bildirmir. Kültigin şərəfinə abidədə: Bir kisi yanılarsa, oğuşu, bodunu bisüginə təgi kıdmaz ermiş (bir kisi, KltC.6; Bir insan yanılarsa, qəbiləsi, xalqı son nəfərinədək doğranmazmış). “İrk bitig”də: Bir karı öküz (Irk.XXXVII, “bir qoca öküz”). A.Steynin tapdığı IV əlyazmada: Bir kün (Steyn, IV əlyazma, 9-cu xətt, “bir gün”).

Qeyri-müəyyən miqdar saylarının quruluşca hər üç növünə təsadüf edilir. Sadə qeyri-müəyyən miqdar sayları iki sözlə təmsil olunur:

az (“az”, Ong. ön, 7, KltŞ.20, Ton. I daş, Ş.23). Az bodunıg üküş kılıtm (KltC.10, Az xalqı çoxaltdım);

üküs (“çox”, Ong. ön, 7), üküş (“çox”, KltC.7). Üküş kişi öltig (KltC.7, Çoxlu adam öldün).

Düzəltmə qeyri-müəyyən miqdar sayları –ça, -çə şəkilçisi ilə düzəlir. Yüzçə (“yüzə qədər” BxŞ.37; Uyğur eltəbər yüzçə ərin ilgəri tə[zip bardı] “Uyğur eltəbər yüzə qədər döyüşçü ilə şərçə qaçıb getdi”);

əligçə (“əlliyyə qədər”, Ton. II daş, Q.42; Əligçə ər tutdımız “Əlliyyə qədər döyüşçü tutduq”);

sınarça (“yarısı qədər”, Ton. II daş, Q.40; Bizintə eki uçı sınarça eki uçı artuk erti “İki ucu/qanadı bizdən yarısı qədər az idi”).

Mürəkkəb qeyri-müəyyən miqdar sayları, bir qayda olaraq, azdan çoxa doğru sadə miqdar saylarının yanaşı işlənməsi ilə düzəlir.

Bir-iki (“bir-iki”, MçŞ.17, Bir-iki atlıg yablakın üçün kara bodunım, öltin “Bir-iki adlı-sanlı alçaqlıq etdiyi üçün, qara camaatım, öldün”);

bir-eki (“bir-iki”, MçC. 33, Bis yüz kedimlig yadağ bir-eki şaşıp kelti “Beş yüz yaraqlı piyada bir-bir, iki-bir çasıb gəldi”);

eki-üç (“iki-üç”, BxŞ.41, Korğu eki-üç kisiligin təzip bardı “Qorxaraq iki-üç adam ilə qaçıb getdi”).

Sıra sayları əsasən –nç şəkilçisi ilə düzəlir:

üçünç (KltŞ.33, BxŞ.30, Irkb.XV “üçüncü”). Üçünç oğuz birlə sünüşdimiz (KltŞm.6, Üçüncü dəfə oğuz ilə döyüşdük);

törtünç (BxŞ.31 “dördüncü”). Törtünç Çuş başıta sünüşdimiz (KltŞm.6, Dördüncü dəfə Çuş başında/zirvəsində döyüşdük);

bisinç (MçŞ.16, BxC.10 “beşinci”). Bisinç Əzgənti Kadazda oğuz birlə sünüşdimiz (KltŞm.7, Beşinci dəfə Əzgənti Kadazda Oğuz ilə döyüşdük);

yitinç/yetinç (KltŞm-Ş, Ong. sağ,12, X Hoytu Temir,1 “yeddinci”). Sü təgisintə yitinç ərig kılıçladı (KltŞm.5, Qoşun qarşılaşanda yeddinci döyüşçünü qılıncladı);

səkinç (MçŞ.18, “səkgizinci”). Səkinç ay bir yanika sü yorıdı (MçŞ.17, Səkgizinci ayın birində qoşun yürüdü);

tokuzunç/tokuzunç (Ong. sağ, 12, X Hoytu Temir, 1 “doqquzuncu”). Kültigin koy yılda yiti yegirmikə uçdı, tokuzunç ay yiti otuzka yoğ ertürtimiz (KltŞm-Ş, Kültigin qoyun ilinin on yeddisində vəfat etdi, doqquzuncu ayın iyirmi yeddisində dəfn etdik);

onunç (BxC.10 “onuncu”). Bunça kazğanıp kañım kağan it yıl onunç ay altı otuzka uça bardı (BxC.10, Bunca qazanıb atam xaqan it ili onuncu ayın iyirmi altısında vəfat etdi);

bir yegirminç (“on birinci”). Bir yegirminç ay yegirmikə (MçC.35, on birinci ayın iyirmisində).

“Birinci” və “ikinci” sıra sayı məzmununu ifadə etmək üçün fərqli sözlərdən və formalardan istifadə edilir:

ilki (“birinci”): İlki sü taşıkmiş erti (BxŞ.32, İlk qoşun səfərə çıxmışdı);

ən ilki (“birinci”): Ən ilki Tadıkın ilki Tadıkın Çorın boz [atığ binip təgdi] (KltŞ.32, İlk dəfə/birinci dəfə Tadıkın Çorın boz [atını minib hücum etdi]). Ekinti süñüş ən ilki ay altı yanıka tokıdım (MçŞm.9, İkinci döyüşdə ən ilk/birinci ayın altısında hücum keçdim). Ən ilki Toğu Balıkda süñüşdim (BxŞ.30, Ən ilk Toğu şəhərində döyüşdüm);

ən ilk (“birinci”): Ən ilk Toğu Balıkda süñüşdimiz (KltŞm.4, İlk dəfə Toğu şəhərində döyüşdük);

ekinti (“ikinci”, KltŞm.5, BxŞ.30, Ton. II daş, Q.39, MçŞm.9, MçQ.43): Ekinti İşbara Yamtar boz atığ binip təgdi (KltŞ.33, İkinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi);

ekin (“ikinci”): Ekin sü ebdə erti (BxŞ.32, İkinci qoşun evdə idi).

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində sıra sayları ilin aylarını ifadə edir:

ekinti ay (“ikinci ay”, MçQ.43, 46): Ekinti ay tört yegirmikə Kemdə tokıdım (MçŞ.19-20; İkinci ayın on dördündə on dördündə Kemdə toqquşdum);

törtinç ay (“dördüncü ay”, MçŞ.15): Törtinç ay tokuz otuzka Ulağan Çor yarukı uruğu Tudun Çığşıgə yarlığ boltı (A.Steynin tapdığı I əlyazma, 1-3, Dördüncü ayın iyirmi doqquzunda Ulağan Çor işıqlı bayraqdarı Tudun Çığşıyə fərman oldu);

bisinç ay (“beşinci ay”, MçŞ.21, MçC.29): bisinç ay udu kəlti (MçŞ.15, Beşinci ay ardımca gəldilər);

yitinç ay (“yeddiinci ay”, V Hoytu Temir,1): barkın, bədizin, bitig taş[in] biçin yılda yitinç ay yiti otuzka kop alkadı[mız] (KltŞmŞ, Sərdabəsini, naxışını, yazılı daşını meymun ili yeddiinci ayın iyirmi yeddisində bütünlüklə tamamladıq);

səkizinç ay (“səkgizinci ay”, MçQ.40): Səkizinç ay bən udu yorıdım (MçC.30, Səkgizinci ay mən ardınca gedərək/təqib edərək yüyürdüm);

tokuzinç/tokuzinç ay (“doqquzuncu ay”, II Hoytu Temir, 2, V Hoytu Temir,1): Kültigin koy yılka yiti yegirmikə uçdı, tokuzinç ay yiti otuzka yoğ ertürtimiz (KltŞm-Ş, Kültigin qoyun ilinin on yeddisində vəfat etdi, doqquzuncu ayın iyirmi yeddisində bütünlüklə tamamladıq);

onınç ay (“onuncu ay”, VIII Hoytu Temir, 1): Onınç ay eki yanıka bardım (MçQ.41; Onuncu ayın ikisində getdim);

bir yegirminç ay (“on birinci ay”): bir yegirminç ay səkiz yegirmikə yolukdım (MçC.25, On birinci ayın on səkgizində qarşılaşdım).

Orxon-Yenisey abidələrində toplu say forması müşahidə olunur. Topluluq məzmunu Müasir Azərbaycan dilində bəzi isimlərin məna tutumu üçün xarakter olsa da (dəstə, xalq, qoşun, ordu və s.), saylarda bu məzmunu ifadə edən xüsusi qrammatik əlamət mövcud deyil. Orxon abidələrində -əgü şəkilçisi toplu say əlaməti hesab olunur: üçəgü “üçlükdə”. Tonyukuk şərəfinə abidədə: Tabğaç, Oğuz, Kıtay – bu üçəgü kabısar, kaltaçıbiz öz içi, tasın tutmıs tæg biz (Ton. I daş, C. 12, Tabğaç, oğuz, kıtay – bu üçlükdə birləşsə, biz öz içini, bayırını tutmuş tək qalacağıq). Üəgü kabısar, süləlim (Ton. I daş, Ş.21, Üçlükdə birləşib qoşun çəkək). Müasir qırpaq qrupu, karluq-uyğur qrupu, bulqar qrupu türk dillərində bu say formaları özünü göstərir:

Qazax dilində -au, -eu (altau, üşeu “altılıqda”, “üçlükdə”), qaraqalpaq dilində -eu (ekeu, uşeu “ikilikdə”, “üçlükdə”), qırğız dilində -öö, -eu (biröö “birlikdə”, jideu “yeddilikdə”; 1, s. 176, 184, 193), tatar dilində -av, -əv (altav “altılıqda”, ikəv “ikilikdə”; 2, s. 181), özbək dilində -av (onav “onluqda”; 3, s. 189).

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1.Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. B.: “Maarif”, 1981, s.

Rus dilində

2. Серебрянников Б., Гаджиева Н.Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. В.: “Maarif”, 1979

3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков.

Морфология.М.: изд. “Наука”, 1988

Y. Aliyev

**Functional features of the numerals in the ancient Turkish Runic
written monuments**

Summary

In the ancient Turkish written monuments numerals with little phonetic change use in modern Turkic language.

At the language in the ancient Turkish written monuments cardinal numerals concrete in addition with quantity, as an integral part of ethnos, processing as ingredient of ethnos, expressed names of ethnos: tokuzoguzbodun (“nine oguz people”), uckarluk (“three karluk”).

Functional features of the numerals in the ancient Turkish Runic written monuments

Sometimes numerals use as stabilized determined belong to ethnos: uctugligbodun (three flag Turkish people).

Я. Алиев

**Функциональные особенности числительных в
древнетюркских рунических надписях**

Резюме

Числительные в древнетюркских рунических надписях с небольшими фонетическими изменениями употребляются и в современных тюркских языках. Помимо обозначения конкретной численности они являются составными частями этнонимов, так как tokuz oğuz bodun (“народ девяти огузов”, otuz tatar («тридцать татаров»), on oğuz («десять уйгуров»), üç karluk (“три карлуков”) и т.д. Иногда числительные встречаются в роли констатного определения (üç tuğlığ türk bodun “народ с тремя знаменами”). Числительные являются составными частями топонимов. Некоторые числительные представлены с фонетическими параллелями: yeti – yiti («семь»), bes – bis (“пять”). Слово sinar в рунических текстах обозначает «половину целого». Напр.: sinar süsi («половина войск»).

Rəyçi: Mübariz Yusifov
filologiya elmləri doktoruu, professor

NAİLƏ GASIMOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
nailya.gasimova@gmail.com

STRUCTURING MESSAGES LOGICALLY

Açar sözlər: sənəd, mesaj, cavab, hərəkət, yazışma, nəticə, əlaqə, məqsədi

Key words: document, message, response, action, correspondence, conclusion, communication, objective

Ключевые слова: документ, сообщение, ответ, действие, переписка, заключение, общение, объективные

Whether you are composing a business letter, a fax message, a memo or an email, the general rules for structuring the body of the message are the same. A well-structured document written in good business language is the core of effective communication. This article will help you to get past that blank page and start creating well-structured documents that will achieve your objectives.

Four-point plan

Many messages are short and routine. You can write or dictate them without any special thinking or preparation. However, documents that are not so routine need more thought and careful planning. Here is a useful, simple framework for structuring all written messages. I suggest this structure which works:

Introduction

(Background and basics)
contact or document.

Why are you writing?

Refer to a previous letter,

Details

(Facts and figures)
relevant details.

Give information/instructions.

Ask for information. Provide all

Response or Action

(Conclusion)

Separate into paragraphs. Ensure logical flow.

Action the reader should take.

Give a deadline if necessary.

Close

(A simple one-liner)

Sometimes all that is needed is simple one-line closing sentence.

It is very important to make documents visually appealing and reader-friendly by using headings, numbered points and bullets where appropriate.

Let's look at this four-point plan in more detail.

1. Opening or introduction

The first paragraph will state the reason for the communication, basically setting the scene. It may:

- acknowledge previous correspondence
- refer to a meeting or contact
- provide an introduction to the matter being discussed.

Examples

Thank you for your letter of...

It was good to meet you again at last week's conference.

We wish to hold our annual conference at a London hotel in September

We will not build relationships if you use introductions like, 'We spoke' or 'As spoken'. Say 'Thanks for your call' or 'It was great to speak to you' so that you put some feeling into your message.

2. Central section (details)

This main part of the message gives all the information that the recipient needs to know. Alternatively you may be requesting information, sometimes both. Details should be stated simply and clearly, with separate paragraphs used for individual sections. This section should flow logically to a natural conclusion, which will probably state any action needed.

3. Conclusion (action or response)

This section draws the message to a logical conclusion. It may:

- state the action expected from the reader
- state the action you will take as a result of the details provided.

Examples

Please let me have full details of the costs involved, together with some sample menus

If payment is not received within seven days, this matter will be placed in the hands of our solicitor.

4. Close

A simple one-line closing sentence is usually all that is necessary to conclude a message. This should be relevant to the content of the message.

Examples

I look forward to meeting you soon

I look forward to seeing you at next month's conference.

I would appreciate your prompt reply.

Please call me if you have any questions.

The four-point plan for structuring all written messages is illustrated in the following letter.

- Remember: a well-structured business document is the core of effective communication.
- Use a subject heading to give the main gist of your message.
- Refer to a previous letter, contact or document in the first paragraph- the introduction.
- Compose the central section (details) so that each point follows in a sensible order, and make sure the information flows logically from point to point.
- Separate the message into paragraphs, leaving one blank line between each section.
- Conclude your message by stating what you expect the reader to take after reading your message.
- Be sure to include a deadline for any response, if this is appropriate.
- Your close may simply be a one-liner, whatever is relevant to this situation.
- Proofread your message carefully and take a while to consider whether it is structured appropriately and that all the details are arranged logically.
- Read through your final message as if you were the reader. Imagine how the reader will feel when receiving it. If anything is not right, make the necessary changes.

It is important to take care when using bullets to make sure each point is written in parallel style.

Using lists and bullets

Lists can be used in any documents. They are useful to set off important points and ideas. You may choose to display the items using numbers, letters or bullets. If there are a lot of points, I prefer to use numbers, and then it's much easier to refer to individual numbered points. For a simple list of words or brief points, bullets are better.

Lists are useful for many reasons:

- They help you to organize your thoughts.
- They help focus your reader's attention on important points.
- They help readers find key points
- They simplify detailed or complicated topics.

- They make it easier for readers to skim.
- They enhance visual impact.

Literature

1. Sheryl Lindsell-Roberts, 1999, Writing business letters for dummies, UK.
2. Erik Bruun, 2001, Forbis Book of Great Business Letters, 2006, Toronto.
3. Corey Sandler, 2004, 1001 Letters for All Occasion, 2004, Harlow.
4. Pamela Aitcheson,(2008). Writing Business Documents, UK
5. MacCarter, S. (2003). Academic Writing practice. MacMillan.
6. Sahanaya, W. and Lindeck, J. (2009).Preparation and practice. Oxford University Press.
7. MacCarter,S. and Whitby, N. (2007). Improve your writing skills. MacMillan.
8. Slater, S., Millen, D. and Tyrie, P, (2006), University of South Australia.
9. Storch N. Collaborating writing: Product, process, and students' reflections, (2005).
10. Write English Right, (2007).
11. Rajab H. Developing Speaking and Writing Skills of L1 Arabic EFL Learners, (2013).
12. Spack R. Guidelines: A cross-cultural writing text. 3-rd ed. Cambridge University Press, (2009).
13. Lee S. Teaching EFL. Writing. Journal of National Taipei Teaching College, (2003).

N.İ.Qasımova

Mantıksal olaraq konfigurasiya mesajları

Xülasə

Bir iş məktubu, faks və ya e-poçt mesajı yazarkən bu iş sənədlərini qurmaq üçün ümumi qaydalardan istifadə edə bilərik. Müvafiq biznes dilində yazılmış yaxşı strukturlaşdırılmış sənəd effektiv ünsiyyətin əsasını təşkil edir. Bu məqalə yaxşı qurulmuş sənədlər yaratmağa kömək edəcəkdir.

Bir çox mesajlar qısa və müntəzəmdir. Hər hansı bir xüsusi düşün-cə və ya hazırlıq olmadan yaza və ya diktə edə bilərsiniz. Bununla belə, bu cür müntəzəm sənədlər daha çox diqqət və ehtiyatlı planlaşdırma tələb edir. Məqalədə yazılı mesajlar yazmaq üçün sadə bir quruluş haqqında məlumat göstərilir. Müvafiq tonun problemi mənim məqaləmdə də müzakirə olunacaq. Məqalədə işləyənlərə oxumaq və tez-tez faks və ya e-poçt mesajları yazmaq məsləhət görülür.

Н.Касумова

**Структурирование сообщений логически
Резюме**

При составлении делового письма, сообщения для факса или электронной почты мы можем пользоваться общими правилами структурирования этих деловых документов. Хорошо структурированный документ, написанный на соответствующем бизнес-языке, является ядром эффективной коммуникации. Данная статья поможет создавать хорошо структурированные документы.

Многие сообщения короткие и рутинные. Вы можете писать или диктовать их без какого-либо специального мышления или подготовки. Однако документы, которые не так рутинны, требуют больше внимания и тщательного планирования. В статье освещена информация о простой структуре для составления письменных сообщений. Проблема соответствующего тона также будет освещена в моей статье. Статья рекомендуется для чтения людям, работающим в бизнесе и часто пишущим сообщения для факса или электронной почты.

Rəyçi:

Rəna Şamiyeva
filologiya elmləri namizədi, dosent

SƏDAYƏ ƏLİYEVƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
ilgaraliyev@mail.ru

LEKSİK MATERIALLARIN TƏDRİSİNƏ DAİR

Açar sözlər: Qrammatik qaydalar, şifahi nitqin öyrənilməsi, leksik materialların təkrarı .

Key words: Grammar rules, learning oral speech, revision of lexical materials.

Ключевые слова: Грамматические правила, изучение устной речи, повторение лексических материалов.

Leksika – söz, proqramın nəzərdə tutduğu sözlərin tədrisinə leksikanın tədrisi deyilir. Söz dilin bazasıdır, fikrin ifadə vasitəsidir, söz vasitəsi ilə qrammatikanın qanunları yerinə yetirilir, tələffüz və oxu vərdişləri aşılanır. Sözü böyük qüdrəti və əzəmətini dahi söz ustası Nizami belə ifadə etmişdir.

Yalnız sözlə qazandı kainat bu şöhrəti,
Bir bu qədər dedilər azalmadı qiyməti,
Sözün qanadları var quş kimi incə-incə,
Dünyada söz olmasa nəyə lazım düşüncə.
Yeniliklər törədən bu qoca kainatda
Sözdən kəskin və incə bir şey tapılmaz həttə.
Söz bayraqdan daha çox əldə eyləyər zəfər,
Qılıncdan daha artıq qalxıb alar ölkələr.

Sözün necə böyük qüvvəyə malik olduğunu hələ qədim zamanlardan duymuş insanlar ona xüsusi qiymət vermişlər. Söz həm də dil öyrətmək qüvvəsinə malik olmuşdur. Qədim yunanlar sözün bu qüvvəsindən istifadə edərək uşağa kiçik yaşdan latın dili öyrətməyi məsləhət bilmişlər. Qədim sparta tərbiyəsində də xarici sözlərin öyrədilməsi uşağın ümumi inkişafı üçün faydalı hesab edilmişdir.

Leksikanın tədrisi mürəkkəb bir prosesdir. Bu prosesi lazımi şəkildə yerinə yetirmək üçün üsullar axtarılmalıdır. Metodistlər bu sahədə bəzi işlər görmələrinə baxmayaraq, onların fikrində müxtəliflik vardır. Bir qrup metodist sübut etməyə çalışır ki , yalnız şifahi danışmaq nitqi öyrədilməlidir. Digər bir qrup isə sübut etməyə çalışır ki şifahi nitq üçün söz ehtiyatı lazımdır.

Dilin leksikası qrammatika və fonetika ilə sıx əlaqəli olur. Bunların

biri digərini tamamlayır. Ona görə də leksikanın təlimi başqa aspektlərdən ayri götürülə bilməz. Leksik material dil fəaliyyətini, oxunu və yazını intensivləşdirir və hər bir kəs onun əsasında öz fikrini başqasına çatdırır. Bəzi tədris müəssisələrində leksik materiallara çox az diqqət yetirilir. Xarici dil dərslərini oxu və ya tərcümə dərslinə çevirirlər. Xarici dildə oxunub ana dilinə tərcümə edilən mətnə müəllim heç bir leksik və qrammatik iş aparmır, oxu zamanı heç olmasa müəyyən sözlər aydınlaşdırılsa həmin oxunun əhəmiyyəti olar.

Müəllim qrammatik qaydaları izah edir, onu möhkəmləndirir, qaydaya müvafiq cümlələr yazdırır. Bu cümlələrin özü də leksik vahidlərdən ibarətdir, lakin onlara leksika baxımından yanaşmaq, izahat işi aparmaq da unudulur.

Tədrisin ilk mərhələsindən leksik materialın möhkəm qavranılmasına nail olmaq lazımdır, bu sonrakı mərhələlər üçün zəmin yaradır. Xarici dilin tədrisinin keyfiyyətli olmasının əsas amillərindən biri də zəngin söz ehtiyatının yaradılmasıdır. Sözlər öyrədilərkən onun çoxmənalı olmasına da fikir vermək lazımdır.

Hər bir leksik bazanın özünü də leksik, fonetik və qrammatik cəhətdən izah etmək faydalıdır. Hər bir dildə frazeoloji vahid olduğu kimi ingilis dilində də belə vahidlər vardır. Məsələn I have a thin time Azərbaycan dilində qarşılığı “Özünü çıxılmaz vəziyyətdə hiss etmək”, “İynə üstündə oturmaq” deməkdir. Əgər bu frazaları hər fi tərcümə etsək “Nazik vaxtı olmaq”. Leksikani tədris edərkən onun başqa sözlərlə əlaqəsi məsələsinə ciddi fikir vermək lazımdır.

İngilis dilinin leksikasının spesifik xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər isə Azərbaycan dilinin leksikası ilə müqayisəli öyrənilərkən yaxşı nəticə əldə etmək olar. Hər iki dilin leksikasının spesifik xüsusiyyətləri vaxtında izah edilərsə onlar xarici dili öyrənməkdə çətinlik çəkməz.

İngilis və Azərbaycan dilində aparılan müqayisə leksik materialın öyrədilməsində müəllimin işini asanlaşdırar.

Yaxşı olardı ki, müəllim maqnitafon vasitəsi ilə ingilis dilində ilk gündən etibarən danışmaq, ingilis mahnıları səsləndirsin. Ölkənin xəritəsini gətirib maraqlı məlumatlar versin. Bax belə olduqda verilən leksik vahid maraqla qavralına bilər.

Müəllim ilk dərstdən etibarən verdiyi hər bir sözü cümlədə işlətməli, onu cümlə içərisində təkrar etdirməlidir.

Şifahi nitqi inkişaf etdirmək üçün lüğət həcmi müəyyənşdirərkən aşağıdakılara əməl edilməlidir

- 1) Verilən sözlər məzmunca tez qavranıla biləcək sözlər olmalıdır
- 2) Verilən sözlər çaşdırıcı və məzmun etibarı ilə çox çətin olmamalıdır

- 3) Verilən sözlərin fonetik və leksik tərkibi aydın olmalıdır
- 4) Sözlər ilk mərhələdə əyani verilsə daha yaxşı nəticə əldə edilər
- 5) Sözlər dərslikdəki mövzulara aid olmalıdır

Lüğəti möhkəm öyrətmək və şifahi nitqi inkişaf etdirmək üçün çalışmalardan müntəzəm istifadə etmək lazımdır. Çalışmaları şifahi nitqin inkişafı üçün əsas parametrlərdən biri hesab olunur.

Leksik vahidlərin intensiv öyrədilməsinin bəzi tərcübədən keçirilmiş novləri vardır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) Sözü düzgün izahı
- b) Sözü məndə, çalışma və tapşırıqlarda
- c) Sözü təkrar edilməsi

Söz mənasının düzgün açılması sözün düzgün izahından, müəllimin onu şagirdlərə çatdırılmasından çox şey aslıdır. Sözü mənasını fonetik, qrammatik və leksik cəhətdən açmaq olar. Fonetik cəhətdən sözün mənasını açarkən təbiidirki, tələffüz məsələlərinə daha çox yer verilir. Bu hal ingilis dili üçün çox vacib sayılır. İngilis dilində sözün tələffüzü məsələsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Söz düzgün tələffüz edilmədikdə sözün mənası dəyişə bilər. Ona görə məna açılarkən müəllim incə məsələlərə ciddi fikir verməlidir. Xarici dil müəllimin işini yüngülləşdirən əsas amillərdən biri onun ilk gündən sözü düzgün izah etməsidir. Əgər şagird sözü düzgün öyrənsə onun nitqi təmiz və səlis olur.

Qərbi Avropa dillərinin çoxunda sözün tələffüzü ilə yazılışı arasında fərq vardır. İngilis dilində də belə hallara tez-tez rast gəlmək olar. Ona görə də sözü lüğətdən orfoqrafiyaya görə axtarmaq lazımdır. Məsələn:

ship- gəmi
sheep- qoyun
write- yazmaq
right- düz, sağ

İngilis dilində çoxlu idiomatik ifadələr vardır. Lüğətlə iş zamanı bu ifadələrdən düzgün istifadə üsullarını da öyrətmək vacibdir. Müəllim izah etməlidir ki ifadəni hərfi tərcümə etmək olmaz, onların ana dilində olan qarşılığını tapmaq məqsədə uyğundur.

Sözün cümlə daxilində izahı- bu iş üsuluna bəzən sözün mənasının sinonim və antonim vasitəsi ilə açılması deyirlər. Hər bir söz cümlə daxilində işlənərkən müəyyən fikir meydana çıxır, bu sözün cümlədə tutduğu mövqeyi daha da səmali edir. Müəllim yeni sözləri cümlə daxilində izah etdikdən sonra onlara aid bir neçə cümlə verir. Sözü cümlə daxilində izah edilməsinin böyük bir müsbət cəhəti orasındadır ki o şifahi nitq bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə kömək edir.

Yeni sözlərin cümlə daxilində izah edilməsinin ikinci bir üstünlüyü orasındadırki bu zaman şifahi nitq ilə bərabər yazılı nitq də inkişaf edir.

Məlumdur ki verilən leksik vahidlər müəyyən mətnlər daxilində tədris olunur. Bu mətnlər seçilərkən proqrama uyğun verilir. Seçilən mətnin sözlərinin həcminə gəldikdə isə bu məsələ didaktikanın sadədən mürəkkəbə prinsipi əsasında aparılmalıdır.

Leksik material mətnlərdə verilərkən bəzən təsadüfi xarakter daşıyır və gələcək dərslərdə təkrarlanmır. Belə təsadüfi sözləri sinif çalışmalarına və ev tapşırığına da salmaq qeyri mümkündür. Buna görə sözlər mətnlərə təsadüfi olaraq düşməməlidir.

Leksik materialların möhkəm mənimsədilməsi hər şeydən əvvəl keçilmiş proqram materiallarının vaxtında və düzgün tapşırıqlarla təkrar edilməsindən asılıdır. Əgər leksik tapşırıq rəngarəng və maraqlıdırsa həmin tapşırıqda verilən söz, ifadə və qrammatik qayda düzgün təkrar edilmişdirsə o yaxşı nəticə verəcəkdir. Odur ki bütün il boyu keçilən leksik vahidlərin ardıcıl olaraq təkrarına fikir vermək vacib məsələlərdən biridir.

Məlumdur ki xarici dildən öyrənilmiş sözlərin hamısını uzun müddət yadda saxlamaq mümkün olmur, zaman keçdikcə onlar ya qismən yada bütünlüklə unudulur. Leksik vahidlərin möhkəm yadda qalmasını təmin etmək üçün ən sınaılmış vasitələrdən biri təkrar aparmaqdır. Elə buna görə də təkrar təlim prosesinin ən zəruri mərhələlərindən biri sayılır və ondan geniş istifadə olunur.

Xarici dildən öyrədilən sözlərin müntəzəm sürətdə təkrarlanması və möhkəmləndirilməsini bizdən didaktik prinsiplər tələb edir.

Hər şeydən əvvəl tapşırıqlar vasitəsi ilə təkrar aparmaq, keçilmiş tədris materiallarını təkrarlamaq, və möhkəmlətmək- veriləcək yeni biliyə bünövrə yaratmaq deməkdir. Bəzi ingilis dili müəllimləri belə hesab edirlər ki keçilmiş leksik materialların təkrarı ancaq unudulmuş materialı yada salmaq üçün aparılır. Əlbəttə belə müəllimlər düzgün fikirləşməzlər, çünki təkrar yalnız unudulmuş materialları yada salmaq üçün deyil, unutmanın qarşısını almaq üçündür.

Xarici dildən verilən sözün, ifadənin və qrammatik qaydanın izah anında mövzunu aydın, sadə, ardıcıl və məntiqi sürətdə şərh etməkdən, təkrar anında isə mənimsəmiş biliklərin yadda möhkəm saxlanılmasını təmin etməkdən ibarətdir. Lakin yeni bir şeyi izah etmək onun üçün möhkəm özüylə yaratmaq, keçilənlərin təkrarını tələb etdiyi kimi, mənimsənilmiş biliklərin təkrarı zamanında aydın olmayan cəhətləri izah etmək tələbi irəli sürülür. Elə buna görə də ingilis dili dərslərinin izahat vaxtı ilə təkrar vaxtı vəhdət təşkil edir və biri digərini tamamlayır.

Ona görə də leksik materiallar üzrə ev tapşırıqlarını onun nə vaxt yoxlanılacağından asılı olmayaraq, verilən gün yerinə yetirmək lazımdır.

İngil dilinin öyrənilməsində fənni şagirdlərə sevdirməyin, həmin dildə şagirdləri sadə və maraqlı cümlələrlə danışdırmaqın və keçilmiş sözlə

əlaqədar olaraq əyanilikdən istifadə etməyin, tapşırıqlar vasitəsi ilə hər bir söz və ifadəni onlara müstəqil öyrətməyin böyük əhəmiyyəti vardır.

Ədəbiyyat

- 1.В.А. Звягинцев. Теоретическая и прикладная лингвистика. М. 1968
- 2.А.М.Қурбанов. Ҷумуми дилчилик. В. 1977.
- 3.David Birch. 1995. Context and Language: A Functional Linguistic Theory of Register (London, New York: Pinter)
4. Katie Wales. 2001. *A Dictionary of Stylistics*, 2nd edition, (Harlow: Longman)
5. Семерный О. Введение в сравнительное языкознание. М. 1980

С.Алиева

О преподавании лексических материалов

Резюме

В этой статье показано разработка лексических материалов и интенсивное обучение лексических материалов студентам. Обучение лексике сложный процесс. Лексика языка тесно связана с грамматикой и фонетикой. В лексике английского языка есть специфические особенности. Данные лексические единицы преподаются внутри определенных текстов. Новые слова имеют большое значение в обогащении лексики в современном английском языке. Обогащение словарного запаса является одним из способов узнать любой иностранный язык. Пути и средства обогащения словарного запаса необходимо рассматривать важными тех, кто хочет освоить любой иностранный язык. Указывается что образная лексика выполняет эстетическую функцию в основном в художественном стиле. Разъясняются причины употребления данной лексики в других стилях.

About teaching lexical materials.

Summary

In this article is spoken about the development of lexical materials and intensive teaching of lexical materials for students. Learning of lexis is difficult process. The language of lexis is closely related to grammar and phonetics. There are specific features in the lexis of English. These lexical units are taught within certain texts. New words are of great importance in the enrichment of the vocabulary in modern English. Enrichment of the vocabulary is one of the ways to learn any foreign language. Ways and means of vocabulary enrichment must be considered important by the ones who wants to master any foreign language. It is also emphasized that the figurative vocabulary carries out the esthetic function mainly in the artistic style. The reasons of use of this vocabulary in the other styles are also explained.

Rəyçi

Şabanov Şaban
filologiya elmləri namizədi, professor

ƏSMƏR HÜSEYNOVA
Bakı Slavyan Universiteti
esmer@mail.ru

DİNİ KONSEPTLƏRİN BƏZİ MÜQAYISƏLİ-TİPOLOJİ ASPEKTLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: linqvistika, konsept, sakral, koqnitiv, dini, müqayisə.

Ключевые слова: лингвистика, концепт, сакральный, когнитивный, сравнение.

Key words: linguistic, concept, sacral, cognitive, religious, comparison.

Bu gün koqnitiv linqvistikada konsept termini dominant təşkil etməsinə baxmayaraq, o mütəxəssislər tərəfindən birmənalı anlamda təqdim olunmamışdır. Bəzi dilçilər bu termini obyekt haqqındakı elmlərin məcmuu kimi “anlayış”, yaxud “məna” sözlərinin sinonimi kimi işlədirlər. Lakin unutmamaq olmur ki, konsept spesifik mental törəmə olmaqla müvafiq məzmun planına malik spesifik leksik, frazeoloji, paremioloji vasitələri ilə xarakterizə olunur. Başqa sözlə desək, konsept heç də istənilən anlayış və ya məna deyildir. Onsuz mövcud mədəniyyətin dolğun təsəvvürü mümkünsüzdür. Koqnitiv linqvistik baxımdan eyni, yaxud yaxınmənalı leksik vahid oxşar representasiyası ilə yanaşı ayrı-ayrı dillərdə fərqli assosasiya yarada bilər. Nümunə üçün Azərbaycan və ingilis dillərində “papaq”- cap və “mamır” - moss sözlərinə nəzər salaq. Birincisi, digər dillərdən fərqli olaraq Azərbaycan dilində həm də namus, qeyrət assosiyası yaratdığı kimi, digəri ingilis dilində yalnız bitki deyil, həm də var-dövlət təsəvvürü yaradır. Konseptin müqayisəli-tipoloji təhlili elə bu məfhumun özünün, çoxsaylı mental çalarlarının aşkara çıxarılmasına kömək edir. Ümumiyyətlə, müqayisə məfhumu fəlsəfi kateqoriya kimi bizim üçün əhəmiyyət kəsb edən predmet və hadisələrin spesifik xüsusiyyətlərini, onların inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Dünya şöhrətli dilçi İ.A.Boduen de Kurtene bu barədə qeyd edirdi ki, “müqayisə bütün elmlər üçün mühüm hesab olunan əməliyyatdır, ümumiyyətlə təfəkkür prosesi ona əsaslanır və yalnız müqayisənin köməyi ilə hər hansı bir baxımdan həmcins faktorları ümumiləşdirmək və müəyyən qanunauyğunluqları barədə nəticə çıxarmaq olar” (1, 51).

Tanınmış rus alimi V.A.Maslovanın təbrincə desək, “konsept dünyanın sözlə təsviri, yaxud portreti olmaqla” konkret mədəni-etnik kollektivin yaddaşında çoxlu informasiyanın sistemləşməsinin, nizama salınmasının nəticəsi kimi qəbul edilməlidir (2, 11). Əhatə dairəsinə və məzmununa görə konseptuallaşmanı mütəxəssislər müvafiq konsept mühitlərə bölürlər ki,

bunların da arasında dini konseptlər xüsusi çəkiyə malikdir. Bu da təbiidir. Bəşər tarixində ta qədimdən insanla təbiətin qarşılıqlı münasibətləri daima gözəgörünən və gözəgörünməz fəvqə qüvvələrlə əlaqəli şəkildə xarakterizə olunur. Həmin fəvqə qüvvələrin obrazları əvvəllər qədim insanların təsəvvürlərində, sonra miflərdə və nəhayət sakral mətnlər vasitəsi ilə yeni dövr insanın yaranış haqqındakı düşüncə tərzində yer almaqla belə uzun və mürəkkəb təkamül yolu keçmişdir. Koqnitivlik baxımından bu yolun “son mərhələsini” Dantenin aşağıdakı misraları çox yığcam şəkildə əks etdirmişdi:

İsrafilin suru gələndə haqq deyə, mizan deyə,
Bircə anın içində düşüb əvvəlki şəklinə
Öz qəmli məzarından eşidəcəkdir hərə

Əbədi hökmün səsin gurultuyla, şimşəklə” (Tərcümə Ə.Kürçaylınındır! (3, 42) .

Hələ Dantedən çox öncə N.Gəncəvi qeyd etmişdi: “Ey günahkar insan, əzab verdiklərinə görə Qiyamət günündən qorx! “Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, dahi Mikelancelo Sikistin kapellasında çəkdiyi “Qiyamət günü” freskasının mərkəzində iri planda yaratdığı İsanın obrazına nəzərə çarpacaq dərəcədə mifik Zevsin cizgilərini verməklə bu təkamül yolunu daha qədimdən təsvir etməyə çalışmışdı. Yaranışın hansı səmavi mizan-tərəzi ilə idarə olunması konsepsiyası bütün oxşarlıqları ilə yanaşı hər xalqda, həmin xalqın mənsub olduğu etnik və dini mühitdə fərqlidir. Məsələn, vaxtı ilə “ənəlhəq” və “haqq aşıqlıyı” “anlayışlarının yorumu (traktovkası) rəsmi islam ideoloqlarına Allaha şərikliyin amansız cəzalandırma imkanını vermişdi. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, müqəddəsliyinə ifadə olunan böyük ehtiramla bərabər islamda İsa Məsihə münasibət bütövlükdə xristian etikasından fərqlənir; Allah təkdir! (Maidə surəsi. 75, 116). Qeyd olunanın məntiqi nəticəsi kimi bunu müsəlman azərbaycanlıların və xristian xalqların (o cümlədən ingilislərin) dilində Onun adlarındakı incəliklər də sübut edir: Yaradan, Tanrı, Allah - Greatar, Lord, Father, God və Son of God, (buradan da Сын Божий, Отец - ruslarda). Analoji fərqli konseptual çalarları hamımızın əcdadı Adəm əleyhsalama Yaradanın qadağan etdiyi meyvənin adı və həmin bitkinin törətdiyi fəsad haqqında da demək olar: “Adams apple” “forbidden fruit” - “buğda”.

Konsept insanın şüurunda özünün fəaliyyəti, təcrübi baxımdan dünyanın öyrənilməsi, habelə duyması və dərk etməsi nəticəsində yaranır. Təbii ki, istənilən konsept özü özlüyündə çoxsaylı forma və məzmunların ümumləşdirilməsidir. Konseptlərin təsnifatı onların müxtəlif diskurslarından, o cümlədən siyasi, etnik, tibbi, dini və s. təzahürlərdən xəbər verir. Milli konsept, qeyd edildiyi kimi, hər bir xalqın spesifik dünyaduyumundan qaynaqlanır. A.Y.Qureviç haqlı olaraq yazırdı: “Hər bir sivilizasiya və ya sosial sistem

özündə dünyanı xüsusi, təkrarsız dərkətmə keyfiyyətləri ilə xarakterizə etdirir” (IV, 17). Dünyanın portreti, yaxud mənzərəsi dedikdə insanın dünya haqqındakı təsəvvürləri nəzərdə tutulur. Dünyanın obrazı koqnitiv reprezentasiyaların ierarxik strukturu və reallığın tipik durumu haqda gəpotizdir. Başqa sözlə desək, dünyanın obrazı, yaxud mənzərəsi dünya haqqında fərdi və ictimai biliklərin məcmuudur. Müxtəlif dillərdə danışan insanlar müəyyən şəraitdə dünya haqqında yaxın konseptual təsəvvürlərə və ifadə tərzinə malik ola bilər (Garden of Eden - Cənnət), yaxud əksinə, eyni dildə danışanlar fərqli konseptuallığı ilə seçilə bilər. Beləliklə, dünyanın konseptual təsviri, yaxud onun haqqındakı təsəvvürlər ümumbəşəri, milli və şəxsi anlamların qarşılıqlı əlaqəsi ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan dini konseptlər daha geniş, çoxşaxəli və mürəkkəb struktur-məzmunu, habelə etimoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Bu amil onu deməyə əsas verir ki, dünyanın konseptual mənzərəsi dillə verilmiş təsvirindən qat-qat zəngindir. Bu barədə E.S.Kurbyakova yazırdı ki, “insanın təsəvvüründəki dünyanın mənzərəsi fenomeni dillə təsvirdən xeyli mürəkkəb və əhatəlidir” (V, 142). Dini konseptlər struktur-semantik baxımdan bütün rəngarəngliyi ilə daha çox məcazlaşma və paremioloji vahidliklə təmsil olunur. Dini konsept insan şüurunda mədəni-tarixi hadisələrin geniş mənzərəsini yaratmasına baxmayaraq bunlar dildə yalnız bir neçə leksik vahidlərlə yığcam işarə oluna bilər. Məsələn, Bibliyadan götürülmüş “two and, two of all flesh” (всякой твари по паре - hər canlıdan bir cüt) (Varlıq: 11-14) ifadəsi Allahın Nuh peyğəmbərə dünya tufanından (Nuhun tufanından) bir həftə öncə məlum gəmidə gələcək üçün canlı nəslin necə xilas olunması kimi son dərəcə məzmunlu xəbərdarlığına işarədir (IV, 235). Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dini konseptlərə aid olan frazioloji birləşmələr struktur-semantik nöqtəyindən nəzərdən emosional və ekspessiv səciyyəli sabit söz birləşmələri olmaqla mənsub olduğu xalqın təkcə dilinin qanunauyğunluqları ilə məhdudlaşmır, onlar həmçinin həmin xalqın mədəniyyəti, həyat təzi, adət və ənənələri habelə dünyaduyumu ilə üzvü sürətdə bağlı olur. Başqa sözlə desək, etimoloji baxımdan eyni sakral kökdən götürülmüş predmet və hadisələr əsasında formalaşmış atalar sözləri və zərb məsəllər bir sıra hallarda yalnız hər bir xalqın dünyaduyumuna müvafiq bəzi çalarları ilə seçilir (“Whatsoever a man sows, that shall he also reap” - Nə əkərsən, onu da biçərsən. Yaxud “Day of judgment” -Qiyamət günü, Məhşər günü. Yaxud “Noans ark” - Nuhun gəmisini; Nuhu gəmidə görüb, yəni çox köhnədir və s.). Heç də təsadüfi deyildir ki, bir zamanlar L.Tolstoy öz tərcüməçisi O.Lebedova ilə birgə “Quranda və Yevangelidə olan oxşar şərtlərdən” seçib ayrıca kitab tərtib etmək istəmişdir (VII, 49).

Bir faktı da unutmamaq olmur ki, dini konseptləri təşkil edən bir sıra ifadələr və onların leksik tərkibi bir tərəfdən uzun zaman məsafəsi

səbəbindən, digər tərəfdən, isə xarakterik mental düşüncə nəticəsində fərqli struktur-semantik xüsusiyyətləri ilə seçilməkdədir: “Slaughter of the innocents” (Matfey 2:1-16) - Zəif, köməksiz rəqiblə haqq-hesab çürütmək. Yaxud “Little leaven leavens the whole lump “---“. Bir qotur dana bütöv bir naxırı korlayar”. Dini konseptlərin düzgün anlanmasının və yerli-yerində işlədilməsinin başlıca şərti həmin ifadələrin bir çoxunun birbaşa deyil, məcazi mənada işlənməsinin və onların yaranma tarixinin nəzərə alınmasıdır. Məsələn, “Adams rib” - Adamın qabırğası; “Crown of thorns “tikanlı çələng kimi ifadələr birbaşa mənada oxucuya, yaxud dinləyiciyə heç nə demir.

Nəhayət, koqnitiv dilçilik baxımından aparılan müqayisəli-tipoloji müşahidələr bir daha sübut edir ki, yüzilliklərin, hətta minilliklərin təcrübəsindən yaranmış dini konseptlərin çoxunun ümumbəşəri mahiyyəti müxtəlif xalqların etik normalarında, dinlərində və sakral mətnlərində də öz əksini tapmasındadır. Bunu müxtəlif konfesiyalara mənsub olan insanların şüurunda eyni adekvat təsəvvürləri yaratmış Bibliyanın və Quranın çoxsaylı rəvayətləri və surələri də sübut edir: “Patiphars wiee” (Varlıq. 39:7) –Yusif surəsi; “Skarlet woman” (Vəh. 17:4.) -Harut, Marut əhvalatı (Bəqərə surəsi,102-ci ayə) və s. Başqa sözlə desək, digər konseptlər kimi dini konseptlər də özündə ümumbəşəri, spesifik-mental və fərdi xüsusiyyətləri əks etdirən linqvokulturoloji kateqoriya olmaqla bütün çalarlarını (nüanslarını) yalnız müqayisəli-tipoloji təhlil nəticəsində sərgiləyə bilər.

Ədəbiyyat

1. Бодуэн де Куртэнэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. М., Наука, 1963
2. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. М.: Флинта, 2007
3. Dante. İlahi komediyası. Bakı, 1988
4. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры М., 1984
5. Кубрякова Е.С. Семантика в когнитивной лингвистике (О концепте контейнера и формах его объективации в языке). Известия Серия литературы и языка. 1999, № 5-6.
6. The Holy Bible Containing the Old and New Testaments Authorized King James Version . NN Bible Society.
7. Шифман А. Лев Толстой и Восток. М.: Восточная литература, 1960.
8. Qurani-Kərim. Bakı: Çıraq, 2005.
9. İncil Əhdi Cədid. Bibliya tərcümə institutu. Stokholm. 1996.

S.Гусейнова

**Dini konseptlərin bəzi müqayisəli-tipoloji
aspektləri haqqında**

Резюме

В статье речь идет о сопоставительно-типологическом анализе религиозных концептов. Религиозные концепты как лингвокультурологическая категория включают в себе общечеловеческие и ментальные особенности.

В подавляющем большинстве случаев религиозные концепты обладают семантико-структурными своеобразиями фразеологизмов, которые отличаются национально-специфическим миропониманием у каждого народа.

И все эти ментальные и семантические признаки концептов со всеми их оттенками полностью может раскрываться в сопоставительно-типологическом анализе.

S.Huseynova

**Some consolidated-typology of religious concepts
about aspects**

Summary

The article deals with comparative-typological analysis of religious concepts. Religious concepts as a linguistic and cultural category include universal and mental features.

In the overwhelming majority of cases, religious concepts possess semantic-structural peculiarities of phraseological units, which differ in each nation's national-specific worldview.

Some consolidated-typology of religious concepts about aspects.

And all these mental and semantic signs of concepts with all their nuances can be fully revealed in comparative-typological analysis.

Rəyçi: Fikrət Cahangirov
filologiya elmləri doktoru, professor

НИГЯР БАБАЕВА

Бакинский славянский университет

nigar79@mail.ru

О СРЕДСТВАХ СВЯЗИ В СЛОЖНЫХ СИНТАКСИЧЕСКИХ ЦЕЛЫХ

(на материале русского, английского и азербайджанского языков)

Açar sözlər: mətn, mürəkkəb sintaktik bütöv, zəncirvari əlaqə, paralel əlaqə, əlaqə vasitələri, təkrar, bağlayıcı, ədat.

Ключевые слова: текст, сложное синтаксическое целое, цепная связь, параллельная связь, средства связи, повтор, союз, частица.

Key words: text, complex syntactic whole, chain connection, parallel communication, means of communication, repetition, union, particle.

Известно, что текст как целое речевое произведение и отдельные его единицы мыслятся только через понятие связности. Исследователи непременно подчеркивают эту особенность текста, сосредоточивая внимание на внешних средствах создания связности. Как правило, рассматриваются языковые сигналы связи соседствующих предложений в рамках единого целого. Однако понятие связности предполагает не только наличие внешних примет сцепления предложений, но и наличие внутренней, семантической, глубинной связи всех смыслов (или большинства смыслов), из которых состоит фрагмент текста. Смысловое единство текста – его связность – создается повторением смыслов [1; 2]. К.Кожевникова рассматривает связность в двух аспектах: 1) связность как отражаемое, передаваемое, или создаваемое речью наличие общего в двух или более фактах, явлениях и т. д.; 2) связность как отражаемое, передаваемое речью объединение фактов, явлений и т. д. в одно замкнутое в смысловом отношении целое [3, с. 51]. Характер и тип связности неодинаковы в текстах разной коммуникативной заданности, например, в текстах-информациях, научных текстах, сводах правил, в художественных текстах. Разнообразнее и сложнее представлены средства создания связности в текстах художественных произведений, в которых синтезируются важнейшие функции языка: функция сообщения с функцией эстетического воздействия на читателя. Наиболее продуктивным следует считать способ цепного объединения предложений в художественном тексте. Рассматривая ССЦ как синтаксическую единицу сверхфразового уровня, лингвисты стремятся отыскать формальные критерии этой единицы, установить степень грамматичности ее компонентов. «Грамматичность текста, – пишет Г.В.Ко-

лшанский, – есть прежде всего последовательность сцепления высказываний, объединенных некоторой общей темой, идеей, предметом обсуждения» [4, с. 62]. Связность достигается лексико-семантическими, морфологическими, синтаксическими и стилистическими средствами. «Сцепление высказываний» происходит по-разному: с помощью таких лексико-грамматических средств связи, как союзы, частицы, вводные слова, видовременная соотносительность глагольных сказуемых, местоимения, повторение слов, наречия и т.д. Такие фразовые скрепы называются средствами межфразовой связи [5; 6]. Эти средства связи неоднородны по своему составу (лексические и грамматические) и могут по-разному комбинироваться в целях создания связности текста. Наши наблюдения показывают, что в русском, английском и азербайджанском языках в качестве средств сцепления смежных предложений в ССЦ употребляются различные союзы.

Союзы, во-первых, объединяют смежные предложения, во-вторых, с их помощью более четко устанавливаются смысловые отношения между компонентами. Например: *Иногда случайно Изумруд видел сквозь отворенную дверь других лошадей, ходивших и бегавших на воле, и тогда он кричал им, негодую и жалуясь. Но тотчас же закрывали дверь, и опять скучно и одиноко тянулось время. Главным в этой конюшне был большеголовый, заспанный человек с маленькими черными глазами и тоненькими черными усами на жирном лице. Он казался совсем равнодушным к Изумруду, но тот чувствовал к нему непонятный ужас. И вот однажды, ранним утром, когда все конюхи спали, этот человек тихонько, без малейшего шума, на цыпочках вошел к Изумруду, сам засыпал ему овес в ясли и ушел. Изумруд немного удивился этому, но покорно стал есть. Овес был сладок, слегка горьковат и едок на вкус. «Странно, – подумал Изумруд, – я никогда не пробовал такого овса» (А. Куприн. Изумруд).*

Связь между данными ССЦ осуществляется с помощью местоимений, повторов и соединительного союза *и*. Рассмотрим примеры на английском и азербайджанском языках: *There is one like her, said Sir Humphrey. He drew a deep breath of smoke. Beyond the yew hedges the panotrope could be faintly heard. What did she want to build this house for? he asked. It all comes of this set she's got into. It's not doing her any good. Damned awkward position to be in – a rich woman without a husband! Bound to get herself talked about. What Margot ought to do is to marry – someone who would stabilize her position, someone, said Sir Humphrey, with a position in public life. And then, without any apparent connexion of thought, he began talking about himself. "Aim high" has been my motto, said Sir Humphrey, all through my life. You probably won't get what you want,*

but you may get something; aim low, and you get nothing at all. It's like throwing a stone at a cat. When I was a kid that used to be great sport in our yard; I dare say you were throwing cricketballs when you were that age, but it's the same thing. If you throw straight at it, you fall short; aim above, and with luck you score. Every kid knows that. I'll tell you the story of my life (E. Waugh. Decline and Fall).

Этот макротекст состоит из двух ССЦ, которые объединены с помощью союза *and then* на основе временной последовательности.

Onu hiss etdim ki, yanaqlarım isindi. Bədənim buz kimi oldu, qulaqlarımın ucu alışıb yandı... O, gedəndən sonra Əzizə çənəmin altında dayanıb altdan yuxarı üzümə baxdı. Gözlərində dəcəllik qığılcımları oynadı və əlini əlinə vurub qəhqəhə ilə güldü (İ. Şıxlı. Həkimin nağılı). В этом примере элемент *o, gedəndən sonra* и союз *və* объединяют два ССЦ в единый макротекст. Контекстное сцепление предложений вовлекает в круг «гибридных» слов все большее количество частиц, которые или самостоятельно, или в сочетании с союзами, вводными словами или наречиями функционируют в качестве фразовых скреп. Предложения с частицами синсемантически, причем степень синсемантии такого компонента выше, чем предложения с сочинительными союзами: *Раевский стоял у окна, опираясь рукой на винтовку. Он говорит, не повышая голоса, как всегда сдержанно, легко выговаривая слова, вдумываясь в каждую фразу в поисках самого простого, ясного выражения своих мыслей. И оттого, что этот широкоплечий сильный человек со всезнающими глазами был спокоен, у всех крепна уверенность в своих силах* (Н. Островский. Рожденные бурей). В этом макротексте два ССЦ. Лексическая связность элементов первого ССЦ *Раевский* и второго ССЦ *этот широкоплечий сильный человек*, усиливающаяся частицей *и*, обуславливает формирование данного макротекста.

...Inside he found Peter Beste-Chetwynde, incredibly smart in his first morning-coat. "They've let me come up from Lanabba for the day", he said. "To tell you the truth, I'm rather pleased with myself in these clothes" ... (E. Waugh. Decline and Fall).

Лексическая связность между элементами *first morning-coat* первого ССЦ и *these clothes* второго ССЦ играет важную роль в формировании этого макротекста.

Dənizdən əsən külək Əsmərin saçlarının mürəkkəb səliqəsini alt-üst edirdi ki, o iki əllə yaylağından yapışıb, saçlarını birtəhər qorumağa çalışırdı. Mən onun çiyinlərini qucaqladım. Gəmi şəhərdən get-gedə uzaqlaşır, dənizin çil-çıraqlarının əksinə boyanmış işıqlı tərəfindən ağır qaranlığına doğru gedirdi. Televiziya qülləsinin konturları itmişdi, onun qırmızı işıqları gecənin diymələrinə oxşayırdı. Əsmər dəsmalıyla üzünü örtüdü, ancaq alını və

gözləri açıq qalmışdı. Alnı və gözləri gözəl idi. Mən onun baş yaylığını götürüb alnını və gözlərini örttdüm. İndi burnu, dodaqları, çənəsi açıq qalırdı və onlar da gözəl idi. Mən yaylıqla onun sifətinin müxtəlif tərəflərini örtürdüm və hər dəfə qalan hissələr gözəl, kamil idilər (Anar. Gürcü familiası).

Повтор порядка слов вместе с другими лексико-грамматическим средствами связи, например, повтором местоимений, видо-временной соотносительностью глаголов-сказуемых и т.д. играют ведущую роль в объединении двух ССЦ в единый макротекст. Динамизм и статичность ССЦ зависит прежде всего от видо-временных форм глаголов-сказуемых [6; 7]. В ССЦ с цепными связями употребляются различные видо-временные формы глаголов: прошедшее совершенного вида, прошедшее несовершенное, настоящее несовершенное, сочетания этих форм. В ССЦ с параллельными связями временные планы размещаются как бы параллельно друг другу, не пересекаясь и не проникая взаимно один в другой. Для понимания смысловой структуры текста и авторского замысла важным является содержание отдельного ССЦ и взаимосвязь между ССЦ. «Грамматические формы получают стилистическую окраску при оппозиционном замещении не в одном предложении, а в рамках большего отрезка текста» [8, с. 36], т. е. в ССЦ, а иногда и на протяжении нескольких ССЦ. Например: *У широкой степной дороги, называемой большим шляхом, ночевала отара овец. Стерегли ее два пастуха. Один, старик лет восьмидесяти, беззубый, с дрожащим лицом, лежал на животе у самой дороги, положив локти на пыльные листья подорожника; другой – молодой парень, с густыми черными бровями и безусый, одетый в рядно, из которого шьют дешевые мешки, лежал на спине, положив руки под голову, и глядел вверх на небо, где над самым его лицом тянулся Млечный путь и дремали звезды. Пастухи не были одни. На сажень от них, в сумраке, застелившим дорогу, темнело оседланная лошадь, а возле нее, опираясь на седло, стоял мужчина в больших сапогах и короткой чумарке, по всем видимостям господский объездчик. Судя по его фигуре, прямой и неподвижной, по манерам, по обращению с пастухами, лошадью, это был человек серьезный, рассудительный и знающий себе цену; даже в потемках были заметны в нем следы военной выправки и то величаво-снисходительное выражение, какое приобретается от частого обращения с господами и управляющими (А.Чехов. Скучная история).*

В этом макротексте, состоящем из двух ССЦ имеется большое количество глаголов-сказуемых несовершенного вида прошедшего времени (*ночевали, стерегли, лежал, глядел* и др.), которые указывают

на признаки описываемых явлений. Разберем отрывок текста, состоящий из трех взаимосвязанных ССЦ на английском языке: *“Go ahead, Johnny”, said my father. “You haven’t yet failed to leave that store with provender, and you’ll be back here in ten minutes with food fit for a king”. “I don’t know”, I said. “Mr. Kosak says we are trying to give him the merry run around. He wants to know what kind of work you are doing”. “Well, go and tell him”, said my father. “I have nothing to conceal. I am writing poetry. Tell Mr. Kosak I am writing poetry night and day”* (W.S.Maugham. The lotus eater).

Определить то, что первая выделенная форма является транспонированной, и ее основное значение – постоянное, обычное действие, возможно, если мы установим связи с первым ССЦ, где имеется грамматический индикатор постоянного действия *haven't yet failed*. Таким же образом можно определить значение формы *are doing*, если увязать ее с последующей формой *am writing* и лексическим индикатором *night and day*. Таким образом, глагольные формы оказываются тесно взаимосвязанными и взаимозависимыми на протяжении всех трех ССЦ, выступая средством когезии в этом отрывке текста.

Отрывок текста на азербайджанском языке: *Üç gün idi ki, yağış başlamışdı. Bütün gün üzü bulud idi. Amma o buludların səddi-sərhəddini ayırmaq mümkün deyildi. Boz buludlar lap aşağı enmişdi. Narın, kor yağış kəsmək bilmirdi. Yayın quraqlığında çat-çat olub ayrılmış Muğan torpaqları sudan doymuşdu. Su dənəvərlənmiş torpaqları elə isladırırdı ki, yollar, çöllər keçilməz olmuşdu. Yağış isə kəsmirdi ki, kəsmirdi* (F. Kərimzadə. Ömrümüz-günümüz).

В данном ССЦ глаголы-сказуемые употреблены в форме прошедшего времени и характеризуют одновременность происходящих событий. В качестве средств межфразовой связи в ССЦ употребляются различные местоимения и наречия. Многие местоимения выполняют заместительную функцию в речи: они употребляются вместо имен, обозначающих предметы или их свойства. Заместительная и указательная функции местоимений делают его важнейшим средством связи смежных предложений в единое семантико-синтаксическое целое. Особенно частотны в данной функции личные местоимения *он, она, оно, они* в именительном или косвенных падежах, указательные *местоимения это, тот, тот, такой* и др. Они оформляют цепную связь между компонентами ССЦ, служат показателями сходства, тождества обозначаемого ими лица или предмета с лицом или предметом, обозначенным существительным, обычно стоящим непосредственно перед этим местоимением. Например: В танковом училище все двери были распахнуты настежь – и хоть шаром покати! Только на плачу стояли *две танкетки с экипажами. Они* были оставлены здесь впредь до

дальнейших распоряжений (К. Симонов. Живые и мертвые). Все указательные местоимения занимают позицию имени существительного, замещают слова с предметным значением из предыдущего предложения.

The collected edition of his works is in thirty-seven volumes and the last set that came up at Sotheby's sold for seventy-eight pounds. *That speaks for itself* (S. Maugham. *Cake and Ale*).

В этом примере компоненты ССЦ связаны с помощью указательного местоимения, которое выступает в качестве анафорического повтора. Аналогичную ситуацию можно наблюдать и на примере азербайджанского языка: *Əlini geri çəkəndə mən aydınca gördüm ki, onun qansız, uzun barmaqları titrəyir. Bunu o, özü də hiss elədi, barmaqlarını yumub yumruğunu sinəsinə sıxdı* (Y. Səmədoğlu. *Qalaktika*).

В этом примере местоимение *bunu* заменяет фразу *onun qansız, uzun barmaqları titrəyir* и тем самым, теснее связывает компоненты данного ССЦ. Для связи смежных предложений употребляются и разные группы наречий. Среди них следует прежде всего выделить группу наречий местоименного происхождения: *тогда, всегда, тут, там, здесь, сюда, отсюда, оттуда, потом, затем, сейчас, тотчас, сегодня, теперь* и другие. В силу того, что данные наречия в своей основе содержат местоименный элемент, они синсемантически. Их конкретное лексическое наполнение происходит лишь в контексте. Например: *Забрав свои трофеи, я возвратился на бивак. Там все уже были в сборе, палатки поставлены, горели костры, варился ужин* (В. Арсеньев. *Дерсу Узала*).

Все наречия местоименного происхождения замещают соответствующие слова или словосочетания из предыдущего предложения, тем самым объединяют их в смысловое целое: *на бивак – там*. Подобно местоимениям, они позволяют избежать лексических повторов в предложении.

Литература

1. Abdullayev K. M. *Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri*. Bakı: Maarif, 1999.
2. Гальперин И. Р. *Текст как объект лингвистического исследования*. Москва: Наука, 1981.
3. Кожевникова К. *Об аспектах связности в тексте как в целом // Синтаксис текста*. Москва, Наука, 1979, с. 49-67.
4. Колшанский Г. В. *Контекстная семантика*. Москва: Наука, 1980.
5. Лосева Л. М. *Как строится текст*. Москва: Просвещение. 1980.

6.Хлебникова И. Б. К проблеме средств связи между предложениями в тексте (на материале английского языка) // Иностранные языки в школе, 1983, № 1, с. 6-11.

7.Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2007.

8.Малычева Н. В. Текст и сложное синтаксическое целое: системно-функциональный анализ. Ростов-на-Дону: АПСН, 2003.

N.O.Babayeva

**Mürəkkəb sintaktik bütövlərdə əlaqə vasitələri haqqında
(rus, ingilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında)**

Xülasə

Məqalədə mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında leksik-qrammatik əlaqə vasitələri sistemli şəkildə tədqiq edilir. Mətn tam bir nitq əsəri kimi və onun ayrı-ayrı vahidləri əlaqəlilik üzərində qurulur. Tədqiqatçılar mətnin bu əlamətini xüsusən qeyd edərək diqqətini əlaqəliliyi yaradan xarici əlaqə vasitələrinə yönəldirlər. Buna görə də, mətndə yanaşı cümlələrin əlaqəsinin dil vasitələri nəzərdən keçirilir. Buna baxmayaraq mətndə cümlələrin əlaqəliliyi yalnız xarici vasitələrlə deyil, bu, eyni zamanda daxili, semantik əlaqələrlə şərtlənir. Mürəkkəb sintaktik bütöv mətnin vahidi kimi şərh edilir. Mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında qarşılıqlı əlaqə leksik-semantik, morfoloji, sintaktik və üslubi vasitələrlə həyata keçirilir. Mətndə təkrarlıq hadisəsi əlaqəliliyin zəruri şərti kimi qiymətləndirilir. Mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri və mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında əlaqəlilik bağlayıcı, ədat, ara söz, əvəzlik, zərf, fəlin tərz-zaman formaları və digər leksik-qrammatik əlaqə vasitələrinin köməyi ilə realizə edilir. Bu əlaqə vasitələri leksik-qrammatik tərkibinə görə bir-birindən fərqlənir və mətnin komponentləri arasında məna əlaqəliliyi yaratmaq məqsədilə müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir. Rus, ingilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında leksik-qrammatik əlaqə vasitələri müqayisə edilir, onların oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən edilir.

**About means of relation in complex syntactic wholes
(upon Russian, English and Azerbaijani materials)**

Summary

The article systematically investigates the means of lexical and grammatical relations between complex syntactic wholes. The text is completely like a speech work, and its separate units are based on connectivity. Investigators particularly underline this feature of the text and draw the attention to the external means of relation creating the connectivity. Therefore, the text reviews the language means of the relations between the collateral sentences. However, in the text the connectivity of the sentences conditioned not only by the external relations, but also the internal and semantic relations. A complex syntactic whole is interpreted as the unit of the text. The interrelation between the complex syntactic wholes is conducted through lexical and semantic, morphological, syntactic and stylistic means. The text evaluates the repetition as the necessary condition of the connectivity. The connectivity between the components of the complex syntactic whole and the complex syntactic wholes is realized with the help of the means of relation of conjunctive, particle, parenthesis, pronoun, adverb, styles and tenses of verb and other lexical and grammatical means of relation. These means of relation are differed by their lexical and grammatical composition and carry out various functions to create a semantic connectivity between the components of the text. It compares the lexical and grammatical means of relation between complex syntactic wholes in Russian, English and Azerbaijani languages and determines similarities and differences between them.

Rəyçi:

Nəsirağa Məmmədov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

GÜNEL CƏLİLOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
gunel.celilova@adu.edu.az

NUCLEAR TONES AS A MEANS OF EXPRESSING MODAL-EMOTIONAL ATTITUDE

Keywords: prosody, nuclear tone, connotation, a head

Açar sözlər: prosodiya, nüvə tonu, konnotasiya, şkala

Ключевые слова: просодия, нуклеарный тон, коннотация, шкала

1. Introduction

Role of prosody in expressing meaning is very complex. Causes of this complexity are regional, social and cultural factors on one hand, the concurrent formal structure of an utterance, the formal structure of an utterances preceding and following the focal utterance, the intonation patterns preceding the focal utterance, the observable situations in which the utterance takes place, relevant concurrent or preceding semiotic behaviour, factors in the observable situation preceding the focal utterance, the presuppositions in the mind of the speaker or the hearer on the other hand. See the below example;

A: *Don't judge a man until you've walked a mile in his shoes.*

B: *Really.*

The meaning of the dialogue can be interpreted differently depending on the change of the factors mentioned above. 1) If A is serious, he pronounces the sentence with a low falling tone and if B regrets, he answers with a sad low falling nuclear tone. 2) If circumstances remain unchanged for A, but B is irritated by the advice, he replies with a critical low rising nuclear tone. 3) If again circumstances are the same for A, but B wants to show that there is nothing new in his advice, he answers with an ironic fall-rising nuclear tone. 4) If in the middle of a red-hot conversation A says the sentence with the same intonation, and it is the remark B just wanted to say, he utters "really" with a contented high falling nuclear tone. This example proves the contribution of intonation to message delivery.

1. Generalisations and their inadequacies

Not a sentence exists outside the sphere of influence of these factors. However, for the purpose of simplification, putting aside impact of above mentioned factor, linguists have performed some generalisations about meanings that nuclear tones deliver. David Brazil (1985, 1994) and Carlos Gusenhoven (1984, 2004) have each made proposals in this area. These authors call falling tone proclaiming, and fall-rise referring.

(i) 'Mary ∨Brown's| a ,teacher||

(ii) 'Mary ,Brown's| a ∨teacher||

In pattern (i) we refer to a topic already mentioned (Mary Brown), by using a fall-rise and proclaim a new fact about this topic (that she is a teacher), by using a fall. Pattern (ii), on the other hand, is appropriate in a discourse where we are discussing teachers. Thus we refer to the topic (teachers) by using a fall-rise and proclaim a new fact about it (that Mary Brown's one).

It is possible to infer generalized meanings for all nuclear tones. However, attitude conveyed by intonation patterns change under the influence of factors already mentioned and the same nuclear tone expresses various, sometimes opposite meanings in different situations. For example,

- When can you do it?

- ,Now.

- When can you do it?

- I'm 'going to ,do it now.

As it is evident, the first answer to the question is reluctant, while the second is considered. So, sentences with low falling nucleus without a head sound reluctant, while considered with a head. The number of these examples is numerous and they can be referred to almost all nuclear tones. As far as most linguists consider seven nuclear tones (low fall, high fall, low rise, high rise, level, rise-fall and fall-rise) major, we shall look more deeply into these patterns, analyse meanings and attitude that can be implied in their usage.

2. Connotation of tones

It is a statistical fact that usage of falling tones occupies between 50-60 percent of the nuclei, with the vast majority being low falling in type. As Quirk et.al. say (1972, p.1044): "a tone unit has a falling nucleus unless there are some specific reasons why it should not."

Low fall is usually used in statements to make them complete and definite, in short sentences it implies lack of involvement in the situation, dullness, dispassionateness, grimness, surliness.

If a sentence has a head, the effect of the low fall is of very considerable power and strength, in addition to the definiteness and completeness. As a result, utterances sound categoric, weighty, judicial, considered. This tone group gives weight to expressions of approval, disapproval, enthusiasm and impatience.

As the tone group carries power, wh-questions with low fall sound serious, intense, searching, urgent, reinforce both approval and disapproval. However, when sentence consists of question word only, it sounds flat, unsympathetic, and hostile.

Low fall makes yes-no questions, where usage of low rise is more common, subject to urgent discussion or puts forward the question as a serious suggestion, keeps interlocutor to the point.

Example: 'Can you be 'there on ,time? (keeps interlocutor to the point and expects a straight answer)

Negative general questions with low fall give purely exclamatory effect.

Example: 'Isn't it *splendid*? (How splendid it is!) Tag questions with low fall demand agreement from the listener. Question tags used independently sound uninterested and hostile. Besides, depending on circumstances, low falling nuclear tone can be attitudinally neutral, abrupt, insistent, unsocial, cool, cold, irritated, rude, offended, confident, unreserved, definite, final, complete, controlled, calm, unemotional, etc. If high fall is used instead of low fall, the utterance sounds less detached, more involved, more interested, more concerned about the situation. In contrast to weight and power of low fall, high fall gives impression of lightness and airiness. This lightness is an indication of warmth, desire not to appear cool toward the listener. In contrast to seriousness and urgency of low fall in special questions, high fall sounds brisk, businesslike, considerate, friendly, purposeful, and insistent. In sentences consisting only a question word, high fall sounds bright and interested, in contrast to detachment and flatness of low fall. In yes-no questions, high fall is lighter and less urgent. In interjection, high fall has less power and impact, in contrast to low fall. So it sounds less reserved and less self-possessed.

Sentences with a rising head followed by a high-fall sound protesting, surprised or critical. **Example:**

- *He is also at the party.*

∇ How has he 'managed to 'get here?(He has not been invited.)

In everyday conversation, high fall is more common than low fall.

Rise-fall has all the definitiveness and completeness associated with all falling tones. This nuclear tone sounds impressed, awed, self-satisfied, smug, complacent, challenging, censorious, antagonistic, disclaiming any responsibility and involvement. **Example:**

- *I've failed my exam.*

- *'Nothing ^new.*

This nuclear tone has an intensifying function very similar to the use of word *even*. Level tone implies absence of emotional involvement. It is sometimes sarcastic, ironical, bored and routine. **Example:**

> *Grumble| as if it is your full-time job|*

English rising intonation is a rather complicated phenomenon. It can express various emotions, such as non-finality, readiness to continue conversation, incompleteness, personal inconclusiveness, question, surprise, doubt, hesitation, interest, request and suggestion, politeness, lack of confidence, and even insecurity. This nuclear tone is sometimes noncommittal, unaggressive, polite, respectful, casual, friendly, persuasive, warning, grim, blaming, praising, etc.

Example: *It 'wasn't ,your fault. (praising) I should have ,helped you. (blaming)*

Interjections with low rising tone imply reserved judgement and require more explanation from the listener.

Example: - *He is unable to do that.* – *Well. (We have other options. But why can't he do?)* Low-rise used with high head has a hint of self-confidence and self-reliance. It sounds bright, friendly, soothing, encouraging, reassuring, patronising, surprised, airy, casual, disbelieving, and genuinely interested.

High-rise is light, casual, tentative, sometimes very expressive and emphatic. Depending on the situation, this nuclear tone may indicate definite emotional inquiry, disbelief, query, puzzlement, surprise, astonishment, indignation, anger, and so on. Fall-rise may be used instead of the normal rising tone in unfinished parts of sentences, for example, in introductory phrases or subordinate clauses at the beginning of the sentence, signaling non-finality and continuation of the utterance and emphasizing the word on which it is used. This complex nuclear tone may imply reservation, implication, contrast, refusal, uncertain outcome – doubt, hesitation. Sentences with fall-rise sound hurt, reproachful, concerned, astonished, tactful, politely indirect, warning, pleading, rather than expected to be obeyed, sometimes hypocritical, devious, leading to suspicion, threatening. **Example:**

- *I've arrived today.*

- *I 'wish you'd told me. (I could meet you at the airport.) (reproachful)*

All attitudes listed for each nuclear tone cannot be applied to each sentence, as context created by certain factors is not identical for every sentence. So, sequence of the same words and unchanged grammatical structure may express different meanings or shades of meaning.

References

1. Wells, J.C., 2006. English Intonation. An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Brazil, D., 1985. The communicative value of intonation in English. Birmingham: Bleak House and ELR. Republished 1997, Cambridge: Cambridge University Press.
3. Brazil, D., 1994. Pronunciation for advanced learners of English. Student's book; teacher's book. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Gussenhoven, C., 1984. On the grammar and semantics of sentence accents. Dordrecht: Foris.
5. Gussenhoven, C., 2004. The phonology of tone and intonation. Cambridge: Cambridge University Press.

6. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G. and Svartvik, J., 1972. A grammar of contemporary English. London: Longmans.

G.Cəlilova

**Nüvə tonları modal-emosional münasibət ifadə etmə vasitəsi kimi
Xülasə**

Məqalə 7 nüvə tonunun ümumi qəbul edilmiş mənalardan başqa digər çoxsaylı, bəzən bir-birinə zidd mesajlar ötürə bilməsi fikrini araşdırır və göstərir ki, nüvə tonlarının ifadə etdiyi mənalardakı müxtəliflik məqalədə sadalanan amillərin təsirinin nəticəsidir. Bu fikri sübut etmək üçün məqalədə kifayət qədər nümunələr verilmişdir və bu nümunələr nüvə tonlarının leksik və qrammatik modifikasiyalar olmadan belə söyləmin konnotasiyasını dəyişə bilməsi yanaşmasını dəstəkləyir. Forma və implikasiya asılılığını göstərmək üçün məqalə yeri gəldikcə intonasiya modellərinin quruluşunu da təsvir edir. Məqalədə, həmçinin, qeyd edilir ki, bəlli amillərin yaratdığı kontekst bütün cümlələr üçün eyni olmadığından hər nüvə tonu üçün verilmiş mənalar hər söyləmə tətbiq edilə bilməz. Belə ki, hər bir intonasiya qrupu işləndiyi kontekstdə fərdi öyrənilməlidir.

Г.Джалилова

**Нуклеарные тоны как средство выражения
модально-эмоционального отношения
Резюме**

Резюме Статья подтверждает мнение, что помимо общепринятых значений 7 нуклеарных тонов, которые анализируются здесь, могут передавать многочисленные сообщения, некоторые из которых противоположны. Это разнообразие является следствием влияния определенных факторов, перечисленных в статье. Для поддержки представления описаны многочисленные случаи. Более того, эти примеры усиливают мысль о том, что только нуклеарные тоны, несопровождаемые лексической или грамматической модификацией, способны изменить коннотацию высказываний. Статья, порой, описывает структуру интонационных моделей с целью поддержания формы и подтекста. Статья также напоминает, что поскольку контекст, созданный определенными факторами, не идентичен для каждого предложения, выводы, данные для каждого нуклеарного тона в статье, не могут применяться к каждому предложению. Таким образом, каждая интонационная группа должна рассматриваться индивидуально в условиях ее проявления.

Rəyçi: Fərman Zeynallı
filologiya elmləri doktoru, professor

İLƏHƏ HACIYEVA
Azərbaycan Tibb Universitetinin
ilahe.haciyeva92@mail.ru

NİTQ İNKİŞAFININ MEXANİZMLƏRİ

Açar sözlər: nitq, dil, ünsiyyət, psixolinqvistika, ontogenez, nitqin qavranılması, nitq pozuntuları, afaziya, uşaq dili

Ключевые слова: речь, язык, общение, психолингвистика, онтогенез, восприятие речи, расстройства речи, афазия, детский язык

Key words: speech, language, communication, psycholinguistics, ontogenesis, speech perception, speech disorders, aphasia, children's language

Bəllidir ki, insanlar arasında ünsiyyət dil vasitəsilə həyata keçirilir və verbal (sözlə, nitqlə) ünsiyyət adlanır. Verbal ünsiyyət – informasiya mübadiləsi və nitq vasitələrinin köməyi ilə insanlar arasında emosional qarşılıqlı təsir prosesidir. Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi, eyni zamanda, təfəkkürün ifadə vasitəsidir. Bununla belə, ünsiyyətin qeyri-verbal vasitələri də mövcuddur. Bunların içərisində təbəssüm, mimika, əl və bədənin ifadəli hərəkətləri və s. mühüm yer tutur. Bu vasitələr həm ayrılıqda, həm də verbal ünsiyyətlə birgə kommunikasiya prosesində iştirak edir. Ünsiyyətin belə vasitələri ekspressiv-mimik vasitələr adlanır.

Nitqin köməyi ilə ünsiyyət isə mülahizə, sual, cavab, replika və s. kimi vasitələrlə həyata keçirilir. “Dil ünsiyyət vasitəsidirsə, bu dili bilmək ən mühüm şərt olmalıdır. Deməli, dil əslində nitq fəaliyyətindən, daha konkret desək, nitq aktından ibarətdir... Dil və nitq məsələsi dilçilikdə yeni məsələ deyil. Dil və nitqi bir-birindən fərqləndirməyin zəruriliyi üçün dilçilər çoxlu səbəblər olduğunu göstərirlər” (1, 70).

Nitq psixologiya elminin də tədqiqat obyektı sayılır. Nitqin psixologiyası – psixologiyada ünsiyyət məsələsini öyrənən istiqamətdir. Onun predmetini insan psixikasının vacib tərəflərindən olan söz, dil, nitqə yiyələnmə qabiliyyəti təşkil edir. Bu sahənin yaranmasından indiyə qədər onun predmeti həmişə diskussiya obyektı olmuşdur. Çünki burada psixologiyadan başqa, dilçilik də əsas qüvvələrdən biridir. İnsanın nitq bacarığının hərtərəfli nəzərdən keçirilməsi zamanı alimlər dil və nitqi bir-biri ilə sıx əlaqələndirirlər. “Nitqin psixologiyası” və “dilnin psixologiyası” anlayışları V.Humboldt, V.Vundt və b. əsərlərində bir-birinə sinonim kimi götürülür.

Lakin XX əsrin əvvəllərində F.de Sössür “dil” və “nitq” anlayışlarını fərqləndirdi: “Bizim fikrimizcə, dil anlayışı nitq fəaliyyəti anlayışı ilə uyğun gəlmir; dil nitq fəaliyyətinin yalnız müəyyən hissəsi, lakin doğrudur ki, ən əsas hissəsidir (2, 65) . O hesab edirdi ki, nitq psixikanın keçici

vəziyyətlərində meydana gəlir və psixologiyanın obyektidir. Sössür dili solumun formalaşdırdığı icimai hadisə kimi səciyyələndirirdi. Bu nöqtəyə-nəzər bir çox peşəkar psixoloqun mövqeyinə, həm də aparılan araşdırmaların xarakterinə güclü təsir göstərdi.

Dilçilik tarixində dəfələrlə psixoloji yönümlü istiqamətlər meydana çıxmış və bir çox alimlər nitq-dil qabiliyyətinin təbiəti və mahiyyəti haqqında dəyərli mülahizələr irəli sürmüşlər. Lakin bu fikir ayrılıqları uzun sürmədi. Məsələ burasındadır ki, dil və nitq öz fəaliyyətində çox sıx bağlıdır – insan yalnız dilin əsasında danışır. Belə bir tezis də irəli sürülür ki, dil ətrafda danışan insanlardan, yəni sosial yolla mənimsənilir, bundan sonra isə o, hər danışan subyektə məxsus olur, bununla da onun psixikasının bir hissəsinə çevrilir. Nitqi süni surətdə dildən ayrı tədqiq etmək əsassızdır.

Psixologiyada nitq mövzusu bir çox başqa mövzularla sıx bağlıdır: şəxsiyyət, təfəkkür, emosiyalar, hafizə. Nitq elə psixi hadisədir ki, insanda onun subyektiv intensional vəziyyətlərinin obyektiv ifadəsi kimi meydana çıxır. Nitq prosesi təkcə bioloji deyil, eyni zamanda, psixoloji amil olub insanı xarakterizə edir. Başqa sözlə, əgər ünsiyyətdə olduğumuz insanın nitqinə, tez-tez işlətdiyi ifadələrə fikir versək, o zaman həmin insanın xarakteri, onun düşüncəsi haqqında düzgün nəticələr çıxara bilərik.

Bəs bu gün dil və nitqin öyrənilməsində psixologiya və dilçiliyin qarşılıqlı münasibəti özünü necə göstərir? Dil və nitqin əlaqəsi ideyası “psixolinqvistika” termininin özündə aydın şəkildə əks olunub. “Psixolinqvistika (psycholinguistics) – psixologiya və linqvistikanın (dilçiliyin) vəhdətindən yaranmış elm sahəsi. Linqvistika nitqin təşkilini dil qanunlarına uyğun olaraq öyrənir. Psixolinqvistika isə nitqin yaranması prosesinə, nitqin qavranmasına və doğma dillə xarici dilin necə dərk olunmasına müraciət edir. Psixolinqvistika nitqi ilk öncə psixoloji fenomen kimi öyrənən dilçilik sahəsidir” (3). Psixolinqvistika 1953-cü ildə psixoloqların, dilçilərin və digər mütəxəssislərin birgə səyi nəticəsində meydana çıxıb. O, psixologiya və dilçiliyin müddəalarını birləşdirərək dil və nitqin təbiətini və işlənməsini öyrənir.

Dilin psixoloji problemlərinə dair tədqiqatların yaranmasını şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar: birinci mərhələ – psixolinqvistikanın bir elm sahəsi kimi rəsmən yaradılmasının elan olunduğu tarixə qədərki dövr, yəni 1950-ci illərə qədərki dövrdür; ikinci mərhələ – Amerikada, Qərbi və Şərqi Avropada (əsasən Rusiyada), Yaxın və Uzaq Şərqdə (əsasən Yaponiya və Çində) psixolinqvistik tədqiqatların əsas nəzəri bazasının yaradıldığı dövr, yəni 1950-1970-ci illərdir; üçüncü mərhələ – konkret istiqamətlər üzrə psixolinqvistik tədqiqatların aparıldığı son illər, yəni 1980-ci illər və daha sonrakı dövrdür (4, 29).

Psixologiya verbal qabiliyyətin mahiyyətini öyrənərək dilçinin əlindəki linqvistik faktların sistemli təsvirinə ehtiyac duyur. Məsələn, uşaq dilinin səs cəhətinin necə formalaşmasını öyrənən psixoloq, az da olsa, fonologiyanın məlumatlarına əsaslanmalıdır, burada o, səs vahidləri necə aşkar edilir, yaranma yerinə münasibətdə necə təsvir olunur, fonem cütlükləri necə təsbit edilir, müxtəlif dillərdə hansı fonoloji fərqlər var və s. suallara cavab tapa bilər. Analoji olaraq, əgər psixoloq uşaq dilində qrammatikanın formalaşmasını öyrənsə, onda cümlə quruluşu, sözün morfoloji tərkibi, söz sinifləri, qrammatik kateqoriyalar haqqında məlumatları bilmək onun üçün çox vacibdir. Aydın olur ki, dilçilik psixolinqvistik tədqiqatlar üçün geniş üfüqlər açır, dil və nitq fenomenlərinin təsvirinə dair faktlar təqdim edir.

Digər tərəfdən, psixoloji məlumatlar sosial istiqamətlənmə baxımından dilçilik nəzəriyyəsi üçün də faydalıdır. Psixologiyada dil və nitq hadisələri insan həyatındakı təbii və sosial qanunauyğunluqlar kontekstində nəzərdən keçirilir, dil-nitq təzahürlərinin beyin mexanizmləri nəzərə alınır. Bununla da psixoloqun öz tədqiqatında aldığı nəticələr dilçinin dünyagörüşünü xeyli genişləndirə bilər. Bütövlükdə psixoloji və linqvistik məlumatların birləşməsinə dil və nitqin tədqiqinə sistemli yanaşma forması kimi nəzərdən keçirmək olar. Psixologiya üçün belə yanaşmanın əhəmiyyətini B.F.Lomov (5) dəfələrlə qeyd etmişdir.

İnsanın sözə sahib olma qabiliyyəti nitq psixologiyası və psixolinqvistika tərəfindən öyrənilir. Bu, bir sıra vacib komponentlərdən ibarətdir. Həmin komponentlərə uyğun olaraq nitq təsirinin ümumi konturu təsvir olunur. Bunu əmələ gətirən göndərilən və qəbul edilən informasiyadır. Nitq prosesinin tam forması ən azı iki kommunikantın iştirakını nəzərdə tutur. Ünsiyyət iştirakçılarından hər biri həm danışan, həm də dinləyən ola bilər.

Ünsiyyətdə olarkən biz, həmçinin digər insanların nitqini qavrayır və anlayırıq. Bu isə qavrama blokunun, şifahi nitqdə eşitmə orqanının köməyi ilə həyata keçirilir. Nitq uşaqlıqda yaranmış dil bacarıq və vərdişlərinin əsasında qurulur. Bundan başqa, dil – nitq vasitəsilə psixoloji məzmunun, fikirlərin, hissələrin, xatirələrin ifadə edilməsi imkanındır. Sözlərin köməyi ilə biz xarici vasitələrlə başqalarından gizli olan, daxili psixoloji vəziyyətləri ifadə edirik. Daha bir blok – daxili nitq – danışq zamanı yer alan bu cür gizli daxili proseslərin işarəsi üçün qəbul edilmişdir.

Daxili nitq proseslərinin iki növü göstərilir: onlardan biri insanın öz içində səssiz danışığıdır, digəri xüsusi hadisədir, xarici nitqdən fərqlidir, qavranılmış nitqdən informasiyanın emalına və ifadələrin hazırlanmasına yönəlib. Səssiz danışq təfəkkürü öyrənən alimlərin maraq dairəsini təşkil edir. Onlar fikirlərin gedişini aşkara çıxarmaq məqsədilə gizli psixi

proseslərin səsləndirilməsi üsulunu işləyib hazırlayıblar. Digər fenomen – sözlə əlaqədar informasiyanın daxili emalı – insanın xaricə ifadə olunan nitqinin yaranması, habelə ətrafdakıların nitqini qavrayan və anlayan zaman baş verir. Bilavasitə nitq mexanizmlərinə aid olan bu fenomenin tədqiqi müasir psixolinkvistikanın, xüsusən onun koqnitiv istiqamətinin başlıca mövzusu olmuşdur.

Daxili nitq haqqında məşhur konsepsiyayı L.S.Vıqotski irəli sürmüşdür (6). Müəllifə görə, daxili nitq eqosentrik nitqdən törəyir. Həm də bu, uşağın oyun və başqa məşğələlər zamanı öz-özünə hündürdən danışmasından ibarət olan eqosentrik nitqdır. Tədricən bu daxili nitq – «öz-özünə, özü üçün nitqə» çevrilir. Müşahidələr göstərir ki, daxili nitq xarici nitqlə eyni vaxtda, böyüklərin uşağa dediyi sözləri onun səssiz təkrar etməsi nəticəsində meydana gəlir. Bunu isə artıq uşaqlarda birinci yaşın sonunda müşahidə etmək olur.

B.Q.Ananyev isə daxili nitq və içində danışma anlayışlarını fərqləndirirdi. O, gələcək xarici nitqin hazırlıq mexanizmi kimi daxili nitqin üç fazasını təsvir edib: adlandırma məqsədi; daxili adlandırma, bunun tərkibində gələcək mübtəda və xəbərin strukturları iştirak edir; adlandırılmış fikrin işarəsi (7).

Eqosentrik nitqin xarakterinin müşahidəsi daxili nitqin əsas xarakteristikalarının aşkar edilməsinə imkan verir. Adətən, daxili nitqdə fikir olduqca ümumiləşmiş şəkildə ifadə edilir: daxili nitqin sintaksisi və onun fonetik cəhəti ixtisar olunur. Bu zaman mübtəda və onunla əlaqədar sözlər düşür, predikatlar qalır. Daxili nitqin strukturu tam predikativdir. Onun semantik tərəfi daha əhəmiyyətlidir. Sözlər mənə ilə yüklənir. Söz mənalarının idiomatikliyi, yalnız danışana aydın olması buradan irəli gəlir. Lakin əqli çətinlik meydana gələn anlarda daxili nitq olduqca müfəssəl xarakter daşımağa başlayır, daxili monoloqa yaxınlaşır və pıçıltı ilə, hətta hündürdən ifadə olunan nitqə çevrilə bilər. Bu isə fikir obyektlərinin daha dəqiq təhlilinə və özünün fikri fəaliyyətinə nəzarət etməyə imkan yaradır. Onun köməyi ilə insan (ən çox uşaqlar) özünün praktik fəaliyyətini tənzimləyir və ona nəzarət edir. Eqosentrik nitq xarici (kommunikativ) nitqdən nəşət edir və bir növ, xarici nitqdən daxili nitqə keçid mərhələsi kimi özünü göstərir. Daxili nitqin kodu subyektivdir, o, uşağın ümumi psixi inkişafı ilə birlikdə formalaşır (8).

Nitq ontogenezinin tədqiqi son dövrdə geniş miqyas alıb. Uşağın nitq qabiliyyətinin müxtəlif tərəflərinin formalaşmasının yaş və fərdi normalarını müəyyən etmək, müxtəlif tipli dillərin uşaqlar tərəfindən qavranılması haqqında məlumatlar nəzərdən keçirilir, mövcud pozuntuların formaları aşkar edilir. Bətdaxili inkişafın patologiyasına malik və ya doğuş zamanı travma alan uşaqların ontogenezinin gedişində müxtəlif xarakterli nitq

pozuntuları aşkar olunur. Nitq pozuntularının əsas forması inkişafdakı müxtəlif dərəcəli ləngimələrdir.

Pozuntular nitq mexanizminin istənilən halqasında baş verə bilər: tələffüz, qavrama, məna. Geniş yayılmış tələffüz defekti kəkələmədir. Bəzən onun ağır formaları olur və kəkələyən insana əzab verir, bütün həyatında iz qoyur. Daha yüngül defektlər ayrı-ayrı səslərin və səs birləşmələrinin tələffüzündəki nöqsanlar formasında təzahür edir. Nitqin tələffüz defektləri əksər hallarda korreksiya olunur, lakin çox vaxt insandan mütəxəssisin – psixoloqun, loqopedin rəhbərliyi altında gərgin iş tələb edir.

Nitq mexanizminin məna halqasının pozuntuları, adətən, beyinin nitq zonalarının zədələnməsi nəticəsində olur, bu da müxtəlif səbəbli beyin travmaları – beyin qan dövranının pozulması, mexaniki təsirlərin nəticəsində baş verir. Meydana gələn tam və ya qismən nitq itirilməsi afaziya adlanır. Onun müxtəlif formaları mövcuddur: motor – insan sözlərin tələffüzündə çətinlik çəkir; sensor – insan şifahi nitqi və ya yazılmış sözləri başa düşmür; sintaktik – xəstə sözləri birləşdirə uzlaşdırma bilmir və ya ifadələri anlamır; amnestik – predmetlərin adlandırılmasında çətinliklər; qlobal – müxtəlif formaların birləşməsindən ibarətdir. Nitq patologiyaları müxtəlif profilli mütəxəssislərin – həkimlərin, pedaqoqların, psixoloqların köməyini tələb edir. Psixoloji interpretasiyanın mümkün olduğu nitq məhsulu formalarından biri nitqdə baş verən səhvlər, dil materialının spontan transformasiyalarıdır. Bu fenomenlərə hələ XIX əsrdə psixoloqlar maraq göstərmişlər.

Alman alimləri R.Meringer və K.Mayer nitq səhvlərinin böyük kolleksiyasını toplamış və nəşr etmiş, onları yaradan səbəblər əsasında səhvləri təsnif etmişlər. Vaxtilə V.Vundt belə materialı insan şüuruna daxil olmaq məqsədilə istifadə etmişdir. Z.Freyd isə onların arxasında gizli motivlər durduğunu düşünürdü. Hazırda nitq səhvləri materialının fəal öyrənilməsi psixolinqvistika məcrasında davam etdirilir. Məqsəd budur ki, cümlə tərtibi prosesinin gedişi haqqında, nitqin yaranmasını və qavranmasını təmin edən mürəkkəb koqnitiv sistemin fəaliyyəti barədə əsaslı təsəvvür yaransın.

Nəzərdən keçirilən səhvlərin ən populyar tipi – spunerizmlərdir. “Spunerizm – təsadüfi səhv və ya qəsdən edilmiş söz oyunudur ki, bu zaman cümlədə iki yaxın sözün ilk hissələri, hecaları və ya ayrı-ayrı səsləri/hərfləri yerini dəyişir” (9). Bu, ingilis filosofu Uilyam Spunerin adından əmələ gəlmiş termdir. O, geniş yayılmış nitq səhvlərinin müəllifi kimi məşhurdur. Spunerizmlər nitq vahidlərinin ardıcıl sırasının qeyri-ixtiyari pozulmasından ibarətdir. Tədqiqatlar göstərir ki, səhvlər müxtəlif səviyyəli verbal elementlərin: səslər, hecalar, sözlər, ifadələrin yerdəyişməsi nəticəsində yaranır, məsələn: sözün düzü – düzün sözü (böyüklərdə), iki dənə - iki nədə (uşaqlarda). “Dəfələrlə müəyyən edilmişdir ki, dilə tam yiyələnən uşaq birdən körpə rolunda özünü rahat hiss edir, kiçik bacı və qardaşlarının dilinə

və ən çox da öz xatirələrinə əsaslanaraq yenə hıqqanmağa, duruxa-duruxa danışmağa çalışır. Bu uşaq instikti böyüklərin həyatında özünü müxtəlif dərəcədə göstərir ki, bunu da psixi təhlillər xüsusi olaraq qeyd edir” (10, 7).

Uşaqlarda nitq funksiyalarının inkişafı mühüm məsələlərdən biridir. Uşaq hər hansı işi təkliddə görərkən belə, öz-özünə danışır. Bu nitq sonralar sosiallaşmaya yönələrək başqaları üçün nitqə çevrilir. Uşağın eqosentik nitqi psixoloji funksiyalarına və özünün xarici quruluşuna görə daxili nitqi özündə əks etdirir. 7 yaşa yaxın dövrdə eqosentrik nitqin əsasında daxili nitqi formalaşması baş verir. Lakin hətta böyük yaşda daxili nitqdən xarici nitqə keçid bəzi çətinliklərlə müşayiət olunur.

Nitq sahəsi insan yaradıcılığı üçün geniş meydan açır. Dil-nitq mexanizminin psixoloji tədqiqi üçün zəngin materialı uşaqların söz yaradıcılığı təqdim edir. Bu terminlə uşaqların qeyri-ixtiyari yaratdığı və istifadə etdiyi sözlər bildirilir. Söz yaradıcılığı normal inkişaf edən 2-7 yaşlı uşaqların təxminən 80 faizində müşahidə olunur. Bu, müxtəlif dillərin materialında özünü göstərir. Yaradılan sözlər (neologizmlər) müxtəlif nitq hissələrinə aid olur.

Tədqiqatlar göstərir ki, uşaq neologizmləri onun beyninin gizli söz strukturlarında baş verən mühüm prosesləri əks etdirir. Söz strukturları ümumi, təkrarlanan elementlərlə qarşılıqlı əlaqədədir, nəticədə psixofizioloji vahidlərin analizi baş verir, sözlərin kökü və şəkli kimi hissələr yaranır. Bu elementlər materialında körpənin beynində onun şüurundan və iradəsindən asılı olmayaraq nəhəng sistemin əsası qoyulur ki, bu da sonralar dilin qrammatikasını təşkil edəcək. Həmin elementlərin meydana çıxması onlardan yeni sözlərin yaradılması prosesi üçün yeni imkan yaradır ki, bu da uşaq sözyaradıcılığında özünü göstərir. Uşaq sözyaradıcılığı vasitəsilə bu mərhələdə nitq inkişafının mühüm amili meydana çıxır: kənardan qavranılan nitq materialına münasibətdə daxili spontan fəallıq. Bu aktivlik, əsasən, uşaq beyninin fəaliyyət xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Göstərilən faktor eqosentrik nitq hadisəsində də müşahidə olunur.

Uşaq nitqinin inkişafının əlamətdar cəhətlərindən biri də budur ki, formasına görə ətrafdakı insanların danışdığı dilin qavranılması kimi baş verir. Ancaq öz daxili mexanizmlərinə görə dilin qavranılması prosesi inkişaf edən uşaq psixikasında özünəməxsus şəkildə gedir. Bəzən “dil daşıyıcısı olan uşaq öz dil modelini dəyişdirir və çox vaxt öz yanlışlarında təkid edir və nitqini düzəltmək üçün hər bir cəhdə qarşı müqavimət göstərir” (10, 6). Qeyd etmək lazımdır ki, bu yanlışlar ağır nəticələrə gətirib çıxarar və belə hallarda ətrafdakıların dilinə, bütövlükdə mövcud dilə uyğunlaşma prosesi pozula bilər.

Uşaq sözyaradıcılığının tədqiqi neologizmlərin yaranmasının ümumi qaydalarını müəyyən etməyə və uşaqlarda dilin formalaşmasının daxili

mexanizmlərinə nüfuz etməyə imkan verir. Belə neologizmlər iki yolla meydana çıxır: qavranılmış söz materialının morfem elementlərə spontan üzvlənməsi və üzvlənmiş materialın sonradan birləşməsi. Məlumdur ki, nitqin normal inkişafı təkcə təqlid və imitasiya yolu ilə deyil, həm də verbal materialın daxili emalı vasitəsilə gedir. Bu da dilin tez qavranılmasını təmin edir.

Yeni doğulan körpə nitqə malik deyil. Onun nitqi mənimsəməsi ən azı 1- 1,5 il davam edir, əsasən, 3 yaşında başa çatır. Mütəxəssislər tətəfindən uşaqların nitqə yiyələnməsi üç əsas mərhələyə ayrılır: 1) Nitqəqədərki dövr (2 aylıqdan – 11 aylığa qədər); 2) Dilin ilkin mənimsənilməsi dövrü (11 aylıqdan 1 il 7 ayadək); 3) Dilin qrammatik quruluşunun mənimsənilməsi dövrü (1yaş 7 aylıqdan 3 yaşadək). 3 yaşdan sonra uşağın nitqi əsaslı dəyişikliklərə uğramır, lüğət fondunun və qrammatik konstruksiyaların mürəkkəbləşməsi baş verir. Nitq inkişafında birinci mərhələ olan nitqəqədərki dövr şərti olaraq iki mərhələyə ayrılır: 1) Qığıldama (təxminən 5 ayadək olan dövr); 2) Ayrı-ayrı hecaları işlətmə (kəkələmə). Altıncı aya yaxın uşaqların nitqində yalançı söz meydana gəlir. Belə sözlər sosial mahiyyət daşıyır, jarqon xarakteri kəsb edir. Bir yaşdan sonra tədricən uşaqların nitqində aktiv lüğət fəal surətdə genişlənir. İki yaş tamam olanadək uşaq cümlədəki sözləri əlaqələndirmək üçün heç bir qrammatik vasitədən istifadə etmir, ona lazım olan sözləri sadəcə olaraq bir-birinin ardına düzür. İlk uşaq sözlərinin, adətən, birbaşa referenti olmur, yəni konkret predmet və ya hadisələri adlandırmır. Onların semantikasını çox özünəməxsusdur, bunun nəticəsində onları hətta birsözlü cümlələr hesab edirlər. Bu özünəməxsusluq ondan ibarətdir ki, körpə bir sözlə bütün situasiyanı ifadə edir, həm də eyni söz bir çox situasiyaya aid ola bilər. Böyük məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşları dövründə uşağın nitqi nisbətən mürəkkəb qrammatik konstruksiyaların meydana gəlməsi, cümlələrin mürəkkəbləşməsi və genişlənməsi, sinonim artımı, üslub “hissinin” inkişafı ilə səciyyələnir.

“Artıq sübut olunmuşdur ki, uşaqlar dil struktur vahidlərini böyüklərin dilindən eşidib öyrənir, eyni yolla ilkin şablon cümləni mənimsədikdən sonra, analogiya əsasında bənzər cümlə tiplərini özləri müstəqil şəkildə yaradırlar. Məsələn, su sözündən sonra çay, şirə, süd sözlərini mənimsəməklə “Sən su iç” cümləsi əsasında asanlıqla “Sən çay iç”, “Sən su iç”, “Sən süd iç” cümlələrini də qura bilirlər... Uşaqların şifahi nitqində olduqca az işlənən formalara feili sifət, feili bağlamaları, sintaktik formalardan isə tərkibləri, mürəkkəb sintaktik birləşmələri, eləcə də mürəkkəb cümlələr və hətta sadə cümlələrin genişlənmiş formalarını aid etmək olar” (4, 246, 248).

Nitqi dərk etmək üçün sözlər qavranılmalıdır. “Nitqi qəbul etmək üçün, bir tərəfdən, səsləri təhlil-tərkib etmək, onları fərqləndirmək lazımdır.

Bu, nitqin qavranılmasıdır. Digər tərəfdən isə sözləri mənə cəhətdən təhlil və tərkib etmək zəruridir. Bu da nitqin anlaşılmasıdır” (11, 362). Nitqin qavranılması dərkətmə zamanı qarşıya qoyduğumuz məqsəddən, fəaliyyətimizdə onun hansı funksiyanı yerinə yetirməsindən, qavranılan nitqin məzmunu, anlaşılıqlığı, emosionallığından, nitqi qavrama şəraitindən və qavrayanın şəxsi təcrübəsindən, qavrama məqsədindən asılıdır. Nitqin qavranılması və anlaşılmasına insanın istifadə etdiyi dili nə dərəcədə mənimsəməsi də təsir göstərir.

Uşaq üçün nitq zəruri ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də təfəkkürün inkişafında və davranışın tənzimlənməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Yazılı nitq də uşaq nitqinin inkişafına güclü təsir göstərir. Uşaq nitqinin inkişafı üç istiqamətdə gedir: a) uşağın söz ehtiyatının tədricən zənginləşməsi; b) nitqin fonetik cəhətdən inkişaf etməsi; c)uşaq nitqinin qrammatik cəhətdən təkmilləşməsi. Nitqə yiyələnmək üçün uşaq bir sıra mərhələlərdən keçməlidir: 1)analitik – hərflərin adları, heca, söz 2)sintetik – sözü sintez edir 3)analitik-sintetik – sözün üsürləri sürətlə müəyyənləşir və bunun əsasında uşaq sözü sürətlə oxuyur. Söz ehtiyatı az olduqda o, fikrini ifadə etməkdə çətinlik çəkir, hətta demək istədiyini hərəkətləri vasitəsilə ifadə edir. Bəzən nəinki kiçik yaşlı uşaqlar, həm də yeniyetmələr, gənclər, hətta yaşlılar belə, söz ehtiyatının azlığı üzündən öz fikirlərini tam, aydın və başa düşüləcək şəkildə başqalarına çatdıra bilmirlər. Bunları nəzərə alaraq, uşaq nitqinin inkişafında söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çalışmaq lazımdır ki, uşaq işlətdiyi hər bir sözün mənasını anlasın, sözləri konkret cisim və hadisələrlə əlaqələndirməyi bacarsın. Bunun üçün hər bir valideynin uşağı düzgün istiqamətləndirə bilməsi çox vacibdir.

Ədəbiyyat

- 1.Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1979, 254 s.
- 2.Sössür F. Ümumi dilçilik kursu. Bakı: BDU nəşr., 2003, 408 s.
3. <https://az.wikipedia.org/wiki/Psixolinqvistika>
- 4.Əsgərov M. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 308 s.
- 5.Ломов Б. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва : Наука, 1999, 350 с.
6. Выготский Л. Мышление и речь. Москва: Лабиринт, 1996, 416 с.
- 7.http://elib.gnpbu.ru/textpage/download/html/?bookhl=&book=ananyev_psihologia-i-problemy_1996
8. Жинкин Н. Речь как проводник информации. Москва: Наука, 1982, 160 с.

9. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

10. Якобсон Р. Детский язык, афазия и общие звуковые законы. Баку: Маариф, 1993, 96 с.

11. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya. Dərslik. Bakı: Çinar-Çap, 2002, 620 s.

İ. Naciyeva

Механизмы развития речи

Резюме

Речевая связь осуществляется в соответствии с законами конкретного языка. Люди не только передать свои мысли друг с другом посредством речи, процесса коммуникации речи, а также формируются их мышление. Речь идет не только лингвистики, психологии это наука объекта исследования. Существует определенная область общения по психологии обучения, психологии, называется речью. Психолингвистическая исследование открывает широкие горизонты для лингвистики, языка и речи, чтобы представить факты на изображениях явлений. Привычки, сформированные в детстве на основе речевых и языковых навыков. Детская речь имеет особое значение для развития обогащения словарного запаса.

Мысли о понятиях языка и речи дается в статье, как объект психологии, типы речи упоминаются особенности, психолнгвистика вопросы, которые рассматриваются на нарушения языкового и речевого развития детей у детей, особенности динамики.

İ. Naciyeva

Mechanisms of development of speech

Sammary

Speech communication is carried out in accordance with the laws of a particular language. Through speech, people communicate not only their thoughts, but also their thinking in the process of speaking. Speech is not only a linguistic one, but also a subject of research in psychology. There is a specific area in psychology that explores the issue of communication, which is called speech psychology. Linguistics opens the wide horizons for psycholinguistic researches, provides facts about language and linguistic phenomena. Speech is based on the language skills and habits of childhood. It is one of the actual issues, to identify age and individual norms of the formation of different parts of the child's speech abilities, to review information on

the perception of children of different languages, and to identify the forms of existing violations. Enrichment of vocabulary in the development of children's speech is of particular importance.

The article gives insights on language and speech concepts, describes the types of speech as the object of psychology, focuses on psycholinguistics, discusses speech disorders, speaks about the characteristics of speech development in children's language and children.

Rəyçi: Dürdanə Nağıyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÜLCAN MÜSEYİBOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
gulcan_museyibova@gmail.com

ПРЕДЛОГИ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА (I ЭТАП)

Ключевые слово: глагол, предлог, конструкция, дополнение, слово, влияние, фактор

Key words: verb, preposition, construction, object, word, impact, factor

Açar sözlər: fel, sözlü, konstruksiya, tamamlıq, söz, təsir, amil

Выбор предлога в той или иной конструкции определяется в основном тремя факторами – семантическим, стилистическим и дистрибутивным.

В тех случаях, когда предлог не лишен собственного значения, выбор предлога зависит в первую очередь от того, какое отношение между описываемыми предметами

необходимо выразить говорящему. Если, например, речь идет о положении предмета внутри или на поверхности другого предмета, то говорящий воспользуется соответственно предлогами **dans** и **sur**; если имеется в виду положение предмета между двумя другими предметами, то говорящий выразит это отношение с помощью предлога **entre** и т.д. В этих случаях выбор предлога определяется стилистический. Так, если в литературном языке для выражения определенных временных отношений можно воспользоваться двумя синонимичными предлогами – **pendant** и **durant**, то в разговорном языке этой цели может быть использован только предлог **pendant** так как предлог **durant** принадлежит исключительно к сфере литературного языка.

Влияние дистрибутивного фактора проявляется в том, что из ряда семантически и стилистически равноценных предлогов говорящий может употребить только тот предлог (или те предлоги), которые допускаются нормами языка при данном знаменательном слове. Как писал Л.В.Щерба, управление слов (в данном случае – выбор предложной конструкции), вопреки общераспространенному предрассудку, далеко не всегда определяется грамматикой (т.е. общими правилами), «на самом деле оно чаще всего оказывается принадлежностью каждого отдельного слова». Наиболее наглядным примером этого явления служат те случаи, когда говорящему в сходных условиях приходится пользоваться разными предлогами.

Ср: *prendre pour – considerer comme, dans l’allée – sur (и dans) le boulevard, en ete – au printemps*. Говорящий не волен выбирать здесь между **pour** и **comme**, **dans** и **sur**, **en** и **a**, поскольку по нормам французского языка следует говорить **considerer comme**, но не **considerer pour; dans l’allée** но не **sur l’allée** и т.д.

В приведенных примерах знаменательные слова сочетаются только с одним из синонимичных предлогов. Между тем, для многих французских слов выбор ограничивается не одним, а несколькими предлогами: *commencer a faire – commencer de faire, a nouveau – de nouveau, a la perfection – dans le perfection* и т.д. Между подобного рода вариантами предложных конструкций для разных знаменательных слов складываются разные взаимоотношения. В одних случаях различные предложные конструкции одного в того же слово различаются между собой семантически (как например: *a l’air, dans l’air, en l’air*) или стилистически (например, *aimer faire, aimer a faire, aimer de faire*), тогда как в других случаях они представляют собой либо полностью равноценные варианты, различающиеся, может быть лишь большей или меньшей употребительностью (как например, *a terre – par terre, a l’avance – d’avance*), либо варианты, в которых предлоги находятся между собой в отношении дополнительной дистрибуции. В последнем случае речь идет о таких вариантах конструкций, в которых выбор предлога определяется такими формальными особенностями вводимого предлогом слова, как принадлежность этого слова к определенной части речи (ср. в определенных условиях употребление вводимого слово в единственном или во множественном числе и наличие тех или иных детерминантов, определений и дополнений при слове, за которым следует или которому предшествует предлог. Именно этими формальными факторами определяется выбор предлога в таких конструкциях как: *j’ai foie n vous – j’ai foi dans l’avenir; au bois; dans le bois – dans les bois; mettre en place – mettre a sa place; en France – dans la France d’alors*. Предлоги *en-dans, a-dans, en-a* приведенных конструкциях находятся между собой в отношении дополнительной дистрибуции, поскольку каждый из них употребляется в таком окружении, в котором другой предлог той же пары исключается (или, по крайней мере, встречается значительно реже).

Таким образом, в разных случаях на выбор предлога оказывают влияние разные факторы.

1. **Aborder.**

Дополнение глагола “aborder” строится без предлога или же с пространственными предлогами: *a, dans, en, sur* и т.д.

При использовании “aborder” в его буквальном значении, т.е. для указания на приближение судна к берегу или другому судну, без существенной разницы употребляются беспредложная конструкция или конструкция с “а”:

.....le navire emergeait a son.....tour: .....il glissait vers nous sans heurt, enfin il aborda notre rivage.

La nacelle aborda au rivage et tout le monde se leva pour sortir.

Если же имеется в виду высадка пассажиров на определенной территории, то обязательно употребляется какой-либо пространственный предлог, выбор которого определяется вводимым существительным:

Aborder dans une ile deserte, sur une petite ile. Aborder sur la cote bertonne. Le bateau aborde en Chine, au Bresil.

При переносном употреблении “aborder” когда исполнителем действия является не судно, а человек, допускается только беспредложная конструкция:

Ils ont aborder ce vieillard avec respect. –Octavie se hata d’aborder un sujet capable de detourner l’attention de Mme Brigitte.

Aboyer. При употреблении глагола “aboyer” в прямом значении дополнение обычно безразлично строится с одним из трех предлогов – а, apres, contre.

Le chien du garde aboie au voleur, apres le voleur, contre le voleur.

Однако перед словом “lune” употребляется, как правило, предлог “а”:

Un chien aboyait a la lune.

Беспредложная конструкция утсраела и встречается только в архаизованном стиле:

Lombard () aboyait toujours le grand cerf pelerin.....

При переносном употреблении “aboyer” в значении «кричать», «браниться» дополнение строится либо с “apres”, либо с “contre”.

Cessez d’aboyer apres “ou” contre moi. – Aboyer contre, apres qn.

Abuser. В значениях «злоупотреблять» и «насиловать» глагол *abuser* сопровождается дополнением с предлогом **de** в значении же «обмануть» он требует прямого дополнения:

Abuser de son droit, de sa force, de son credit. Il a abuse de votre bonte. Abuser du tabac.

Abuser de quelqu’un, profiter sans aucune discretion de sa complaisance, de se credulite. Abuser de’une femme, la posseder quand elle n’est pas en situation de refuser; par euphem; la violer. Vous m’avez abuse par de fausses promesses. On a abuse sa bonne foi.....

Acceptor. Инфинитивное дополнение глагола *accepter* обычно вводится предлогом *de*, но может, с незначительным изменением значения, вводиться и предлогом *a*.

L'accepte, ...mais a condition que vous acceptiez de diner avec moi ce soir..... -..... il n'acceptait Presque jamais a diner malgre les instances d'Odette.

Литература

1. Степанов Ю. Структурно- семантическое описание языка. Доклад по диссертации на соискание ученой степени доктора филол. Наук. М. 1966.
2. Antoine G. La coordination en francais. P. 1959.
3. Dauzat A. Grammaire raisonnee de la langue francaise. Lyon, 1967.
4. Шигаревская Н.А. История французского языка / Н.А. Шигаревская. - М.: Просвещение, 1984.
5. Щетинкин В.Е. История французского языка / В.Е. Щетинкин. - М.: Вышш. школа, 1984.

G.Museyibova

Prepositions of the french language

Summary

The modern language is a product of a long historical development, in the course of which language is subjected to all kinds of changes. Changes affect all aspects of the language structure, but operate in them in different ways. The historical development of each level depends on specific causes and conditions.

In the process of development from Latin to French prepositions went through a complicated path, as a result of which they represent a qualitatively new phenomenon in the French language in comparison with the Latin language.

The main difference is that prepositions in Latin coexisted with declension, while in French, with the exception of word order, prepositions are the only means of expressing the syntactic function of a name.

Fransız dilinin sözləri (i mərhələ)

Xülasə

Məqalə fransız dilində mövcud olan sözlərindən bəhs edir. Sözləri fransız dilində dil elementi kimi xüsusi əhəmiyyət malikdir.

Müasir dil uzun bir tarixi inkişafın məhsuludur və bu tarixi inkişaf mərhələsində dil dəyişikliyinə məruz qalır. Dəyişikliklər dil strukturunun bütün aspektlərinə təsir edir, lakin müxtəlif üsullarla fəaliyyət göstərir. Hər səviyyədə tarixi inkişaf xüsusi səbəblərdən və şərtlərdən asılıdır.

Latından Fransız dilinə qədər inkişaf prosesində mürəkkəb bir yol keçdi, bunun nəticəsi olaraq Latın dilinə nisbətən Fransız dilində keyfiyyətə yeni bir fenomen nümayiş etdirirdi.

Fransız dilində, söz sırası istisna olmaqla, sözləri bir adın sintaktik funksiyasını ifadə etmək üçün yeganə vasitədir.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

SARELLA QAIBOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
sarella@mail.ru

О КРИТЕРИЯХ ОТБОРА УЧЕБНИКОВ И УЧЕБНОГО МАТЕРИАЛА

Açar sözlər: nəzəri, təcrübi, kriteriya, tədris, xüsusiyyət, xarici dil

Key words: theoretical, practical, criterion, teaching, feature, foreign language

Ключевые слова: теоретический, практический, критерий, преподавание, особенность, иностранный язык

За последние годы рамки понятия учебный материал необычайно раздвинулись и включают в себя, с одной стороны, такие технические новшества, как компьютерные программы, видеоматериалы и т.д., а с другой традиционные учебники и учебные пособия которые продолжают оставаться ядром любой учебной программы.

Возникает необходимость выработки таких критериев оценки отбора учебных материалов, которые могли бы помочь как преподавателям, так и студентам лучше ориентироваться в обширной учебной литературе.

В связи с этим:

1. Обсуждаются некоторые практические и теоретические причины неудовлетворенности существующими учебниками.
2. Анализируются рецензии на учебники и дается краткий обзор литературы, посвященной оценке учебников английского языка.
3. Делается попытка выяснить, существует ли самом деле какой-либо оценочный консенсус и имеется ли фундамент, на котором можно было бы построить систематические критерии, определение и применение которых является вопросом первостепенной важности при оценке учебников и пособий.
4. Отличается неизбежная доля субъективности и подверженность лингвистической моде при рассмотрении данного вопроса и принципиальная невозможность выработки раз и навсегда установленных окончательных критериев.
5. Предлагается ряд качественных критериев, нацеленных на то, чтобы сделать оценку и отбор более систематичными и информированными.

6. Проводится разграничение между универсальными критериями, действительными в любом реальном контексте, и критериями, имеющими локальный характер.

7. Выделяются критерии, специфичные для пособий с профессиональной направленностью. Проводиться их качественный количественный анализ.

Жестко регламентирование временные рамки изучения иностранного языка, в неязыковом вузе со всей остротой поставили перед нами вопрос о необходимости и возможности обучения чтению оригинальной специальной литературы уже на начальных стадиях.

Практика показала бесперспективность моделирования учебных текстов как аналогов реальных жанров, характерных для научной литературы. Опыт показывает, что в этом случае почти неизбежно искажение пропорций употребления отдельных классов языковых единиц, что влечет за собой нарушение естественности языка даже при сохранении его нормативности и правильности.

В методической литературе при рассмотрении специфики жанров текстов, распространенных в специальной литературе, недооценивается тот факт, что основным жанром текста для студента, в особенности на начальных стадиях обучения, является текст учебника. Между тем, именно тексту учебника в наибольшей степени свойствен подчинённость используемых в нем языковых средств содержанию, замыслу, т.е. в конечном счете, коммуникативному намерению автора, как специфической черты истинного текста.

В силу вышеуказанных соображений мы полагались использовать для начальной стадии обучения чтению английский специальной литературы главы и американского учебника по программированию, где рассматриваются базовые понятия, знание которых необходимо при обучении любому конкретному языку программирования.

Исходный оригинальный материал подвергся дальнейшему целенаправленному отбору и сокращению с одновременной длительной (в течение 4-5 семестров) апробацией в учебных аудиториях разного уровня, результате чего нам удалось сделать следующее:

1. Получить большое количество легких в языковом отношении оригинальных текстов сокращенных по принципу «плато» для овладения приемами зрелого чтения на I-II семестрах в академ-группах, обучающихся на азербайджанском, русском языке.

2. Использовать полученный материал, снабдив его комментариями, для обучения изучающему чтению на III-IV семестрах в академических группах, обучающихся на азербайджанском языке.

3. Отобрать из полученных текстов минимум, необходимый для создания пособия по английскому языку.

Система вспомогательных средств для обучения иностранному языку должно состоять из двух подсистем; первая – подсистема средств, используемая студентами и вторая – подсистема средств, применяемая преподавателем для более успешного решения учебных задач. Обе подсистемы находятся в диалектическом единстве: они подвижны и взаимозависимы.

К подсистеме вспомогательных средств относятся: учебник фонограммы, фотограммы (диафильмы), разрезной дидактический материал, альбом сюжетных картин, сборник упражнений на печатной основе, книги для домашнего чтения, словари, справочники различного характера.

Учебник для студентов является ядром этой подсистемы. Основное содержание учебника составляют упражнения. Учебники отражают комплексный подход к обучению, что на практике означает параллельное обучение всем четырем видам речевой деятельности аудированию, говорению, чтению и письму.

Учебник как пособие, с помощью которого обучают иностранному языку, не передает звучащей речи. Поэтому к учебнику прилагаются как фонограммы, так и видеофонограммы, озвученные диафильма и кинофрагменты, а в ближайшем будущем широкое распространение могут получить видеофильмы, видеокассеты, на которых синхронно записана зрительная и звуковая информация.

К учебнику необходимо также прилагать ряд наглядных пособий (средства зрительной наглядности), особенно на начальной и средней стадиях обучения. Сюда нужно отнести разрезной дидактический материал, альбом с сюжетными цветными картинками для развития речевых умений.

В дополнение к учебнику нужны и специальные пособия для обучения языковому материалу и чтению вовремя: самостоятельной работы.

На уроках иностранного языка на начальном этапе в национальных аудиториях, если принять за аксиому положение с тесной взаимосвязи устной и письменной формы коммуникации с учетом имеющихся в них структурных и информационных особенностей, то при построении урока следует руководствоваться следующими принципами.

Основную часть урока, особенно начальном этапе, должна занимать устная речь, так как она в большой степени нуждается в активной тренировке в аудитории и связана с особыми сложностями в плане как восприятие, так и порождения речи. Соотношение на уроке

между аудированием и говорением не является стабильным. Оно зависит от источников информации и конкретных задач каждого урока. Однако, обязательным следует считать такое распределение, при котором большая часть падает на говорение.

Чтение вслух является упражнением, развивающим технику чтения. Использование его на уроке с иными целями практически не справлено. На начальном этапе в национальных аудиториях чтение вслух должно применяться эпизодически, проводиться на небольшом, предварительно обработкам материале рассматриваться, либо-как фонетические упражнение, либо как вид работы, совершенствующий перцептивно – сенсорную основу чтения.

На начальном и среднем этапах в национальных аудиториях чтение про себя обучает извлекать из книги или текста определенную информацию. На уроке она используется обычно как один из приемов организации парной или индивидуально – групповой работы и проводиться либо на различных текстах, либо на общем материале. В том и другом случае оно сопровождается устными упражнениями речевого характера, констатирующими уровень пониманию и развивающими умение реферировать или аннотировать прочитанное.

Ученые выводят терминологические вопросы за рамки общезыковых проблем, мотивируя это тем, что терминология – то язык науки, потому ее проблемы не должно касаться более широких слоев.

Литература

1. Гальскова Н. Д. Современная методика обучения иностранным языкам: пособие для учителя. 3-е изд., и доп. М., 2004. 192 с.
2. Образцов П. И., Иванова О. Ю. Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку на неязыковых факультетах вузов: 2005. 114 с.
3. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 1994. 928 с.

S.Gaibova

Some criteria for selection of textbooks and educational materials

Summary

A textbook for students is the core of this subsystem. The main content of the textbook is the exercises. Textbooks reflect an integrated

approach to learning, which in practice means parallel learning all four kinds of speech activity: listening, speaking, reading and writing.

The textbook as a manual, by means of which one teaches a foreign language, does not convey a sounding speech. Therefore, the textbook is accompanied by both phonograms and video phonograms, sounded filmstrips and film fragments, and in the near future, video films, video tapes, on which synchronous visual and audio information are synchronized, can be widely distributed.

In addition to the textbook, special tools are needed for teaching linguistic material and reading on time: independent work. The main part of the lesson, especially the initial stage, should be the oral speech. Reading aloud is an exercise that develops reading techniques. The use of it in a lesson with other purposes is practically not achieved.

S.S.Qaibova

Dərsləklərin və dərslər materialının seçilməsinə dair bəzi kriteriyalar

Xülasə

Tələbələr üçün dərslək tədris sisteminin əsasını təşkil edir. Dərslər kitabının əsas məzmunu tapşırıqlardır. Dərsləklər öyrənməyə inteqrasiya olunmuş yanaşmanı əks etdirir və praktikada dörd növ nitq fəaliyyətini paralel şəkildə öyrənir: dinləmə, danışma, oxu və yazı.

Dərslək, xarici dil öyrədən bir vasitə olaraq, səsəlmə nitqini ifadə etmir. Buna görə dərslək həm fonogramlar, həm də videofonogramlar, səsəlmiş film çəkilişləri və film fraqmanları ilə müşayiət olunur və yaxın vaxtlarda sinxronlaşdırılmış video və audio məlumatların sinxronlaşdırılan video filmləri, videokameraları geniş istifadə oluna bilər.

Dərslər kitabına əlavə olaraq dil materialının tədrisi və vaxtında oxunması üçün xüsusi vasitələr tələb olunur: sərbəst iş. Dərslərin əsas hissəsini, xüsusilə də ilk mərhələsini, şifahi nitq təşkil etməlidir. Bərkədən oxumaq oxu üsullarını inkişaf etdirən bir məşqdır. Bunun başqa bir məqsədlə dərslədə istifadə edilməsi praktik olaraq əldə edilmir.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

MEHRİBAN HACIZADƏ
ADU
mehdi2006hacizade@mail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ OMONİMLƏRƏ DAİR

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, omonim, kontekst.

Key words: word-formatoin, homonyms, context.

Ключевые слова: словообразования, омонимы, контекст.

Ali məktəblərin dil fakültələrində ixtisas dilini tədris edən müəllimlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri ixtisas dili tədrisinin keyfiyyətini yüksəltmək və onun Avropa standartları səviyyəsinə çatdırmaqdır. Dil fakültələrində təhsil alan və ingilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrin təlim prosesinə fəal iştirakçı qismində cəlb edilməsini təmin edə bilən şərtlərdən ən önəmlisi ixtisas dilinin tədrisi prosesinin onların tələbat və ehtiyaclarına, yaş səviyyəsinə, və eləcə də onların maraq dairəsinə uyğun olan tərzdə qurulmasıdır.

Eyni zamanda dilin aspektləri olan leksika, qrammatika və fonetikanın öyrədilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. İxtisası dil olan ali məktəb məzunu qrammatik (lingvistik), diskursiv, sosiomədəni və strateji kompetensiyalara yiyələnmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ixtisas dilindən fikir, ideya və informasiya mübadiləsi məqsədilə istifadə edə bilmək üçün, lingvistik biliklərin əldə edilməsi vacibdir. İngilis dili müasir dövrdə bütün dünyada ən geniş yayılmış dil olduğundan onun başqa dillərə təsiri böyükdür. Dil bəşəriyyət tarixində insanların əldə etdiyi ən böyük nailiyyətdir. İnsanlar dil vasitəsilə qazandıqları təcrübəni nəsildən-nəsilə ötürür. Cəmiyyət dilin vasitəsilə inkişaf edir. Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bir qayda olaraq dilçilər sözü müxtəlif cəhətdən tədqiq edirlər. Dil və onun daxili inkişaf qanunlarına cəmiyyətdə baş verən yeniləşmələr ciddi təsir göstərir. Bu yeniliklər dünyada, o cümlədən dilimizin lüğət tərkibində müxtəlif istiqamətlərdə də dəyişikliklər yaradır. “Dil ictimai bir hadisədir, o, cəmiyyətlə birlikdə yaşayır və inkişaf edir. İctimai-iqtisadi, siyasi əlaqələrin dəyişməsi, elm, texnika və mədəniyyət sahəsində arası kəsilməyən yeniliklərin yaranması ilə əlaqədar olaraq dildə yeni-yeni sözlər meydana gəlir. Dilin lüğətində daimi bir dəyişmə, artma və zənginləşmə prosesi gedir.” Söz və cümlə hər bir dilin qanunları əsasında formalaşaraq fikir ifadə edir. Söz və cümlələrin əmələ gəlməsindəki qaydalar hər bir dilin öz daxili inkişaf qanunlarına əsaslanır [4, s.99]. Bu qaydaların müəyyən dərəcədə tarix boyu dəyişikliyə məruz qalması zaman-zaman müxtəlif tədqiqatların obyektli olmuşdur. Nəzəri dilçiliyin əsrlər boyu inkişafı əsasında onun bir sıra şöbələri yaranıb müəyyənlanmışdır. Belə

müstəqil şöbələrin biri də semasiologiyadır. L.V.Şerbaya görə, söz yaradıcılığı düzəltmə və mürəkkəb sözləri dinamik və statik aspektlərdə öyrənir. Yəni dinamik dedikdə məsələ-n-söz necə yaranır, statik dedikdə isə, söz necə yaradılıb-şəklində qoyulur. Bundan əlavə, alimin fikrincə, söz yaradıcılığı sözün diaxronik və sinxronik yaradılma qaydalarını da ehtiva edir.[4,s.89] Amma dilçilikdə belə bir fikir də formalaşmışdır ki, söz yaradıcılığı hər zaman diaxronik vəziyyətdədir. Dilin semantikasınca olduqca çoxcəhətli və mürəkkəbdir. Bu mövzu ilə təkcə dilçilik deyil, məntiq və fəlsəfə də məşğul olur. Filosoflar tədqiq etdikləri sahəni fəlsəfi semantika, məntiqşünaslar isə məntiqi semantika adlandırırlar. Dildə söz və ifadənin mənası mənənin dəyişməsi mənənin daralması sözün məcazi mənə bildirməsi çoxmənalılıq, omonimlik, antonimlik və sair kimi semasioloji məsələlərin tədqiqi semasiologiya şöbəsinin mövzusunı təşkil edir. Semasiologiya dünya dillərində geniş yayılmışdır. Məsələn: This box is very light. My room is very light. Birinci cümlədəki “light” sözü “yüngül” mənasında verilmişdir. İkinci cümlədəki “light” sözü isə “ışıqlı” mənasını daşıyır. Run fast (quickly) and stand fast (firmly) ifadələri arasındakı fərq onların mənələrindədir. “A clean fast is better than a dirty breakfast; Who feasts till he is sick must fast till he is well”. Nümunədə omonim kimi verilmiş “fast” sözü istifadə şərtlərindən asılı olaraq müxtəlif mənə dəyəri qazanır. Hər omonimik cümlük omonim lüğətlərində sadalanır. Omonimlik bir çox dillərdə mövcuddur, ancaq ingilis dilində birhəcalı sözlərdə xüsusilə tez-tez rast gəlinir. “Oksford ingilis dili lüğəti” də omonim siyahısında verilən 2540 omonimlərdən 89%-i birhəcalı sözlərin payına düşür və yalnız 9,1%-i ikihəcalı sözlərdir. Onların morfoloji quruluşları nöqtəyi-nəzərindən əsasən təkmorfem sözlərdir. Omonimliyi təşkil edən sözlər həm eyni bir nitq hissəsinə, həm də ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid ola bilər. Omonimlər öz zahiri cəhətinə görə çoxmənalı sözlərə oxşayır. Çünki çoxmənalı sözlər də formaca eyni, mənəca müxtəlifdir. Lakin daşdığı mənəyə görə omonimlər çoxmənalı sözlərdən fərqlənir. Çoxmənalı sözlərdə mənələrdən biri əsas, digərləri isə ondan törəmə olur. Yəni çoxmənalılıq sözün əsas mənasının məcazlaşması yolu ilə yaranır[3,s.100]. Məsələn: Fire n;1.Flame 2.An instance of destructive burning: a forest fire3.Burning material in a stove fireplace: There is a fire in the next room. A camp fire.4.The shooting of guns; to open (cease) fire5.Strong feeling, passion and enthusiasm; a speed lacking fire. Omonimlərdə isə sözün mənələri arasında heç bir bağlılıq yoxdur, onlar ayrı-ayrı leksik vahidlərdir. Məsələn: board n- a long and thin piece of timber. board n- daily meals esp as provided for pay e.g. room and board. board n- an official group of persons who direct or supervise some activity e.g. board of directors. Omonimlərin çoxmənalı sözlərdən fərqi qısaca olaraq aşağıdakı kimi qeyd etmək olar: 1. Çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq

omonimlər ayrı-ayrı mənaları bildirir.2.Çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq omonimlər yalnız həqiqi mənada olur.3. Çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq omonimlər həm eyni, həm də ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olur. Söz yaradıcılığında omonimlər müxtəlif üsullarla yaranır. Bu üsullardan biri fonetik dəyişiklikdir. Söz tarixi inkişafda dəyişikliyə məruz qalır. Belə dəyişikliklər nəticəsində sözlər əvvəllər fərqli şəkildə tələffüz edilsələr də, tarixi inkişaf prosesində sözlərin eyni səslənməsi formalaşır.Məsələn müasir ingilis dilində omonim cütünü olan “night” and “knight” sözləri qədim ingilis dilində omonim deyildilər, çünki ikinci sözdəki “k” samiti tələffüz edilirdi. Başqa bir misalda “to write” feili ilə “right” omonimdir, amma “to write” feilinin qədim ingilis dilində olan variantı “to writan” ilə “right” sifətinin qədim variantı “reht” yaxud “riht” sözləri arasında fərq böyükdür. Eləcə də sea (dəniz) isimi qədim ingilis dilində sea kimi to see (görmək) feili isə seon kimi yazılır. Belə fərqi work (iş) isimi ilə to work (işləmək) feili arasında da görmək olar. Bu sözlərin qədim ingilis dilindəki qarışıqları wyrkean və weork-dır. Omonimlərin yaranma üsullarından biri də alınma sözlərdir.Alnmaları tədqiq edən alimlərdən İ.M.Kreyndən sözləmə hadisəsini “bir dilin təsiri altında başqa bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi adlandırır [3,s.10] Alınma sözlər fonetik uyğunlaşmanın son mərhələsində dildə olan doğma sözlərlə uyğunlaşır, “rite to write tight” omonimik qrupda olan sözlərdən ikinci və üçüncü söz ingilis dilinin öz mənşəyinə aiddir. Amma “rite” sözü Latin mənşəlidir (Latin “ritus”). İngilis dilində bir çox dillərdən alınmış sözlər vardır. Bu sözlər zaman keçdikcə dildə formalaşaraq dildə əvvəldən mövcud olmuş sözlərlə omonimlik yaradır. Fransız dilində alınmış race (reis) - (running) və müasir ingilis dilində mövcud olan race (reis) (a distinct ethnical stock) sözləri tarixi dəyişikliklər nəticəsində omonim cütünü çevrilmişdir. Söz yaradıcılığının bir növü olan çevirmə (conversion) də omonimliyin inkişafına xeyli töhfə vermişdir. Buna misal olaraq “comb” n- “comb” v, “pale” adj, “pale” v, “make” v- “make” n omonim cütliklərini göstərə bilərik. Bu tip omonimlər müxtəlif nitq hissələrinə aid olur və leksiko-qrammatik omonimlər adlanır. Söz yaradıcılığının başqa bir növü olan qısaltmalar (shortening) da ingilis dilində omonimlərin sayını artıran amillərdən biridir. Məsələn: “fan” sözü “fanatic” (fənetik) sözünün qısa formasıdır. Dildə omonimlərin yaranmasının digər bir növü də abbreviaturalardır. Müəssisə, təşkilat və ya ölkə adının baş hərflərlə qısaltılması ingilis dilinin lüğət tərkibindən artıq mövcud olan hər hansısa bir sözü uyğun gələ bilər. Məlumdur ki, dildə ayrı-ayrı kök sözləri omonim olması ilə yanaşı bəzən nitq prosesində müxtəlif mənalı sözlərin eyni şəkildə səslənməsi hadisəsi də baş verir. Bu da omonimlik hesab olunur. Dilçilikdə omonimlərin fonetik omonimlər omofonlar və morfoloji omonimlər-omoqraflar tipi şərh olunur. The play-wright on may right thinks that some

konvensional rite should symbolize the right of every man to write as he pleases- cümləsində istifadə olunan wright, right, rite, right və write sözləri fərqli hərf tərkibinə malik olsalar da səslənməsi eynidir. Verilmiş nümunədəki omofonlar eyni zamanda fərqli nitq hissəsələrinə də aiddir. Bu cümlədə (rait) səs kompleksi həm isim, həm sifət, həm zərf, həm də feil kimi verilmişdir və dörd fərqli hərf tərkibinə, altı fərqli mənaya malikdir. Omofonlar eyni zamanda böyük hərflərdən istifadə etməklə də yaranır. “How much is my milk bill?” “Excuse me. Madam, but my name is John, not Bill”. Nümunənin birinci cümləsində istifadə olunmuş bill sözü hesab mənasında, ikinci cümlədə işlədilmiş Bill isə ad mənasında verilmişdir. Digər tərəfdən bütöv cümlə omofonik ola bilər. The sons raise meat. The sun’s rays meet- cümlələrini təşkil edən sözlərin hərf tərkibi fərqlidir. Amma buna baxmayaraq, hər iki cümlə eyni səs tərkibi ilə tələffüz edilir. Omoqraflar isə yazılıçı eyni, tələffüzü fərqli olan sözlərdir. Omoqraflar cümlədə iki qrammatik funksiya nəticəsində yaranır. Məsələn: When I graduate (graedjueit) the University? I, II become a graduate (groedjuit). Dont desert (dizə:t) me here in the desert (dezət). Beləliklə ,dil tarixi hadisə olaraq, həmin dili yaratmış olan və o dildə danışan xalqın inkişaf tarixi ilə ayrılmaz bir şəkildə bağlıdır. Müasir dillər və onların minlərcə sözləri əhatə edən bugünkü zəngin leksikasi bu xalqların ilk təşəkkürləri və inkişafı ilə əlaqədar inkişaf etmişdir. Lüğət tərkibinin bu inkişaf prosesi dilimizin və eləcə də digər dillərin daxili inkişaf qanunlarına uyğun bir şəkildə davam etmişdir. Bu vəziyyət, eyni zamanda, dillərin qayda və qanunlarının inkişafına səbəb olmuşdur. Daha doğrusu, dilin və onun lüğət tərkibinin inkişafı prosesi nəticəsində söz yaradıcılığına aid özünəməxsus möhkəm qayda və qanunları əmələ gəlmişdir[1,s.200] . Bu qayda və qanunları müasir dövrümüzdə dillərin spesifikasiyasını əks etdirən elə xüsusiyyətlər kəsb etmişdir ki, onları görməmək və inkar etmək qeyri-mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Arnold İ.V. English Word Formation. M, 1981, s.77-81
2. Звегинцев В.А. Внутренние законы развития языка. Москва, Издательство Московского университета, 1954, с.131.
3. Крейн И. Французские заимствования XIX века в английском литературном языке АКД, М. 1963, s.11
4. Щерба Л.В. Фонетика Французского языка. М: Просвещение, 1963, 309 с.

M.Hacizada

On Homonyms in modern English

Summary

This article deals with the homonyms in linguistics. The author emphasizes the origin of homonyms referring to the works of scientists that have been researched in this field of linguistics. She emphasizes that since its emergence the homonyms caught the attention of linguistics and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand clearly and use the language more competently. The analysis shows that these components are interrelated. They are interact and complement each other in the process of speech. While analyzing the text great attention was given to the linguistic facts taken from linguistic literature.

Its essence and principles and also importance was written. The article deals with the its backgrounds.

M.Гаджизаде

К вопросу омонимах на современном английском языке

Резюме

В статье речь идёт об омонимах в сфере лингвистики. Автор пытается раскрыть роль омонима. Она ссылаясь на работы ученых исследовавших эту область лингвистики, а также подчеркивает ее важность в лингвистике. Отмечается, что эта дает вспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также использовать язык в еще более разнообразном колорите. Анализ показывает, что эти компоненты взаимосвязаны. Они в процессе взаимодействуют и дополняют друг друга. В течение анализа **омонимах** большое внимание обращено на лингвистические факты, полученные из лингвистических литератур.

В этой статье говорится о основной характеристики . В статье раскрываются теоретические основы .

Rəyçi:

Nuriyyə Əliyeva
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

УКЛЕЙН ДИАНА ЮРЬЕВНА
АГУНиП
andreyukl@mail.ru

ПОНЯТИЕ О НЕОЛОГИЗМАХ

Key words: neologism, meaning, conception, formation, characteristic, content, term, semantic, element, knowledge

Ключевые слова: неологизм, значение, понятие, образование, характеристика, содержание, термин, семантика, элемент, знание

Açar sözlər: neologizm, söz birləşməs, konsepsiya, tərtib xüsusiyyəti, semantik, məzmun, termin, element, bilik, tərtib xüsusiyyəti

Неологизмы — это новые слова, появляющиеся в языке, или вновь появляющиеся значения существующего слова. Новые слова возникают для образования как совершенно новых понятий, например: H-bomb *водородная бомба*, sputnik *спутник*, так и в ряде случаев для отражения новых значений уже существующих слов. Например: to down имеет не только значение *спускаться*, но и *сбивать самолет*. Слово trigger означает *спусковой крючок, курок (у ружья)*, а сравнительно недавно появились другие значения этого слова, уже зафиксированные в словарях, — *полупериодный мультивибратор; пусковая схема; to trigger запускать схему, отпирать схему*. Неологизм отличается от обычного слова тем, что просуществовав на протяжении определенного, часто непродолжительного промежутка времени, он либо становится общеупотребительным словом, либо исчезает совершенно. Быстрое развитие науки и техники и особенно новых отраслей радиоэлектроники и авиации способствовало появлению в языке целого ряда неологизмов. С появлением радио в языке появились такие новые слова, как:

radiocontrol - управление по радио

to radio-locate - обнаружить местонахождение самолета с помощью радиоволн

to radio-fix - определить нахождение самолета с помощью радио сигнала

Новые слова возникли для обозначения целого ряда понятий в области атомной техники. От слова atom образовались многие термины, например:

atomize - распылять

atomization- распыление

и целый ряд производных:

atomic fission - атомное расщепление

atom smasher - расщепитель атомов

atomic piler - атомный реактор

tracer atom - меченый атом

Развитие ракето- и самолетостроения дало жизнь таким словам, как:

jet propulsion engine - реактивный двигатель

jet propelled aircraft - реактивные самолеты

to pressurize - установить нормальное воздушное давление в герметической кабине самолета, летающего на больших высотах

Примерами неологизма в английском языке могут служить появившиеся сравнительно недавно слова и словосочетания:

loxing - заправка жидким горючим (в ракетной технике)

helo - вертолет

radiac - общее название различных дозиметрических приборов

accentor - полупроводник с недостающими электронами

accentor impurity - акценторная примесь

computer - счетно-решающее устройство

analog(ue) computer - счетно-решающее устройство непрерывного действия

digital computer - цифровая вычислительная машина

analog-to-digital computer - переходное устройство от счетно-решающего механизма непрерывного действия к цифровому

donor - донор, донатор, полупроводник с дырочной проводимостью

donor impurity - донорная примесь

half-life - период полураспада, полураспад

В языке существуют неологизмы американского происхождения, также встречающиеся в английской и американской технической литературе, особенно периодической. Им присуща специфически жаргонная или разговорная окраска. Это обычно жаргонные и разговорные выражения, узкораспространенные термины и фирменные наименования. К ним, в первую очередь, относятся неологизмы, появляющиеся на различных заводах и в цехах, то есть термины, имеющие хождение лишь в очень ограниченной сфере — иногда в пределах одного цеха, завода, фирмы. Эти слова не являются научными терминами в собственном смысле слова, и наличие их в языке следует отнести к отрицательным чертам языка английской и американской технической литературы, так как они засоряют язык и вызывают дополнительные трудности при переводе. Однако, необходимо отметить, что некоторые из них впоследствии получают широкое распространение, теряют свою специфическую окраску и входят в состав терминологии данной отрасли знаний. Иногда подобные слова, вышедшие из цеха, или удачно построенные фирменные обозначения

передают лучше сущность понятия, чем специальный термин. В английской (главным образом американской) терминологии утвердилось некоторое количество терминов, возникших первоначально как жаргонные выражения. Например, словосочетание *face-lifting пластическая операция*, стало употребляться в цехах в значении *resurfacing возобновление покрытия, повторная обработка поверхности*, и лишь с течением времени выработался следующий вариант перевода — *ремонт коллектора*, то есть ремонт, в который входит целый комплекс работ: *polishing полирование*, шлифование, *stoning шлифовка (на мелкозернистом круге)*, *turning обточка, токарная обработка*, *undercutting продороживание (коллектора)*. В значении устранения неисправностей (*рад.*) вошло в литературу возникшее в цехе слово *debugging* (буквально означающее *ликвидация клопов*). Словосочетание *trouble-shooting* также является цеховым выражением. Оно стало употребляться в цехах в значении определения места неисправности или повреждения и сейчас вошло в этом значении в техническую литературу. Из приведенных примеров видно, что цеховые неологизмы обычно образуются на основе существующих в языке слов путем придания им еще одного значения.

Способы образования неологизмов

В современном английском языке существуют следующие основные способы образования неологизмов:

1. аффиксация (которая подразделяется на суффиксацию и префиксацию)
2. конверсия
3. словосложение
4. сокращения

Аффиксация

а) Суффиксация. Наиболее продуктивными суффиксами в области научно-технической терминологии являются:

-ium - латинский суффикс, широко используемый в химической терминологии

deuterium - дейтерий, тяжелый водород

curium - кюрий (хим.) (сокр. Cm)

americium - америций (хим.) (сокр. Am)

-osis — суффикс заимствован из греческого языка через латинский, используется для образования существительных, обозначающих различного рода болезни:

aeroneurosis - общая нервозность у летчиков от напряжения нервной системы при полетах

silicosis - силикоз, болезнь легких, вызванная попаданием в них частиц каменно-угольной пыли и т. д.

-ite coalite - бездымное топливо

pentolite - новое взрывчатое вещество

sylvanite - сильванит (кристалл письменной руды)

-ize dieselize - оборудовать дизелем

anodize - покрывать металлический предмет предохранительным слоем

desynchronize - нарушать синхронизацию

syntonize - настраивать (рад.)

-ee consignee - грузополучатель

payee - получатель платежа

-ism synchronism - синхронизм

Ferromagnetism - ферромагнетизм

Severskyism, Bevinism - научные направления, связанные с именами ученых

-er, streamliner - поезд обтекаемой формы

-or ejector - поезд обтекаемой формы

synchronizer - синхронизатор

afterburner - форсажная камера (в которой происходит догорание топлива)

pusher - 1. выталкиватель; эжектор, 2. толкающий воздушный винт

-ant – латинский суффикс

Injurant - любое вещество, приносящее вред человеческому организму

coolant - охладитель (жидкость для охлаждения)

-ing – суффикс для образования существительных, указывающих на действие

piggybacking - перевозка автофургонов на железнодорожных платформах; контейнеризация

blitzing - ожесточенная бомбардировка

handling - управление; уход за машиной

locking - блокировка

desizing - расшлихтовка (текстильная промышл.)

б) Префиксация. Наиболее продуктивными префиксами в области научно-технической терминологии являются:

re- со значением *снова, заново*

recount - пересчитывать

re motor - заменить двигатели

reinstall - установить заново

reactivation - восстановление

over- со значением *сверх, чрезмерно*

overheat – перегревать   overcuring - перевулканизация

overrate - переоценивать

de- - префикс, придающий слову противоположное значение

derange - приводить в беспорядок   decolour - обесцвечивать

en- придает слову значение *включение внутрь чего-л. (часто со значением делать)*

encircle - окружать (делать круг) или приводить в какое-л. состояние   encrust - покрывать коркой

inter- со значением *между, взаимно*

interstellar – межзвездный   interdependence - взаимозависимость

under- со значением *недостаточно*

undercouplin - неполная связь   underdarnped - недостаточно демпфированный

undervoltage - пониженное напряжение   undermaintenance - запущенный уход (за оборудованием)

Конверсия

В английском языке во многих случаях новые слова образуются из существующих уже в языке слов без всякого изменения их написания и произношения. Такой способ образования новых слов называется конверсией. Наиболее распространенным видом конверсии является образование глаголов от имен существительных.

Так, от существительного *motor* *двигатель* образовался глагол *to motor* *работать в двигательном режиме*; от существительного *generator* *генератор* образован глагол *to generator* *работать в генераторном режиме*. Глагол *to power* *механизировать* образован путем конверсии от существительного *power*. Глагол *to doctor* *оказывать техническую помощь, ремонтировать, устранять недостатки* образовался от существительного *doctor*. Глагол *to handle*, имеющий значения: *управлять поездом, манипулировать, обрабатывать* и много других значений образовался от существительного *handle* и т. д. В современном английском языке образование глаголов от существительных получило широкое распространение, является продуктивным и служит одним из источников появления неологизмов. Иногда такие глаголы могут отсутствовать в словарях. При переводе их в отдельных случаях приходится прибегать к контекстуальным заменам или к описательному переводу. Например, глагол *to stretch out* *растянуть* в американской литературе по организации производства и нормированию переводится описательно и двояко: 1) *неоплачиваемая дополнительная работа* и 2) *умышленное замедление*

темпа. Обратный процесс (образование путем конверсии существительных от глаголов) отмечается реже, например, существительное *bleed отбор пара* образовано от глагола *to bleed спускать воду, опораживать*. Так же образованы существительные: *layout расположение, размещение* от глагола *to lay out размещать*; *fallout радиоактивные выпадения* от глагола *to fall out выпадать*; *follow up контроль* от глагола *to follow*; *trip опрокидыватель* от глагола *to trip споткнуться* и так далее. Иногда значение существительного не отличается от значения глагола, от которого оно образовано. Например, *hold up задержка* – от глагола *to hold up задерживать*.

Совпадение форм встречается также у прилагательных и глаголов:
staff штатный - *to staff набирать в штаты*
double двойной - *to double удваивать*
empty пустой - *to empty опорожнять*

Интересно отметить, что от ряда глаголов, образованных путем конверсии от существительных, в свою очередь, образовались новые глаголы. Например, от глагола *to motor* с помощью префикса **re-** образовался глагол *to remotor заменить двигатель*.

Словосложение

Словосложением называется способ образования новых слов путем соединения двух слов в одно. Они пишутся слитно или через дефис, например:

radiacmeter - дозиметр

timekeeper - устройство для отсчета времени

bootstrap - катодная нагрузка; катодный выход

bootleg - кабельная стойка

flashbulb - импульсная лампа, лампа-вспышка с электронным управлением

cathode-follower - катодный повторитель

to pin-point - уточнить

Некоторые сложные неологизмы состоят из двух слов, с предлогом между ними, например:

trailer-on-flat - трейлер на платформе

voltage-to-ground - напряжение по отношению к земле

Сокращения

В англо-американской научно-технической литературе встречается большое количество разного рода сокращений, причем сокращаются как отдельные слова, так и словосочетания. За последнее время тенденция образования новых слов путем сокращения существующих слов или словосочетаний усилилась. Рост числа сокращений объясняется тем, что сложные слова и словосочетания громоздки и неудобны и, естественно,

появляется стремление передать их кратко, например: laser=light amplification by stimulated emission of radiation - квантовый генератор и усилитель оптического диапазона или усиление света индуцированным испусканием излучения (лазер)

loran=long-range navigation - система дальней гиперболической радионавигации (лоран)

loran=long-range accuracy system - точная система радионавигации (лоран)

maser=microwave amplification by stimulated emission of radiation - квантовые усилители и квантовые генераторы сантиметровых волн (индуцированного излучения) (мазер). Сокращения, как и целые слова, могут выступать в предложении в различных синтаксических функциях и оформляться морфологически по всем правилам английской грамматики (принимать множественное число, употребляться в притяжательном падеже, могут иметь определения). Существуют следующие виды сокращений:

2. Слоговые сокращения

а) Слоговые сокращения представляют собой начальные слоги компонентов словосочетаний. Они пишутся слитно и читаются как одно слово:

Maxcap=maximum capacity - максимальная мощность

Radsta = radio station - радиостанция

intercom==intercommunication - система связи в самолетах

б) Сокращения, состоящие из букв или слогов:

Sigma=shielded inert gas metal arc welding - дуговая сварка металлическим электродом в среде инертного газа

Retma (am.)=Radio Electronics-Television Manufacturers Association - Ассоциация Промышленников по Радио, Электронике и Телевидению

В технической литературе, и особенно в американской, такие сокращения могут образовываться путем сокращения начального слога первого компонента и конечного слога второго, например:

Soprene=Soviet isoprene - совпрен — синтетическая резина, разработанная в Советском Союзе

chemurgy=chemistry metallurgy - отрасль химии, относящаяся к области производства сырья

К сокращениям можно отнести так называемые «литерные» термины, где графическая форма буквы служит определением предмета:

A-pole – A-образная опора

V-block – V-образный блок (двигателя внутреннего сгорания)

3. Усеченные слова

а) Усечение, при котором остается начальная часть слова:

sub (submarine) - подводная лодка

lub(e) (lubrication) - смазка

б) Усечение, при котором остается конечная часть слова:

chute (parachute) - парашют

в) Усечение, при котором отпадает средняя часть слова:

Ry (railway) - железная дорога

г) Усечение, при котором остается два слога:

ammo (ammunition) - боеприпасы

memo (memorandum) - докладная записка

д) - Усечение прилагательного в сложном слове:

technicolour (technical colour) - цветная кинематография

е) Иногда новое слово образуется в результате отбрасывания от первоначального слова его окончания (обычно это суффикс). Так, от существительного *crash-landing* образовался глагол *to crash-land* *повредить самолет при посадке, разбиться при посадке.*

5. Стяжение

Целый ряд неологизмов, пополнивших техническую терминологию образован путем стяжения (*blends* или *portmanteau words*). Сюда относятся такие слова, как *electromatic* (*electric+automat*) *движущийся с помощью электричества* *laundromat* (*laundry +automat*) *автоматическая прачечная*, *motel* (*motor+hotel*) *мотель — гостиница для автотуристов* и другие.

Перевод неологизмов

Новые термины, недавно появившиеся в английском языке и отсутствующие в англо-русских словарях, трудно переводить. При переводе неологизмов необходимо знать способы их образования, уметь проанализировать структуру слова или словосочетания. Так, в слове *follower* суффикс *-er* обозначает действующее лицо или предмет — прибор, машину, приспособление, а значение основы — *следовать, следовать за чем-либо*. Исходя из структуры слова, на основе контекста подбираем наиболее подходящее значение в русском языке для термина *follower*: 1) *повторитель (катодный) (рад.)*, 2) *следящий механизм*. Неологизмы, не имеющие соответствий в русском языке, как правило, переводятся сначала по-разному, и только спустя какой-то период времени отбирается лучший из предложенных вариантов для данного неологизма, который и закрепляется в русском языке. Так, термин *push-pull* переводится *двухтактный*. Но этот перевод не удовлетворял специалистов, и широкое распространение получил

перевод термина при помощи транслитерации, то есть пушпул. Другим примером перевода термина с помощью транслитерации может служить слово *riggyback* — *катание детей на спине у взрослых*. В США, в литературе по транспорту этим словом стали обозначать перевозку груженых автофургонов на железнодорожных платформах. Однако новое значение слова еще не нашло своего отражения ни в английских ни в русских толковых словарях, хотя его можно встретить в технической литературе на русском языке как *тиггибак*.

Список литературы

1. Алексеенко Н.Г. Неологизмы в современном английском языке периода 1939-1945 (на материале газеты «Дейли Уоркер», Лондон). Диссертация на соискание ученой степени канд. филол. наук. М., 1955.
2. Пронина Р.Ф. Пособие по переводу английской научно-технической литературы. М., 1973.
3. Соболев Л.Н. О точности перевода. В сб.: «Вопросы теории и методики учебного перевода». М., Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1950.

Ukleyn Diana Yrievna

Conception of neologisms

Summary

Rapid development of science and technics, especially new branches of radio-electronics and aviation have promoted the appearance of neologisms in language. There are following basic ways of forming neologisms in modern English :

- 1) Affixation
- 2) Conversion
- 3) Stem-composition
- 4) Abridgements

Affixation is subdivided into suffixation and prefixure. Productive suffixes in the field of technical-scientific terminology are: *ium, osis, ite, ize, ee, ism, er, or, ant, ing*. Productive prefixes in the field of technical-scientific terminology are: *re, over, de, en, under*. New words are formed from real nouns without changes of their spelling and pronunciation. Such manner of forming new words is termed conversation. Stem-composition is termed the

manner of forming new words by means of connecting two words into one. Tendency of forming new words by means of real words or word-groups are abridgements.

Ukleyn Diana Yurievna

Neologizm anlayışı

Xülosə

Elm və texnikanın, xüsusilə də radiotexnika və aviasiyanın yeni sahələrinin sürətli inkişafı dildə neologizmlərin meydana gəlməsinə təkan vermişdir. Müasir ingilis dilində neologizmlərin formalaşmasının aşağıdakı əsas üsulları vardır:

- 1) Sözdüzəldici şəkilçilər
- 2) Konversiya
- 3) Kök-tərkibi
- 4) Qısaltma

Sözdüzəltmə suffiks və prefiksin yaranmasına bölünür. Elmi – texniki terminologia sahəsində məhsuldar şəkilçilər bunlardır: ium, usis, ite, ize, ee, ism, er, or, ant, ing.

Həqiqi söz və soz-gruplarının qısaldılması vasitəsilə yeni sözlərin yaranması tendensiyası araşdırılmışdır.

Rəyçi: Rəhimə Məmmədova
Filologia üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AKİFƏ SADIQOVA
ADU
isayewusal@gmail.com

ÇOXMƏNALI SÖZLƏRLƏ OMONİMLƏRİN MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: omonim, alınma sözlər, beynəlmiləl sözlər, çoxmənalı sözlər, omoqraf, omomorfem

Keywords: homonymy, words of perception, international words, multilingual words, omega, omorphism

Ключевые слова: омомизм, слова восприятия, международные слова, многоязычные слова, омега, оморфизм

Məlum olduğu kimi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin müxtəlif yolları vardır. Elmi-texniki tərəqqinin inkişaf etdiyi müasir dövrdə dilin inkişaf etməsi, zənginləşməsi labüd bir hadisədir. Dil alınma sözlər, beynəlmiləl sözlər hesabına zənginləşdiyi kimi bu hadisə öz daxili imkanları hesabına da baş verir.

Dilin zənginləşməsi yollarından biri də omonimlərdir.

Bir-biri ilə əlaqəsi olmayan və ya məna əlaqələrini çoxdan itirmiş məfhumları ifadə edən eyni səs tərkibinə malik sözlərə omonim deyilir.

Omonim sözü yunanca olub, dilimizə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Omonim yunanca “homos” oxşar və “onoma”-ad deməkdir.

Omonim problemi hələ kifayət qədər tədqiq edilməmişdir.

L. Schüttelin omonimləri bir tərəfdən səslənməsinə görə, digər tərəfdən isə səs oxşarlığına, formasına görə eyni sözlər adlandırmışdır. H. Paul isə özünün “ Dil tarixinin prinsipləri” əsərində omonimlərdən bəhs etsə də məsələnin qanəddici həllini verməmişdir. E. Öhmann isə öz kitabında omonimləri izah edərək təsnifatını verməyə çalışmışdır. V,W. Winogradov, R. A. Budagow, O. Axmanov isə omonimləri söz və sözbirləşmələrinə şamil etmişdir. Abayev isə yalnız fonetik səslənməsinə görə eyni olan sözləri omonim hesab etmişdir.

Linqvistik cəhətdən təsnif olunarkən müxtəlif fikir ayrılıqları yaranır. Buna görə də omonimlər alman dilində ana dilimizlə müqayisədə fərqli təsnif olunur.

Bütün bunları yekunlaşdırıb o nəticəyə gəlmək olar ki, omonimlər şəkil və ifadəsi etibarlı ilə çoxmənalı sözlərə oxşayan bir söz kateqoriyasıdır.

İstər çoxmənalı sözlərdə, istər omonimlərdə eyni səs tərkibinə malik bir söz müxtəlif mənalar ifadə edir. Buradan anlaşılır ki, bu söz və sözbirləşmələri eyni səs formasına, müxtəlif mənaya malikdir.

Məs: Mahl-Essen. Mahl- Zeitpunkt.

Çoxmənalı sözlərdə hər hansı bir sözün ifadə etdiyi bütün mənalar, əsasən, bir məna ətrafında toplaşaraq onun müxtəlif cəhətdən məna çalarlıqlarını ifadə etdiyi halda, omonim olan sözlər iki və daha çox, bəzən məntiqə yaxın, bəzən isə heç bir məntiqi yaxınlığı olmayan müxtəlif mənalar ifadə edir.

Omonimləri tədqiq edərkən aydın olur ki, onlar böyük bir söz qrupunu əhatə edir və bu zaman belə bir sual doğur ki, dildə işlənərkən yanlışığa yol verilə bilərmi? Çünki fəllərdə də çoxmənalılıqdan keçərək omonimləşmə yolu ilə yeni söz vahidlərinin yaranması prosesinə təsadüf edilir. Feillərdə çoxmənalılıqdan keçərək, omonimləşmə prosesi ilə, yeni leksik vahidlərin yaranması o zaman fəal bir şəkildə özünü göstərir ki, hərəkətlə o icra edən əşya arasında olan münasibət, formal cəhətdən özünü saxlamış olur. Sözün çoxmənalılıqdan omonimləşmə yolu ilə yeni sözlərin əmələ gəlmə prosesi isim və sifətlərdə daha fəal rol oynayır. Belə bir proses eyni nitq hissəsi dairəsində qala bildiyi kimi, bu dairədən də kənara çıxı bilər.

İstər çoxmənalı sözlərdə, istər omonimlərdə eyni səs tərkibinə malik bir söz müxtəlif mənalar ifadə edir. Çoxmənalı olmaq üçün söz, söz birləşmələrində və cümlələrdə əlavə mənalar kəsb edir. Çoxmənalı sözlərdə hər hansı bir sözün ifadə etdiyi mənalar, əsasən, bir məfhum ətrafında toplaşaraq onu müxtəlif məna çalarlıqları ilə ifadə edir.

Omonimlər isə başqa sözlərlə əlaqədə müstəqil leksik vahid kimi çıxış edir və sözdüzəltmənin əsası rolunu oynayır. Omonim sıranın hər bir sözü bir sözdüzəldici mərkəz olur.

Məs:dichten-feili poetik söz kimi bir sıra sözlərin tərkibində işlənir.

Dichter, Gedicht, Dichtung, erdichten, Dichtergabe, Dichterberuf u.a. “dicht machen”sözündən-das Dichten, Dichtigkeit, abdichten -sözləri törəmişdir.

Deməli, omonimlər çox sayda sözləri əhatə edir və əhəmiyyətli semantik qrup yaradır.

Bundan əlavə, eyni cür səslənən bir sıra çox mənalı sözlərdən omonim kimi istifadə olunur. Məsələn: Schoss sözü: həm polisemik, həm də omonim məna daşıyır.

“ Schoss eines Kleides”-paltarın ətəyi”; buna müqabil omonim kimi “Schoss- “ das innere” (der Erde) – yerin təki- eyni söz tərkiblərindən istifadə olunmuşdur.

- Schoss eines Kleides, die Knie, das Innere des Körpers – metanomiya; im Schoss der Erde – metafor.

Eyni fikri Seite, Saite sözləri barədə də demək olar.

Göründüyü kimi, omonimlər müxtəlif sözlərdən, forma, yaxud məzmunu görə dəyişən bir sözdən düzələ bilər. Bütün bunlar dildəki tarixi inkişafın nəticəsi olduğunu göstərir.

Omonimlərin yaranması yollarından biri də semantik vasitədir. Omonimlərin coxmənallığı inkişaf edir və polisemiyanın düşdüyü hiss olunur.

Məs: Pfeife- odundan, yaxud da metaldan düzəlmiş sadə, qədim bir musiqi alətidir. Forma eyniliyinə görə söz dildə siqar çəkmək üçün işlədilən əşyaya gətirilmişdir. Bu yolla 2 omonim yaranmışdır. 1-cisi Pfeife- musiqi aləti, 2- si tənbəki çəkmək üçün.

Metanomik əlamətlərin adlara köçürülməsi bir çox sözlərdə baş vermişdir.

Schloss- Wohn oder Verwaltungsbau und Schloss- Vorrichtung zum Abschliessen von Türen.

Schild, Kugel, Flügel, Bank, Fuss, scheinen, lassen u.a,

Deməli, söhbət burada məna dəyişməsindən və fonetik inkişafdan, sözdüzəltmədən gedir.

Omonimlər düzəlişinə görə fonetik, fonetik- sözdüzəldici və semantik qollara ayrılır. 3-cüsü isə semantik yoldur.

Yazılanlara yekun vuraraq bu qənaətə gəlmək olar ki, omonimlər həm bir, həm də müxtəlif sözlərdən düzələ bilər. Lakin daim forma, yaxud mənasına görə inkişaf edir. Bu da onu göstərir ki, omonimlər dilə məxsus olan hər şey kimi tarixi hadisədir. Buradan bir fakt da irəli gəlir ki, dilin inkişaf prosesində bəzi omonimlər yoxa çıxır.

Məs: Mund- Maul və Mund- Schutz sözsirası düzəlmişdir.

Eyni dilin inkişaf prosesi ilə bircə və əlaqəli olaraq digər başqa omonim sırası da bu yolu keçmişdir.

Bütün bu hadisələr alman dilində fərqli baş verir . Alman dilində omonimlər üç qrupa bölünür.

1.leksik

2.leksik- grammatik

3.grammatik.

Leksik omonimlər dedikdə, deyiliş və yazılışca eyni, semantik cəhətdən müxtəlif olan omonimlər başa düşülür. Leksik fonemlərə əsasən isimlər arasında rast gəlinir.

Schnur-ayaqqabıbağ, Schnur-gəlin. Miene-üz ifadəsi, Miene-partlayıcı maddə.

Başqa söz növlərində də omonimlərə rast gəlinir

Məs: lesen-oxumaq, lesen-bir şey yığmaq.

2. *Leksik- grammatik omonimlər* dedikdə, deyilişcə eyni olan müxtəlif sözləri başa düşürük., leksik- grammatik omonimlər bir-birindən nəinki

leksik, həm də qrammatik cəhətdən fərqlənir. Beləliklə, leksik- qrammatik omonimlər iki qrupa ayrılır.

Deməli: tam və natamam.

Tam, bütöv omonimlər müxtəlif söz tərkibinə aid olsa da, deyilişinə və qrammatik formasına görə eynidir.

Məs; alte –Adjektiv, der Alte- substantivləşmiş sifət.

Leksik- qrammatik omonimlərə həmişə müxtəlif söz tərkibləri daxildir.

Natamam leksik-qrammatik omonimlər o sözlərdir ki, deyilişə hec də bütün qrammatik formalarla üstüstə düşmür.

Natamam omonimlər bir söz tərkibinə aid olur, onlar bir-birindən müxtəlif cəm forması və yaxud müxtəlif qrammatik cinslə fərqlənirlər. Aşağıdakı omonimlər müxtəlif cəm forması ilə fərqlənir.

das Wort- die Wörter” der kleinste selbständige Teil der Rede, das Wort- die Worte-ein Ausdruck. Das Gesicht-die Gesichte- Vision. das Gesicht- die Gesichter- Antlitz.

Aşağıdakı omonimlər müxtəlif qrammatik cinslərlə fərqlənir:

der Messer -der etwas messende Mensch.

das Messer- ein Schneidewerkzeug.

Aşağıdakı omonimlər isə müxtəlif qrammatik cinsə və eyni zamanda, müxtəlif cəm şəkilçisinə görə fərqlənir:

der, das Bauer-die Bauer- Vogelbauer.

der Bauer- die Bauern- Angehöriger des Baustandes.

der Bauer- die Bauer- Baumeister

Feillərin arasında da leksik- qrammatik omonimlər vardır. Məhz qüvvətli fellərin üç əsas forması buna aiddir.

Schaffen- schuf- geschaffen- etwas hervorbringen.

Həmçinin zəif fellərdən:

Schaffen- schaffte- geschafft- tun, ordnen, einrichten.

Natamam leksik- semantik omonimlər müxtəlif söz tərkibinə malik sözlərə də xasdır.

Belə qrupa daxil olan saysız sayda sözlər var. Dildə həmçinin elə qrammatik qaydalar var ki, qrammatik formaca eynidir, lakin müxtəlif qrammatik məna verir . Bunlara omoqraf deyilir.

Wir lesen- sie lesen, er schreibt- ihr schreibt u.a.

Omoqraflarla yanaşı omomorfemlər də meydana çıxır, hansı ki, tam olaraq eyni morfemlərlə səslənir, lakin tamamilə, müxtəlif qrammatik məna verir.

Er, -e,-et usw.

Laut-Substantiv. laut- Adverb. Laut- Präposition. Dank-Substantiv, dank- Präposition.

Omonimlərə nəzər saldıqca;

Orfoqrafik, morfoloji, kontekstik və sözdüzəldici xüsusiyyətlərinə də rast gəlirik.

Orfoqrafik vasitədə omonimlərin müxtəlif yazı tərzini görürük.

Məs - ei diftonqu qrafik olaraq-ai ilə işarələnir,yazı şəkli bu yolla fərqlənir.

Leib- Körper, Laib- Brotlaib. Seite und Saite, Weise und Waise.

Cinsə görə: der Mast- die Mast, der See- die See, der Kunde- die Kunde.

Cəmlənməyə görə:

Das Tuch- die Tücher, das Gesicht-die Gesichter, das Wort- die Wörter, das Wort- die Worte ,der Tor- die Toren, der Band-die Bände, das Band- die Bände usw.

Yazılanlara yekun vuraraq bu qənaətə gəlmək olar ki, omonimlər həm bir, həm də müxtəlif sözlərdən düzələ bilir. Lakin daim forma, yaxud mənasına görə inkişaf edir. Bu da onu göstərir ki, omonimlər dilə məxsus olan hər şey kimi tarixi hadisədir. Buradan bir fakt da irəli gəlir ki, dilin inkişaf prosesində bəzi omonimlər yoxa çıxır.

Məs: Mund- Maul və Mund- Schutz sözsırası düzəlmişdir.

Eyni dilin inkişaf prosesi ilə birgə və əlaqəli olaraq digər başqa omonim sırası da bu yolu keçmişdir.

Ədəbiyyat

1.A.İskos.A. Lenkova. Deutsche Lexikologie.Uçpedqiz-1963

2.S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı-1970

3.K.A. Levkovskaya. Leksikolojiya nemetskoqo yazıka.Uçpedqiz.1956.

4.Grammatik der Deutschen Sprache.Veb Bibliographisches İvstitut Leipzig.1967.

5.P.A . Очерки по языкознанию,изд.АН СССР, 1953.

A.Sadigova

Comparative analysis of polysemantic words and homonyms

Summary

In the lexical system of the Russian language there are words that sound the same. But they have completely different meanings. Various forms of lexical homonymy are known, as well as related phenomena at other levels of the language (phonetic and morphological). Punctual lexical homonymy is the coincidence of words belonging to one part of speech in all

forms. An example of complete homonyms can be the words outfit1 - 'clothes' and outfit2 - 'order'. They do not differ in pronunciation and writing. They coincide in all case forms of the singular and plural. By the structure of homonyms can be divided into correlated and perishable. Distinguishing homonyms is referred to their lexical, morphological and phonetical characteristics. Conventional types of homonyms are: 1. Lexical homonyms 2. Morphological homonyms 3. Phonotic homonyms 4. Graphical homonyms (homographs).

А.Садыгова

Сравнительный анализ многозначных слов и омоним

Резюме

В лексической системе русского языка есть слова, которые звучат одинаково. Но они имеют совершенно разные значения. Известны различные формы лексической омонимии, а также смежные с ней явления на других уровнях языка (фонетическом и морфологическом). П о л н а я лексическая омонимия - это совпадение слов, принадлежащих к одной части речи, во всех формах. Примером полных омонимов могут служить слова наряд1 - 'одежда' и наряд2 - 'распоряжение'. Они не различаются в произношении и написании, совпадают во всех падежных формах единственного и множественного числа. По структуре омонимы можно разделить на к о р н е в ы е и п р о и з в о д н ы е. Предлоги классифицируются по их лексическим, морфологическим и фонетическим особенностям. Условные виды омонимов следующие: 1. Лексические омонимы 2. Морфологические омонимы (омоформы) 3. Фонотические омонимы (омофони) 4. Графические омонимы (омографи)

Rəyçi:

Y.M.Mürşüdoğ
filologiya elmləri namizədi, dosent

ЕТАР АХМЕДОВА

АУЯ

eteri_g@mail.ru

СЕМАНТИКА ВОСХОДЯЩЕГО ТОНА В АВСТРАЛИЙСКОМ ВАРИАНТЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: семантика, интонационная модель, восходящий тон, мелодическая система, разговорная речь.

Açar sözlər: semantika, intonasiya modeli, yüksələn ton, melodik sistem, danışiq nitqi.

Key words: semantics, intonation pattern, high rising tone, melodic system, colloquial speech.

Статья посвящена изучению семантики наиболее яркой характеристики устной разговорной речи в австралийском варианте английского языка — высокого восходящего тона, признаваемым учёными уникальной австралийской интонационной моделью.

Возрастание общественного значения таких проблем, как нормирование языка, культура речи, языковые контакты, проявление социо-демографических факторов в языке и пр., послужило толчком к изучению живой разговорной речи. В настоящее время актуальной является проблема эффективности коммуникации между людьми, носителями разных языков и культур в условиях расширяющихся связей между странами и народами мира.

Наиболее ярко звучащую речь характеризует именно интонация, поскольку в ней отражается вся языковая специфика каждого конкретного языка. Интонация - важнейший фактор разговорной речи, форма её существования.

В устной речи интонация первична. Это обстоятельство определяет возможность передавать многие значения интонационными средствами. Интонация передаёт смысловые и эмоциональные различия высказываний, отражает состояние и настроения говорящих, их отношение к предмету беседы или друг другу. Произносительная сторона речевой коммуникации, и в особенности интонация, выполняют важную роль в формировании суждения о личности говорящего.

В любой устной речи интонация выступает главным средством выразительности и организации речи. Интонация является также и основным средством выражения актуального членения предложения в разговорной речи. Очень часто эмоциональность выражается только интонационно.

Интонация как сверхсегментная характеристика звучащей речи включает в себя целый комплекс лингвистически релевантных изменений в высоте голосового тона, громкости произнесения, акцентной выделенности, ритмической и темпоральной организации, а также тембральной окрашенности. Возможности интонации для понимания смысла огромны. Мелодика, ударения, паузы вместе с остальными неречевыми средствами общения (мимикой и жестами) подчас заменяют развёрнутое сообщение, допускают нерасчленённость речи.

Мелодика-наиболее информативный и важнейший компонент интонации. Система мелодических средств и подсистема тона являются наиболее разработанным в лингвистической литературе. Основу мелодической системы английского языка составляют следующие тоны: низкий нисходящий, низкий восходящий, высокий нисходящий, высокий восходящий, восходяще-нис-ходящий, нисходяще-восходящий. Однако наибольшее внимание привлекают к себе восходящие тоны, а именно высокий восходящий, поскольку в разных вариантах английского языка он несёт различную смысловую нагрузку.

Характерной особенностью австралийской интонации, как отмечают учёные, является использование именно высокого восходящего тона Australian Questioning Intonation (AQI) [4] в утвердительных (declaratives) и описательных высказываниях (descriptives) [5; 7; 8 и др.]. В лингвистической литературе встречаются следующие названия данного тона: High Rising Tone (далее HRT) [8], High Rising Terminal Declarative (далее HRTD), «uptalk» [6]. Примеры употребления AQI в утвердительных и описательных предложениях.

1) В утверждениях:

Tourist: How far is it from /here?

Passer: Twenty /minutes.

Teacher: What's the capital of /US?

Student: /Washington.

2) В описаниях:

Ah...generally we have a very good /climate. Most of the year it's very /funny | and very /hot. In winter temperatures don't very /cold. We do have some /snowfall | in most of the country it's quite moderate \climate. По мнению исследователя Б. Горвата [7], данная интонационная модель заимствована из ирландского английского.

AQI - новое интонационное явление в австралийской лингвистике, зафиксированное впервые в 1960-х годах А. Митчелом и А. Делбриджем как характерная особенность интервью. Однако впоследствии выяснилось, что сфера употребления AQI значительно шире. Несмотря

на то, что восходящий тон можно встретить и в других вариантах английского языка (Канада, Новая Зеландия, южные штаты Америки), некоторые лингвисты считают HRT свойственным только австралийскому английскому. В результате этого HRT признаётся уникальной австралийской интонационной моделью (unique Australian pattern) [8, p. 234].

П. Коллинз [5, p. 21] разграничивает понятия AQI и HRT. AQI обозначает целый интонационный комплекс восходящих тонов и имеет специфическое значение в отличие от HRT, которое описывает только интонационный контур.

Мнения учёных по вопросу о семантике восходящего тона в австралийском английском в утвердительных и описательных высказываниях расходятся. Одни учёные полагают, что AQI выражает неуверенность и сомнение. Другие считают эту интонацию проявлением уважения к слушающему, а также позитивным маркером вежливости, побуждающим участников разговора к интеракции и обмену информацией [10, p. 169].

Употребление высокого восходящего тона во многом зависит от значимости выдаваемой информации. Австралийцы используют восходящий тон в том случае, когда говорят о хорошо известных им вещах, о переживаниях и личном опыте, о которых не могут знать собеседники. Австралийский восходящий тон отличается от восходящей вопросительной интонации общего вопроса во всех других вариантах английского языка, прежде всего, по значению. AQI не имеет значения общего вопроса, или «тона 2» (в терминологии М. Халлидея (Halliday 1967)). Немаркированное значение или функция нисходящего тона - утверждение, а восходящего тона - вопрос. Все остальные значения этих тонов маркированы [7, p. 12]. Необходимо отметить, что AQI носит межличностный характер и употребляется в речи австралийцев только в определённых контекстах и текстах с определённым намерением. Восходящий тон встречается в основном в многосложных и эллиптических высказываниях [5, p. 24].

AQI характерен для речи в общении между друзьями и близкими или ровесниками, где между говорящими нет превосходства по статусу. Поэтому AQI не всегда является показателем неуверенности, сомнения или почтения [7, p. 119]. Б. Горват, Г. Гай и Дж. Фонвиллер интерпретируют AQI как средство, которое говорящий применяет для подтверждения того, что слушающий понимает тему разговора. В данном случае AQI соответствует «хвостикам», или дискурсивным маркерам речи, таким как *right?*, *you know*. Интонация восходящего тона побуждает собеседника вербально или невербально отреагировать на реплику. Если ответ не поступил, то говорящий продолжает говорить с

восходящей интонацией, давая необходимые разъяснения до тех пор, пока слушающий не отреагирует. Таким образом, восходящий тон используется как вопрос для ответной реакции.

Восходящий и восходяще-нисходящий тоны (Urban North British, далее UNB) в утверждениях характеризуют речь жителей некоторых городов на севере Великобритании (Глазгоу и Белфаст). Однако функции восходящего тона в UNB и австралийском английском значительно отличаются в прагматическом и фонетическом аспектах.

С прагматической точки зрения утверждения, произнесённые в австралийском английском с восходящим тоном, представляют собой лингвистический выбор, который во многом определяется намерением говорящего. В UNB восходящий тон - это традиционный способ произнесения утверждения, и он не зависит от намерения говорящего. С фонетической точки зрения начало тона AQI находится на высоком тональном уровне, и далее повышение продолжается до конца фразы. В UNB ударный слог начинается на довольно низком уровне относительно последующих слогов. Важно то, что после повышения на ударном слоге следует резкое падение, иногда до нижней границы нижнего регистра [2, с. 120].

Профессор Мельбурнского университета Дж. Флэтчер [6] констатирует, что в спонтанной речи в утвердительных и вопросительных предложениях используются разные виды восходящих тонов. Результаты её эксперимента, проведённого в 2001 году, показали, что начало большинства завершающих высоких восходящих тонов в утверждении реализовывалось в низком регистре, а в вопросах - в высоком регистре. В диалогической речи фразы запроса информации произносятся с высоким восходящим тоном высокого тонального начала. Восходящие тоны низкого тонального начала характерны только для утверждений и приказаний.

Интересны результаты эксперимента, проведенного П. Коллинзом и Д. Блэром [5]. Эксперимент заключался в том, чтобы определить частотность употребления AQI в пяти типах текста: факты, мнения, объяснения, описания, повествование. Данные показывают, что чаще всего восходящий тон употребляется в описаниях и нарративах вследствие семантической сложности текста, где говорящему необходимо знать, понимает ли его аудитория. Было также замечено, что в процессе общения дольше по времени говорит тот человек, который чаще употребляет в речи AQI.

Основным фактором, определяющим употребление восходящего тона, являются пол, возраст и социальный статус говорящего. НРТ в австралийском английском характеризует скорее речь женщин, нежели

мужчин вследствие того, что женщины являются новаторами звуковых изменений [5, p. 29].

Восходящий тон также более свойственен речи молодых, нежели взрослых. Дело в том, что молодёжь имеет более низкий социальный статус, чем люди среднего возраста, они проявляют меньшую степень участия в социально-производственной деятельности общества, большую степень отклонения от нормы в произношении, более ограниченный интонационный репертуар. При этом молодое поколение ярче демонстрирует нарастающие тенденции в языке [1, с. 95]. AQI характеризует чаще речь представителей рабочего класса, нежели среднего. Это объясняется изменениями, идущими снизу [9, с. 12]. В соответствии со статистическими данными, женщины в два раза чаще используют восходящий тон, чем мужчины; подростки в 10 раз чаще, чем люди старше 20 лет; люди в возрасте 20-30 лет в 5 раз чаще, чем люди старше 70 лет; представители рабочего класса в 3 раза больше, чем представители среднего класса; этнические меньшинства в 2-3 раза чаще, чем представители большинства. Одним из объяснений этого явления может служить связь с социальной дифференциацией языка. Восходящий тон употребляется в речи менее властных и сильных людей. В использовании восходящего тона в специальных вопросах женщины опережают мужчин на 7% [2, с. 118]. К. Аллан называет HRTD восходящим тоном, используемым для выражения незаконченности высказывания (continuation rise) и считает, что он не имеет отношения к английским общим вопросам. Основной функцией восходящего тона является выражение отношения кооперации между собеседниками, и он может быть употреблён как в середине, так и в конце высказывания [3, p. 31]. Например:

I was born at King George the Fifth Hospital in Sydney [8, p. 237]. П. Коллинз [5, p. 34] считает, что изменения в интонационной системе австралийского английского связаны с расширением значения традиционного английского высокого восходящего тона в современной речи. Австралийская интонация нередко производит негативное впечатление на носителей других вариантов английского языка. Её считают средством создания комического или сатирического эффекта во многих юмористических радио и телепрограммах. AQI имеет относительно низкий социальный статус и не подходит для людей, занимающих в обществе высокое положение. Однако в использовании восходящего тона есть положительный момент. Люди, употребляющие в речи восходящий тон, звучат более дружелюбно и открыто, что располагает их к откровенной беседе.

Литература

1. Шевченко Т. И. Социальная дифференциация английского произношения. - М., 1990. 142 с
2. Шевченко Т.И. Теоретическая фонетика английского языка. - М., 2006. – 191 с
3. Allan K. The Component Functions of the High Rise Terminal Contour in Australian Declarative Sentences // Australian Journal of Linguistics. -1984. - №1. - Pp. 19-32
4. Bryant P. A Survey of Regular Usage in the Lexicon of Australian English // Language in Australia / Romaine S. (ed.). - Cambridge, 1991. - 247 p
5. Collins P., Blair D. Australian English: The Language of a New Society. - St. Lucia, Queensland, 1989, 357 p
6. Fletcher J., Harrington J. High-Rising Terminals and Fall-Rise Tunes in Australian English //Phonetics.-2001.- Vol. 58. Pp. 215-229
7. Horvath B.M. Variation in English: The Sociolects of Sydney. - Cambridge, 1985. - 200 p
8. Leitner G. Australia's Many Voices. Australian Language. The National Language. - Berlin; New York, 2004. - 396 p
9. Pauwels A. Women and Language in Australia and New Zealand Society. - Sydney, 1987. - 170 p
10. Warren P., Britain D. Prosody and Intonation of New Zealand English // Bell A., Kuiper K. (eds.). New Zealand English. - Wellington, 2000. - Pp. 146-172.

Y.Ahmadova

The Semantics of Rising Intonation in Australian English

Summary

The article is devoted to studying the semantics of High Rising Tone in colloquial speech in Australian English. The High Rising Tone in Australian English is recognized as unique intonational model. Intonation is the most important factor of colloquial speech., the form of its existence. It conveys the semantic and emotional differences of utterances. It reflects the state and moods of the speaker, their attitude to the subject of conversation or each others. The article touches upon the problems of using High Rising Tone of Australian English in affirmative sentences, which is a bit unusual for British English. The paper also deals with gender aspect of using High Rising Tone. The main factor determining the use of rising tone in Australian English is the sex , age and

social status of the speaker . The scientists note that HRT is more representative of the speech of women than men, because women are innovators of sound changes.

Y.Əhmədova

**İngilis dilinin Avstraliya variantında qalxan tonun semantikasi
Xülasə**

Məqalədə İngilis dilinin Avstraliya variantında qalxan tonun semantikasi araşdırılır.İntonasiya rəbitəli nitqin ən mühüm amillərindən biridir. O, sözlərin semantik və emosional fərqi aşkara çıxarır. İntonasiya həmsöhbətlərin əhval-ruhiyyəsini və onların həm bir-birinə , həm də söhbətin mövzusunə olan münasibəti əks etdirir. Məqalədə yuxarı qalxan tonun (HRT) nəqli cümlələrində istifadəsi araşdırılır. Bu hadisə İngilis dilinin Avstraliya variantında əsasən müşahidə olunur. İngilis dilinin Avstraliya variantında yuxarı qalxan tonun (HRT) nəqli cümlələrində istifadə olunması alimlər tərəfindən qeyri adi intonasiya modeli kimi qəbul olunur. İngilis dilinin Britaniya variantında nəqli cümlələrdə əsasən alçaq səviyəli enən ton istifadə olunur. İngilis dilinin Avstraliya variantında qalxan tonun işlənməsində, həmçinin cins kategoriyasının rolu tətqiq olunur. Belə ki qalxan tonun İngilis dilinin Avstraliya variantında nəqli cümlələrində istifadə olunmasında əsas faktorlardan biri cins faktoru, yaş faktoru, və sosial status göstərilir.

Rəyçi: Kifayət Əlirzayeva
Filologiya elmlər namizədi dosent

Л.М.МАМЕДОВА,
Ш.М.КУЛИЕВА,
И.С.АЛИЕВА

Кафедра Иностранных языков
Азмедуниверситета

ОБУЧЕНИЕ РЕЧЕВОМУ ЭТИКЕТУ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В АМУ

Ключевые слова: обучение, речь, недостаток, слово, студент, врач, внимание, значение

Açar sözləri: tədrisi, nitq, qüsur, söz, tələbə, həkim, diqqət, əhəmiyyət

Key words: education, speech, defect, word, student, doctor, attention, mean

Пустое вы сердечным ты
Она, обмолвись, заменила,
И все счастливые мечты
В душе влюблённой возбудила.

Пред ней задумчиво стою;
Свести очей с неё нет силы;
И говорю ей: как вы милы!
И мыслю: как тебя люблю!

А.С.Пушкин

Проблема обучения и формирования у студентов иноязычной аудитории представлений об этических нормах и правилах речевого поведения является основной и весьма актуальной. Изучать культуру общения и правила поведения в иноязычной аудитории очень важно, т.к. быть грамотным, культурным, высокообразованным человеком – это способ жизни. Изучение основ культуры речи в медицинском университете имеет важное значение, так как в силу своих профессиональных обязанностей медики постоянно общаются с больными, их родственниками, коллегами, оформляют необходимую документацию

Речевой этикет представляет собой выработанную обществом систему правил речевого поведения и устойчивых формул вежливого общения. Он отражает нравственное состояние общества, национальные и культурные традиции. От соблюдения правил речевого этикета зависит эффективность речевого общения. Знание правил речевого этикета позволяет чувствовать себя уверенно и непринужденно в любой

ситуации общения, незнание же правил речевого этикета может привести к обидам и конфликтам, к разрыву взаимоотношений между отдельными людьми, коллегами, друзьями.

Известно, что в каждой стране свой этикет общения, поведения и стиля жизни. Нужно чётко понимать где, как и при каких обстоятельствах можно употреблять те или иные слова и выражения. Хорошие манеры, воспитанность являются показателями культуры. Чем выше культура человека, тем больше развито в нем чувство собственного достоинства,

Однако одна немаловажная сторона речевого развития студента – культура речевого поведения, не всегда привлекает достаточного внимания преподавателей. Студенты иноязычной аудитории должны знать ответы на такие вопросы, как, например, обратиться к взрослому? Какие выражения употреблять, когда надо попросить о чем-либо, если нужно поздороваться, попрощаться или же извиниться? Нужно научить студентов контролировать свою речь, поведение. Очень важно, чтобы обучающиеся всегда слышали не только правильную, но и вежливую речь, соответствующую правилам речевого этикета.

В процессе прохождения Программы, запланированной для этой работы, важно сформировать у студентов умения внимательно слушать говорящего, не перебивать, рассказывая о чем-либо, усиленно не жестикулировать, придерживаться определенной интонации, не говорить с набитым ртом и т.д.

Как уже указывалось выше, русский речевой этикет обладает специфическими формулами общения.

Необходимо на примерах познакомить и обучить студентов конструкциям обращения, знакомства, приветствия, прощания, комплимента, извинения, просьбы, благодарности, а также попутно вводить их в словарь. Так, на «ты» принято обращаться к близкому человеку, в неофициальной обстановке или когда общение фамильярное. Обращение на «ты» при отсутствии неофициальных отношений между людьми воспринимается как оскорбление, не говоря уже о нарушении этикета. Одностороннее обращение на «ты» к коллегам, особенно по отношению к старшим по возрасту является недостатком нравственного воспитания, культуры. Обращение на «Вы» - подходит для официальной обстановки, с незнакомыми людьми, с теми, кто старше вас, при обращении к противоположному полу. Вежливое «Вы», которое у культурного человека всегда звучит естественно и тепло - это самый простой, лёгкий и эффективный способ демонстрации уважения. На «вы» следует обращаться: к малознакомому или незнакомому человеку; к равному и старшему по

возрасту и положению; при подчеркнуто-вежливом отношении; к своему другу или приятелю в официальной обстановке общения (в присутствии официальных лиц, на собрании, заседании и пр.). Обращение же на «ты» возможно: к хорошо знакомому человеку, при дружеских отношениях, к равному или младшему по возрасту; в неофициальной обстановке общения.

Где бы люди ни находились — на работе, на улице, дома, они ежедневно и многократно здороваются и прощаются, благодарят и извиняются, поздравляют и соболезнуют, просят и предлагают, приглашают и отказываются. Одним словом, будучи культурными людьми, используют уже имеющиеся принятые формулы речевого этикета. Однако, среди людей встречаются и бескультурные люди. Эти люди или не знают правил речевого этикета, или же, зная, не придерживаются их. Что такое речевой этикет? Этикет (фр. *etiquette* – ярлык, этикетка) — совокупность правил поведения, касающихся отношения к людям [1]. Этикет – это «установленный порядок форм обхождения» [2], который выражается в самых разных сторонах нашего поведения. Так, например, этикетное значение могут иметь и разнообразные движения человека, позы и положения, которые он принимает.

Русский речевой этикет пестрит разнообразием слов и выражений. Приветствие, прощание, просьба, приглашение, также как и другие формы речевого этикета, насчитывают множество вариантов. Речевой этикет воплотился в устойчивых выражениях, формулах речевого общения, которые мы не строим заново каждый раз, когда нам надо их употребить, а используем уже готовые, отложившиеся в нашем языковом сознании.

По Календарно-тематическому плану кафедры иностранных языков для прохождения речевого этикета на уроках русского языка выделено достаточное количество часов. Рассмотрим некоторые примеры общеизвестных форм речевого этикета. Так, к речевому этикету приветствия относятся нижеследующие слова и выражения: Здравствуй(те)! Доброе утро! Добрый день! Добрый вечер! Как вы поживаете? Здорово! Как дела? Приветствуя людей, к которым мы относимся с большим уважением, к незнакомым и старшим по возрасту, мы говорим стилистически нейтральную формулу «Здравствуйте!», «Рад вас видеть!». Между тем, друзьям и близким при встрече можно просто сказать «Привет!», а также употребить эмоционально окрашенные конструкции, типа: «Кого я вижу!», «Сколько лет, сколько зим!», «Как я рад, как я рад!», «Как поживаешь?». «Здравствуй» употребляется обычно в неофициальной обстановке между знакомыми людьми при обращении

на «ты», с малознакомым же человеком никак нельзя допускать фамильярности.

В каждом языке существуют этикетные выражения извинения, которые представляют собой важнейший элемент культуры общения. Они употребляются при обращении к человеку с извинением за совершенный проступок, за сказанное, за беспокойство, за какое-либо нарушение этикетных норм. Из них в русском языке наиболее распространенными являются «Извините», «Прости(те)», «Прошу прощения», «Прошу меня извинить», «Простите», «Виноват», «Извините меня», «Примите мои извинения», «Не сердитесь, пожалуйста», «Извините меня, пожалуйста», «Приношу свои извинения» и т.д. Говоря собеседнику «Извините», «Прошу прощения», мы можем снять возникшую напряженность в общении, если вдруг она имеется. В речевом этикете наиболее употребительными являются формулы, стержневыми словами в которых являются глаголы извинить, простить. Разнообразны варианты формул извинения со словом «прошу». Среди них: «прошу извинения», «прошу прощения», «прошу извинить меня», «прошу простить меня».

Приглашение в русском речевом этикете может выражаться в следующих конструкциях: «Приглашаю тебя (вас)..... (в театр, на концерт, на чашечку кофе...)», «Могу ли я пригласить вас....?»

Для закрепления формул просьбы и приглашения студентам предлагается выполнить данное упражнение.

Задание 1. Спишите этикетные выражения, распределяя их по графам таблицы. Дополните примерами каждую графу.

Просьба	Приглашение

Берегите себя. Будьте любезны. Пожалуйста. Пожалуйте к нам. Позвольте Вас побеспокоить. Приезжайте к нам в гости. Прошу к столу. Прошу садиться. Прошу слова. Убедительно прошу Вас. Чувствуйте себя как дома. Вас просят к телефону. Огромная просьба к Вам. Не будете ли так любезны? Если вас не затруднит. Не трудно ли вам? Войдите в мое положение. Милости просим. Всегда рады видеть Вас. Не сочтите за труд. От чистого сердца прошу. Пожалейте меня. Вся надежда на Вас. Вы всегда желанный гость. Добро пожаловать. Будьте нашим гостем. Жду Вас в гости. Заезжайте к нам. Избавьте меня от... Кушайте на здоровье. Сделайте одолжение. Будь другом. Будьте как дома. Можно мне ... ? Вам нетрудно ...? Разрешите. Кушать

подано. Могу ли я надеяться на Вас? Можно Вас на минуточку? Не в службу, а в дружбу.

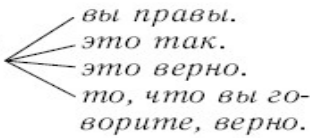

Также регулярны и устойчивы речевые формы прощания, отказа, жалоб и некоторых других часто повторяющихся ситуаций общения.

Так, при прощании у русских говорят : «до свидания», «пока», «до завтра», « всего доброго», «прощай(те)», «счастливо» и т.д. Наиболее употребительна в речевом этикете для обозначения прощания нейтральная формула — «до свидания» («до скорого свидания»). В значении прощания на длительный срок или навсегда используется слово «прощай!» («прощайте!»). Для выражения прощания употребляются также конструкции: «будь здоров» («будьте здоровы»), «всего доброго», «всего хорошего», «спокойной ночи», «доброй ночи», «счастливо оставаться», «счастливого пути» и т.д.

Перечисляя этикетные выражения, которыми пользуются люди в ситуации прощания, вниманию обучающихся предлагается следующая таблица:

Этикетные формулы прощания	Особенности их употребления
<i>До свидания!</i>	В любой ситуации
<i>Всего хорошего!</i> <i>Всего доброго!</i>	В любой ситуации с оттенком пожелания
<i>До встречи!</i>	Вместо «До свидания!», когда предполагается условная встреча
<i>Прощайте!</i>	При прощании на длительный срок или навсегда
<i>Счастливо!</i>	Непринужденное, дружеское

Этикетные формулы прощания	Особенности их употребления
<i>Всего! Привет! Пока!</i>	Дружеское с оттенком фамильярности. Употребляется хорошо знакомыми, близкими людьми, чаще — среди молодежи
<i>Бывай! Будь!</i>	Грубовато-сниженное, нелитературное
<i>Разрешите откланяться! Позвольте откланяться!</i>	Официальное, употребляют люди старшего поколения

Этикетные формулы выражения согласия	Особенности их употребления
<i>Да. Вы правы. Это само собой разумеется. Этого нельзя отрицать. Я согласен с ... . Могу согласиться с ... .</i>	Нейтральное, полное согласие
<i>Я разделяю ваше мнение. Придерживаюсь такого же мнения. Не возражаю против этого. Я не против. Это так.</i>	Нейтральное, полное согласие
<i>В какой-то мере</i> 	Нейтральное частичное согласие
<i>Конечно, Разумеется, Безусловно, Вы абсолютно правы. С этим нельзя не согласиться. Совершенно с вами согласен.</i> 	Утверждение с оттенком усиления
<i>Иначе и быть не может! А как же иначе? Разве можно с тобой не согласиться! Против этого не возразишь.</i>	Разговорное, эмоциональное

Речевые способы выражения согласия нашли отражение в приведенных ниже примерах, иллюстрирующих уместное и правильное употребление указанных речевых формул.

Формулы несогласия приведены в данной ниже таблице:

Этикетные формулы выражения несогласия	Особенности их употребления
<p><i>Нет.</i> <i>Это не так.</i> <i>Неправильно.</i> <i>Я не согласен.</i></p>	<p>Нейтральное, спокойное несогласие</p>
Этикетные формулы выражения несогласия	Особенности их употребления
<p><i>Я не уверен, что это так.</i> <i>Не думаю, что это верно.</i> <i>Боюсь, что вы не правы.</i> <i>Я бы этого не сказал.</i> <i>Об этом нельзя сказать с уверенностью.</i> <i>Трудно сказать, так ли это.</i></p>	<p>Нейтральное, вежливое несогласие</p>
<p><i>Я позволю себе не согласиться с вами.</i> <i>Позвольте не согласиться с вами.</i> <i>Разрешите мне вам возразить.</i> <i>Позвольте высказать иное мнение.</i></p>	<p>Вежливое, официальное несогласие</p>
<p><i>Конечно,</i> <i>Совсем,</i> <i>Разумеется,</i> <i>Безусловно,</i> <i>Конечно,</i> <i>Разумеется,</i></p> <p> <i>неверно.</i> </p> <p> <i>не так.</i> </p>	<p>Утверждение с оттенком усиления</p>
<p><i>Ты абсолютно не прав.</i> <i>Я совершенно не согласен.</i> <i>С вами нельзя согласиться.</i></p>	<p>Утверждение с оттенком усиления</p>
<p><i>Не может быть!</i> <i>Этого быть не может!</i> <i>Ничего подобного!</i> <i>Как раз наоборот!</i> <i>Этого нельзя утверждать.</i> <i>Разве можно с вами согласиться!</i></p>	<p>Эмоциональное, разговорное</p>

Задание 2. Сравните таблицы согласия и несогласия (возражения) и укажите, в чем сходство и в чем различие в употреблении данных формул?

Важное место в обращении, его употреблении занимают этикетные формулы поздравления и пожелания, использование которых создает атмосферу радости, добра, уважения к близким, друзьям, коллегам. Среди них: «поздравляю(ем) тебя (вас)», «от всей души поздравляю (ем), поздравляю (ем) с праздником (с днем рождения, С Новым годом)» и т.д. Поздравления почти всегда связаны с пожеланиями типа: «от всего сердца желаю вам...»; «успехов вам»; «счастья»; «удачи во всем»; «желаю вам всего хорошего»; «исполнения желаний» и т.д.

Широко распространена в речевом общении, во взаимоотношениях людей в ответ на добрые дела, слова, чувства обязательная для благоприятного контакта формула благодарности. Наиболее употребительной является этикетная формула «спасибо», возникшая в результате сращения в одно слово устойчивого словосочетания «спаси Бог», постепенно утратившего первоначальное значение. Поблагодарить человека возможно также, используя другой ряд этикетных формул благодарности, со словом «благодарю»: «благодарю (вас)», «очень вам (тебе) благодарен». Ответом на благодарность может послужить использование слова «пожалуйста», а также словосочетаний: « не стоит», «не за что», «всегда к вашим услугам» и т.д.

Формулы жалоб представляют наибольший интерес для студентов и непосредственно связаны с их будущей профессией. Они могут быть выражены в следующих конструкциях: «Меня беспокоит...»; « У меня болит зуб»; «Мне нездоровится»; «У меня одышка»; «Болит правый бок»; «Не могу заснуть, бессонница»; «Ноги отекают»; «У меня рези в желудке»; «Сахар в крови повышен»; «Повышенное давление»; «Учащенное сердцебиение»; «Меня мучает одышка»; «Я стал плохо видеть» и т.д.

Достаточное количество конструкций можно отнести к списку формул выражения сочувствия, утешения. Среди них: «Я вам сочувствую...; примите мои соболезнования... ; мне жалко (жаль) вас... ; мне жаль, что так случилось... ; я вас понимаю... ; успокойтесь... ; не волнуйтесь...; не беспокойтесь...; не огорчайтесь...; не расстраивайтесь... ; не горюйте... ; потерпите... ; забудьте об этом... ; возьмите себя в руки; крепитесь... ; все пройдет... ; всякое бывает... ; ничего не поделаешь... ; вы не виноваты... ; не обращайтесь внимания...; не падайте духом; прошу принять мои глубокие соболезнования... ; ничего страшного... ; это не ваша вина... ; разрешите выразить вам мое искреннее сочувствие... ; очень сочувствую вам....».

Хочется отметить, что используя формулы речевого этикета, каждый человек демонстрирует уровень своего воспитания и степень вежливости, которую ему удалось достичь в процессе этого воспитания. Вежливость – это проявление уважения собеседников друг к другу. В речевом этикете помимо использования самих конструкций, важна также интонация, мимика, жесты, ответная реакция. В речевой ситуации всегда есть говорящий, его собеседник, место и время речи, мотив и цель общения, тема разговора, средство общения. Главной функцией речевого этикета считается правильное вступление в контакт, грамотное его поддержание и умение правильно из него выйти.

Речевой этикет каждой культуры имеет свои национальные особенности. Овладев в совершенстве языком, однако, не усвоив правил речевого этикета, принятого в данном языковом коллективе, общение с представителями той или иной культуры обречено на неудачу.

Отсюда мы приходим к выводу, что нужно уделять больше внимания культуре речи, традициям, манере разговора, мимике, жесту, письменному общению, русскому речевому этикету.

В заключение для закрепления пройденного материала рекомендуется выполнить нижеследующие упражнения:

Упражнение 1. Разыграйте диалоги « У врача», «На дне рождения», «В автобусе», «В библиотеке», «В столовой». Установите, умеете ли вы пользоваться вежливыми словами и выражениями, относящимися к русскому речевому этикету.

Упражнение 2. Проверьте себя, можете ли вы в вежливой и доброжелательной форме задавать вопросы. Укажите, какие этикетные выражения уместно использовать в следующих примерах?

- 1) ... почему ты не принес книгу, которую обещал вчера?
- 2) ... куда едет автобус № 33?
- 3) ... пойдём ли мы завтра в Анатомический музей?
- 4) ... что мне делать в этом случае?

Упражнение 3. Объясните, в каких речевых ситуациях можно услышать следующие вопросы.

1) Вы по какому вопросу? 2) Жалобы есть? 3) Что вас беспокоит? 4) Вы ко мне? 5) Чем могу быть полезен? 6) Что вас привело ко мне? 7) Я вам не помешаю? 8) Можно к вам? 9) Как ты здесь оказался? 10) Какими судьбами? 11) Как поживаете? 12) Где ты пропал? 14) С кем я говорю?

Упражнение 4. Используя устойчивые этикетные формулы, запишите как можно больше этикетных слов и выражений.

Приветствие: ...

Прощание: ...

Извинение: ...

Благодарность: ...

Поздравление: ...

Пожелание: ...

Обращение (к знакомому, незнакомому): ...

Знакомство (без посредника и через посредника): ...

Сочувствие, утешение: ...

Соболезнование: ...

Просьба: ...

Приглашение: ...

Совет: ...

Комплимент, одобрение: ...

Упражнение 5. Проанализируйте данные этикетные формулы и укажите, в какой речевой ситуации они употребляются.

Жду ответа. Можете быть свободны. Не буду Вам мешать. Разрешите идти? Не забывайте нас! Ну, мне пора. Не смею Вас задерживать. Прощайте, до следующей встречи. Путь добрый. Скатертью дорога. Прощай! Желаю удачи! Позвольте попрощаться! До скорого свидания! Будьте здоровы! Всего! До завтра! Ни пуха, ни пера! Увидимся! Как вы (ты) живете? Какими судьбами? Что вы (ты) тут делаете? Неужели это вы (ты)? Откуда ты свалился? Где вы (ты) пропадали? Вы (ты) ли это? Что Вас беспокоит? Как жизнь? Как дела? Что нового? Что слышно? Каким ветром тебя занесло сюда? Какие жалобы? Как здоровье? Как ты? Кого я вижу! Проходите.

Какие из перечисленных этикетных выражений употребляются только в разговорной речи?

Упражнение 6. Обычно перед этикетными формулами прощания употребляются специальные выражения, указывающие на завершение общения: «Мне уже пора», «Надо идти», «Жаль, но я должен спешить», «С вами очень интересно, но я должен уходить» и т. п. Продолжите перечень подобных выражений.

Упражнение 7. Используя данную схему, составьте предложения, содержащие вопрос или просьбу к незнакомому человеку.

Упражнение 8. На предложенные просьбы ответьте согласием. Какие этикетные формулы использованы в получившихся мини-диалогах?

- 1) – Разрешите войти?
- 2) – Дайте, пожалуйста, атлас.
- 3) – Я прошу вас, помогите мне найти книгу.
- 4) – Нельзя ли открыть окно?
- 5) – Пожалуйста, позовите к телефону Арифа.
- 6) – Если вас не затруднит, подержите мои вещи.
- 7) – Не можете ли вы вечером подежурить у больного?

Упражнение 9. В русском языке существуют разнообразные конструкции, выражающие отказ. Разыграйте речевые ситуации, в которых могут быть использованы эти фразы и проанализируйте их.

1) Я не согласен выполнять это поручение. 2) Ни в коем случае! 3) К сожалению, я не смогу этого сделать. 4) Я бы с радостью сделал это, но у меня сегодня важная встреча. 5) Сейчас мне некогда. 6) Как-нибудь в другой раз. 7) Мне жаль, но я очень занят. 8) Я еще не выполнил предыдущее задание. 9) Почему я должен это делать? 10) Кому это нужно! 11) Да не стану я этого делать, и не проси! 12) Что-то мне не хочется. 13) Еще чего! 14) Нет, нет и еще раз нет! 15) Я отказываюсь!

Упражнение 10. На просьбу, приглашение, предложение не всегда отвечают согласием (хорошо, ладно, конечно, с радостью, да, согласен и т. п.) или отказом (не смогу; к сожалению, я вынужден отказать; с радостью бы, но я занят и т.п.). Иногда приходится давать неопределенный ответ. В этом случае используются специальные слова, с помощью которых передается неуверенность, сомнение, вежливый «смягченный» отказ. Составьте с этими словами предложения, запишите их. Вслух прочитайте каждое предложение, стараясь голосом передать состояние неуверенности, неопределенности, сомнения, раздумья.

Может быть; возможно; вероятно; наверное; не знаю; по-видимому; даже не знаю, что сказать; скорее всего; вряд ли; боюсь, что не... ; думаю, что не... ; я подумаю; надо посмотреть; я сразу не смогу ответить; не обещаю; я постараюсь.

Упражнение 11. На каждую просьбу вежливо ответьте: а) согласием; б) отказом; в) дайте неопределенный ответ. Какие этикетные формулы вы будете использовать?

- 1) Ариф, дай мне, пожалуйста, эту книгу почитать! Я тебе обязательно верну ее завтра.
- 2) Пойдем сегодня на концерт?
- 3) Лейла ханум, можно я отвечу урок?
- 4) Дай мне, пожалуйста, эту ручку.
- 5) Мама, угости, пожалуйста, нас чаем, а то мы так замерзли!
- 6) Ибрагим муаллим, позвоните мне вечером домой, мы подробно обсудим наши проблемы.

Упражнение 12. Какими словами можно выразить сочувствие, утешение? Запишите несколько предложений с формулами сочувствия и утешения.

Упражнение 13. Прочитайте данные фразеологизмы и пословицы. Определите, в какой речевой ситуации употребляется каждая из них?

- Не в службу, а в дружбу. 2) Сколько лет, сколько зим! 3) Милости прошу к нашему шалашу. 4) С легким паром! 5) Ни пуха, ни пера! 6) Легко на помине. 7) Чем богаты, тем и рады.

Упражнение 14.

Заполните пропуски в графах таблицы синонимичными выражениями.

Нейтральное	Официальное	Разговорное с оттенком фамильярности
<i>Можно к вам?</i>	<i>Разрешите?</i>	<i>Не помешаю?</i>
	<i>С какой целью вы приехали?</i>	
		<i>Сколько тебе стукнуло? (о возрасте)</i>
<i>Сколько стоит этот костюм?</i>		
	<i>Просьба соблюдать тишину.</i>	
<i>Нельзя ли мне позвонить?</i>		

Упражнение 15. Вы, по какой-то причине не можете выполнить чью-либо просьбу. Используя данные этикетные формулы, найдите точное выражение отказа в разговоре: а) с другом; б) с преподавателем;

в) с братом; г) со студентом вашей группы; д) с незнакомым человеком.

Составьте небольшие диалоги.

Для справки:

Простите; не буду и не просите; к сожалению, у меня нет времени; скорее всего я не успею; я бы с радостью сделал, но...; я не смогу вам дать обещание; я не хочу; я не буду (и не просите); как-нибудь в другой раз; не вижу необходимости в том...; а кому это нужно?; что-то мне не хочется; я не в силах; я вынужден отказать; ты что!

Упражнение 16. Отметьте, какие из пройденных этикетных слов и выражений вы никогда не употребляете в своей речи и почему?

В заключении хочется отметить, что известный исследователь речевого этикета Н.И.Формановская дает такое определение: «речевой этикет - принятая в данной культуре совокупность требований к форме, содержанию, порядку, характеру и ситуативной уместности высказываний». Речевой этикет — это зеркало, отражающее уровень внутренней культуры человека.

Список использованной литературы:

1. Скворцов Л. И. Культура русской речи: Словарь — справочник. М.: знание, 1995. 2. Ожегов С. И. Словарь русского языка. —М.: ОНИКС, Мир и образование, 2005г.

Məmmədova L.M.
Quliyeva Ş.M.
Əliyeva İ.S.
ATU

ATU –nun Rus dili dərslərində nitq etikasının tədrisi

Xulasə

Rus dilinin etik norması və davranış qaydalarının öyrənilməsi xarici tələbələr üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Çünki, insan mədəniyyətini, onun düşüncə səviyyəsinin ən əhəmiyyətli göstəricilərindən biri etikadır. Sözün köməyi ilə biz ətrafımızdakı insanlara qarşı bizim hissləri, duyğuları, münasibətimizi bildiririk. Nitq etiketinin formullarına və düzgün danışığa tələbələrə ilk dərslərdən öyrətmək lazımdır. Bununcün də cox vacibdir ki, birinci dərslərdən tələbələr düzgün danışığı eşitsinlər.

ATU-nin Xarici dillər kafedrasının Təqvim-mövzu planına əsasən rus dilinin etiketlərini tədris etmək üçün lazımı qədər saat ayrılıb. Bunlardan görüşmə, vidalaşma, təbrik, üzr, xahiş, şikayət və s. etiket konstruksiyaları tələbələrə tədris olunur. Keçdiyi materialı yaxşı mənimsəmək üçün tələbələrə müxtəlif tapşırıqlar və oyun situasiyaları təklif olunur.

Mamadova L.M.
Kuliyeva Sh.M.
Aliyeva I.S.
AMU

Education speech etiquette at Russian lessons in AMU

Summary

The study of ethical norms and rules of conduct of the Russian language plays an important role for foreign students. Indeed, human culture and ethics is one of the most important indicators of the quality of his thinking. With the help of the word to the people we have around us, our feelings, emotions, and express our attitude. Speech is the first lesson, students should be taught to speak properly label and formula. For this also very important that the first lesson, students hear the conversation.

Calendar-topic AMU's Department of Foreign Languages According to the plan sufficient time allocated to teaching the Russian language labels. The meeting, farewell, greeting, sorry, please, complaints and so on. Students are taught to label structures. The occurrence of various tasks and game situations for students to learn the material well-being offered.

Rəyçi: С.Кадиева
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AYNURƏ ƏMİROVA
ADU
a.amirova@gmail.com

TƏLƏBƏNİN SƏRBƏST İŞİ ONUN TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Açar sözlər: sərbəst iş, təlim fəaliyyətinin idarə edilməsi, tələbə təlimin subyekti kimi, tələbələrin sərbəst fəaliyyəti, təlim avtonomluğu

Keywords: free work, classroom management, student as a subject of learning, free activities of students, learner autonomy

Ключевые слова: самостоятельная работа, управление учебной деятельностью, студент как субъект обучения, самостоятельная деятельность студентов, учебная автономность.

Çağdaş cəmiyyətin inkişaf mərhələsi kəskin dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Bu xüsusiyyət ali təhsil sahəsində də özünü göstərir. Respublikamızda təhsil sahəsində aparılan islahatların əsas istiqaməti ayrı-ayrı şəxslərin peşəyönümünün düzgün müəyyənləşdirilməsi, avtoritar sistemdən yaxa qurtarmaq, öyrədənlərin və öyrənenlərin əməkdaşlığı əsasında ali məktəb hazırlığı sistemi yaratmağa yönəlmişdir.

Azərbaycan təhsil sisteminin Boloniya təhsil prosesinə uyğunlaşdırılması ali təhsilin müasirləşdirilməsinə yeni təkan vermişdir. Belə ki, ali təhsilin yenidən qurulması geniş dünyagörüşünə malik mütəxəssislərin hazırlanmasını tələb edir. Həmin kadrlar konseptual fikirləşmək, sərbəst qərarlar qəbul etmək, kommunikativ bacarıqlara yiyələnmək, müxtəlif şəraitlərə uyğunlaşmaq bacarıqlarına yiyələnməlidirlər. Digər tərəfdən, müasir elm və texnikanın sürətli inkişafı, sosial-siyasi şəraitin dəyişməsi ali təhsilli mütəxəssislər qarşısında yeni vəzifələr qoyur. Bu gün yüksək ixtisaslı mütəxəssislər onlardan tələb olunanlara layiqli cavab vermək üçün həm peşə ixtisasını daim yüksəltməli, həm də özlərinin professional dünyagörüşünü genişləndirməyə çalışmalıdırlar.

Deyilənlərlə bağlı müasir təhsil sistemində müəllimin rolu dəyişmişdir. Demək olar ki, hətta təhsilin ilk pilləsində müəllimin ümumi fəaliyyətində mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. O yalnız bilik mənbəyi, informasiya ötürücüsü kimi çıxış etmir, həm də məsləhətçi, idarəedici, təşkilatçı kimi fəaliyyət göstərir.

Hazırda ənənəvi bilik mənbələrindən (müəllim + təlim materialı) əlavə xeyli sayda təlim informasiyaları əldə etmək yolları və üsulları mövcuddur. Öyrədicə kompüter proqramları, video və audio materiallar, İnternet şəbəkəsi, müasir təlim texnologiyaları tələbələr üçün geniş imkanlar yarada

bilmişdir. Əvvəllər müəllim tərəfindən yerinə yetirilən bir çox funksiyalar indi tələbələr tərəfindən icra edilir. Tələbə özü təlim materialları seçir, ədəbiyyat araşdırmaları aparır, əlavə test tapşırıqları yerinə yetirir, ixtisasına uyğun fəaliyyəti sərbəst surətdə təşkil etməyə çalışır. Demək olar ki, bugünkü tələbə təlimin obyekt deyil, subyektinə çevrilir və bu prosesin fəal iştirakçısı statusunu qazanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsasda ali məktəb müəllimi də özünün ilkin öyrədici funksiyasını yerinə yetirməklə tələbələrin auditoriya daxilində və auditoriyadankənar fəaliyyətlərini təşkil etməkdə tələbələrə yardımçı olur.

Müasir dövrdə tələbələrin təlim fəaliyyətinin təşkili xüsusi aktualıq kəsb edir və elmi-tətbiqi fənlərarası tədqiqatların mühüm istiqamətlərini şərtləndirir.

Tələbələrin təlim fəaliyyətinin idarə olunması dedikdə müəllimin xüsusi təşkil edilmiş fəaliyyət sistemi nəzərdə tutulur. Həmin fəaliyyət aşağıdakı istiqamətləri ehtiva edir:

- tələbənin intellektual və şəxsiyyət kimi inkişafı;
- tələbənin şəxsi inkişafı və özünü təhsilləndirməsinə kömək;
- tələbənin auditoriya daxilində və auditoriyadankənar sərbəst fəaliyyətinin təşkili;
- tələbənin sərbəst surətdə biliklərə yiyələnməsi, təlim materiallarının təhlili.

Məlumdur ki, ali təhsil sistemində həmişə təhsillə özünü təhsilləndirmə (sərbəst təlim fəaliyyəti) arasında qarşılıqlı əlaqə olmuşdur. Belə bir tezis irəli sürülmüşdür ki, yalnız özünü təhsilləndirmə vasitəsilə şəxsiyyət formalaşır və intellektual, iradi, emosional və əxlaqi planda həmin şəxsiyyət inkişaf edir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının və informasiya sosisumunun hazırki inkişaf mərhələsi və bunların tələbənin özünü təhsilləndirmə prosesindəki rolunu nəzərə almaqla deyə bilərik ki, özünü inkişaf və özünü təhsilləndirmə ali məktəblərdə mütəxəssis hazırlanmasının mühüm komponentlərindən biridir.

Tədqiqat göstərir ki, tələbələrin sərbəst fəaliyyətlərinin təşkilinin ilkin modeli pedaqoji idarəetmədə və bütövlükdə pedaqoji sistem konsepsiyasında təhsil texnologiyalarının tətbiqi ilə əlaqədardır. Sərbəst işlərin təşkilinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti sonralar Boloniya təhsil sisteminin xüsusiyyətləri ilə bağlı olmuşdur. Boloniya bəyannaməsi tələbələrin müstəqilliyini və fəallığını ön plana çəkmişdir.

Müasir cəmiyyətin yüksək ixtisaslı mütəxəssislər qarşısında qoyduğu tələblər, həm də tədris prosesinin Boloniya prosesinə uyğunlaşdırılması kimi məsələlər tələbələrin sərbəst təlim fəaliyyətinin təşkil edilməsini aktuallaşdırır. Bu xüsusda tələbələrin auditoriyada və auditoriyadankənar sərbəst fəaliyyə-

tinin həyata keçirilməsi deyil, onların şəxsi təhsillərini necə təşkil etmələri başa düşülür.

Tələbələrin sərbəst işlərinin təşkili və idarə olunması məsələləri barədə fikirlər müxtəlifdir və bu barədə tədqiqatlar mövcuddur. Həmin araşdırmaların nəticəsində məlum olur ki, bakalavr dərəcəsi almış məzun konkret problemə dair məlumat toplamağı, onu emal etməyi, təhsilini davam etdirmək üçün təlim bacarıqlarına yiyələnməyi öyrənməlidir. Magistr dərəcəsi almış məzun isə yeni nəzəriyyələri şərh etməyi, müxtəlif situasiyalarda biliklərini tətbiq etməyi bacarmalı və özünütəhsil vərdisləri əldə etməlidir.

Ali məktəb sistemində özünüidarə dedikdə müəllim və tələbələrin təlim prosesində iştirakı nəzərdə tutulur. Özünüidarənin inkişaf etdirilməsi problemi isə tələbə və müəllimlərin qarşılıqlı əməkdaşlığı və demokratizm şəraitində öz həllini tapa bilər. Etiraf etmək lazımdır ki, ali məktəblərdə tələbə fəaliyyətinin özünü idarə etmə mexanizmi hələ tam gücü ilə işləmir. Demək olar ki, tələbə və müəllimlər arasında hələ tam anlaşma əldə edilməmişdir. Apardığımız sorğu əsasında deyə bilərik ki, tələbələr birgə təlim fəaliyyətində müəllimlərini daha çox “kurator” və ya “valideyn” kimi görmək istəyirlər, onlar “həmkar” statusunda fəaliyyət göstərməyə hazır deyillər. Şübhəsiz digər obyektiv səbəblər də mövcuddur.

Müasir şəraitdə müəllimlər tədris prosesində olduğu kimi idarəetmədə də şəxsi təşəbbüskarlıqlarını göstərməyə çalışırlar. Onlar böyük “intellektual kapitala” malik olduqları üçün, onlarda belə bir fikir yəqinləşmişdir ki, yalnız onlar tələbə fəaliyyətini obyektiv qiymətləndirə bilərlər.

Bu zaman bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ali məktəbə tələbə kimi daxil olan gənc elə motivasiya olunmalıdır ki, o, yalnız diplom üçün universitetə daxil olmasını unuda bilsin. Birinci kurs tələbəsi başa düşməlidir ki, o, həqiqətən təlimin subyektidir və onun qarşısında duran vəzifələri inamla, sərbəst surətdə yerinə yetirməyə çalışmalıdır.

Hər bir tələbə tədris prosesinə yaradıcı yanaşmalı, təlimin məqsədlərini, vəzifələrini, məzmununu, formalarını, metodlarını düzgün müəyyənləşdirməli və təlim nəticələrini sərbəst şəkildə qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Göstərilənlərin yerinə yetirilməsi üçün tələbələr tam müstəqillik şəraitində, Avropa və Amerika ali təhsil müəssisələrində olduğu kimi sərbəst özünüidarə sistemində fəaliyyət göstərməlidirlər. Bizə belə gəlir ki, ilk növbədə tələbəyə əqli fəaliyyətin elmi təşkili, planlaşdırma və özünütəhsilin təşkili kimi məsələlər öyrədilməlidir.

Məlumdur ki, özünüidarədən şəxsiyyətin formalaşması üçün tələbə biliklərə sərbəst yiyələnmək bacarığına malik olmalıdır. O, lazımı informasiyanın əldə olunması yollarını öyrənməli, məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirməli, ünsiyyət mədəniyyətinə yiyələnməlidir.

Tələbənin öz təlim fəaliyyətini idarə etməsi dedikdə onun hər şeydən əvvəl avtonomluğu (Learner autonomy) nəzərdə tutulur. Həmin sərbəstlik tələbənin aşağıdakı bacarıqlarını ehtiva edir:

- öz təlim fəaliyyətinə görə məsuliyyəti dərk etmək;
- məqsədləri müəyyənləşdirmək, təlimin məzmununu öyrənmək;
- təlimin məzmununu mənimsəmək üçün prosesləri idarə etmək;
- təlim fəaliyyəti üçün düzgün üsullar seçmək;
- yerinə yetiriləcək təlim fəaliyyətlərinin vaxtını dəqiqləşdirmək;
- özünə nəzarəti gücləndirmək və təlim fəaliyyətini düzgün qiymətləndirmək;
- təlim fəaliyyətinin yekunlarını ətraflı təhlil etmək və nəticələr çıxarmaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda “təlim avtonomluğu” anlayışı barədə fikirlər müxtəlifdir.

Müxtəlif nəzəriyyələrdən bəhrələnən müəllimlər bir-birinə yaxın olan söz birləşmələrindən (learner autonomy, independent work, self-directed learning, independence in teaching and learning və s.) istifadə edirlər.

Məna çaralarına görə həmin birləşmələr təlimdə sərbəstlik, muxtariyyət, avtonomluq kimi anlamları ehtiva edirlər. Ümumilikdə isə, təlim fəaliyyətinin sərbəst təşkili tədrisin idarə olunması prosesi ilə əlaqəlidir. Hamı tərəfindən qəbul olunmuş belə bir fikir mövcuddur ki, təlimdə sərbəstlik təhsilalanın özünə nəzarəti və özünü idarə etməsi, eyni zamanda onun üzərinə düşən məsuliyyətin dərk olunmasıdır. Təlim avtonomluğu tələbədən tədris prosesinə şüurlu münasibət tələb edir, onu mütəmadi şəkildə inkişaf etdirmək lazımdır.

Didaktikada təlim avtonomluğunun iki forması qəbul edilmişdir. Bunlar proaktiv və reaktiv avtonomluqdur.

Proaktiv avtonomluq bütövlükdə fəallığın istiqamətini müəyyənləşdirir və tələbənin fəallığını təmin edir. Belə halda tələbə bütün fəaliyyət sahələrində tam sərbəstdir.

Reaktiv avtonomluq isə müəllimin müəyyən fəaliyyət sahəsində təlim fəaliyyətini istiqamətləndirdikdən sonra mümkün olur. Bu zaman müəllim məqsədləri müəyyənləşdirir, lazımı tapşırıqlar verir, görüləsi işlərin proqramını tərtib edir, təlim metodları seçir, yoxlama və qiymətləndirmənin formalarını müəyyən edir. Belə halda tələbə müəllimin tapşırıqları üzərində sərbəst işi təşkil etməyə çalışır. Bu o deməkdir ki, bizim ali məktəblərdə hələ ki, reaktiv avtonomluq hökm sürür, yəni tələbələrin sərbəst fəaliyyəti idarə olunur.

Proaktiv avtonomluq yalnız özünütəhsilləndirmə sistemində həyata keçirilir. Tələbələrin auditoriyada və auditoriyadan kənardakı sərbəst fəaliyyəti bütövlükdə təlim xarakteri daşıyır və məkan etibarilə onların inteq-

rasiyası tələbələrin sərbəst fəaliyyətləri üçün şərait yaradır, müəllimlərin və tələbələrin qarşılıqlı fəaliyyətini mümkün edir.

Metodist müəllimlər tələbələrin sərbəst işlərini üç növə ayırırlar.

Birinci növ işlər nəzarət edilə bilən, müəllimin rəhbərliyi altında həyata keçirilən fəaliyyət sferasına daxildir.

İkinci növ işlər təlim-idrak fəallığı şəraitində həyata keçirilir. Tələbələrin daxili motivasiyası əsasında fərdi iş üsulları seçilir, özünənəzarət mexanizmi tətbiq edilir, tələbələrin reaktiv avtonomluğu təmin olunur. İdarə olunan sərbəst iş növləri tələbələrdən daha çox fəallıq tələb edir. Müəllimlər tələbələri motivasiya edir, həvəsləndirir, lakin təlim prosesinə müdaxilə etməirlər. Onlar daha çox fasilitator, məsləhətçi və ya ekspert kimi fəaliyyət göstərirlər.

Üçüncü növ işlər təlim avtonomluğunun proaktiv variantını təşkil edir. Sərbəst işlərin təşkilinin ideal forması burada özünü bürüzə verir. Tələbənin öz təlim fəaliyyətini idarə edə bilməsi, özünənəzarət bacarığına yiyələnməsi prosesində müəllimin köməyinə ehtiyac qalmır. Deməli, müasir ali məktəblərdə yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasında üçüncü növ sərbəst işlərin təşkilinə və həyata keçirilməsinə ehtiyac duyulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən üç növ sərbəst işlər qrup halında və fərdi olmaqla auditoriyada və ya auditoriyadankənar şəraitdə həyata keçirilə bilər. Sərbəst işlərin təşkili isə ənənəvi olaraq təhsil sisteminə uyğunlaşdırıla bilər və ya innovativ təhsil texnologiyalarının tətbiqi ilə də baş verə bilər.

Ədəbiyyat

1. . Всемирная декларация о высшем образовании для XXI века - Интернет-ресурс: Law7.ru; <http://www.lexed.ru/doc.php?id=3800>; Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века. М.: Совершенство, 1998. - 605 с.
2. Пьянзина. Модель управления учебной деятельностью студентов в процессе обучения иноязыку // Вестник Томского гос.ун-та, 2015. - №392. - с.183-190; Сурдина Е.В. Управление учебной деятельностью студентов в процессе обучения иностранному языку: на материале медицинского вуза. А.к.д. Барнаул, 2009. - 24 с.; Языкова И.Н. Управление учебной деятельностью студентов в процессе обучения иностранному языку: На материале технического вуза. А.к.д. Рубцовск, 2000. - 24 с. и др.
3. Harden, R.M. (2002). The good teacher is more than a lecturer - the twelve roles of the teacher / R.M.Harden, J.Crosby // Medical Teacher. # 22(4). 335 p. ets.

4. Bolonya prosesi//Internet resursu:www.https://az.wikipedia.org/wiki/Bolonya_prosesi.
5. Учебная деятельность студента университета: от управления к самоуправлению. Н.-пр. конференция / Материалы Международной н.-пр. конференции.- Минск, 2009. - 350 с. и др.
6. Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramı//Internet resursu://www.edu.qov.az/az/page/299-1722.
7. Camilleri. A. (1998). Learner Autonomy. The Teacher' Views; Anthony Chan. (2007). Choice, communication and learner autonomy: The Approaches to Second Language Teaching and Testing. Applied Linguistics as a theoretical term. p.132-134; Porcher, L. (1998). Autonomy and self-directed leaning: Present fields of application. Strasbourg; Scharle, A. Szaabo. A. (2000). Learner Autonomie. A guide to developing learner responsibility. Edinbourg ets.

А.Амирова

Самостоятельна работа студента как составная часть управления его учебной деятельностью

Резюме

Данная статья посвящена самостоятельной работе студента в учебном процессе.

В современной системе образования кардинально изменилась роль педагога. Даже в начальной школе он перестал быть основным источником знаний для учащихся. В системе высшего профессионального образования студенты всё более активно организуют самостоятельную деятельность по овладению выбранной специальностью. Сегодня они стали не объектом, а субъектом обучения, т.е. активными участниками этого процесса.

Соответственно, современному преподавателю вуза необходимо научиться быть не столько источником знаний для студентов, сколько координатором и организатором их аудиторной и внеаудиторной учебной деятельности.

Чтобы стать действительно самоуправляемой личностью, студент должен научиться получать знания самостоятельно.

Самоуправление студентом своей учебной деятельностью предполагает его *автономность*, которая может/должна включать следующие умения студента: способность брать на себя ответственность за свою учебную деятельность; ставить цели, определять содержание обучения;

управлять процессом усвоения содержания обучения – выбирать способы учебной деятельности, формы работы, устанавливать сроки выполнения, определять способы контроля и оценивания учебной деятельности; оценивать полученный результат.

A.Amirova

Free work of the students as an integral part of his learning process

Summary

This article deals with the free work of the students in the learning process.

The role of the teacher has drastically changed in the modern education system. Even at the primary school he stopped being the main and the only source of knowledge. In the system of higher professional education the students more actively organise free activities on mastering their specialty. Nowadays they are the subject of learning, not the object, that means they are the active participants of this process.

Respectively, the modern teacher would rather be a coordinator and organizer of curricular and extracurricular activities than a source of knowledge for students.

For becoming a real self-managed personality, a student should learn to get knowledge independently.

Student's self-management of the learning process is learner autonomy, which can or should comprise such abilities of the student as taking responsibility for the learning process, setting goals, defining the content of the learning, to choose the forms of learning activities and tasks, to set deadlines for their completion, define the ways of control and assessment of the learning process, and to evaluate the final result.

Rəyçi: Salman Nuriyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ ÇALIŞMALARIN
ROLUNA DAİR
(ingilis dili materialları əsasında)**

Açar sözlər: nitq , şifahi nitq, kompetensiya.

Key words: speech , oral speech, competence.

Ключевые слова: речь, устный речь, компетенция

Cəmiyyət daim inkişafdadır və bu inkişafın surəti təhsilin məzmununun daim yeniləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsini tələb edir. Təhsilin əsas vəzifəsi son nəticədə ölkə üçün faydalı insanlar yetişdirməkdir. Unutmaq olmaz ki, yeni problemlər yeni vəzifələr müəyyən edir, tədris prosesi üçün yeni yanaşmalar tələb edir. Bu amillər tədrisin bütün pillələrində yeni tədris metodlarının yaradılması və tətbiqini zəruri edir. Məlum olduğu kimi, vərdiş, bacarıq və kompetensiyaların formalaşması və inkişaf etdirilməsinin ən məqsədəuyğun yolu çalışmalardır. Bu və ya digər konkret məqsədə nail olmaq üçün, müvafiq olaraq, şifahi nitq, yazılı nitq, oxu və eşidib-anlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş çalışmalar sistemlərinin işlənilib hazırlanması olduqca vacibdir. Xarici dilin, xüsusilə də ixtisas dilinin tədrisi zamanı eyni tipli çalışmalardan istifadə etməklə arzu olunan nəticələri əldə etmək olduqca çətindir. Belə ki, hər hansı çalışma bu və ya digər vərdiş, bacarıq və kompetensiyanın formalaşdırılması və yaxud təkmilləşdirilməsinə yönəldilməlidir, və beləliklə, müvafiq məqsədə nail olmaq üçün bir vasitə olmalıdır. Məqsədyönlü diqqətin nitqin formal və yaxud məzmun cəhətlərində cəmləşməsi dərəcəsiindən asılı olaraq aşağıdakı çalışma növləri göstərilir: 1) formal; 2) formal-məzmunlu; 3) məzmunlu-formal (şərti-kommunikativ); 4) məzmunlu (real-kommunikativ) [2,s.52]. Ən çox istifadə edilən çalışma sistemlərini nəzərdən keçirərək, ilk növbədə dil və nitq çalışmalarını qeyd etmək lazımdır [2,s.57]. S.F.Şatilovun təklif etdiyi təsnifata əsasən nitq çalışmaları, öz növbəsində, şərti-kommunikativ və real kommunikativ tapşırıqlara bölünür. [5,s.4] Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı vərdiş, bacarıq və kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş çalışmalar sistemini işləyərkən, müvafiq nitq və vərdişlərin əsas xüsusiyyətlərini nəzərə almaq olduqca vacib məsələdir. Belə ki, dil çalışmalarından danışarkən, bəzi tədqiqatçı-alimlərin bu növ çalışmaların şifahi nitqin bazasını təşkil etməsini qeyd edirlər (N.B.Sokolova, Y.J.Passov). Bu növ çalışmaların üstünlüyünü onların ayırı-

ayrı dil hadisələrinin (strukturlarının) məna, forma və istifadə olunması haqqında biliklərin əldə edilməsi məqsədilə həmin strukturların süni şəkildə təcrid edilmiş şəkildə deyil, kontekst daxilində təqdim edilməsində görürlər [2,s.2]. Eyni zamanda onu da qeyd etmək vacibdir ki, dil çalışmalarının yerinə yetirilməsi hər hansı formanın dərk edilməsi üçün məqsədyönlüdür. Bu növ çalışmaları qeyri-kommunikativ çalışmalar adlandıran məşhur metodist-alim S.F.Şatilov onların çalışmalar sistemində cüzi miqdarda təmsil olunmasının vacibliyini qeyd edir.[5,s.6] S.F.Şatilovun təsnifatına əsasən ikinci növ çalışmalar şərti-kommunikativ çalışmalardır.[5,s.1-7].S.F.Şatilovun təsnifatına əsasən nitq çalışmaları dilöyrənənlərə nitq bacarıqlarını aşılamaq məqsədini güdürək, mümkün qədər informativ və eyni zamanda stimullaşdırıcı olmalı, və xarici dil prosesində istifadə edilən bütün çalışmaların təxmini 40-50% təşkil etməlidir.[5,s.5] Hər hansı çalışmalar sistemi mütləq çalışmalar nəzəriyyəsi əsasında qurulmalıdır. Həmçinin burada müvafiq vərdiş və bacarıqların xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması olduqca vacibdir. Belə ki, nitq bacarıq və vərdişlərinin inkişafına yönəldilmiş çalışmaların eşidib- anlama, dialoji və yaxud monoloji nitqin öyrədilməsi prosesində səmərəli şəkildə istifadə olunması və lazımi nəticəni əldə etmək üçün müvafiq nitq, vərdiş və bacarıqlarının xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.Həmin xüsusiyyətlərə əsaslanan çalışmalar sistemi aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:1. Çalışmalar kompleks xarakterli və situativ-yönümlü olmalıdır.2. Onlar əlaqəli şəkildə təşkil olunan nitq materialları əsasında qurulmalıdır. 3.Həmin çalışmalar mənimsənilməli olan linqvistik materialların nitq ünsiyyəti prosesində yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi üçün lazımi şəraiti təmin edir. 4. Onlar nitq fəaliyyətinin növünə uyğun olaraq tərtib edilməlidir. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ kompetensiya komponentlərinin müəyyən dərəcədə avtonom (müstəqil) olmasına baxmayaraq tədris prosesində onlar biri-birindən təcrid edilməməlidir. Qrammatik, diskursiv, sosiomədəni və strateji kompetensiyaların biri-birindən təcrid edilmiş şəkildə formalaşdırılması ixtisas dili tədrisinin bütün mərhələlərində ən neqativ nəticələrə gətirib çıxarır. Müvafiq olaraq, səmərəli nəticələrin əldə edilməsini təmin etmək üçün, ixtisası dil olan ali məktəb tələbələrinə tədris edilən xarici dildə linqvistik, diskursiv, sosiomədəni və strateji kompetensiyaların təcrid edilmiş şəkildə deyil, əlaqəli şəkildə aşılması məqsədəuyğundur.Xarici dilin, o cümlədən də ixtisas dilinin tədrisi prosesində oxu həm də şifahi nitqin öyrədilməsi zamanı tələbələrdə maraq və motivasiyanın yaradılmasında bir vasitə ola bilər. Belə ki, bu və ya digər mətnlərdə olan inlormasiyanın müzakirə edilməsi danışıq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi üçün mühüm stimül təşkil edə bilər.Bu növ müzakirə xarakterli çalışma və tapşırıqların miqdarı həddindən çox olmamaq şərti ilə, onların sayı və keyfiyyəti tədrisin mərhələlərinə uyğun müəyyən edilməlidir. Onu da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, ümumilikdə xarici dilin tədrisi, o cümlədən

də ixtisas dilində şifahi nitqin formalaşması prosesinin səmərəliliyini təmin etmək üçün, bu məqsədlə istifadə edilən çalışmalar motivasiyaedici olmalı, tələbələrdə ixtisas dilinin mənimsənilməsinə maraq və həvəsin yaradılmasına xidmət etməlidir. Məhz bu səbəbdən, alimlər şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş çalışmalar sisteminə kompleks xarakterli şərti-kommunikativ çalışmalarının daxil edilməsinin məqsədəuyğunluğunu vurğulayırlar. İxtisas dilində şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində tövsiyyə edilən çalışmalar aşağıdakılardır: 1. Mətnin planının qurulması və həmin plana əsasən mətnin nəql edilməsi. Bu zaman planı hazırlamaq müddəti 10-15 dəqiqə ola bilər. 2. Mətn bir neçə hissələrə ayrılaraq kartlarda tələbələrə paylanır. İki-üç dəqiqə oxuduqdan sonra tələbələr münasibəti, mətnə aid onlarda olan fikir və ideyaları tələbə yoldaşlarına bildirirlər. İlk öncə mətnin başlanğıcı danışılır, onun davamı isə digər tələbələr tərəfindən nəql edilir. Burada problem tələbələrin bir-birlərini izləməsi, bir-birinin nitqini diqqətlə dinləməsidir, çünki yalnız bu halda mətnin məzmunu ardıcıl şəkildə əks etdirilə bilər. 3. "Mətndəki əks olunan hadisələrə qədər sizcə nələr baş verib?" sualının verilməsi. Məsələn, "Sizcə baş qəhrəmanın uşaqlığı necə keçmişdir?" 4. Hekayənin ardının təsəvvür edilərək nəql edilməsi. 5. Oxunan materialın və ya izlənen filmin əsas ideyasının şərh edilməsi. 6. Oxunan mətnə uyğun olan, lakin real həyatda baş verən hadisənin nəqli. Dil fakültələrində təhsil alan tələbələrin maraq dairələri nəzərə alınarsa, bu və ya digər yönümlü çalışmalar daha çox müsbət nəticələr verə bilər. Belə ki, ixtisas dilində izlənen filmə ən maraqlı gələn personajların müsbət və mənfi cəhətlərinin tələbələr tərəfindən şərh edilməsi. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, bu çalışmalar şifahi dialoji nitq ünsiyyətini nəzərdə tutmur. İxtisas dilində şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi məqsədlə müxtəlif diskussiyaların, debatların aparılması daha məqsədəuyğundur. Əsas məna daşıyan leksik vahidlər artıq müzakirədən əvvəl tələbələr tərəfindən nəzərdən keçirilməlidir. Diskussiyanın səlisliyi üçün bəzi terminlərin müəllim tərəfindən lövhədə qeyd edilməsi məqsədəuyğundur. İxtisas dili dərində yerinə yetirilən kommunikativ-yönümlü çalışmaların növlərinə nəzər salaraq, aşağıdakıları vurğulamaq məqsədəuyğundur: 1. İntensiv danışma çalışmalarları. Bu növ çalışmalar tələbələrin intensiv danışmasını stimullaşdırır və onlarda şifahi nitqin inkişaf etdirilməsini təmin edir.

Müəllim: What do you think is one of the ways of encouraging more creative thought?

Tələbə 1: Quick problem-solving is the key to successful change.

Tələbə 2: Every idea must be examined & rejected if it has any weakness.

2. Qarşılıqlı söhbətləşmə xarakterli çalışmalar. Bu növ çalışmalar qarşılıqlı ünsiyyətə əsaslanan dialoji nitq ünsiyyətini əks etdirir.

Müəllim: What is a vital part of any good teacher-student relationship?

Tələbə 1: I think mutual respect & responsibility are often at the bottom of teacher-student problems.

Tələbə 2: I think that children & their teachers often experience ups & downs.

Müəllimin həvəsləndirici replikaları uslubu xarakterli məlumatın əks etdirilməsi üçün şərait yaradır. Bu da kommunikativ situasiyaların və hadisə iştirakçılarının ictimai rolları ilə bilavasitə bağlı olan məsələdir.

Müəllim: All children & their teachers experience ups & downs, I think that parents shouldn't condemn teachers in front of the children.

Tələbə 1: I think that trouble with teachers is every concerned parent's nightmare.

Tələbə 2: Are there any steps parents can take to solve a problem that everyone dreads?

Tələbə 1: I think that administrative or personal problems shouldn't be brought into the classroom.

Tələbə 2: I'm sure that topics that are not connected with education don't have to be discussed in the classroom.

Beləliklə, tələbələr şifahi nitq ünsiyyətində fəal iştirak edirlər və bu yolla ixtisas dilinə yiyələnirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Allwright R.L. "The importance of interaction in classroom language learning" in "Applied Linguistics", 5/2, 1984, 156-171.
2. Гурвич П.Б. Основы обучения устной речи на языковых факультетах. Владимир, 1974, 176с.
3. Jenkins J. 1996. "Native Speaker, Non-Native Speaker, & English as a Foreign Language: Time for a Change: IATEFL. Newsletter 13: 10-11.
4. Сорокин Ю.А., Марковина И.Ю., Крюков А.Н. и др. Фоновые знания и языковая коммуникация. М., 1998, 132с.
5. Шатилов С.Ф., Шевяков В.Н., Склизков Ю.А. Некоторые проблемы совершенствования устной иноязычной речи на продвинутом этапе обучения в языковом вузе. Л., 1974, с.1-7.

E.Mammadov

The role of exercises on developing oral speech Summary

The article deals with on the students speaking activity in FLT. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. Speaking comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching&learning. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively.

E.Мамедова

К вопросу роль упражнении на формировании устного реча Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу устной речи студентов на преподавании иностранного языка. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В условиях глобализации основная цель обучения иностранным языкам и их изучения состоит в формировании у обучаемых способности использовать язык в целях коммуникации. Умение адекватно воспринимать информацию в процессе “speaking” является одним из самых важных и необходимых умений которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

**Rəyçi: Əliyeva Nuriyyə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

ЛЕЙЛА ЭМИНОВА,
ГЮЛЬНАРА ИСМАИЛОВА
гюля@.com.ru

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ МЕТОДОВ ИЗУЧЕНИЯ НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫХ ТЕКСТОВ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Açar sözlər: Elmi-məşhur, terminlər, qramalik quruluş, təkrarlana bilən, məğz.

Key words: scientific-popular, terminology, grammatical construction, repeatability, context

Ключевые слова: научно-популярная, терминология, грамматическая конструкция повторяемость, контекст

Сборники научно-популярного характера, издаваемые специально для учащихся, восполняют пробел, имеющийся в учебниках. Не ставя перед собой задачу подробно анализировать выходящие в настоящее время сборники такого характера, хотелось бы кратко остановиться - на некоторых особенностях, свойственных большинству из них. Выход в свет первых сборников текстов научно-популярного характера - целенаправленных учебных пособий - следует отнести к пятидесятым годам. В них уже наметилась тенденция планомерно знакомить со спецификой стиля научной прозы и готовить их в дальнейшем к чтению оригинальной английской и американской научно-популярной и научной литературы. В сборниках этого и более позднего периода имеются грамматические комментарии, некоторые сборники снабжены англо-русскими словарями, а так же другим справочным материалом. Тематика текстов сборников весьма актуальна: атомная энергия, солнечная энергия, авиация, астронавтика и др., а содержание текстов сборников интересное. Однако, с точки зрения доступности, материал этих сборников представляет значительные трудности. И это вполне объяснимо, так как тексты в сборниках в большинстве своем заимствованы не из научно-популярных, а из научных журналов, рассчитанных на подготовленного читателя. Приведем для сравнения два текста на одну и ту же тему.

As time goes on, nuclear reactors are becoming more and more specialized. The type that is attracting the greatest attention of scientists is the "breeder" reactor, which produces its own atomic fuel faster than it uses the atomic fuel originally provided for it.

The "breeder" reactor uses enriched uranium. The fuel is made up of one part Uranium 235, which fissions to three parts Uranium 238, which

does not fission. The breeding process goes on as follows: the chain reaction releases neutrons which split nuclei of Uranium 235 atoms. Every time the nucleus of a Uranium 235 atom fissions, approximately 2.5 new neutrons are released. One of these neutrons splits another Uranium 235 nucleus, keeping up the chain reaction. Никаких пояснений относительно изотопов, принципов работы атомных реакторов и т.д. составитель сборника не дает. А вот для сравнения другое описание того же явления :

Each element may occur in several forms called isotopes. Isotopes of the same element contain the same number of protons, but have different numbers of neutrons in their nuclei.

Uranium occurs in nature as a mixture of three isotopes. Nearly all the uranium, 99.3% of it, has 92 protons and 146 neutrons in each nucleus, so it is known as U238. A small amount, about 0.7% of the total, has 92 protons and 143 neutrons in each nucleus, so it is known as U235. The rest about one half of one per cent has 92 protons and 142 neutrons in each nucleus, and is known as U234.

The number that appears in the name of an isotope tells how many protons and neutrons it contains altogether.

When U235 is smashed, it breaks up into pieces. If the pieces are weighed, their total mass turns out to be less than the mass the U235 had in the first place. This loss in mass accounts for the large amount of energy that is released. The mass is missing because it was turned into energy, and small amounts of mass produce large amounts of energy. If one pound of mass is completely changed into energy, it releases as much energy as we get by burning 1,600,000 tons of coal.

Далее в тексте столь же подробно и доходчиво объясняется суть цепной реакции. Сравнив эти тексты, мы приходим к выводу, что последний текст больше подходит для включения его в сборник для чтения в силу своей доступности. При отборе текстов научно-популярной литературы для чтения необходимо руководствоваться одним из дидактических принципов - принципом доступности.

Научно-популярная литература последних лет издается все с большим учетом этого принципа.

Принцип доступности реализуется как в содержании текстов, так и в лексических средствах, передающих это содержание.

В результате анализа текстов, были выработаны следующие требования к языку этого вида текстов:

1. Соответствие основной части словаря научно-популярных текстов словарю-минимуму. Небольшое расширение словаря может быть допущено за счет: а) несложной терминологии в основном интернационального характера, б) незначительного количества слов

общего характера, которые при необходимости могут быть легко заменены знакомыми словами.

2. Словам, за счет которых происходит расширение словаря, должна быть обеспечена в текстах максимальная повторяемость, и большая часть их должна быть легко понята учащимися из контекста или с помощью других средств.

3. Постепенное приближение текстов научно-популярного характера по своим стилистическим особенностям к стилю научной литературы.

4. Насыщенность текстов научно-популярного характера фамматическими конструкциями, свойственными научной литературе, и достаточная повторяемость этих конструкций.

Соблюдение этих требований обеспечило бы, с одной стороны, доступность этих текстов по языку, а с другой стороны, подготовило бы учащихся к чтению научной литературы в будущем.

Помимо доступности на языке тексты должны быть доступными и по содержанию, что обеспечивается достаточным уровнем подготовки учащихся. Под достаточным уровнем подготовки учащихся мы не имеем в виду их полное знакомство с изложенным материалом а лишь знания, отталкиваясь от которых учащиеся могли бы понять даже новый для них материал. Немаловажную роль здесь играет форма изложения материала, которая зачастую является залогом того, будет ли изложенный материал понят читателем или же нет. Поэтому при отборе материала на форму изложения должно быть обращено самое пристальное внимание. Чтобы сделать мысль более ясной, мы приведем ниже текст. В упрощенной форме он вводит читателей в новую для них область - образование атомной энергии. Описание этого явления в тексте начинается с самых элементарных вещей (атомного строения вещества), так что даже человеку, не знакомому с этим научным фактом, все становится ясным. Кроме того, форма изложения как нельзя более способствует тому, чтобы сделать материал доходчивым, наглядным. Имеется, например, в виду сравнение величины атомов с каплей воды, увеличенной до размеров Земли (атомы при подобном же увеличении достигают лишь величины баскетбольных мячей), создание у читателя представления об еще более малой величине - протонах, нейтронах и электронах. Все это делает текст доступным для понимания той аудиторией, для которой он и предназначен.

Everything around us is made of atoms that are so tiny you would never guess they are there. Nobody has ever seen an atom, but scientists have found clever ways to count them, to weigh them, and to measure their size. If a drop of water could be enlarged to the size of the whole earth, the

atoms in it would look only as big as basket balls. Until about fifty years ago, people thought an

atom was the smallest possible bit of anything. Then scientists discovered that atoms are made of protons, neutrons and electrons that are many thousands of times smaller than atoms themselves! Every atom is made of nothing but these three things three things. Most kinds of atoms stay the same all the time, but there are some that split by themselves. Radium is one of these. When a radium atom splits, it shoots out some of pieces with great force. This is atomic energy. Scientists figured out that much more energy would come from other kinds of atoms if they could find a way to make them split. After years of study and experiments, they finally found out how to do this. Приведенный текст, помимо того что является доступным по содержанию для учащихся средней ступени обучения, подготавливает к чтению текстов более сложного содержания, описывающих ядерные реакции и устройства, а этот факт очень важен тогда, когда мы имеем серию текстов на одну и ту же тему или на смежные темы. К сожалению, как показал Haul анализ научно - популярной литературы, условия постепенного введения в тему не всегда соблюдаются составителями сборников. Мы же считаем, что при отборе нескольких текстов на одну и ту же тему должна соблюдаться постепенность, дающая возможность осветить какой-то вопрос или часть вопроса, а не просто сообщить учащимся обрывочные сведения

Следовательно, доступными по содержанию мы можем считать «тексты, которые соответствуют по трудности уровню подготовки учащихся по данному предмету или разделу, в которых благодаря особой форме изложения даже сложные проблемы освещаются так, что они понятны слабо подготовленному в этой области читателю, и, наконец, в случае если мы имеем дело с серией текстов на одну и ту же тему, они должны вводить в эту тему с достаточной постепенностью.

Литература

5. От огня к атому. Научно-популярные тексты. Книга для чтения на английском языке. М., 1965. Сост.: Фомин Л.И.

6. Сборник научно-популярных и технических статей на английском языке. М., 1959. Сост.: Яковлев В.Н., Кадюба А. В.

7. Filatov V. My Path in Science. Moscow, 1957

8. Freeman M. and I Fun with Science. N.Y., 1956

9. Irving R. Energy and Power. N.Y., 1958.

E.Leyla,
İ.Gülnara

**as a result of analyzing these texts were worked out the following requirements to the language of these types of the texts:
Summary**

Correspondence basic part of vocabulary of scientific-popular texts between vocabulary-minimum. A bit expansion of vocabulary can be admitted with the following: foolproof terminology of international character

1. insignificant amount of words of common character which can be replaced by familiar words. Maximum repeatability of the words must be provided and the most part of these words must be understood by students from the context or by means of other methods.

Scientific-popular texts must be gradually approached to the special stylistic of nonfiction literature. Scientific-popular text must be saturated by grammar constructions.

İ.Gülnara,
E.Leyla

Bu mətnin təhlilləri nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, bu tipli mətnlərin dilində aşağıdakı tələblər mövcuddur:

Xülasə

1. F.İmi-məşhur mətnlərin lüğətinin əsas hissəsi izahlı lüğətlə uyğunluk təşkil etməlidir-minimum. Lüğətin nisbən genişləndirilməsinə aşağıdakı hallarıla yol verilə bilər: a) beynəlxalq xüsusiyyətli sadə terminlər, 2) tanış sözlərlə əvəzlənə biləcək az sayda ümumi xüsusiyyətli sözlər.

2. Sözlərin maksimum təkrarlanabiləcəyi imkan yaradılmalı və bu sözlərin əksəriyyəti tələbələr tərəfindən anlaşıla bilən və ya məğzindən anlaşılabilən olmalıdır.

3. Elmi-məşhur mətnlər tədricən qeyri-bədii ədəbiyyat stilinə yaxınlaşdırılmalıdır.

4. Elmi-məşhur mətnlər qramatik quruluşla zəngin olmalıdır.

5. İngilis dilində elmi-texniki mətnlərin tələbələr tərəfindən araşdırılması və öyrənilməsi müasir metodika sahəsində kifayət qədər maraqlı doğurur və ingilis dilinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətdir.

Rəyçi: Nuriyyə Rzayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÜLŞƏN CÜMŞÜDOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
gulshancumshudova@gmail.com

TYPES OF SPEECH ACTIVITIES

Açar sözlər: nitq, danışan, auditoriya, konsepsiya, məlumat, mühazirə, ünsiyyət, fəaliyyət

Key words: speech, speaker, audience, concept, information, lecture, communication, activity

Ключевые слова: речь, оратор, аудитория, концепция, информация, лекция, общение, деятельность

Everyone knows what a speech is like. A person stands at the front of the room and begins to speak. Not necessarily; speeches are used more often than you may be aware. Some speeches may, in fact, last those agonizing 52 minutes; however, some speeches last only moments. Remember when the dean of your college got up to introduce the speaker? That was a speech, too. There are three main types of speeches that you likely see on a regular basis. Let's take a look at each of those speeches now.

Imagine sitting in the audience of a large lecture hall listening to your professor talk about the theory of relativity. It may sound like confusing words to many, but what he is really doing is giving an **informational speech**. This kind of speech is delivered mostly to convey information to the audience about something they don't already know.

When a public speaker talks about things that can inspire your senses, like touch, smell or feel, it is a **speech about objects** and involves talking about things in the sensory and physical world. Maybe he is talking about the way a spider looks or the way freshly snipped herbs smell. It may even be a speech about your favorite president. Either way, the speech is written to appeal to the senses.

Some speeches are written to inform people of a current or past happening. This is a **speech about an event**, and it is meant to bring people up to speed on things that have, are or will be going on in the world. Upon taking the presidential oath, a newly elected president will give his Inaugural Address, where he tells the citizens of the United States his plans for his term. This speech is done to get the nation excited about the prospect of a new president.

A cooking demonstration is a good example of a **speech about processes** because it instructs the audience on how to do something through

a process. So, the next time you happen to pass a gourmet store and see a chef showing onlookers how to make homemade pasta, know you are listening to a speech designed to show you how to do something step by step.

There are speeches that are a bit more abstract than a current event or even a how-to talk. Some are **speeches about concepts**, written about theoretical ideas and notions, like world peace, freedom or love. Unlike the other types of informative speeches, this type of speech is intangible. As with any of the informative speeches, they should be written as **topical** (or by topic), **chronological** (or by date) or **spatial** (or how things physically fit together).

A writer may use a topical organization if writing about types of wines. The writer may start with a wine type, then go into region and then grape varieties. Chronological organization would most likely be used when writing about an event, such as events that led up to the Civil Rights Act. When writing about things to do in Miami Beach, a writer may break down the area to a few important sightseeing locales and then list important places of interest for each. Not all speeches are informative. For instance, persuasive speech writing is a little different.

So, you get roped into attending a How to Get Rich in Real Estate seminar. After a few minutes, you realize that the lecture is less about real estate and more about buying the speaker's set of CDs and books on tape. Likely, this was a **persuasive speech**, and it is designed to change a group's thinking or behavior. This type of speech is often used in sales and advertising to get people to buy things.

A persuasive speech could be an **emotional appeal**, where the speaker attempts to elicit sensitivity from the group, or it could be a **logical appeal**, where the speaker wants the audience to rely on their own reasoning to make a decision. A speech about hunger in America may pull at your heartstrings and make you quickly dial a number to send money. That is a purely emotional decision based on the persuasive talk of the speaker.

There are six broad types of oral communication activities that might be incorporated into curricula in many fields of study. Most are conducive to either formal or informal assignments. Some are realistically possible only in smaller classes or recitation sections, while others are appropriate for large lectures as well.

On their own, any of them can help students learn course materials or ways of thinking (speaking to learn). Incorporated more systematically into a broader curriculum or major, they can together help move students to become more proficient speakers by the time they graduate (learning to speak).

1. One-on-One Speaking (Student-Student or Student-Teacher): Can range from moments punctuating a lecture, where students are asked to discuss or explain some question or problem with the person next to them, to formal student conferences with their instructor.

2. Small-Group or Team-Based Oral Work: Smaller-scale settings for discussion, deliberation, and problem solving. Appropriate for both large lectures and smaller classes and allows levels of participation not possible in larger groups.

3. Full-Class Discussions (Teacher- or Student-Led): Typically, less agonistic, argument-based, and competitive than debate and deliberation but still dialogic in character. Often times has the quality of creating an atmosphere of collective, out-loud thinking about some question, idea, problem, text, event, or artifact. Like deliberation and debate, a good way to encourage active learning.

4. In-Class Debates and Deliberations: A structured consideration of some issue from two or more points of view. Debates typically involve participants who argue one side throughout, while deliberation allows for movement by individuals within the process. Both feature reason-giving argument. Can be applied to issues of many kinds, from disputed scientific facts to theories, policy questions, the meaning of a text, or the quality of an artistic production. Can range from two participants to a lecture hall.

5. Speeches and Presentations: Classically, the stand-up, podium speech delivered by an individual from an outline or script. Also includes group presentations or impromptu speaking. A strong element of monologue, but dialogue can be built in with question and answer or discussion with the audience afterward.

6. Oral Examinations: Can take place in the instructor's office, in small groups, or before a whole class. Range from one oral question on an otherwise written exam to an oral defense of a written answer or paper to an entirely oral quiz or examination. Difficult with very large groups, but an excellent way to determine the depth and range of student knowledge and to stimulate high levels of preparation.

A good speaker will also think about the **delivery method**, or the way in which the speech will be conveyed to the audience. There are a few ways in which this is done: Impromptu; Extemporaneous; Manuscript

An **impromptu speech** is a speech that has no advanced planning or practice. Reflecting back on your speech, you are probably thinking about what you could have done better. Your black eye may very well be the catalyst for your regret in making those word choices.

The **extemporaneous speech** is a perfect balance. This speech involves the speaker's use of notes and some embellishment to deliver a

speech. To clear this up, a speaker who uses this method would have note cards or prompts that guide him from point to point, but he uses his own words as he goes along. What makes this different than an impromptu speech is that he has a loose guideline for his speech. He did not memorize anything; he just used cues to know where to go next.

There are advantages and disadvantages to this type of speech. For one, the audience will think you are a genius. You used few notes and appeared to know everything about the topic. But this is not something that can be done quickly. The same fact finding and research used for other types of speeches must be used here. The speaker also must rehearse this speech for timing, rhythm and flow. Now, if shooting from the hip is not your style, you may want to consider reading your speech.

In a **manuscript speech**, the speaker reads every word from a pre-written speech. This seems easy enough. Well, if your audience enjoys a bedtime story, it may work. Reading directly from the pages of a script has its benefits. You won't miss a single word or important fact. The downside? It can be boring. Without eye contact, animation or movement on stage, the audience may become disinterested. This is especially true if the speech is about a drab topic.

References

1. Richards, J., (2008), Teaching speaking theories and methodologies, retrieved 15 June 2011 from.
2. Richards, J., (2007), Developing classroom speaking activities; from theory to practice, retrieved 15 May 2011 developing-classroom-speaking-activities.
3. Rochester Community and Technical College: Communication, Principles for a Lifetime, Steven A.

G.Cümşüdova

Nitq fəaliyyətinin tipləri

Xülasə

Nitq və ya şifahi ünsiyyət, insanlar arasında danışmaq mesajlarının göndərilməsi və qəbul edilməsi prosesidir. Nitq, fikirlər, məlumatlar, istiqamətlər və əməllər vasitəsilə ötürülür, əksər hallarda dinləyicidən cavab alan ünsiyyət hesab olunur. Səmərəli çıxış bizim ehtiyaclarımız və dinləyicilərin ehtiyaclarından asılıdır.

Digər ünsiyyət növlərindən fərqli olaraq, kütləvi ünsiyyət və ya ictimai danışıqlar mesajdan çox asılıdır. Yəqin ki, natiqin səsi, onun görünüşü, bədən dilinin xarakteri mesaja təsir göstərir. Uğurlu ictimai nitq, dinləyicinin materialı təşkil etməsi və dinləyiciyə təqdim etməsi qabiliyyətindən asılıdır. Məruzəçi dinləmək üçün əsas verir, mövzuya etibarlılıq verir və tamaşaçıları istənilən cavabı yaratmaq üçün müəyyənləşdirilmiş sözlərlə cavab verməyə ruhlandırır.

Г.Джумшудова

Типы речной деятельности

Резюме

Речь или устное общение - это процесс отправки и приема устных сообщений между людьми. Речь передает и качается через представление идей, мнений, информации, направлений и команд, как правило, с отзывчивым сообщением от слушателя. Эффективная речь зависит от наших потребностей и потребностей получателя.

В отличие от других видов коммуникации, массовая коммуникация или публичная речь очень зависит от сообщения. Тем не менее, харизма тона говорящего, ее перегиб и язык ее тела, если они видны, также влияют на сообщение. Успешное публичное выступление зависит от способности говорящего организовать и представить материал таким образом, который слушатель получает и усваивает. Оратор дает повод для прослушивания, дает доверие к теме и мотивирует аудиторию отвечать словами, рассчитанными для получения желаемого ответа.

Rəyçi: Lalə Məsimova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MƏTANƏT İBRAHİMOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
matanat@mail.ru

TYPES OF ENGLISH WORD STRESS

Açar sözlər: söz vurğusu, linqvistik, çoxhecalı, leksik, vurğusuz, heca, səs

Key words: word stress, linguistic, polysyllabic, lexical, unstressed, syllable, voice

Ключевые слова: стресс слов, лингвистический, многосложный, лексический, безударный, слог, голос

Types of English word stress **according to its degree**. One of the ways of reinitiating the prominence of syllables is manipulating the degree of stress. There is controversy about degrees of WS in English and their terminology. Strictly speaking, polysyllabic word has as many degrees of stress as there are syllables in it. Designating strongest syllable by one, the second strongest by two, etc.

But from a linguistic point, i.e. for the purposes of differentiating words from each and identifying them, the fourth, the fifth and other degrees of lexical stress are redundant English, while the distinctive and recognitive relevance of the third degree of stress is a objective point. The majority of British phoneticians (D. Jones, Kingdon, A. C. Gimson among them) and Russian phoneticians (V. A. Vassilyev, Shakhbagova) consider that there are three degrees of word-stress in English:

- primary — the strongest
- secondary — the second strongest, partial, and
- weak — all the other degrees.

The syllables bearing either primary or secondary stress are termed stressed, while syllables with weak stress are called, somewhat inaccurately, unstressed. American linguists stingiest four degrees of word stress, adding the so-called tertiary stress . Contrary stress differs from tertiary that it usually occurs on the third or fourth pre-tonic syllable, and tertiary is always post-tonic, e.g. administrative, dictionary. category.

English language not only through the increase of intensity, but also through the changes in the vowel quantity, consonant and vowel quality and pitch of the voice. Azerbaijani word stress is not only dynamic but mostly quantitative and qualitative. The length of the Azerbaijani vowels always depends on the position in a word. The quality of unaccented vowels in Russian may differ greatly from the quality of the same vowels under stress. Stress difficulties peculiar to the accentual structure of the English language

are connected with the vowel special and inherent prominence. In identical positions the intensity of English vowels is different. The highest in intensity is /a/, then u:, u, e, u,

The quantity of long vowels and diphthongs can be preserved (a) pretonic and (b) post-tonic position. All English vowels may occur in accented syllables, the only exception is /, which is never stressed. English vowels /i, u, u/ tend to occur in unstressed syllables. Syllables with the syllabic m, n/ are never stressed.

Unstressed diphthongs may partially lose their glide quality. In stressed syllables English stops have complete closure, fricatives have full friction, features of forties/lenis distinction are clearly defined.

Stress can be characterized as fixed and free. In languages with fixed type of stress the place of stress is always the same.

In English and Azerbaijani word-stress is free, that is it may fall any syllable in a word:

- a) idea sarcastic archaic; b) placard railway

Stress in English and in Azerbaijani is not only free but also shifting. In both languages the place of stress may shift, which helps to differentiate different parts of speech, e.g. insult—to insult, import—to import.

Strictly speaking, a polysyllabic word has as many degrees of stress as there are syllables in it. American and English phoneticians give the following pattern of stress distribution in the word examination. They mark the strongest syllable with primary accent with the numeral 1, then goes 2, 3, etc.

English word-stress is traditionally defined as dynamic, but in fact, the special prominence of the stressed syllables is manifested in the English language not only through the increase of intensity, but also through the changes in the vowel quantity, consonant and vowel quality and pitch of the voice.

‘Most words of more than four syllables have 2 stresses: primary (nu prefixes and entry). The primary stress falls either on the third or the second syllable from the end and the secondary stress falls on the syllable separated from the nuclear syllable by one unstressed syllable: promotion, recognition, etc.

The place of word-stress in English compound words principally de “rewrite” on the semantic factor, i. e. the element which determines the mean-of the whole compound has a primary stress. But most of the compound possess the nuclear stress on the element: ‘bookcase, ‘diligence etc, whereas compound adjectives have, as a rule, primary stress on element of the compound ‘well- known, absent-minded, etc.

As it has already been mentioned, word stress in English may fall on any syllable, but there is a tendency to stress the root syllable of the word. This tendency is called recessive, and that type of stress is termed the **recessive** stress. The place of stress is also connected with the origin of words in English.

Most of the English words of Anglo-Saxon and Scandinavian origin consisting of two or three syllables have stress on the first syllable. For example: `childhood, `sometimes, `something, `written, `window, `ugliness, `husband, `woman, `happiness, `usually, `willingly, `popular, etc.

Words with a weak prefix have stress on the second (root) syllable. For example: in`deed, be`cause, re`peat, for`give, be`lieve, re`turn, etc.

The great majority of words borrowed from French before the 16th century have stress on the first (root) syllable. for example: `cloud, `centre, `family, `energy.

Other words of French origin borrowed into English after the 16th century have kept their original stress on the last syllable. For example: ma`chine, tech`nique, po`lice.

Polysyllabic words with suffixes –ise, –ize, –fy, –ate have mostly stress on the third syllable from the end.

For example: `recognize, com`municate, i`dentify, app`reciate.

In some verbs of four syllables with the suffix –ize stress falls on the first syllable. These verbs are: `characterize, `regularize, `centralize, etc.

Nouns ending in –ion usually have stress on the syllable preceding the suffix.

For example: o`pinion, di`vision, lo`cation, con`nection. The same rule applies to nouns ending in –ian; e.g. mu`sician, phy`sician.

Nouns ending in –ity, –ety have stress on the third syllable from the end. e.g. lo`cality, sta`bility.

Nouns ending in –logy, –logist, –cracy have stress on the third syllable from the end, e.g. bi`ology, psy`chology, pho`nology, ge`ologist, de`mocracy.

Adjectives ending in –ious, –ient, –ual, –ier, and –ian also have stress on the syllable preceding the suffix, e.g. fic`titious, er`roneous, ef`ficient, con`textual.

Such suffixes as –er, –or, –ment, –ly, –cy, –ness, –full, –less, –ing, –ty and some others do not influence the place of word stress. Words ending in these suffixes usually have stress on the root syllable, e.g. `writer, `conqueror, `government, `usually, `happening, `uselessness, `beautiful, `secrecy, `property.

The everyday English speech abounds in a great number of short words consisting of one, two and sometimes of three syllables. Between the

stressed words, having their own lexical importance and their own stress we find numerous grammatical elements, such as prepositions, auxiliary verbs, pronouns, conjunctions, particles, etc. which are not stressed in the sentence. Thus an alternation of stressed and unstressed syllables is characteristic of English which makes the rhythmic tendency of English stress very strong.

The place of principal and secondary stresses are determined by several rules:

1. All English words of four or more syllables that end in suffixes – tion, -ian have principal stress on the syllable preceding the suffix and secondary stress – on the root syllable.

For example: composition, demonstration, administration, examination, academician, proletarian, contradiction.

2. In words of above mentioned type both primary and secondary stresses remain in their places even if they take suffixes –ary, -ize, -ism, -ence, -ent, -ive, -er, -ing, -al, -ory, -ly, e.g. revolution-revolutionary, administration-administrational, investigation – investigatory.

3. Words of three and more syllables with primary stress on the first or second syllable have no secondary stress.

REFERENCES

1. Shakhbagova D.A. Varieties of English Pronunciation. M. 1982.
2. Chitoran, Dumitru. English Phonetics and Phonology.
3. С.Ф.Леонтева. Теоретическая фонетика английского языка. Москва. 1988.
4. S.Babayev. English phonetics.

Mətanət İbrahimova

İngilis dilində söz vurğusunun növləri

Xülasə

Bəzi dillərdə, hər bir sözdə hər bir heca eyni vurğu ilə ifadə edilir.

İngilis bu dillərdən biri deyil. İngilis dili öz vokal musiqisi ilə tamamlanmış öz ritminə malikdir. Bu, müəyyən bir sözün bir hissəsinin eyni sözün digər hissələrinə nisbətən daha uzun və daha uzun olması deməkdir.

İngilis dili danışanlar üçün tamamilə təbiidir, ancaq ESL tələbələrin yeni sözləri düzgün tələffüz etmək, söhbət bacarıqlarını tətbiq etmək və söz vurğusunu istifadə etmək qaydalarını öyrənməklə düzgün tələffüzə yiyələnmə bilirlər.

1. Söz yalnız bir vurğudan ibarət ola bilər. Çox uzun sözdə ikinci vurğu ola bilər, ancaq o həmişə daha kiçik vurğu olur.

Матанат Ибрагимова

**Типы английского слова стресса
Резюме**

На некоторых языках каждый слог в каждом слове произносится с одним и тем же стрессом.

Английский не является одним из этих языков. У английский язык есть свой ритм, полный собственной вокальной музыки. Это означает, что одна часть определенного слова произносится громче и длиннее других частей одного и того же слова.

Это то, что совершенно естественно для англоговорящих, но что-то из учеников ESL может извлечь уроки из изучения правильного способа произносить новые слова, практиковать свои разговорные навыки и изучать правила использования текстового стресса.

Слово может иметь только одно стресс. В очень длинном слове у вас может быть вторичный стресс, но это всегда гораздо меньший стресс.

Rəyçi: Rəhimə Məmmədova
filologiya elmləri namizədi, dosent

RƏHİLƏ MƏMMƏDOVA
rehile.memmedova53@gmail.com
Azerbaijan State Oil and Industry University.

A SCIENTIFIC APPROACH IN AZERBAIJAN TO THE METHODS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Acar sözlər: xarici dil,metod,intensiv,tədris,yuksəltmək,məktəb,ali təhsil ocağı.

Key words: teaching, intensive, method, language, increase, foreign.

Ключевые слова: обучение, методы, иностранные языки , студенты.

A scientific approach to foreign language teaching has always been followed in Azerbaijan. In our young, democratic, independent and sovereign country. Every people has to learn a foreign language and acquire habits and skills in using it .Intensive research work has been carried out in this fields as a result of various tendency, towards more intensive language teaching since the requirement for people who can use a foreign language as a means of communication in increasing from year to year.

To prove this we “1 quote words which sound like a motto “more people, more often and more speedily” .In this connection various intensive courses, in which the total number of hours of instruction is concentrated within a short period of time, for instance,10,20,30 hours per week instead of four or five are suggested.

Schools or teaching organizations have received new courses adjusted to the needs of country schooling; various textbooks and literatures on the improvement of teaching methods have been published. Further development of foreign language teaching has been encouraged by the Decree of the Council of Ministers of the country.”On improving Foreign Language Learning “adopted. This gave rise to extensive research work with the emphasis on experimentation. The result is new textbooks and a whole series of supplementary teaching materials now in use in schools, higher schools. These are the main features of the method which we believe may be recommended for the teaching of foreign languages in schools:

The main aim of our teaching are practical, educational and cultural. The teaching of a foreign language must first and foremost lead learners to practical

mastery of it. There are four abilities to train: hearing, reading, writing with understanding as the main ingredient in each. This indicates that the teacher”s chief concern should not be only over difficulties of pronunciation, the growth of vocabulary, or grammar, but over language abilities, that is

over getting learners language abilities into action. The learning of any new language can add to the student's mental equipment, sharpen his wits and develop his intelligence. Foreign language teaching in schools should also contribute to the pupil's general development.

The second method is based upon a scientific approach to the determination of the content of teaching. This implies careful selection of linguistic material, a clear idea of the desired result in terms of the has and skills that should be acquired by pupils ;in other word, the exact knowledge of what one expects to achieve at every stage of instruction.

The third method is guided by the following principles:

(a) oral languages the principle means of teaching a foreign language to achieve any objective the teacher sets;

(b) the method is based on the following sequence of language activities :pupils assimilate the material orally before they read and write it;

(c) active teaching techniques are widely used : visual, audio and audio-visual aids, teaching materials for stimulating the pupils speech activities;

(d) a special emphasis is laid on a definite sequence in forming language skills:

getting information about a language unit;

various drill exercises within the target language sufficient for fixing the material in pupils' memory and forming habits in using it;

a large number of creative exercises for the learners to participate actively in the process of communication;

(e)the method strives for the constant increase of active time for each pupil to practise in hearing , speaking, reading, and writing.

All this should find its reflection in a sequence of lessons as well as in each separate lesson. It should also be applied to work after classes (extra-curricular work and optional course).

Since the distinguishing features of the method are (1) a conscious approach to language learning ,and(2)the acquisition of the language through

pupils' practice in using it, we may accept the name offered by scienters, the conscious-practical ,to emphasize the path followed in the acquisition of the language skills from conscious as has been by approach to automacy. Such an approach to foreign language teaching is psychologically sound and fully justified as has been proved by numerous investigations and experiments carried out by methodologists.

Since it is the teacher who teaches everyone a foreign language a few words should be said about this work.

Teaching a foreign language is hard work. But hard work will nearly always bring success when a teacher does his best to make his pupils do the work.

Teaching a foreign language requires so much mental and physical activity because of the complexity of language learning. On the one hand, the teacher must provide his pupils with the knowledge of different aspects of the language

(phonetics, grammar, and vocabulary), on the other hand, he should equip them with habits and skills in hearing (listening comprehension), speaking, reading, and writing. Hence, the teacher of a foreign language needs: (1) a good command of language he teaches, and a sufficient knowledge of its phonic, graphic, grammar systems and vocabulary; (2) a knowledge of pedagogics and psychology; The nature of the learner and the nature of teaching and learning processes; (3) a knowledge of teaching methods and techniques, the best and most effective ones to use; an understanding of the purpose and aim of each method and device he uses; (4) confidence and skill in his handling of teaching techniques.

This will allow the teacher to find the right approach to each particular situation and, therefore, to be really proficient. In conclusion we may say that much effort is being expended on the development of more effective methods

of foreign language teaching and, although practical results are not yet encouraging, as one can judge from different publications on Methods, one can hope that a scientific approach to foreign language will bring considerable improvement. The practical application of some theoretical views of American

descriptive structural linguistics and psychologists, such as primacy of the spoken over the written language, has led to the oral approach to foreign language teaching; the treatment of language as a complex of habits and skills, as a form of social behavior, has been realized in teaching a foreign language as behavior, a reaction of the organism as a whole to a social environment. The learner should

what a native speaker's response would be in certain situation. Those who learn the language as a form of verbal expression cannot gain an understanding of

foreign people. In order to understand the English it is not enough to know what they speak but how they speak, or rather how they converse. In behavioural method of teaching it is necessary to combine a correct and systematic build-up

of linguistic elements and a vital behavioural use of the language. This is possible

provided real and close-to-real situations are created .So situational approach in foreign language teaching is essential. In the past few years the stimulus response theory has begun to be strongly criticized by psychologists and by teachers and students themselves. As a consequence of this criticism the cognitive code-learning theory has been proposed. According to the cognitive code-theory a language is more than a system of habits which can be formed through repetitive drill. It is a specific system and the learner should know how this system works in actual communication. Cognitive process imply recognition of form, perception of meaning, relations of univers and particulars, generalization and analogization . The cognitive cod-learning approach is characterized by the use of exercises designed to teach grammatical understanding of the concepts being introduced; by the deductive explanation of all grammar prior to any practice with the structure; and by the practice of all the language skills from the beginning of the course, it is considered a more modern and sophisticated version of the grammar-translation method. There are quite a number of prominent methodologists who have contributed to foreign language teaching, and English in particular.

References:

1. Jeremy Harmer: The practice of English language teaching .Longman. third edition.
2. Methodology in language teaching .An anthology of current practice. Edited by: Jack C.Richards ,Willy A .Renaldya .Cambridge University of Press,2002.
- 3.Methods of teaching .Rogova. G.V. 1975 . Leningrad.
- 4.The practice of English language teaching. An anthology of current practice. Fourth edition .Jeremy Harmer
- 5.The Internet TESL JOURNAL, Vol.V, No.5, May 1999 [http ://iteslj.org/](http://iteslj.org/)

Rəhilə Məmmədova

Respublikada, xarici dilin tədrisi metodikasına elmi yanaşma Xülasə

Bu məqalədə , suveren , demokratik, müstəgil, gənc respublikamızda ,təhsil sahəsində, xüsusilə xarici dilin tədrisinə dair elmi yanaşmalar Nazirlərimiz tərəfindən diggətsiz gəlməmişdir.Yəni,hər bir elimli ,savadli mütəxəssis, xarici dili mütləg bilməlidir.Bu səbəbdən xarici dilin tədrisi metodikası önəmlidir və öyrənilir.Bu sahədə uğur əldə etmək üçün ,metodiki

ləvazimatlar ,texniki vasitələr olmaqla bir cərgədə həmdə öyrədənin metodikası yanaşma tərzii psixoloji vəpedagoji təcrübəsi çox önəmlidir.Bu zaman çifahi nitgə də xüsusi metodiki yanaşma tələb olunur.Təlim və tədris fəaliyyəti daimi secim emalıdır.Nəticəsi məhsuldar olan dərşin ölçüsü müəlimin fəaliyyəti deyil bu müştərək fəaliyyətdir ugurdur.Xarici dilin tədrisi ixtisas yönümlü olarsa daha effektli nəticə əldə edilər.Nəticədə,öyrəncilər bir tərəfdən şifahi nitgə yiyələnirlər,digər tərəfdən isə mütəxəssis olarag ixtisaslarına xarici dildə gözəl yiyələnirlər.

Р.Мамедова

Научный, творческий подход к преподаванию иностранного языка в учебных заведениях республики.

Резюме

Язык по самой своей природе есть система правил; система ,потому ,что язык есть орудие общения, а орудие без правил его употребления не есть орудие. Но правила языка не раскрыты наукой до конца и в наши дни, а люди подчиняются этим правилам в своей речи. Следовательно, у человека имеется возможность создавать посредством деятельности коры больших полушарий Мозга программу, правила языка. Эта программа все время совершенствуется по закону обратной связи речевого действия с его правилом. Приобретение теоретических знаний должно только способствовать процессу образования речевых навыков и умений в результате иноязычной речевой деятельности. Эти навыки и умения вырабатываются значительно прочнее и усваиваются в том случае, когда процесс их образования под влиянием речевой практики подвергается должному осмыслению. Не бояться языкового правила, не перекладывать труд его выработки на плечи бесконечно повторяющего и бессмысленно подражающего учащегося, а искать оптимальное сочетание языкового правила и речевого действия в процессе обучения речи на иностранном языке.

Рəуçи: Lalə Məsimova
Filalogiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent

SEVİNC MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
sevinc@mail.ru

FRAZEOLoji SİNONİMLƏR VƏ ANTONİMLƏR

Açar sözlər: frazeoloji sinonimlər, frazeoloji antonimlər, dil elementləri, zənginlik, mücərrəd, məna

Key words: phraseological synonyms, phraseological antonyms, language elements, richness, abstract, meaning

Ключевые слова: фразеологические синонимы, фразеологические антонимы, языковые элементы, богатство, абстракция, значение

Frazeoloji sinonimlər həqiqətdə olan bir obyektə ifadə edir və bir sinfə aid olur. Frazeoloji sinonimlər leksik tərkibə ya qismən uyğun gələ bilər və yaxud da tam uyğun gəlməyə bilər. Frazeoloji sinonimlərin yaranmasında leksik -frazeoloji attraksiya əsasında yarananlar böyük rol oynayır. Attraksiya sözü altında dil vahidlərinin və ya dil elementlərinin məna cəhətdən cazibəliyi başa düşülür. Frazeoloji sinonimlər leksik tərkibinə görə uyğun gəlmirlər, fərqli mənbələrdən yaranan ifadələr hesab olunurlar. Bəzi hallarda bu bir söz ətrafında yaranan frazeologizmlərdə də düzgün olur, məsələn *get* və *go* fəllərində olduğu kimi: *get smb's goat* – *get smb's monkey up* (danışıqda) – kimisə hirsəndirmək, acıqlandırmaq; *go fifty – fifty* – *go halves*, *go share and share* – *alike*, *go shares* – tən yarıya bölmək; *kiminləsə bərabər iştirak etmək*, eyni səviyyədə iştirak etmək.

As hell – like hell. *As hell – çox*, son dərəcədə, həddən artıq, dözülməz; *like hell* – 1) çox-tələsik, var qüvvəsilə 2) olduqca, həddən artıq pis.

Bəzən elə frazeoloji sinonimlərə rast gəlinir ki, ümumi komponentlərin olmasına baxmayaraq sinonim komponentlərə malik olurlar: *have a (good) head on one's shoulders* – *have one's head screwed on right* (və ya *the right way*)- ağıllı olmaq, düşüncəli, fərasətli olmaq.

Lakin bəzən elə frazeoloji sinonimlərə də rast gəlmək olur ki, onların nə ümumi, nə də sinonim komponentləri olur: *down at heel*- *out at elbow* – kasıb, səliqəsiz, pinti geyinmiş, paltarı köhnəlmiş; *of the same kidney* – *tarred with the same brush* - eyni xəmərdən yoğrulmuş.

2. Frazeoloji antonimlər

Bu termin altında adətən əksmənalı dil vahidləri başa düşülür. Müasir ingilis dilində bir neçə tip frazeoloji antonimlər göstərmək olar. 1) “başlamaq” - əl çəkmək, tərgitmək” – tipi: *put (set) smth on foot* – bir şeyin əsasını qoymaq, bir şeyi həyata keçirməyə başlamaq; *get (set, start) the ball*

rolling – ilk addım atmaq, başlamaq – ring down the curtain (= ring the curtain down) – bir şeyə son qoymaq.

2) “hərəkət, fəaliyyət” – “fəaliyyətin, hərəkətin nəticəsinin məhvi” tipi: loosen one’s (və ya) the purse strings – qənaət etmək, xəsislik etmək.

3) “yaxşı” – “pis”, “doğru, düzgün” – “yanlış, doğru olmayan, düzgün olmayan”, “şərəflə, vicdanla, düz, doğru” – “şərəfsizcəsinə, vicdansızcasına, yalan” tipi: come to the right shop – düzgün ünvana müraciət etmək – come to the wrong shop – düzgün olmayan ünvana müraciət etmək, earn an honest penny – halal zəhmətlə qazanmaq – live by one’s wits – dövləti, pulu, vəsaitləri bütün doğru, düzgün və yalanlarla həyata keçirmək, fair play – təmiz oyun, təmizlik, doğruluq, namusluq – foul play – çirkin oyun, kirli oyun, alçaq rəftar, alçaq davranış, good form – yaxşı ton – bad form – pis ton; in good faith – vicdanla, insaf, namusla – in bad faith – vicdansızca, insafsızca, namussuzca, play one’s cards well – işlərini bacarıqla aparmaq – play one’s cards badly – işlərini bacarıqsız şəkildə aparmaq; swim like a duck (fish) – balıq kimi üzmək; swim like a stone – balta kimi üzmək; with a good grace – gülər üzlə, iltifatla, mehribanlıqla, lütfkarlıqla, həvəslə; with a bad grace – soyuq, həvəssizcə, qaşqabaqla.

4. “çox” – “az” tipi

Miqdar, kəmiyyət: (as) plentiful as blackberries – bolluqda, çoxluqda – (as) scarce as hen’s teeth (amerika, avstral) – olduqca kasıb, olduqca yoxsul nadir = pişik ağlayıb, pişik asqırır;

Məsəfə: at close quarters, cheek by jowl, at one’s elbow (right), under one’s nose – yaxınlıqda, yanında, yanbayan – a far cry from – uzaqlıqda;

Çəki, güc, sürət: (as) heavy as lead – qurğuşun kimi ağır – (as) light as feather (və ya thisledown) – lələk, tük kimi yüngül; a strong as a horse – öküz kimi sağlam – as weak as a cat – (kitten və ya water) – zəif, arıq, cansız sısqa; at a snail’s pace = tısbağa addımı ilə – at breakneck speed – başgicəlləndirici tezlik ilə;

Müərrəd keyfiyyət: (sadə- mürəkkəb, şişirtmək, çoxaltmaq, azaltmaq və s.): child’s play – yüngül, asan iş, əhəmiyyətsiz iş – Herculean task – herkules əməyi; yulaf əməyi, make a mountain out of a molehill – milçəkdən fil düzəltmək, make little of smth- kiçiltmək, azaltmaq bir şeyi qiymətləndirməmək, gözdən salmaq.

Müxtəlif cürbəcür antonimlər:

Zənginlik, dövlət, sərvət- kasıblıq, yoxsulluq: (as) rich as Croesus – Krez kimi zəngin – (as) poor as a church mouse – kilsə siçanı kimi kasıb;

Dad duyğuları, dad hissləri (as) bitter as gall (və ya worm wood) – yovşan kimi acı, as sour as vinegar – sirkə kimi turş – as sweet as honey (və ya as a nut) – bal kimi şirin;

Səmimilik keyfiyyəti: a heart of gold – qızıl ürək – a heart of stone, stone heart, stony heart- daş ürək, daş ürəkli;

Gözəllik- çirkinlik: as pretty as a picture – şəkil kimi gözəl – as ugly as sin- çox ağır günah, bağışlanmaz günah;

İnsanın əhval-ruhiyyəsi: keep a stiff upper lip, keep one`s chin (və ya pecker) up – ruhdan düşməmək – lose heart – ruhdan düşmək;

Təcrübə - təcrübənin olmaması: old bird – təcrübəli adam, dünyagörmüş- spring chicken- təcrübəsiz cavan;

Emosional və intellektual xüsusiyyətlər; as gentle as a lamb – quzu kimi – (as) hard as nails- kobud, qaba, daşürəkli, vicdansız, rəhmsiz

Frazeoloji antonimlər leksik tərkibə qismən uyğun gələ və yaxud da uyğun gəlməyə bilərlər. Hər iki halda onların tərkibində sərbəst istifadə də antonim ola bilən komponentlər ola bilər: fair play- foul play, with a heavy heart – with a light heart; (as) gentle as a lamb- (as) hard as nails, (as) pretty as a picture – (as) ugly as sin və s.

Frazeoloji antonimlər də frazeoloji sinonimlər kimi bir üslublu və müxtəlif üslublu ola bilərlər. Bir üslublu frazeoloji antonimlər tək (bir) funksional üsluba aid olurlar və ekspressiv–emosiya xüsusiyyətlərə görə fərqlənirlər, məsələn, with a heavy heart–ağır ürəkli, ağır qəlblə – with a light heart – sakit, rahat qəlblə. Hər iki antonim ümumi ədəbi frazeoloji vahidlərdir.

Frazeoloji antonimlər antonim yuva, antonim sıra və antonim qruplar tərkibinə daxildir.

1) Antonim yuvalar tərkibinə antonim və ümumi komponentlərdən təşkil olunan frazeoloji antonimlər daxildir:

Be quick in the uptake – tez uyğunlaşmaq, nə baş verdiyini dərhal başa düşmək – be slow in the uptake- yavaş-yavaş uyğunlaşmaq, kütbeyin olmaq, nə baş verdiyini anlamamaq, come to the right shop – kimə lazımdırsa ona müraciət etmək, lazımi yerə düşmək – come to the wrong shop – düz ünvana müraciət etmək, fair play- təmiz oyun, saflıq, düzlük vicdanlılıq, vicdanlı hərəkət – foul play – düzgün olmayan oyun, yalan, namussuzluq, şərəfsizlik, əyrilik, sədaqətlilik, abırsız davranış, şərəfsiz davranış, with a bad grace – soyuq, kobud, sərt, qaba, istəməyərək – with a good grace – həvəslə, mehribanlıqla.

2) Antonimli sıra tərkibinə yalnız antonim komponentlərindən təşkil olunan, lakin ümumi xidməti olmayan frazeoloji antonimlər daxildir: (as) drunk as a lord – lap, tamamilə sərxoş – lülqənbər- (as) sober as a judge – tamamilə içki içməyən, to smb`s face- üzünə, gözünün içinə, açıq- behind smb`s back – arxasınca, gizlin, gözündən uzaq.

3) Antonim qrupun tərkibinə nə antonim komponentləri olan, nə də ümumi xidməti olmayan frazeoloji antonimlər daxildir: at a snail`s pace –

tısbəgə addımı ilə - at breakneck speed – baş sındıraraq, son dərəcə iti sürətlə, beat about (və yaxud around) the bush – məsələnin ətrafında fırlanaraq, əsl mətləbə çatmayaraq, əsil məsələdən kənarda qalaraq – come to the point – həqiqətdən danışmaq, işə keçmək.

Qatışdırılmış, qatqılı sinonim–antonim qrupların olması da mümkündür: hold one`s tongue, keep one`s mouth shut – sirr saxlamaq, dilini saxlamaq – let the cat out of the bag (və yaxud let the cat out), spill the beans- ağızından qaçırtmaq (sözü, sirri), sit on one`s hands, twiddle one`s thumbs – əlini ağdan qaraya vurmamaq, heç bir iş görməmək, sweat one`s guts out, work one`s fingers to the bone- boğazını yırtmaq.

Ədəbiyyat

1. Həsənov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1979, səh. 2-9.
2. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1963, səh. 3-5.
3. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I hissə, Bakı, 1989. səh. 220-223.
4. Mehrabov A, Abbasov A, Mahmudov M. “Təhsilin modernləşdirilməsinin aktual problemləri”. Bakı, 2013. səh. 35-42.

Sevinj Mammadova

Phraseological synonyms and antonyms

Summary

The phraseological synonyms refer to an object in fact and belong to a class. Phraseological synonyms can either be partially compatible with the lexical composition or may not be fully compatible.

The emergence of phraseological synonyms plays a major role in the formation of lexical -phraseological attraction. Under the words, the meaning of the language units or the linguistic elements is understood in terms of meaning.

Phraseological synonyms are not compatible with the lexical composition, they are considered as expressions derived from different sources.

Sometimes such phraseological synonyms are found to have synonyms, even though they have common components.

Севиндж Мамедова

Фразеологические синонимы и антонимы

Резюме

Фразеологические синонимы фактически относятся к объекту и относятся к классу. Фразеологические синонимы могут быть частично совместимы с лексической композицией или могут быть полностью несовместимы.

Появление фразеологических синонимов играет важную роль в формировании лексико-фразеологического притяжения. Под словами понимается смысл языковых единиц или лингвистических элементов в терминах значения.

Фразеологические синонимы несовместимы с лексической композицией, они рассматриваются как выражения, полученные из разных источников.

Иногда такие фразеологические синонимы обнаруживают синонимы, хотя у них есть общие компоненты.

Rəyçi: Lalə Məsimova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYNUR YUNSUROVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
yunsurova@gmail.com

TYPES OF COMMUNICATION CONTEXTS

Key words: communication, context, speech, message, speaker, historical, social, cultural

Açar sözlər: ünsiyyət, kontekst, söz, mesaj, danışan, tarixi, sosial, mədəni

Ключевые слова: общение, контекст, речь, сообщение, спикер, исторический, социальный, культурный

The communication cycle offers a model for communication. In its simplest form, the cycle consists of a sender, a message, and a recipient. Other models include the channel, which is the vehicle in which your message travels. For the purposes of speech communication, the speaker is you!

The speaker is perhaps the second most important factor in the speech communication model, second only to the message (your speech) itself.

When you think about how you craft your speech, you're actually encoding your message. This doesn't mean that your speech is laced with cryptic clues for your audience to determine the meaning and purpose, rather, it gives you a way to think about your speech in a new light. Your message's recipient, the audience, will have to decode your message. With their brainpower, experience and intellect, they need to make sense of the very message you're trying to deliver. This is why it's so valuable to understand the importance of your role as speaker, as the initiator of communication in the delivery of your message.

When you are able to successfully communicate your message, that is, when the audience can decode your message, then you have become a successful communicator.

No matter which model of communication you study, every model includes the most important element of all: the message. You can't have communication without a message. The word "message" actually comes from the Latin *mittere*, "to send." The message is fundamental to communication.

With regard to public speaking and speech communication, your speech is your message. But you may have other intentions for your speech as well: the message behind the message. Perhaps you have a singular goal, point or emotion you want your audience to feel and understand. Every single word

that you use to craft your speech then, works to achieve that singular goal, point or emotion.

As the sender, the speech writer and speech giver, you may also be getting messages back from your receivers: your audience. This is what's known as feedback, when the receiver sends a message of response *back* to the sender. In this way, messaging becomes a dynamic conversation of feedback as the sender sends his or her message to his or her audience, receives feedback from the audience, and then adjusts the message accordingly based on said feedback.

Messages can be sent both verbally and non-verbally. You can say one thing with your words, but depending on how you say it and the non-verbal cues such as posture and eye contact, you may send an entirely different message to your audience. That said, it's important to consider all aspects of your overall message, from verbal to non-verbal to the meaning and message behind the message, when crafting your speech.

When speaking to an audience in person, a speaker uses both verbal and non-verbal methods to communicate the message. The sounds that a speaker makes are interpreted as words. The sounds are transmitted through an audio (or auditory) channel as sound waves and are received by the listeners in the audience. Speakers also use their hands to make gestures, change their facial expressions, and project images or words on a screen. These cues are received by the listeners through the visual part of the channel: their sense of sight. When the speaker and the audience are in the same room at the same time, the channels of communication are synchronous, in real time.

Speakers also use communication channels that are mediated, meaning there is something between the speaker and the receivers. In some cases, the auditory and visual signal is mediated by a computer to convert what the speaker says and does into a digital signal that is transmitted to remote audiences. Computer Mediated Communication (CMC) is able to overcome physical and social limitations of other forms of communication, and therefore allow the interaction of people who are not physically sharing the same space. Computer mediated digital channels may be synchronous, when remote audiences are listening to the speech via computer conferencing or streaming audio and video at the same time the speech is being delivered. The channel might also be asynchronous, when audiences listen to the speech at some time after the speech was delivered, perhaps via a website like youtube.com or vimeo.com. The message delivered through CMC channels could be only audio, but is likely to involve both audio and video, which uses the auditory and visual senses of the humans to decode the digital signals and process the message.

Each type and instance of communication will have a specific context. Communication context will, for example, be different for a television broadcaster than for a door-to-door salesperson. A communications context can be thought of as the environment or human ecosystem, in which communication takes place. Determining the context of a particular instance of communication involves considering the cultural, historical, psychological, social and physical factors at play.

The historical context involves the expectation of the speaker and the audience in situations that happen regularly or have happened in the past. If, for example, an individual does an annual sales presentation for a particular client there will, over time, evolve certain expectations about what will happen and how things will go. That does not mean that the same thing must happen every time, but the speaker should be aware of both their own historical expectations and that of the audience.

Psychological Context

The psychological context refers to the mood and emotions of the audience, as well as the speaker to a lesser extent. How the audience is feeling will have an impact on how the speaker's messages will be received, and how they should be delivered. For example, if a speaker is making a presentation at a conference with several days of various speakers doing presentations, the psychology of the audience will be different in the morning of the first day than it will in the evening of the last day. The mood following dinner will be different than the mood right before dinner.

Cultural context is one of the most obvious factors of communication, but it is also one of the most important. Culture relates to the beliefs and values of a group. The way material is effectively presented to a group of teenage boys will be different from the way it is effectively presented to a group of elderly women. The best way to present information to a group of Wall Street stock brokers will be different than the best way to present that same information to a group of California surfers. It is always critically important that a speaker understand the cultural expectations of the audience.

Social context is a personal matter. It involves the relationship of the speaker and the audience and the expectations involved in that relationship. The way an individual communicates with his employer will be different from the way he communicates with a drinking buddy. The way a teacher makes a request to her students will be different from the way she communicates the request to her spouse.

Physical Context

There is a time and place for everything, and that is where physical context comes in. The physical context involves the actual location, the time

of day, the lighting, noise level and related factors. A speaker at a political rally might shout, pound the podium and use inflammatory language to get an audience excited. At many political rallies, this type of behavior is expected. Doing the same thing with a small group of friends around a fireplace late at night would produce a very different reaction.

Oftentimes, we identify what something *is* by identifying what it *is not*, in order to understand how we are referring to public speaking in this text, we need to understand how public speaking differs from other contexts in which communication operates. In the following section, we will describe the communication contexts, which are the environment and circumstances between the participants that are communicating. I'll use the example of Tom to explain each context. The first is intrapersonal communication. *Intrapersonal communication is communication in which there is one person.*

There is *interpersonal communication*, which is *communication between two people*. Intrapersonal and interpersonal communication look alike, but they are very different in that one is self-addresses (intra) whereas the other is between two people (inter). Many scholars recognize that communication begins with two people, which is called a *dyad*, and not with one person, which is seen as an interest to psychology and not to communication.

References

1. Oregon State University: Contexts of Communication
2. Context, Communication and Learning; Ron Burnett.
3. What's the Context; Rosie Bunnow; 2002

A.Yunsurova

ünsiyyət kontekstinin növləri

Xülasə

Ünsiyyət sadəcə bir yerdən digərinə məlumat ötürmək aktıdır.

Bu sadə bir tərifdir, baxmayaraq ki, mövzu ilə əlaqə qurmağı düşünsək, bu daha mürəkkəb olur. Müxtəlif informasiya qrupları mövcuddur və istənilən bir zamanda birdən çox rabitə baş verə bilər. Müxtəlif ünsiyyət kateqoriyaları aşağıdakılardır:

Şifahi əlaqə: üz-üzə, telefon, radio, televiziya və digər media ilə rabitə.

Qeyri-şifahi əlaqə: bədən dili, jestlər, geyim və ya davranışla rabitə.

Yazılı əlaqə: məktublar, e-poçtlar, kitablar, jurnallar, İnternet və ya digər media vasitəsi ilə rabitə.

Vizualizasiya: qrafiklər, diaqramlar, xəritələr, loqotiplər və s. Məqələdə ünsiyyət kontekstinin növləri haqqında faydalı məlumat verilmişdir.

A.Юнсурова

Типы контексты коммуникации

Резюме

Общение - это просто акт передачи информации из одного места в другое.

Хотя это простое определение, когда мы думаем о том, как мы можем общаться, тема становится намного сложнее. Существуют различные категории коммуникации, и в любой момент может произойти нечто большее.

Различные категории коммуникации включают:

Вербальная коммуникация: лицом к лицу, телефоном, радио или телевидением и другими средствами массовой информации.

Невербальная коммуникация: язык тела, жесты, как мы одеваемся или действуем - даже наш запах.

Письменное сообщение: письма, электронные письма, книги, журналы, Интернет.

Визуализации: графики и диаграммы, карты, логотипы и другие визуализации могут передавать сообщения.

Rəyçi: Gülnarə Əhmədova
fəlsəfə üzrə elmlər namizədi, dosent

GÜLAY QURBANOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
gulay.qurbanova@mail.ru

CLASSIFICATION OF WORD GROUPS

Açar sözlər: ifadə, frazeoloji birləşmə, vahid, dil, ünsiyyət, söz qrupu

Key words: expression, phraseological combination, unit, language, communication, word group

Ключевые слова: выражение, фразеологическая комбинация, единица, язык, общение, слово группа

The degree of structural and semantic cohesion of words within word-groups may vary. Some word-groups are functionally and semantically inseparable, e.g. rough diamond, cooked goose, to stew in one's own juice. Such word-groups are traditionally described as set-phrases or phraseological units. Characteristic features of phraseological units are non-motivation for idiomaticity and stability of context. They cannot be freely made up in speech but are reproduced as ready-made units. The component members in other word-groups possess greater semantic and structural independence, e.g. to cause misunderstanding, to shine brightly, linguistic phenomenon, red rose. Word-groups of this type are defined as free word-groups for free phrases. They are freely made up in speech by the speakers according to the needs of communication. Set expressions are contrasted to free phrases and semi-fixed combinations. All these different stages of restrictions imposed upon co-occurrence of words, upon the lexical filling of structural patterns which are specific for every language. The restriction may be independent of the ties existing in extra-linguistic reality between the object spoken of and be conditioned by purely linguistic factors, or have extra linguistic causes in the history of the people. In free word-combination the linguistic factors are chiefly connected with grammatical properties of words. Free word-groups of syntactically connected notional words within a sentence which by itself is not a sentence. This definition is recognized more or less universally in this country and abroad. Though other linguistics define the term word-group differently-as any group of words connected semantically and grammatically which does not make up a sentence by itself. From this point of view words-components of a word-group may belong to any part of speech, therefore such groups as the morning, the window, and Bill are also considered to be word-groups (though they comprise only one notional word and one form-word). Structurally word-groups may be approached in various ways. All word-groups may be analyzed by the

criterion of distribution into two big classes. Distribution is understood as the whole complex of contexts in which the given lexical unit can be used. If the word-group has the same linguistic distribution as one of its members, It is described as endocentric, i.e. having one central member functionally equivalent to the whole word-group. The word-groups, e.g. red flower, bravery of all kinds, are distributional identical with their central components flower and bravery: I saw a red flower - I saw a flower. I appreciate bravery of all kinds - I appreciate bravery. If the distribution of the word-group is different from either of its members, it is regarded as exocentric, i.e. as having no such central member, for instance side by side or grow smaller and others where the component words are not syntactically substitutable for the whole word-group. In endocentric word-groups the central component that has the same distribution as the whole group is clearly the dominant member or the head to which all other members of the group are subordinated. In the word-group red flower the head is the noun flower and in the word-group kind of people the head is the adjective kind. Word-groups are also classified according to their syntactic pattern into predicative and non-predicative groups. Such word-groups, e.g. John works, he went that have a syntactic structure similar to that of a sentence, are classified as predicative, and all others as non-predicative. Non-predicative word-groups may be subdivided according to the type of syntactic relation between the components into subordinative and coordinative.

Subordinative word-groups may be classified according to their head-words into nominal groups (red flower), adjectival groups (kind to people), verbal groups (to speak well), pronominal (all of them), stative (fast asleep). The head is not necessarily the component that occurs first in the word-group. In such nominal word groups as e.g. very great bravery, bravery in the struggle the noun bravery is the head whether followed or preceded by other words. The lexical meaning of the word-group may be defined as the combined lexical meaning of the component words. Thus the lexical meaning of the word-group red flower may be described denotational as the combined meaning of the words red and flower. It should be pointed out, however, that the term combined lexical meaning is not to imply that the meaning of the word-group is a mere additive result of all the lexical meaning of the component members. As a rule, the meaning of the component words is mutually dependent and the meaning of the word-group naturally predominates over the lexical meanings of its constituents. Word-groups possess not only the lexical meaning, but also the meaning conveyed by the pattern of arrangement of their constituents. Such word-groups as school grammar and grammar school are semantically different because of the difference in the pattern of arrangement of the component words. It is

assumed that the structural pattern of word-group is the carrier of a certain semantic component which does not necessarily depend on the actual lexical meaning of its members. In the example discussed above school grammar the structural meaning of the word group may be abstracted from the group and described as "quality-substance" meaning. This is the meaning expressed by the pattern of the word-group but not by either the word school or the word grammar. It follows that we have to distinguish between the structural meaning of a given type of word-group as such and the lexical meaning of its constituents.

The lexical and structural components of meaning in word-groups are interdependent and inseparable. The inseparability of these two semantic components in word-groups can be illustrated by the semantic analysis of individual word-groups in which the norms of conventional collocability of words seem to be deliberately overstepped. For instance, in the word-group all the sun long we observe a departure from the norm of lexical valency represented by such word-groups as all the day long, all the night long, all the week long, and a few others. The structural pattern of these word-groups in ordinary usage and the word-group all the sun long is identical. The generalized meaning of the pattern may be described as "a unit of time". Replacing day, night, week by another noun the sun we do not find any change in the structural meaning of the pattern. The group all the sun long functions semantically as a unit of time. The noun sun, however, included in the group continues to carry its own lexical meaning (not "a unit of time") which violates the norms of collocability in this wordgroup. It follows that the meaning of the word-group is derived from the combined lexical meanings of its constituents and is inseparable from the meaning of the pattern of their arrangement. Two basic linguistic factors which unite words into word-groups and which largely account for their combinability are lexical valency or collocability and grammatical valency. Words are known to be used in lexical context, i.e. in combination with other words.

Words traditionally collocated in speech tend to make up so called cliches or traditional word combinations. In traditional combinations words retain their full semantic independence although they are limited in their combinative power (e.g.: to wage a war, to render a service, to make friends). Words in traditional combinations are combined according to the patterns of grammatical structure of the given language. Traditional combinations fall into structural types as: 1.V+N combinations. E.G.: deal a blow, bear a grudge, take a fancy etc 2.V+ preposition +N: fall into disgrace, go into details, go into particular, take into account, come into being etc. 3. V + Adj.: work hard, rain heavily etc. 4. V + Adj.: set free, make sure, put right etc. 5. Adj. + N.: maiden voyage, ready money, dead silence, feline

eyes, aquiline nose, auspicious circumstances etc. 6. N + V: time passes / flies / elapses, options differ, tastes vary etc. 7. N + preposition + N: breach of promise, flow of words, flash of hope, flood of tears. Grammatical combinability also tells upon the freedom of bringing words together.

The aptness of a word to appear in specific grammatical (syntactic) structures is termed grammatical valency. The grammatical valency of words may be different. The range of it is delimited by the part of speech the word belongs to. This statement, though, does not entitle to say that grammatical valency of words belonging to the same part of speech is identical. E.g.: the two synonyms clever and intelligent are said to possess different grammatical valency as the word clever can fit the syntactic pattern of Adj. + preposition at + N clever at physics, clever at social sciences, whereas the word intelligent can never be found in exactly the same syntactic pattern. Unlike frequent departures from the norms of lexical valency, departures from the grammatical valency norms are not admissible unless a speaker purposefully wants to make the word group unintelligible to native speakers.

Word-groups may be also analyzed from the point of view of their motivation. Word groups may be described as lexically motivated if the combined lexical meaning of the group is deducible from the meaning of its components.

Ədəbiyyat

1. Ginzburg R.S. A course in modern English lexicology. Moscow 1979.
2. Akhmanva O. Lexicology. MGU. 1972.
3. Orembovskaya, Gvarjaladze. English lexicology.

G.Qurbanova

Söz qruplarının klassifikasiyası

Xülasə

Frazeoloji birləşmələr sərbəst ifadələr və mürəkkəb sözlər arasında aralıq mövqə tutur. Bir tərəfdən, onlar söz birləşmələrindən və ayrılmaz birləşmələrdən ibarətdir. Digər tərəfdən, onların sözlər kimi ayrılmaz və semantik rolu var.

Sərbəst birləşmələr və frazeoloji birləşmələr arasındakı sərhədlər həmişə aydın qeyd olunmur.

Frazeoloji birləşmələr, ilk növbədə bütün semantik bütövlüyü və hissələrinin formal müstəqilliyi arasında mövcud ziddiyyəti ilə səciyyələnir.

Amma bu müstəqillik formal olaraq mümkündür, çünki müstəqilliyini itirmək baxımından frazeoloji birləşmələrin elementlərini tam dəyəri olan və tam standart təbiəti olan söz kimi qəbul etmək olmaz.

Г.Курбанова

Классификация словых групп

Резюме

Фразеологические единицы занимают промежуточное положение между свободными словосочетаниями и сложных слов. С одной стороны, они являются комбинациями слов и отсутствие внешнего неотделимость. С другой стороны, они являются неотъемлемой и семантически действовать как словами.

Границы между свободными сочетаниями слов и фразеологических единиц не всегда четко обозначена.

Фразеологические единицы, прежде всего, характеризуется противоречием, которое существует между семантической целостности целом и формальной независимости его частей.

Но эта независимость формально, потому что, в связи с потерей своей смысловой независимости, элемент фразеологизма, не может рассматриваться как слово полной стоимости, полной стандартной природы.

Rəyçi:

Lalə Məsimova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ZAMİRƏ ƏFƏNDİYEVƏ
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
mirzoeva.bk@mail.ru

FORMATION OF LEXICAL SKILLS OF STUDENTS IN TEACHING ENGLISH

Key words: cognitive improvement, social, intellectual power, semantical memory, cognitive activity

Açar sözlər: təfəkkürü inkişaf, sosial, intellektual güc, semantik yaddaş, təfəkkürü fəaliyyət

Ключевые слова: когнитивное развитие, социальное, интеллектуальные усилия, речемыслительные задачи, семантическая память, познавательная деятельность

In English classes, serious attention is paid to objective actions with lexical material. Practical actions with vocabulary are closely related to the intellectual, which form the basis of all cognitive, social and speech development of the student. The successful formation of lexical skills of different types is provided by a strong connection between practical and mental actions with the word. The existence of such a connection is dictated by the following reasons: 1. Lexical skills require a sufficiently high level of awareness; 2. lexical rules apply, unfortunately, only to a small group of words; 3. Rational memorization of a large number of words, often not subject to grouping, requires the student to address a large number of intellectual, volitional and emotional efforts.

In the psychological literature, the importance of the information approach to the development of personality is noted. This approach provides for the development of a student's system of skills in acquiring information. The skills of acquiring information, including lexical information, are among the intellectual skills. With respect to the mastery of vocabulary are important: a) acquisition skills and b) skills in the use of lexical information. Two types of skills provide a functional focus of the information received. When performing educational activities with information, it then goes on to the lexical knowledge level.

Lexical information and skills that ensure its functioning represent systemic education. The structure of such a system includes actions related to:

- a) the discovery of lexical information;
- b) its recording in the student's register;
- c) fixing attention on important features (signs) of vocabulary;

- d) concentrating on essential information;
- e) the formation of the image of a “cognitive map”;
- e) coding of the lexical information;
- g) translation of the received information into the system of semantic memory of the student and its enlargement;
- h) circulation of information about words in memory structures (the intersection of lexical information from short-term to long-term memory and vice versa);
- i) inclusion of lexical information in complex organizational structures;
- k) structuring of lexical information, creation of rational forms and ways of storage in the student’s mind.

The first group of intellectual skills provides the acquisition and organization of lexical information for the purpose of its storage. Based on the information received, the skills of its organization and functioning, the student’s information (cognitive) base is created.

The second group of skills is focused on the use of received and organized lexical information in speech activity in the studied language. The skills of the second group represent an independent system. It includes: a) the skills of actualization of lexical information; b) the skills of translating lexical information from the mental lexicon into short-term memory; c) the skills of retaining the actualized lexical information in the form of a “scheme” (“image”) with a view to its use in the generation and perception of speech; d) skills of information deployment; e) skills of using lexical information in the current speech situation, that is, to solve a specific communicative task; e) skills to assess the correctness of the choice of vocabulary; h) the skills of presenting lexical information in the forms of language.

The close interaction of lexical skills with intellectuals has a serious impact on two processes: a) mastering the system of the language being studied (lexical) and b) learning to speak in a foreign language. Let us dwell briefly on the characteristics of lexical skills included in various types of speech activity as their component and most conscious components.

The lexical skill of speaking is “a synthesized action on the choice of a lexical unit adequate to the intention and its correct combination with others, performed in skill parameters, providing a situational use of this lexical unit and serving as one of the conditions for performing speech activity. Lexical units as a component of listening represent “a dynamic system based on the interaction of the psychological mechanisms of the hearer with an external speech signal equal to the lexical unit, and the internal image-standard stored in the long-term memory”.

Lexical reading skills allow the student to “perform a synthesized action on the perception, recognition and understanding of lexical units in the text.”

According to V.A. Buchbinder, lexical speaking skills, are “synthetically-combined character”, and the lexical skills of receptive types of speech activity have an “analytic-synthetic character”. Lexical skills can be divided into two groups: productive and receptive.

Inner ways to implement productive and receptive lexical actions should be considered lexical automatisms, characterized by the presence of a large number of consciousness elements in them.

The level of the formation of lexical skills becomes higher and stronger, if the process of their formation and functioning is supported by the cognitive actions of the student himself. The interaction of lexical and intellectual skills among themselves, their addition to each other, contributes to the increase in the qualitative and quantitative characteristics of speech in English as a whole. Elements of consciousness and the quality of the functioning of lexical skills are increased by several orders. Ultimately, it provides:

- a) a meaningful construction of one’s own expression in monological or dialogical form;
- b) quick identification of the studied lexical units with sound and visual perception;
- c) the correct and prompt solution of the assigned speech-solving tasks;
- d) adequate expression of one’s own thought by lexical means available;
- e) adequate perception and understanding of information in visual and sound sources (texts).

The initial level of knowledge of the English word is provided by a sparingly low cost of the intellectual efforts of the trainees. The amount of the student's intellectual expenses is provided;

- a) recognition of the image of words in different modalities;
- b) comparison of the developed images with the standards stored in the student's long-term memory;
- c) distinguishing between similar images of words;
- d) the differentiation of perceived images of words according to previously identified signs (visual or audible).

The next intellectual action is to memorize the word as a unit of vocabulary. In accordance with the requirements of the cognitive approach, memorization must always be conscious. R.P.Milrud points out that “mechanical, arbitrary and immediate memorization is not enough for

successful cognitive activity”. Effective is considered logical, involuntary and mediated memorization. So for solving the problems of effective memorization of words, the Methodists offer a special system of graphic organizers. They include:

1. an association;
2. the cluster model;
- 3) the matrix;
- 4) the diagram;
- 5) the model of the tree;
- 6) model of the ideological grid;
7. model of the semantic map.

Awareness is the main indicator in the memorization of words. Of great importance here is all kinds of semantic reference points, relying on them, the student produces memorization.

References

1. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. М. Русский язык, 1989.
2. Рахман С.Е. Система работы по формированию лексических навыков чтения: дис. канд. наук. -Липецк, 1984.
3. Симонов В.П., Образовательный минимум: измерение, достоверность, надежность. Педагогика. -1994.

Z.Əfəndiyeva

İngilis dilinin tədrisində tələbələrdə leksik vərdişlərin formalaşdırılması

Xülasə

Lüğətin istifadəsi ilə praktik fəaliyyət tələbələrdə koqnitiv, sosial və nitq inkişafının əsasını təşkil edən intellektual fəaliyyətlə sıx əlaqədədir. Müxtəlif növ leksik bacarıqların uğurlu formalaşması söz- onun praktik və əqli fəaliyyəti tərəfindən təmin olunur.

İngilis dili dərslərində leksik materiallarla obyektiv hərəkətlərə ciddi diqqət yetirilir. Sözlük ilə praktik tədbirlər şagirdin bütün bilişsel, sosial və sözügedən inkişafının əsasını təşkil edən intellektual ilə sıx bağlıdır. Müxtəlif tipli leksik bacarıqların müvəffəqiyyətlə formalaşması sözlə praktiki və zehni hərəkətlər arasında güclü bir əlaqə ilə təmin edilir. Belə bir əlaqənin mövcudluğu aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir: 1. Leksik bacarıqların kifayət qədər yüksək səviyyədə olması; 2. təəssüf ki, yalnız kiçik bir söz

qrupuna tətbiq olunan leksik qaydalar; Tez-tez qruplaşdırılmayan çox sayda sözlərin riyazi yaddaşı tələbələrə çox sayda intellektual, voliyant və emosional səy göstərməsini tələb edir.

З.Эфендиева

**Формирование лексических навыков у студентов при обучении
английскому языку**

Резюме

На занятиях английского языка серьезное внимание уделяется предметным действиям с лексическим материалом. Практические действия с лексикой тесно связаны с интеллектуальными, которые составляют базу всего когнитивного, социального и речевого развития студента. Успешное формирование лексических навыков разных видов обеспечивается прочной связью между практическими и умственными действиями со словом. Существование такой связи диктуется следующими причинами: 1. лексические навыки требуют достаточно высокого уровня осознанности; 2. лексические правила распространяются, к сожалению, лишь на небольшую группу слов; 3. рациональное запоминание большого количества слов, часто не подлежащих группировке, требует от студента обращения к большому числу интеллектуальных, волевых и эмоциональных усилий.

Rəyçi: Rəna Şamiyeva
filologiya elmləri namizədi, dosent

TAMARA ƏLİZADƏ
tamara.alizadə.64@mail.ru
Azərbaycan Tibb Universitetinin

PROFESSOR BÜLBÜLÜN FƏALİYYƏTİNDƏ DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATLA BAĞLI NÜANSLAR

Açar sözlər: Bülbül, dilçilik, ədəbiyyat, folklor

Key words: Bulbul, linguistics, literature, folklore

Ключевые слова: Бюльбюль, лингвистика, литература, фольклор

Azərbaycanın XX əsrdə yaşayıb-yaratmış, həm sənət tarixində, həm də elm sahəsində dərin izlər qoymuş dahilərindən biri Bülbül – Məşədi Rza oğlu Məmmədovdur. Hələ professor adına çox seyrək rastlanılan XX əsrdə şuşalı azyaşlı bir oğlanın bu ünvanı alana qədər keçdiyi yaradıcılıq yolu çətin və şərəflidir. Bu yolda aldığı hər adın uğuru bir şəxsiyyətin ölkəsinə deyil, dünyaya və bütün bəşəriyyətə bəxş etdiyi uğurdur. Bülbül Azərbaycan professional vokal sənətinin banisi, SSRİ Xalq artisti, Stalin mükafatı laureatı, ictimai xadim, professor adlarını almaq üçün bütün ömrünü həsr etmişdir. Adı Avropa və Asiyanın xəritəsini dolaşmış, özü isə xaricdə qalıb yaratmağı deyil, öz ölkəsində millərini dar, milli çərçivədən azad etmək amalına xidmət etmişdir.

Bülbül geniş diapazonlu tenor səsə malik vokalçı, xanəndə, musiqişünas alim, dövlət xadimi kimi tanınır. O, müsəlman şərqindən İtaliyaya vokal təhsili almaq üçün gedən ilk azərbaycanlı olmuşdur. Bülbülə, onun hüdudsuz yaradıcılığına həm yaşadığı dövrdə, həm də vəfatından sonra xalq və dövlət tərəfindən yüksək qiymət verilmişdir. Dahi vokalçının 90 illik, 100 illik, 110 illik yubileyləri və bu il 120 illik yubileyi dövlət tərəfindən təntənəli surətdə qeyd edilmişdir. 1997-ci ildəndir Bülbül sənətinin əbədiləşdirilməsi, yeni-yeni istedadların aşkarlanması üçün Vokalçıların Bülbül adına Beynəlxalq Müsabiqəsinin keçirilməsi ənənəsinə başlanılmışdır. Ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən Bülbülə və onun yaradıcılığına göstərilən bu diqqət, təməli qoyulan ənənə bu gün də davam etdirilir. Heydər Əliyev bütün çıxışlarında Bülbülü Azərbaycan professional vokal sənətinin banisi adlandırmışdır: “Bülbül özünün bütün parlaq, ilhamlı yaradıcılığı ilə gözəl həyatı, zəngin bədii irsi ilə ümumxalq məhəbbəti və hörməti qazanmışdır”. (1; 36)

Bülbül Azərbaycan dəyərlərini hər zaman uca tutmuşdur. Öz xalqının mədəniyyətinə yaxından bələd olmayan və bu mədəniyyətə hörmətlə yanaşa bilməyən bir sənətkarın başqa xalqların mədəniyyətini obyektiv şəkildə qiymətləndirməsi imkansızdır.

Bülbül haqqında araşdırma apararkən onun fəaliyyət diapazonunun olduqca geniş olduğunun şahidi olur. Bülbülün elmi məqalələrində onun dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq elmlərinə dair yüksək biliyinin təcəssümünü görürük.

İlk Azərbaycan tarixi romanının banisi, baş rolları Bülbülün ifa edərək ölümsüzləşdirdiyi “Koroğlu” və “Nizami” operalarının librettolarının müəllifi Məmməd Səid Ordubadi Bülbülə bağışladığı kitabında onun haqqında bu sözləri yazmışdır: “Xalqımızın musiqi və incəsənət irsini bizə elmi surətdə tanıtdıran sənətkar Bülbülə müəllifdən yadigar”. (6; 109)

Bülbülün elmi yaradıcılığı fitri hadisə olub, onun şəxsi istedad və qabiliyyətlərindən irəli gəlirdi. O, hələ Azərbaycan Konservatoriyasında təhsil aldığı illərdən başlayaraq, elmi yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Bu illərdə Azərbaycan el havaları ilə Avropa musiqisi arasında olan fərqlər barəsində düşünməsi onun elmi yaradıcılığının ilk ciddi simptomları hesab oluna bilər. O, Şərqi el havaları və Avropa el havalarının arasında olan fərqləri elə İtaliyada təhsil aldığı illərdə kəşf etməyə başlayır və bu, maestroya öz vokal sənətini geniş melodik üfüqlərə havalandırmağa imkan verdiyi kimi, sənətkarın musiqişünaslıq görüşlərinə də təsir edərək, alim-professor kimi yetişməsinə intellektual təkan vermişdir.

Bülbülü bir alim kimi Azərbaycan və italyan dillərinin melodik imkanları məsələsi çox düşündürmüşdür. Doğrudan da, dinləyicinin italyan dilini bilib-bilməməsindən asılı olmayaraq, bu dildə oxunan mahnılar ona xoş gəlir. Burada musiqi ilə bərabər, mahnının oxunduğu dilin fonetik-melodik imkanlarının xüsusi rolu var. Öz ana dilini italyan dilinin melodikası ilə müqayisə edən Bülbül dilimizin heyvətəmiz fonetik-melodik imkanlara malik olduğu qənaətinə gəlir. O, bu məsələdə el havalarının mətninə və Füzuli dilinin poetik möcüzəsinə əsaslanırdı. Azərbaycan mahnılarının poetik mətnlərində hətta “dilucu fonemlərin” olduğunu sübut kimi ortaya qoyan professor bunu nəğmə sənətində, səs quruluşu sahəsində fenomenal hadisə hesab edərək, Azərbaycan dilinin daha melodik struktura malik olduğunu təsdiq edir. Bülbülün gəldiyi bu qənaət qeyri-Azərbaycan dilli müəlliflərin dilimizlə bağlı təsbitlərində də öz ifadəsini tapmışdır. Azərbaycan dilinin melodik poetikaya malik olması ümumi etiraf olunmuş linqvopoetik hadisədir. Dilimizin fonetik-morfoloji sistemində mövcud olan ahəng qanunu (eynicinsli səslərin düzlərək ahəng yaratması) dilimizi adi danışmaq şəraitində belə musiqi hadisəsinə çevirir. Sənətkarın Füzuliyə olan heyvətəmiz münasibətinin qaynağında həm də dil faktoru dayanır.

Bülbülün arxivində olan bir əlyazmada o, ifaçılıq məktəbini dəyişdiyini üçün səsinə itirməyə başladığını qeyd edir, lakin bu, elmi tədqiqat işlərinin canlanmasına ikiqat səbəb olmuşdur və ona görə də İtaliyada təhsil aldığı illərdə repertuarına Azərbaycan dilində olan mahnılar daxil etmişdir. Bu,

həm Bülbülün, həm də müəllimi Rafaele Qraninin bəyəndiyi “Arşın mal alan”dan “Nalədəndir ney kimi” və “Bülbülü-zarəm dili rüxsar əlindən, cida” romanslarıdır. Bu romansların xalq havaları üstündə yazılması da Bülbül üçün mühüm rol oynamışdır. Müəllimi tərəfindən çox bəyənilən bu ifalar hətta müəllimlə tələbə arasında elmi mübahisəyə də səbəb olmuşdur. Mövzu belədir ki, Azərbaycan dilimi, yoxsa italyan dilimi ifaçılıq sənəti üçün üstündür. Bülbül bu məqamda belə arqument gətirmişdir: “O vaxt mənim əlimdə olan sübut el havalarımızın mətni və Füzulinin dili idi.

Süsən sünbül bitirmişəm,
Mən yarımı itirmişəm.
Ömrü başa yetirmişəm,
Aman Gülgəz, yarım hanı, gülüm hanı?

Siz burada dilucu fonemlərə rast gələcəksiniz. Xirtdəkdə, boğazda, gənizikdə və burun içində özünə yer tapan heç bir səs eşitməyəcəksiniz. Bu hal nəğmə sənətində, səs quruluşu sahəsində bir hadisə kimi nəzərə çarpmağa başladı”. (2)

Füzulini mükəmməl söz ustası, lirik, həm də görkəmli filosof-müəllim, böyük erudisiya sahibi hesab edən, onun poeziyasını “ölümsüz əbədi poeziya” adlandıran Bülbül bu məsələdə əsasən Füzulinin dil möcüzəsinə söykənirdi. Bülbül həm bir səs ustası – vokalçı, həm də bir alim kimi Füzulini dərk edir, anlayır və poeziyasının heyrətamiz mənə dərinliyi və melodikasından vəcdə gəlirdi. Füzuli dilində Azərbaycan dilinin poetik-melodik imkanları Şərq poeziyasının aparıcı dilləri olan ərəb və fars melodikası ilə heyrətamiz şəkildə sintez edilmişdir. Füzuli bu sintezdən heç vaxt qaça bilməzdi. Şərqdə əruz vəzninin aparıcı poetik qəlibə çevrilməsi, əruzun yarandığı, bağrından qopduğu ərəb dilinin Qurani-Kərimin dili kimi müqəddəs status alması və bununla da əruzun Şərq ədəbiyyatının əsas və aparıcı poetik qəlibinə çevrilməsi Füzulini öz ana dili üzərində epoxal qəhrəmanlığa bərabər hünər göstərməyə – əruzunu Azərbaycan türkcəsində unikal dərəcədə gözəl səsləndirməyə sövq etmişdir. Füzuli bu tarixi-poetik missiyanın öhdəsindən gəlməklə türk dilini ərəb və fars dili ilə yanaşı, Şərqlin əsas poeziya-ədəbiyyat dilinə çevirməyi bacarmışdır. Bülbül Füzuli babasının qoyub getdiyi bu dil xəzinəsinin daşıyıcılarından biri kimi, Azərbaycan dilinin poetik özünəməxsusluğunu dərindən anlayır, istər öz sənəti, istərəsə də elmi və publisistik yaradıcılığı ilə bunu daim təsbit etməyə çalışırdı. Bülbülün Füzuliyə həsr etdiyi “Sehrlı sözün gücü” və dahi Nizaminin 800 illiyi ərəfəsində yazdığı “Nizami obrazı Sovet balet səhnəsində” məqalələri bizdə bu barədə müəyyən qənaətlər formalaşdırır. (5; 148)

Bülbülün elmi yaradıcılığında aprobasiya olunan “İfaçı hansı dildə oxuyursa, o dili bilməli və başa düşməlidir” tezişi onun ifaçılıq sənətində dil faktoruna nə qədər dərinədə önəm verdiyini göstərməklə bərabər, elmi

düşüncəsində dilin poetikası ilə bağlı konseptlərin üzərinə işıq salır. Tədqiqatlarından birinin “Azərbaycan dilinin fonoloji sisteminin qurulması haqqında” adlanması bizə hətta “Bülbülün vokalçı olmayacağına, hökmən musiqişünas olacağı” qənaətini də ehtimal etməyə imkan verir.

1932-ci ildə Bülbülün təşəbbüsü ilə milli folklorun toplanılması, tədqiqi və yazıya alınması ilə məşğul olan, Azərbaycanın mədəni həyatında mühüm hadisə olan Elmi-tədqiqat Musiqi Kabineti (ETMK) yaradılmışdır. Zaqafqaziyada yaradılan bu səpkili ilk kabinet olan ETMK gənc musiqişünaslar, bəstəkarlar və araşdırmaçılar üçün əvəzsiz təcrübə olmuşdur.

ETMK aşıq yaradıcılığı nümunələrini də toplayır, Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına ekspedisiyalar təşkil edir, Fətulla Allahverdiyev, Qurban Sadiqov, Mirzə Bayramov, Əsəd kimi aşıqların ifasında el havalarını yazıya alırdı. Kabinet 25 aşığın müşavirəsini çağıraraq, ekspedisiyalar və fonoyazılışlar nəticəsində 250 çap vərəqi həcmində dastan və xalq nağılları, aşıq musiqi yaradıcılığını yazıya almışdır (4).

Kabinetin fəaliyyətində Bülbülün gördüyü digər mühüm iş “Azərbaycan dilinin fonetikasi” adlı sərbəst əsərin ərsəyə gəlməsinə təşəbbüs olmuşdur. O, Səməd Vurğuna yazdığı məktubda (Burada Bülbülün fikir mübadiləsi və şairin münasibətini öyrənmək üçün işi Səməd Vurğuna göndərdiyi anlaşılır) ETMK tərəfindən Dəmirçizadə və Qrişqorna bu əsəri yazmaları haqqında tapşırıq verildiyini qeyd edir. (5; 120)

Bülbülün Zaqafqaziyada ilk dəfə olaraq yaratdığı Musiqi Elmi-tədqiqat Kabineti Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin, folklorşünaslıq elminin inkişafında heç nə ilə müqayisə olunmayacaq dərəcədə nəhəng rol oynadı. Azərbaycan xalq mahnılarının, nəğmələrin, mərasim musiqisinin əsas kütləsi bilavasitə yerlərdə xalq ifaçılarından yazıya alınaraq notlaşdırıldı.

Bülbülün elmin bir sıra aktual mövzularını işıqlandıran məqalə və məruzələri dəyərli əhəmiyyətini bu gün də itirməmişdir. Onun “Səsin diafraqma üsulu ilə verilməsinin Azərbaycan Xalq mahnısına tətbiqi”, “Səşşünaslıq üçün Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətləri”, “Aşıq musiqi yaradıcılığının tədqiqi”, “XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan musiqi incəsənəti və aşıq yaradıcılığının tarixinə dair”, “Azərbaycan oxuma məktəbinin xüsusiyyətləri və ifaçılıq mədəniyyətinə dair” məqalə və məruzələri təkcə musiqişünaslıq üçün deyil, dilçilik, folklorşünaslıq elmləri üçün də yeni bir tapıntıdır. (3; 120)

“Bülbülün yaradıcılığında dilçilik və ədəbiyyatla bağlı nüanslar” mövzusunun hüdudları yazılan və deyilənlərdən daha genişdir. Bu gün onun şəxsi arxivində saxlanılan 9000-ə yaxın sənəd və materiallar buna əyani sübutdur.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Adilxan. Heydər Əliyev və muzeylərimiz. Bakı, “Şur nəşriyyatı”, 1999. 90 səh.
2. Bülbülün Memorial Muzeyinin arxivi: DK1-2918
3. Həsənova L. Bülbülün Azərbaycan musiqi folklorunun toplanmasındakı fəaliyyəti. Dədə Qorqud, III (48), Bakı 2013. Səh 116-123.
4. Məmmədova.A. Bizim Bülbül-dünyanın Bülbülü. Bakı. Nağıl evi. 2011. 588 səh.

Rus dilində:

5. Мамедова А. Маэстро Бюль-Бюль Докладные, выступления, письма 1931-1961. 267 стр.
6. Мамедова А. Бюль-Бюль вокалист мирового класса. Баку, «Хатун плюс» 2010. 391 стр.

Т.Ализаде

**Лингвистические и литературные нюансы в деятельности
профессора Бюльбюля**

Резюме

Основатель профессионального вокального искусства Азербайджана Бюльбюль известен как вокалист, ханенде, музыковед, общественный деятель с широким спектром тенорного голоса. Он был первым азербайджанцем, который отправился на вокальное образование в Италии с восточного склона острова. Бюльбюль, его безграничное творчество, был высоко оценен людьми и государством как во время его жизни, так и после его смерти. Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев подписал распоряжение о проведении 120-летия Бюльбюля 11 мая 2017 года. Как продолжение этого внимания и заботы, главная цель всестороннего изучения всех аспектов творчества профессора Бюльбюля. В статье также исследуются музыкальные исследования Бюльбюля, а также лингвистический и литературный подход как ценный ученый, государственный деятель и службы для развития этих наук. Великая вокальная работа вокалиста, наряду с его необычным талантом, подчеркивает глубокие знания, более широкую эрудицию и мировоззрение. В период, когда динамика развития музыкальной культуры советского периода в советский период контролировалась из центра - из Москвы интеллектуалы Бюльбула были не только талантливой музыкой, но и способны справляться со сложными,

опасными и репрессивными ситуациями эпохи. Он также является членом Верховного Совета, который также участвует в законодательной работе и стремится сохранить и защитить национальные ценности азербайджанского народа, используя эту политическую репутацию. В статье рассматривается широкий спектр мероприятий по сбору народного музыкального фольклора с инициативой и руководством Бюльбюля, впервые в Азербайджане, чтение ашугского конгресса и научные результаты этих съездов и научных статей, которые являются результатом многолетних исследований.

T. Alizada

The nuances related to linguistics and literature in the activity of Professor Bulbul

Summary

The founder of Azerbaijan professional vocal art Bulbul is known as vocalist with wide range tenor sound, khanande, musician scientist, and statesman. He was the first azerbaijanian who went to Italy to study. Our nation and state high evaluated Bulbul and his creativity not only in his lifehood, but also after his death. The Prezident of Azerbaijan Republic Ilham Aliyev signed an order in 11 may 2017 which related to celebrate Bulbul's 120 anniversary. In according to this attention and care the main purpose is to explore and learn every areas of Bulbul's creativity.

In the article it is researched Bulbul's contribution not only to music education, but also to progress of sciences as linguistics and literature as a valuable scientist and a statesman. It is stressed that the scientific activity of genius vocalist is related with his unusual talent, deep knowledge, wide education, and worldview. During Soviet times the period demanded from intellectuals like Bulbul not only music talent, but also abilities to head off with the dangerous and repressive circumstances which Azerbaijan music culture's every dynamics of development was controlling from Moscow. He was taking part in the legislative works as the supreme Soviet legislator and trying to protect national values of Azerbaijan nation using this political authority. In the article it is mentioned great activity under leadership and initiative of Bulbul to collect national music folklore, calling the Ashugs congress for the first time in Azerbaijan, and the scientific results of the congress, scientific articles which are the results of long term research.

Rəyçi: Məfkurə Hüseynova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÖZƏL QASIMOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
qasimova@mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SOMATOM KOMPONENTLİ OMONİM VƏ ÇOXMƏNALI FRAZEOLOGİZMLƏR

Açar sözlər: somatik frazeologizm, çoxmənalılıq, omonimlik, məcazlıq, bədən üzvlərinin adları.

Key words: somatic phraseology, poly-semantics, homonymy, metaphor, names of body parts.

Ключевые слова: соматическая фразеология, поли-семантизм, омонимия, метафора, названия частей тела.

Frazeoloji birləşmələr tərəflərinə, komponentlərinə ayrılı bilməyən söz birləşmələridir. Frazeoloji birləşməni əmələ gətirən sözlərin ya hamısı, ya da bəziləri öz mənasını zaman keçdikcə itirir və yaranmış birləşmə bütövlükdə bir leksik vahidi ifadə edir. Azərbaycan dilində, xüsusən məişət üslubunda və bədii üslubda frazeoloji birləşmələrdən aktiv formada istifadə olunur. Bunların içində bədən üzvləri ilə bağlı frazeoloji birləşmələr kəmiyyət baxımdan üstünlük təşkil edir. Ümumiyyətlə, frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsi müxtəlif mərhələlərlə bağlıdır. Bu mərhələlər uzun bir inkişaf dövrünü əhatə edə bilər. Bir sıra frazeoloji vahidlər isə belə bir uzun müddətli mərhələlərdən keçmədən nitqdə birbaşa yaranır, yalnız bir qədər sonra ümumişlək dil vahidinə çevrilir. Lakin heç də bütün frazeoloji vahidlər qısa vaxt ərzində yarana bilmir.

Müasir Azərbaycan dilində çoxmənalı və omonim frazeologizmlərin sayı çox olmasa da müəyyən qədər vardır. Dildə bu tip frazeologizmlərin sayı az olduğundan onların ayrı şəkildə tədqiqata cəlb olunması da həmişə diqqətdən kənar qalmışdır. “Frazeoloji birləşmələrin yaranmasında məcazi məna əsas rol oynasa da, frazeologizmlərin hamısı çoxmənalı ola bilmir. Dildə frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığı paralel məcazlaşma nəticəsində yaranır. Frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığı, əsasən leksik vahidlərin çoxmənalılığı ilə əlaqələndirilir. Yəni frazeoloji birləşmədə və ya bir komponentdə bir sıra mənalının toplanması nəticəsində çoxmənalılıq yaranır, ya da bütövlükdə birləşmənin özünün bir neçə mənada anlaşılması nəzərdə tutulur. Frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığı da onların nitq prosesində, başqa sözlərlə əlaqəsi şəraitində müəyyənləşir. İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin iki mənada işlənməsinə daha çox rast gəlinir. Üç və dörd mənalı frazeoloji birləşmələr isə nisbətən azdır. E. Behbudova frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığının ingilis dilində bir sıra xüsusiyyətlərini

göstərmişdir. Bu xüsusiyyətlərdən bəziləri Azərbaycan dilindəki çoxmənalı frazeologizmlər üçün də yararlı sayılır. Məsələn, E. Behbudovanın ingilis dilində çoxmənalılığın yaranma yollarından biri kimi göstərdiyi “...birləşmənin sonradan kəsb etdiyi mənə çalarlığından biri öz inkişafı nəticəsində əmələ gəldiyi həqiqi mənadan uzaqlaşaraq, müstəqim mənə ifadə edən yeni bir mənaya çevrilə bilər” (1, 8) fikri müasir Azərbaycan dilindəki çoxmənalı frazeologizmlər üçün keçərlidir.

Çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin məcaziliyi müasir Azərbaycan dilində idiomların, ibarələrin, hikmətli sözlərin, atalar sözü və zərbi məsəllərin əmələ gəlməsi üçün zəmin yaradır (1,9). Bizim fikrimizcə, leksik vahidlərdə olduğu kimi, frazeoloji birləşmələrdə də ilk növbədə çoxmənalılıq yaranır. Sonra omonimliyə keçid baş verir. Müasir Azərbaycan dilində frazeoloji vahidlərin omonimləşmə sxemini belə göstərə bilərik:

Frazeoloji birləşmə
Frazeoloji birləşmənin çoxmənalılığı
Frazeoloji birləşmənin omonimliyi

Frazeoloji vahidlərdə omonimliyin yaranması artıq məcazlaşmanın son həddidir.

Sözlərin leksik-semantik mənasının rolu ilə müəyyənləşən frazeoloji vahidlərin arasında təxminən belə bir bölgü apara bilərik:

- 1) Xalqın məişət və həyat tərzini əks etdirənlər.
- 2) İnsanın bədən üzvlərini bildirən sözlərdən yaranan və insan dünyasının ali hiss və duyğularını ifadə edənlər.
- 3) Dini əqidə və mənsubiyyəti əks etdirən frazeoloji vahidlər.
- 4) Hiss və duyğuları, insani münasibətləri əks etdirən frazeoloji vahidlər.
- 5) Müraciət xarakterli frazeoloji vahidlər.

Biz müasir Azərbaycan dilindəki çoxmənalı və omonim frazeologizmləri araşdırarkən belə bir faktın şahidi olduq ki, bu tip frazeologizmlərin böyük əksəriyyətinin komponentlərini somotomlar-insanın bədən üzvlərinin adları təşkil edir. Ümumiyyətlə, somatik frazeologizmlər nəinki, Azərbaycan dilində, bütün dünya dillərində çoxluq təşkil edir. Hər bir dilin lüğət tərkibində frazeologizmlər çox önəmli yer tutur. Bu dil vahidlərini önəmli edən cəhət frazeologizmlərin hər birinin birbaşa xalqın adət-ənənələri, dünyagörüşü, həyata baxışı ilə bağlıdır. Məhz bu baxımdan frazeologizmlər müxtəlif tematik qruplara bölünürlər. Bu tematik qruplar içərisində somatik frazeologizmlər sayına görə ən çox olanıdır. Somatik frazeologizmlər somotomlar vasitəsilə yaranır. Somotomlar insanın bədən üzvlərinin adını bildirən terminlərdir. Qədim yunanlar bədənin “ölümə məhkum hissəsini” “soma” adlandırırdı. Termino-

loji mənası “bədənə aid olan” - “somatik” sözü də buradan götürülmüşdür. Müasir anlayışlar və terminlərin qısa lüğəti somatizm sözünü bədənlə (psixika istisna olaraq) bağlı olan insan orqanizminin hadisə və sistemlərinin mənasını ifadə etmək üçün müəyyənləşdirmişdir. Somatizmlər *baş, üz, ürək, burun, qulaq, boğaz, ağız dil* və s.dir(2,26). Müasir Azərbaycan dilində somotomlar-insanın bədən üzvlərinin adı ilə bağlı frazeologizmlər aktiv halda işlənir. Bu tip frazeologizmlər arasında olduqca çox paralelliklər olduğu kimi, fərqli cəhətlər də mövcuddur. Dilin ən kiçik vahidi olan söz kimi frazeoloji vahidlər də insanın fəaliyyəti, onun daxili aləmi və psixoloji durumu ilə bağlı hadisələri əks etdirir. Təsadüfi deyildir ki, frazeoloji vahidlərin varlığını şərtləndirən komponentlər əsasən insana daha yaxın, daha doğma və daha çox geniş yayılmış sözlərdən ibarət olur.

Somatizmlər dilin qədim leksik qatını təşkil edir, sadə sözlərdən ibarət olur, çoxmənalı olur. Bu xüsusiyyətlər frazeoloji birləşmələrin əmələ gəlməsində də somatizmlərin əsas xüsusiyyətləri kimi qalır. Somatik frazeologizmlərlə əlaqədar tədqiqatçı marağının artması onunla bağlıdır ki, bütövlükdə frazeoloji vahidlərin özü eləcə də onun komponentləri bu və ya digər şəkildə insan və onun fəaliyyətini təsvir etməyə və səciyyələndirməyə yönəlmişdir.

“Türk dillərində bədən üzvlərinin adlandırılmasında “detallaşdırmağa” meyil çox güclüdür və müvafiq leksemlər tək-cə sərbəst söz birləşmələrində deyil, həm də somatik frazeoloji vahidlərin yaranmasında fəallıq göstərir. Məsələn, *ayaq, qıç, bud, baldır* sözləri Azərbaycan dilində somatik frazeoloji birləşmələrin yaradılmasında çox fəaldır” (3, s. 16).

Azərbaycan dilçisi A. Qurbanov yazır: “Somatik frazeoloji vahidlər termini altında insanın bədən üzvlərini bildirən sözlərin iştirakı ilə yaranan ifadələr başa düşülür. Həmin sözlər somatik frazeoloji vahidlərin tərkibində müasir dövrdə konkret mənasını itirərək məcazlaşır və digər komponentlə birlikdə yeni mənanın yaranmasına xidmət edir” (4, s.139).

Bu dillərdəki somatik frazeologizmlərin çoxu qədim tarixə malikdir. Lakin somatik ifadələri dilin lüğət fondunun tərkib hissəsi hesab etmək olmaz, çünki lüğət fondunu təşkil edən sözlər dildə yeni sözlər yaratmaq üçün bir ehtiyat mənbəyidir. Somatik frazeologizmlər isə dildə “daşlaşmış” ifadələr olduğundan yeni sözlər yaratmaq xüsusiyyətinə malik deyildir. Somatik frazeoloji vahidlərin əsas kateqorial əlamətlərindən biri məcazlaşmadır. «...ümumbəşəri psixi proseslər və bədən üzvlərinin əsas funksiyalarına görə ən müxtəlif xalqların somatik frazeologizmlərinin məlum toqquşma nöqtəsi vardır»(5, s.15). Azərbaycan dilində *baş, əl, ayaq, ağız, qulaq, göz* sözləri somatik frazeologizmlərin formalaşmasında daha fəaldır. Universallığı ilə seçilən bu somatizmlər dildə somatik frazeoloji birləşmələrin zəngin tematik qruplarının yaranmasında başlıca rol oynamışdır. Ümumiyyətlə, əksər dillərdə frazeoloji

birləşmələrin əsas tematik qrupları arasında böyük oxşarlıq, yaxınlıq vardır. O cümlədən, müxtəlif ailələrə və qruplara daxil olan dillərdə somatik frazeologizmlərin arasında çox yaxınlıq və eynilik var. Ümumiyyətlə, oğuz qrupu türk dillərində frazeoloji vahidləri yaradan əsas mərkəzi komponent insanın bədən üzvlərinin adları, heyvan adları, bitki adları, müxtəlif təbiət hadisələrinin adları, dini-mifoloji zəminli və alqış-qarğış mənalı anlayışlardır. Həyatın elə bir sahəsi yoxdur ki, ona aid frazeoloji vahidlər olmasın. Frazeologiya cəmiyyət həyatının tarixi güzgüsüdür. Elə insan orqanı var ki, ona aid 200-dən çox frazeologizm mövcud olduğu halda, eləsi də olur ki, ona aid 1 somatik frazeologizm olur. Azərbaycan dilinin ən son çap olunmuş frazeologiya lüğətində *başla* əlaqədar 200-dən çox somatik frazeologizm işləndiyi halda, *dırnaqla* bağlı 5 somatik frazeologizm işlənir (6).

Somatik frazeoloji birləşmələrə nəzər saldıqda görürük ki, xalqın düşüncəsində, yaradıcılığında “görünən”, yəni xarici orqanlarla (*əl, ayaq, baş, diş, göz, çiyin, dil, boğaz, üz*) bağlı frazemlər daha çox işlənmə aktivliyinə malikdir.

Somatik frazeologizmlər öz sabitliyinə rəğmən, fasiləsiz olaraq dəyişir və inkişaf edirlər. Azərbaycan ədəbi dilində işlənən somatik frazeologizmlər ən çox “*baş*” komponenti ilə bağlıdır.

Azərbaycan dilində statistik hesablamalara görə 237 “*baş*” komponentli somatik frazeologizm işlənir. Məsələn, *baş aparmaq, başı işləmək, başına at təpmək, başına cin vurmaq, başına gəlmək, başına daş düşmək, başına girmək, başına itin suyunu tökmək, başda gəzdirmək, başına turp əkmək, başından eləmək, başından tük əskik etməmək, başını alıb qaçmaq, başını bağlamaq (evləndirmək anlamında), başını bişirmək, başını daşa vurmaq, başını əkmək, başını xarab eləmək, başını işə salmaq, başının altına yastıq qoymaq, başının üstünü almaq, başına çıxmaq və s*

Bizim tədqiqat obyektimiz çoxmənalı və omonim frazeologizmlər olduğundan məhz somotom komponentli çoxmənalı və omonim frazeoloji birləşmələri önə çəkməyi lazım bilirik. Bu tip frazeologizmləri araşdırmaqdan ötrü müasir Azərbaycan dilindəki frazeologizmlərə həsr olunmuş iki lüğət üzərində statistik tədqiqat apardıq.

Müasir Azərbaycan dilinin son frazeoloji lüğəti 2015-ci ildə çap olunmuşdur. Q. Məhərrəmov və R. İsmayılov tərəfindən hazırlanıb çap olunmuş frazeoloji lüğətdə 70000 frazeoloji birləşmə yer almışdır ki, bunun 278-ni omonim və çoxmənalı frazeologizmlər təşkil edir (6). Müasir Azərbaycan dilində 19 bədən bədən üzvünün adı ilə bağlı omonim və çoxmənalı frazeoloji birləşmə yer almışdır. “Baş” somotomu 25, “ayaq”- 9, “əl” -31, “ürək”- 8, bağır- 1, “ağız” -10, “bel” -4, “boğaz”- 2, “beyun”- 2, “can”-10, “dil”- 13, “diz” -1, “dodaq” -1, “göz”- 15, “qarın” -1, “qol”-1, “qulaq”-2, “üz” somotomu isə-1 frazeoloji vahidin tərkibində iştirak edir. Lüğətdə yer almış

278 omonim və çoxmənalı frazeologizmin 143-nü somatik frazeologizmlər təşkil edir. Lüğətdə yer almış omonim və çoxmənalı frazeologizmlər 2 və 3 mənada verilmişdir. Somotom komponentli omonim və çoxmənalı frazeologizmlərə nəzər salaq: **ağlı kəsməmək**.1) inanmaq, mümkün hesab etmək;~ beyninə batmaq(girmək), ağına batmaq; 2) çox xoşuna gəlmək; ~ağlı başından sıxmaq(getmək); **ağzında dili yanmaq**: 1)bərk susamaq; 2)peşmanlıq; **ayağı düşmək**: 1) gəlişi ilə uğur gətirmək, xoşqədəm olmaq;~ayağı düşərli(yüngül, sayalı)olmaq; 2)təsadüfən, yolüstü bir yerə gəlmək;~yolu düşmək; **ayaq açmaq**: 1)yeriməyə başlamaq; 2) bir yerə tez-tez gedib-gəlməyə başlamaq; **baş dolandırmaq**: 1)birtəhər keçinmək, güc-bəla ilə dolanmaq; 2)ciddi bir işlə məşğul olmamaq, vaxtını boş keçirmək;~baş girləmək; **başdan girib ayaqdan çıxmaq**-1)çox axtarmaq, ələk-vələk etmək, hərtərəfli yoxlamaq, diqqətlə nəzərdən keçirmək;~ *altını üstünə çevirmək, altından vurub üstündən çıxmaq*;2)yaltaqlanmaq, istədiyinə nail olmaq üçün kimisə dilə tutmaq, ələ almaq üçün dəridən-qabıqdan çıxmaq;~*yağlı dilini işə salmaq*; **başına vurmaq**-1)edilmiş yaxşılığı dilə gətirmək; bir adamın eybini, qüsurlu, çatışmayan cəhətini kobudcasına üzünə demək; ~*üzünə çırpmaq*(*vurmaq*),*başına qaxmaq, başa vurmaq, minnət qoymaq, başa qaxınc etmək*; belinə yükləmək-1)məsuliyyəti bir başqasının üstünə atmaq; 2)pul xərcləməyə məcbur etmək; ~*xərcə salmaq*. **canını bağışlamaq**-1)canını tapşırmaq, ölmək; 2)öldürməmək; **dil uzatmaq**-1)nalayiq söz danışmaq; danışarkən həddini aşmaq; 2)acizənə xahiş etmək; ~boğaz çəkmək(uzatmaq), üz vurmaq.; **dili dönməmək**-1) tələffüz edə bilməmək;2)deməyə qıymamaq, dilinə gətirə bilməmək.; **dizini yerə qoymaq**-1)əldən düşmək, qocalmaq; 2)yıxmaq, məğlub etmək; ~*dizini yerə gətirmək*; **əldən çıxarmaq**-1)qaçıрмаq, qaçmağına imkan vermək; ~əldən buraxmaq, əldən qaçıрмаq; 2)köhnəltmək, üzmək, dağıtmaq; 3)bir işi görüb qurtarmaq, tamamlamaq.; **ələ almaq**-1) öz tərəfinə çəkmək; ~razı salmaq, yola gətirmək, ələ gətirmək; 2)vəziyyətə nəzarət etmək, situasiyanı öz nəzarətində saxlamaq.; **göz dikmək**-1)bir şeyi ələ keçirmək arzusunda olmaq, sahib olmağa çalışmaq;2)yeganə ümid yeri olmaq, arxayın olmaq; ~*bel bağlamaq*; 3)diqqətlə baxmaq.; **gözündən od tökülmək**-1)zirək, çox çevik və diribaş olmaq; 2)bərk hirsli, qəzəbli olmaq;~*gözündən şimşək çaxmaq*; **qulaq asmaq**-1)dinləmək; 2)deyilənə əməl etmək, fikir vermək; ~*sözə baxmaq*; **ürək vermək**-1)cəsarətləndirmək, bir işə ruhlandırmaq; ~*ürək-dirək vermək*; 2) sevmək; ~*könül vermək*; **ürəyi ağzına gəlmək**-1)iyrənmək; ~ürəyi bulanmaq, ödü ağzına gəlmək; 2)bərk qorxmaq, qorxu hissi keçirmək; ~*ürəyi qopmaq, ürəyi yerindən qopmaq, ürəyi qırılıb ayağının altına düşmək, ürəyi düşmək*; **ürəyi bulanmaq**-1)özünü pis hiss etmək, qusmağı gəlmək;~halı pozulmaq; 2) bir şeydən iyrənmək; kiməsə nifrət etmək; ~*ödü ağzına gəlmək*; **ürəyi gəlməmək**-1)qıymamaq; ~əli

gəlməmək, heyifi gəlmək; 2)qorxaq, ehtiyat etmək, çəkinmək; **ürəyi yanmaq**-1)istəmək, acımaq; ~canı yanmaq, rəhmi gəlmək, qəlbi yanmaq, ürəyi ağrımaq, yazığı gəlmək; 2)bərk susamaq; ~ciyəri yanmaq və s.

Bu lüğətdən illər öncə hazırlanmış N. Seyidəliyevin “Frazeologiya lüğəti”ndə 4000-dən artıq söz verilmişdir. Bu lüğətdəki frazeoloji vahidlərin 86-sı çoxmənalı və omonim frazeoloji vahiddir. 18-i çoxmənalı, 48-i isə omonimdir. 86 çoxmənalı və omonim frazeologizmdən 58-ni somatik frazeologizmlər təşkil edir. Lüğətdə Azərbaycan nağıl və dastanlarında işlənmiş frazeologizmlər yer almışdır. Burada bir amili nəzərə çatdırmaq istəyirik ki, N. Seyidəliyevin tərtib etdiyi lüğətdə çoxmənalı və omonim frazeologizmlər bir-birindən fərqləndirilmişlər. Çoxmənalı frazeologizmlər rəqəmlər vasitəsilə verilmişdir. Məsələn, **əl atmaq**-1)birini uzadıb götürür; 2)birini buraxıb o birisindən yapışmaq. Omonim frazeologizmlər isə lüğətdə ayrı-ayrı yuvalarda verilmiş, qarşılıqlarına Roma rəqəmi göstərilmişdir. Məsələn, **ağlıni itirmək**- I pis yola getmək; II dəli olmaq; (7) Q. Məhərrəmov və R. İsmayılov tərəfindən hazırlanıb çap olunmuş frazeoloji lüğətdə isə çoxmənalı və omonim frazeologizmlər yalnız rəqəmlə verilib. Omonim və çoxmənalı frazeologizmlər bir-birlərindən ayrılmamışdır. Bu da omonim və çoxmənalı frazeologizmləri ayırmaqda çətinliklər törədir. N. Seyidəliyevin tərtib etdiyi lüğətdəki somotom komponentli çoxmənalı və omonim frazeologizmlərdən bəzi nümunələri təqdim edirik. Məsələn, **ayaq tutmaq**:1)təzə-təzə yeriməyə başlamaq. Uşaq iki ayında *ayaq tutdu*,1 yaşında böyük adamlar kimi yeriməyə başladı(“Kəl Həsənin nağılı”); 2)ayaqlaşmaq, bərabər olmaq. Mən sənnən *ayaq tutaram*.(“Məlik Duçar” nağılı); **əldən getmək** I.son dərəcə istəmək, sevmək. Bunları bir-bir oyadaq, hansı o birisinə çox yaxınlıq etsə, onun üçün əldən getsə, onda bilərik ki, o birisi gözəldir.(“Şəms-Qəmə”n.).II. məhv olmaq, ölmək. *Abbas fikir eləməyin, ağlamağın yeri deyil. Pəri əldən gedib*. (“Abbas və Gülgəz”); **gözdən salmaq**- I.Unutmaq, yaddan çıxarmaq. İlqari boş. Ey vəfasız; Məni gözdən salan yarım(Lətif şah dastanı);II. Hörmətdən salmaq- Vəzirə Abbas bəy sözü bir yerə qoyurlar ki, məni padşahın gözündən salsınlar.(“Daşdəmirin nağılı”). **Dilindən çıxmaq**- 1)söz vermək, sözü deyib əməl etmək. Dilimdən çıxıbdır bir belə ilqar; Kim məni bağlasa olam ona yar(“Valeh və Zərnigar” dastanı); 2)ağzından çıxmaq, istəmədən, qeyri-ixtiyari bir söz demək. Mən Qəribəm çıxmamışam yolumdan; Bu kəlam çıxmayıb əsla dilimdən (“Aşiq Qərib” dastanı).

“Frazeoloji vahidlər sərbəst birləşmələrin-sintaktik vahidlərin (söz birləşməsi. cümlə) komponentlərinin ya bir qisminin, ya da hamısının yeni mənə kəsb etməsi ilə əlaqədar formalaşmış olur”(8, 22). İnsan bədəninin adlarından ibarət olan somotomlar da frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənərək tamamilə məcazlaşır, yeni mənalı birləşmələr əmələ gətirir. Bu tip

frazeoloji vahidlərdə də məcazlaşma daha çox inkişaf edərək çoxmənəlilikə, daha sonra isə omonimliyə səbəb olur.

Araşdırmamızdan belə nəticəyə gəldik ki, frazeoloji vahidlərin bütün tematik qruplarında olduğu kimi, çoxmənəli və omonim frazeologizmlərdə də somotomlar böyük önəmli yer kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Behbudova E. İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin çoxmənəlilikə. Fil. üzrə fəl. dok. diss. Avtoreferatı, Bakı – 2016.
2. Hacıyeva Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur –semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2004, 191 səh.
3. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı, 1985, 246 s.
4. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, 405 s.
5. Вакк Ф.О.О соматической фразеологии эстонского языка /Вопросы фразеологии и составление фразеологических словарей.
6. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2015
7. Seyidəliyev N. Frazeologiya lüğəti. “Çıraq” nəşriyyatı, 2004
8. Adilov M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1991.

Г.Гасимова

Омонимы с соматическими компонентами и многозначные фразеологизмы в современном Азербайджанском языке

Резюме

Статья посвящена описанию фразеологических единиц с соматическими компонентами, их многозначности и омонимичности. При написании данной статьи использованы различные научные материалы. Так же как в лексических единицах, названия частей тела играют исключительную роль во фразеологизмах.

Большинство соматических фразеологизмов имеют древнюю историю. Но соматические выражения не могут считаться неотъемлемой частью языкового словаря, потому что словарные слова являются источником ресурсов для создания новых слов на языке. Соматические фразеологизмы, однако, не имеют возможности создавать новые слова, потому что они «скалестые» в языке. Одной из основных особенностей соматических фразеологизмов является метафоричность. Как правило,

появление соматических фразеологизмов зависит от различных фаз. Эти стадии могут обеспечить длительный период образование соматических фразеологизмов. Фразеологизмы, являются одним из немногих слов в речи, требующих длительный период времени, но через некоторое время он переходят на общий язык.

В статье также подробно описано как и где используются многозначные фразеологические единицы и омонимы во фразеологических словарях. Кроме того, в статье предоставлена статистика омонимов и многозначных фразеологизмов.

G.Qasimova

Homonyms with somatic components and polysemantic phraseological units in modern Azerbaijani language

Summary

The article is devoted to the description of phraseological units with somatic components, their polysemantics and homonymy. At the writing of this article, various scientific materials were used. Just as in lexical units, the names of parts of the body play an exceptional role in phraseological units.

Most somatic phraseological units have an ancient history. But somatic expressions can not be considered an integral part of a language dictionary, because vocabulary words are a source of resources for creating new words in a language. Somatic phraseological units, however, do not have the ability to create new words, because they are "rocky" in the language. One of the main features of somatic phraseology is metaphoricity. As a rule, the appearance of somatic phraseology depends on different phases. These stages can provide a long period of formation of somatic phraseology. Phraseologisms are one of the few words in a speech that require a long period of time, but after a while it turns into a common language.

The article also describes in detail how and where polysemantic phraseological units and homonyms are used in phraseological dictionaries. In addition, the article provides statistics on homonyms and polysemantic phraseological units.

Rəyçi: Mehdi Rəhimov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

XƏLİL YUSİFLİ

Filologiya elmləri doktoru, professor

“NÜZHƏTÜL-MƏCALİS” VƏ ONUN AZƏRBAYCANCA NƏŞRİ

Açar sözlər: “Nüzhətül-məcəlis”, orijinal, tərcümə

Ключевые слова: «Нузхатул-маджалис», оригинал, перевод

Key words: “Nuzhatul-majalis”, orijinal, translation

Bu günlərdə Bakının kitab mağazalarında qiymətli bir kitab gördüm. Üstündə “Nizhətül- məcəlis” sözləri yazılmışdı. Kitabın içində bu ad “Ürəkaçan məclislər” kimi çevrilmişdir. Ancaq biz “Məclislər sevinci” kimi çevirərdik. Bu kitab möhtəşəm bir rübailər toplusudur. Tərtibçi onu XIII əsrin birinci yarısında, 622-649 h.q. (1225-1251-ci m.) illərində Şirvanda şahlıq etmiş Əlaəddin Fəriburza ithaf etmişdir. Deməli bu qiymətli əsər 1225-1251-ci illər arasında tərtib olunmuşdur. Bu rübailər toplusunun bir əlyazması İstanbulda Əli Əmiri (Carullah) kitabxanasında saxlanılır. 1667 sayılı şifr altında saxlanılan bu əlyazmasında olan çoxsaylı Məhsəti rübailərini ilk dəfə alman alimi Frits Meyer tapmış və 1963-cü ildə “Gözəl Məhsəti” kitabında nəşr etmişdir. Eyni ildə İran alimi Səid Nəfisi Təbriz universiteti ədəbiyyat fakültəsinin jurnalında nəşr etdirdiyi “Yeddinci əsr Azərbaycan qadın şairləri” məqaləsində bu əlyazma haqqında qənaətlərini dilə gətirmişdir. O ilk dəfə bu qiymətli toplunu XIII əsr Azərbaycan şairi Cəmaləddin Xəlil Şirvaninin tərtib etdiyini dilə gətirmiş və bunun üçün dəlillər göstərmişdir.

“Nüzhətül-məcəlis fil-əşar” adlı bu əsərin Əli Əmiri kitabxanasında olan əlyazması 1331-ci ildə İsmayıl Əbhəri tərəfindən köçürülmüşdür. Bu toplusunun başqa bir əlyazması Tehran Universiteti Mərkəzi kitabxanasında saxlanılır. İran alimi Məhəmməd Əmin Riyahi bu toplusunun hər iki əlyazması əsasında “Nüzhətül-məcəlis”i Tehrandə iki dəfə nəşr etdirmişdir. (1.9)

Filologiya elmləri doktoru Nəsim Göyüşov “Nuzhəfül-məcəlis”dən seçmələr edərək Azərbaycan dilinə çevirmiş və TEAS Press Nəşriyyat evi onu nəfis şəkildə çap etmişdir. Kitabın əvvəlində “farscadan Azərbaycan dilinə filoloji tərcümə, önsöz və şərhlər: Nəsim Göyüşov, filologiya üzrə elmlər doktoru” sözləri yazılmışdır.

Bu əsərdə toplanan rübailərin sayı 4139-dur. Tərtibçi, yəni Camaləddin Xəlil Şirvani onları mövzularına görə 17 bölmə və 96 hissədə qruplaşdırmışdır. Bu qədər rübaidən 2212-si Azərbaycan şairlərinə məxsusdur. (1.11) Topluda Nizami, Məhsəti, Xaqani, Qivami, Mücir, Fələki kimi məşhur və məlum sənətkarlarla bərabər xeyli miqdarda adını belə bilmədiyimiz Azərbaycan şairinin əsərləri qeyd olunmuşdur.

Qəribədir ki, Cəmaləddin Xəlil Şirvani Qətran Təbrizi, Əbülülə Gəncəvi kimi şairlərdən heç bir rübai nümunəsi vermir. Bu rübailər toplusunda XII-XIII əsrlərdə yaşamış 24 gəncəli (Gənceyi) şairin adı və rübailəri vardır. O cümlədən bu topluda haqqında heç nə bilmədiyimiz Şəmsəddin Əsəd Gənceyidən 136, Əmir Nəcib Ömər Gənceyidən 38, Rəşid Gənceyidən 98, onun oğlu Həmid Gənceyidən 15, Şeyx Bürhanəddin Hüseyn Gənceyidən 25, Hacı Şəhab Gənceyidən 27, İmam Rəziəddin Gənceyidən 54, Şəmsəddin İlyas Meydani Gənceyidən 14 rübai nümunə göstərilmişdir. Gəncə Xətibinin oğlu təxəllüsü ilə tanınan Tacəddin Əmir Əhməd Gənceyidən bu topluda üç rübai nümunə verilmişdir. Bu şair, görünür ki, əsərlərini Puri-Xətibi-Gəncə təxəllüsü ilə yazmışdır. XII əsrin birinci yarısının görkəmli fars şairi, Əbülülənin, Xaqaninin, Nizaminin adını hörmətlə çəkdiyi Sənai Qəznəvi Puri-Xətibi-Gəncənin bir qəzəlinə nəzirə yazmış və həmin qəzəlin sonunda onu bu təxəllüslə xatırlamışdır.

Həm bedin vəzn, ey pesər, Puri-Xətibi –Gəncə qoft:
“Noubahar aməd, neqara, badeye-qolnar ku”

Tərcüməsi:

Söyləmiş bu vəzn ilə Puri-Xətibi – Gəncə həm.
“İlk bahar gəlmiş, nigarım, narçiçək rəng mey hanı?”

Sənai Qəznəvi kimi böyük bir şairin belə hörmətlə xatırladığı və əsərlərini Puri-Xətibi-Gəncə təxəllüsü ilə yazan bu şair, görünür ki, XII əsrin birinci yarısının tanınmış sənətkarlarından biri olmuşdur. Tarixi qaynaqlar onun Məhsətinin əri olduğunu israrla qeyd edirlər.

Gəncə Xətibinin qızı-Doxtəri-Xətibi-Gəncə təxəllüsü ilə yazan gəncəli qadın şair də maraqlıdır.

Rafael Hüseynov bu qadın şairin Məhsətinin baldızı, Tacəddin Əmir Əhmədin bacısı olduğunu düşünür. Düzdür, biz onun adının, atasının adının nə olduğunu bilmirik. Ancaq şairin kimlik vəsiqəsi onun təxəllüsüdür. Maraqlıdır ki, “Nüzhətül-məcalis” müəllifi onun əsərlərindən üç rübai qeyd etmişdir. Həm də, görünür ki, bu qadın şair də XII əsrin birinci yarısında yaşamışdır. Onun rübailərini Nəsim Göyüşovun filoloji tərcüməsi əsasında

nəzmlə ifadə etməyə çalışdıq. Bu şeirlərdə zülf, xətt, mişk, çin, xəta sözləri ilə oynayan şair səmimi duyğular ifadə edir.

“Nüzhətül-məcalis”dən seçmələr adı ilə nəşr edilən bu kitabdakı tərcümələrin keyfiyyətinə gəldikdə, onların daha dəqiq olmasını arzu edərdik. Tərcümələrdə dəqiqlik bəzən gözlənilmir, Azərbaycan dilinin normaları pozulur, anlaşılmaz ifadələr işlənir. Məsələn, bu kitabda Nizaminin bir rübaisinin tərcüməsi aşağıdakı kimi verilmişdir.

Səni görüb məst olan kimsəyə zülm etmə,
O, vəfa yolu tutaraq sənə görə mehr-pərəstdir,
Aynaya bax, yoxsa sən əldən olarsan.
O zaman bilərəm ki, haqq sənin əlindədir. (1.307).

Bu tərcümə orijinalı büsbütün təhrif edir, onu məntiqsiz və mənasız bir hala salır.

Şeirin “Nüzhətül-məcalis”in İstanbul nüsxəsindən götürülən və Tehrandə 1338 (1959)-ci ildə “Divane-qəsaedo ǧəzəliyyate-Nezami” kitabında verilən orijinalı belədir:

Bidad məkon bər onke məste-to bovəd,
Əz rahe-vəfa mehrpərəste-to bovəd!
Dər aine bin, əgər nə əz dəst şəvi,
Ongəh danəm ke həqq bedəste-to bovəd. (3.354)

Bu rübaini Nizaminin lirik əsərlərinin filoloji tərcüməsində Mübariz Əlizadə çox dəqiq şəkildə aşağıdakı kimi çevirmişdir.

Sənin məstin (vurğunun) olana zülm etmə,
Vəfa üzündən sənə məhəbbət bəsləyənə (zülm etmə),
Bir güzgüyə bax (hüsnünü gör), əldən getməsən,
Onda bilərəm ki, haqq sənin əlindədir (tərəfindədir). (2.90)

Tərcümə doğrudur, mehrpərəst sözü günəşpərəst kimi verilmir, bunun üçün bir “sənə görə” sözləri də artırılmır. “Səni görüb məst” olmaqdan” danışılmır. “Yoxsa sən əldən olarsan” kimi məntiqsiz cümlə işlənilmir. Azərbaycan dilində “əldən olarsan” ayrı mənədadır. “Yoxsa”sözü isə misranı düzgün oxumamaqdan irəli gəlir. Nizami lirik qəhrəmanın sevdiyi gözəlin məsti, vurğunu olmasını əsaslandırmaq üçün dəlil gətirir. Əgər aşiqi məst edən gözəl aynada özünə baxsa, öz gözəlliyini görüb əldən getməsə, eşq divanəsi olmasa, onda onun aşiqə olan iradları yerində olar, onun vurğunu olanı incitməz. Etiraf edər ki, belə bir gözəlliyin vurğunu, məsti, mehrpərəsti

olmamaq mümkün deyildir. Hətta həmin gözəlliyin sahibi aynada özünə baxsa, o gözəlliyin məsti, vurğunu olar və aşıqi məst, mehrpərəst olmasına görə incitməz.

“Nüzhətül-məcalis”də Məhsətinin belə bir rübaisi var:

Bəngər to bedan bənəfşezare-delkəş,
Qui keberitəst gerefte atəş.
Poştı darəd ço poşte-məhcüran kuj,
Bui darəd ço buye-məşuqan xəş. (4.263)

Həqiqətən gözəl şeirdir. Dil, üslub, bədii vasitələr bir-birindən gözəldir. Bu rübaini aşağıdakı kimi tərcümə etmək olar:

Sən bir o gözəl bənövşəliyə bax:
Sanki od tutmuş bir kibritdir.
Beli ayrı düşənlərin beli kimi ayridir,
Ətri məşuqların ətri kimi xoşdur.
TEAS Pressin nəşrində bu şeirin tərcüməsinə diqqət edək.
Sən gəl ürəyi cəlb edən bənövşəyə bax,
Sanki bu bir od tutmuş kibritdir.
Ayrılıq yükü çəkənlər kimi beli bükülmüşsə də,
Ancaq xoş məşuqların ətrinə bənzər ətri var. (1.86)

Zahirən elə ciddi səhv yoxdur. Oriqinalda olan sözlər burada da vardır. Ancaq oriqinalda olan bədii düzüm və məntiq tərcümədə yoxdur. Oriqinalda söhbət bənövşəlikdən gedirsə, mütərcim bunu bənövşə sözü ilə əvəz edir. Oriqinalda bənövşənin ətrinin məşuqların ətri kimi xoş və gözəl olduğundan danışılırsa, mütərcim “xoş məşuqların” ətrindən danışır. Oriqinalı səhv oxuyur. Burada “ayrılıq yükü çəkənlər” artırması yersizdir. Ondansa həmin misranı olduğu kimi vermək lazım idi. Misraya artırılan “sə” şərt şəkilçisi də mənanın dəqiq ifadəsinə xələl gətirir. “Beli ayrı düşənlərin beli kimi bükülmüşdür”. Bu şeirin üçüncü və dördüncü misralarında tərsi bədii ifadə vasitəsi gözlənilmişdir. Beli və ətri sözləri hər iki misrada eyni qaydada, eyni yerdə təkrarlanmışdır.

“Nüzhətül-məcalis”də Məhsətinin belə bir rübaisi var:

Del ku ke bename şərhe ğəm ağazəm,
Ya can ke ze dərd ba soxən pərdazəm.
Əz bideliyo bixəbəri kağezo kelk
Migirəm o migeryəmo miəndazəm. (4.285)
Tərcümədə bu rübai aşağıdakı kimi verilmişdir:

Ürək hanı ki, onun qəm şərhini namə ilə başlayım?
Yaxud can hanı ki, dərd üzündən onunla söhbət edim.
Kağız və qələm ürəksiz, həm də bu haldan xəbərsizdir,
Mən bu üzədən tutuluram, ağlayıram və üzülürəm. (1.94)

Yenə də tərcümə səhvdir. Özü də səhv bir sözün, ifadənin yerində işlənməməsindən getmir. Bütövlükdə mənanın alt-üst edilməsindən gedir. Adam inana bilmir ki, bu dərəcədə mühüm, ciddi bir işə girişən alim ən adi halda fikri belə baş-ayaq salsın. Biz bu rübainin sətri tərcüməsini aşağıdakı kimi verərdik:

Ürək hanı ki, məktubla qəmin şərhinə başlayım?!
Ya can (hanı) ki dərddən söz deyim?!
Ürəksiz və xəbərsiz (bir halla) kağızı və qələmi
Götürürəm, ağlayıram və atıram.

Ürəksiz, xəbərsiz olan şeirin əvvəlində deyildiyi kimi aşiq özüdür, ona görə də kağızı və qələmi götürür və sonra istədiyi məktubu yazmağa başlayır, onları yerə atır. Bu rübai əslində lirik qəhrəmanın psixoloji halını əks etdirən bənzərsiz bir əsərdir. Onda hər söz, hər ifadə yerindədir. Hər ifadə zərgər dəqiqliyi ilə işlənmişdir. Tərcümədə isə bundan əsər-əlamət qalmamışdır. Belə bir kitabın tərcüməsini, nəşrini təqdir etsək də, onun tərcüməsindəki qüsurlara görə təəssüflərimizi bildirməkdən başqa çarəmiz yoxdur.

Ədəbiyyat

1. “Nüzhətül-məcəlis”. X-XIII əsrlərdə farsca yazılan məşhur rübailər toplusundan seçmələr. Bakı, TEAS Press Nəşriyyat evi, 2016.
2. Nizami Gəncəvi, “Lirika”. Elm, Bakı, 1983.
3. “Divane-qəsaedo ǧəzəlleyyate Nezami” Bekuşeşe Səid Nəfisi. Tehran, 1338.
4. Fritz Meier. Die Schöne Mahsati. Band I. Wiesbaden, 1963.

X. Юсифли

Сборник четверостиший «Нузхатул-маджалис» и его издание на азербайджанском языке Резюме

«Нузхатул-маджалис» сборник четверостиший, написанных на персидском языке, одна рукопись которого хранится в Стамбуле, а

другая в Тегеране. В этом сборнике собраны четверостишия многих азербайджанских поэтов, имена даже многих из них мы не знаем и которые жили и творили в XII-м веке и в первой половине XIII века. В 2016 году этот сборник был издан в Баку на азербайджанском языке. Статья посвящена этому изданию и переводам сделанным в нём. Автор на основе конкретных примеров утверждает, что переводы сделанные в этой книге на отвечают требованиям ни филологического, ни какого-нибудь другого перевода.

Kh.Yusifly

Collection of quatrain “Nuzhatul-majalys” and its publication in Azerbaijani language

Summary

“Nuzhatul-majalys” is the collection of quatrain, written in Persian, which one of manuscript preserved in Istanbul, other in Tehran.

In this collection there are many quatrains of different poets of Azerbaijan, also works of unknown of them, who lived during the first half XII and XIII centuries.

In 2016 this collection was published in Baku in Azerbaijani language. Article deals with the research of this publications and translations in it. On the basis of samples author asserted, that translations in this book don't meet the requirements, of the philology, also other else translation process.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
Filologiya elmləri doktoru, professor

TOFİQ ƏBDÜLHƏSƏNLİ
UNEC-in kafedra müdiri, f.e.d., professor
abdulhasanli55@mail.ru

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN YARADICILIĞINDA ŞƏRQ VƏ AVROPA XALQLARININ AZADLIQ İDEYASI

Açar sözlər: tənqidçi, istiqlal, beynəlmiləl, həmrəylik, milli-sosial şüur

Key words: critic, independence, multinational, solidarity, national –social consciousness.

Ключевые слова: критик, независимость, многонациональный, солидарность, национально- социальное сознание.

Azərbaycan poeziyasında tənqidçilərin dediyi kimi sosial şüurun, əsl həqiqətdə isə milli şüurun oyanıb genişlənməsində böyük xidmətləri olan şairlərin bu tipli təcrübələri millətin istiqlala yetişməsində az iş görmədi. Bu sırada təkcə Rəsul Rza deyildi, eyni vurğuyla Azərbaycan poeziyasının yaşlı, orta və cavan nəsillərinin nümayəndələrinin də adlarını çəkmək olar. Poetik fikrin beynəlmiləl genişliyi, öz istiqlalıyyəti uğrunda mübarizə aparan xalqlarla həmrəylik ideyası, necə deyərlər, səfərbəredici milli-sosial şüur Bəxtiyar Vahabzadəyə («Portuqaliya şeirləri»), Süleyman Rüstəmə, Qasım Qasımzadəyə («Çətir ürək»), Əliəğa Kürçaylıya («Azad dustaq»), Cabir Novruza, Məmməd Araza, Balas Azəroğluna, Fikrət Sadığa, Fikrət Qocaya, Vaqif Cəbrayılzadəyə və digər şairlərə də xas idi.

Bu baxımdan Bəxtiyar Vahabzadənin ötən əsrin yetmişinci illərindən üzü bəri yazdığı ictimai-siyasi qayəli şeirləri maraqlı doğurur. Konkret misallara müraciət edək. «Sovxa medallar» şeiri şairin London təəssüratı üstündə yazılmışdır. Bu şeir Bəxtiyar Vahabzadənin lirikasına xas olan ən əsas cəhətləri özündə birləşdirir: mövzu kimi işlənən, bu və ya digər ölkənin ictimai həyat mənzərəsindən götürülmüş səciyyəvi bir hadisə (və yaxud həmin ölkənin tarixi ilə bağlı çox ibrətli bir fakt) şairi bu şeiri yazmağa məcbur edən, öz millətinin taleyi ilə bağlı məqsədini əyaniləşdirmək üçün bəhanə kimi seçilir.

Köhnə bazarında Portobellonun,
Təzəli-köhnəli nə istəsən var.
Qərribə şəhərdir bu qoca London.
Satılır bazarda lap açıq-aşkar,
Faşist ordusundan qalma medallar¹

Burada nə var ki?! Nə olduğunu konkret şəkildə bilmək üçün şeiri axıra kimi, özü də bütün Bəxtiyar Vahabzadə şeirinin kontekstində oxumaq gərəkdir. Şairin yaratdığı poeziyanın, poetik ənənələrin konteksti isə anladır ki, burada «beynəlmiləl informasiya» öz-özlüyündə, ümumiyyətlə, heç bir maraq kəsb etmir, edə də bilməzdi. «Gülüstan»ın müəllifini ancaq mənsub olduğu millətin azadlıqdan məhrum olması həqiqəti maraqlandırır. Bir dəfə öz dərdini açıq şəkildə, heç bir bəzək-düzəyə yol vermədən qələmə alan şairin (nəticəsi tarixdən məlumdur) Ezop üslubuna müraciət etməkdən başqa çarəsi yox idi. Ancaq öz təbiətinə, poetik temperamentiə həmişə sadıq qalan şair əksər hallarda Ezop qəlibini də vurub dağıdırdı, özünü orada çox narahat hiss edirdi.

Bu gün eksponat...
Muzeydir yeri.
Adi bir marağa o, hədəf olmuş.
Yarım funt nədir ki...
Onun dəyəri
Onun şöhrətilə bir basdırılmış.
Öyrənmək istədim:- Bu medalların
Kimdir müştərisi?
Dedilər hər kəs.
Anladım, faydası yox sualların,
Mənim duyduğumu o, duya bilməz².

«Mənim duyduğumu o duya bilməz!» Bu qəfil duyğu şeiri fikrən iki yerə parçalamaqla onun bütün orqanizmindən sanki bir ildırım kimi keçir:

Bu medal... Bəlkə də bir pilotundu,
Bunu nahaq yerə almayıb ki, o...
Sizin bir şəhəri dağıtdığından,
Bu xaç nişanını veriblər ona.
Atanın qanıdır üstündə yanan,
Yaxşı bax sən onun parıltısına³.

Əsas söz («Mənim duyduğumu o duya bilməz!») deyildiyindən, şeirin mətnindən müxtəlif yozumlar doğulur. Şeirdə fərqli məkan və zamanların bir-birinə qarışması, qarışıb da fərqləndirilməsi prosesi gedir. Bu proses o qədər qarşısı alınmaz olur ki, ən müxtəlif münasibətlərdə müqayisə öz-özlüyündə ibrət dərslərini doğurur. Bəs bu ibrət dərsi konkret olaraq nələrdən ibarət idi? Məlumdur ki, Azərbaycanda müstəqil milli respublikanın yağmalanması, bundan sonra isə millətə öz tarixini, milli ənənələrini

unutdurmağa xidmət edən son dərəcə əxlaqsız bir prosesin baş alıb getməsi gələcək nəsillərdə milli, özümlü şüurun formalaşması, qorunub saxlanması üçün böyük təhlükə törədirdi. Tarix elə gətirmişdi ki, Azərbaycan xalqının nümayəndələri də SSRİ-nin müxtəlif maraqları uğrunda qanlar tökməli olmuş, çoxsaylı qurbanlar vermişdilər. Götürək elə şeirdə adı çəkilən faşist Almaniyasına qarşı aparılan müharibə faktını. Belə çoxsaylı hadisələrdə qan verən millət əvəzində heç nə qazanmamışdı! Şeirdə «medal parıltısı» ifadəsi doğrudan da çox yerində işlədilmişdir. İllər boyu SSRİ məkanına imperiya əsarəti ilə zəncirlənən xalqlar da məhz medal, tərif, təltif... parıltısına aldadılmış, bu kimi şeylər insanları, xalqın düşünən beyinlərini əsas həyati məqsədindən döndərmişdi.

Göründüyü kimi, sual düşünməyə, ətraflı şəkildə götür-qoy etməyə çağırır. Bu tipli şeirlərin, konkret poetik ənənənin dairəsi genişlənilib böyüdükcə isə onların xalqın düşüncəsinə təsir etmək imkanları da artırdı. SSRİ adlanan ölkəni, Kommunist Partiyası ideologiyasının başlıca-təməl prinsiplərini dünyada təbliğ etmək məqsədilə müxtəlif xarici ölkələrə ezamiyyətlərə göndərilən şairlərin əksəriyyəti oradan milli şüura xidmət etmək üçün bol-bol materialla geri döndürdülər.

Biri çayın bu tayından,
Biri çayın o tayından
İki qardaş,
Dayanıbdır yad ölkədə
Üz-üzə⁴.

Bu şeir də («Qürbətdə görüş») Bəxtiyar Vahabzadənin London təəssüratını əks etdirir. Şeirinin təsir dairəsinin geniş olması onun əsas faktını təşkil edən konkret tarixi hadisənin yeganə olmamasıdır. Şairin özünün də mənsub olduğu millətin yaddaşında dərin şırımlar açmış bu fakt son dərəcə canlı bədii lövhələrin yaradılması üçün böyük rol oynayır.

Bəxtiyar Vahabzadənin «Ehramların önündə», «Aclardan toxlara» və s. şeirlərində də Şərq və Avropa xalqlarının azadlıq mübarizəsi tarixinə aid olan faktlar sırf milli problemlər müstəvisində mənalandırılmışdır.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan şairlərinin, o cümlədən B.Vahabzadənin beynəlxalq mövzularda yazmış olduğu əsərlərdə əslində dolayısı ilə Azərbaycan xalqının azadlıq istəyinin əks etdirməsini Türkiyə ədəbiyyatşünasları da sezmiş və müəllifin əsərlərini yüksək dəyərləndirmişlər. Məsələn, Hüsnüyyə Mayadağlının «B.Vahabzadənin əsərlərində sətiraltı ifadələr» adlı məqaləsində bu məqama diqqət yetirilir: «Dan yeri» kitabında (1973) çap etdirdiyi «Neo» şeirinin əvvəlinə «Asiya və Afrika yazıçılarının Daşkənd müşavirəsində təəssüratı» sözlərini yazsa da, bu şeirdə müstəmləkə halına salınmış, Rusiyadan

asılı vəziyyətdə yaşayan Azərbaycan, özbək, türkmən və s. millətlərin taleyi nəzərdə tutulmuşdur.

«Açıq söhbət» kitabında (1977) dərc edilmiş «Qara qutu» şeirinin əvvəlində Amerikadan bəhs olunduğunu yazsa da, oxucuya dərhal məlum olur ki, söhbət Azərbaycandan, ümumən Sovetlər İttifaqından, KQB-nin evlərə, mehmanxana otaqlarına qoyulan səsyazma aparatlarından, qonaqların danışığının yazılmasından gedir.

«Payız düşüncələri»ndə «Azadlığın özünün olmadığı yerdə sözünün bol olduğunu» söyləyən B.Vahabzadə ömrü boyu azadlıq mövzusunı dilə gətirmiş, istər Əlcəzair, istər Fələstin azadlıq hərəkatlarından, istərsə də Vyetnamdan bəhs edən əsərlərində ürəyində həmişə öz Vətəni Azərbaycanı tutmuşdur»⁵.

Ədəbiyyat

1. Bəxtiyar Vahabzadə. Rayız düşüncələri. Bakı. Yazıçı, 1991, səh.177
2. Yenə orada. səh.177
3. Yenə orada. səh.177
4. Bəxtiyar Vahabzadə. Rayız düşüncələri. Bakı. Yazıçı, 1991, səh.181
5. Hüsniyyə Mayadağlı. B.Vahabzadənin eserlərində setiraltı ifadələr, "Türk edebiyatlı" dergisi, şübat, 1994.

T.Abdulhasanlı

The theme of the liberation movement of the eastern and european people in the works of Bakhtiyar Vahabzadeh

Резюме

The article considers that in the opinion of critics in Azerbaijani poetry the great role played the achievement of the nations independence by the experiments of outstanding poets who had great merit in the awakening and of social and national consciousness. In this list apart from Rasul Rza, there were representatives of the elderly, middle and young generation.

Bakhtiyar Vahabzadeh, Suleyman Rustam, Qasim Qasimzadeh, Aliaga Kurchayli, Yabir Novruz, Mamed Araz, Balash Azeroglu, Fikret Sadyq, Vaqif Gabrailzadeh refer to such poets who had the multinational grandeur of poetik thought, shared with other peoples for independence, mobilized national –social consciousness.

From this point of view, Bakhtiyar Vahabzadehs socio – political poems have been of great interest since the 1970 s. An example of this is

the poetru poem „ Sakh Medallar” written on the basis of Gondon impressions. This poem includes ale the main features inherent in the lyrics of Bakhtiyar Vahabzadeh.

Т.Абдулгасанли

**Тема освободительного движения восточных и европейских народов в творчестве Бахтияра Вахабзаде
Резюме**

В статье рассматривается то, что по мнению критиков в азербайджанской поэзии достижение нации к независимости огромную роль сыграли опыты выдающихся поэтов имеющих большие заслуги в пробуждении и развитии социально – национального сознания. В этом списке кроме Расула Рзы находились представители пожилого, среднего и молодого поколения. Бахтияра Вахабзаде, Сулейман Рустам, Гасым Гасымзаде, Алиага Кюрчайлы, Джабир Новруз, Мамед Араз, Балаш Азероглы, Фикрет Садыг, Фикрет Годжа, Вагиф Джабраилзаде относятся к таким поэтам которые имели многонациональное величие поэтической мысли, солидарничали с другими народами за независимость, мобилизовали национально – социальное сознание.

С этой точки зрения к общественно- политическим стихотворениям Бахтияра Вахабзаде начиная с 70 – х годов прошлого века проявляется большой интерес. Примером может служить стихотворение поэта «Совха медаллар» написанное на основе Лондонских впечатлений . Это стихотворение включает в себе все основные черты присущие лирике Бахтияра Вахабзаде.

Rəyçi:

Marifə Hacıyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ƏZİZ ƏLƏKBƏRLİ
AMEA Folklor İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
eziz_elekberli@rambler.ru

**QƏRBİ AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA
MƏRASİM VƏ ƏMƏK NƏĞMƏLƏRİ ETNİK-MƏNƏVİ
YADDAŞIN LİRİK FORMULLARI KİMİ**

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, Ağbaba, məjgal, hodaq, qara kotan, holavar.
Key words: Western Azerbaijan, Agbaba, majgal, hodag, black plough, holavar
Ключевые слова: Западный Азербайджан, Агбаба, мажгал, ходаг, черный плуг, халовар.

Xüsusilə Qərbi Azərbaycan ərazisinin hazırda ermənilərin işğalı altında olduğu, bu işğal nəticəsində minillərdən bəri formalaşmış folklor mühitinin dağıldığı və ya dağılmaqda olduğu bir vaxtda mərasim elementlərinin, o cümlədən mərasim nəğmələrinin toplanması və tədqiq edilməsi son dərəcə vacibdir. Bu mətnlər Qərbi Azərbaycan ərazisinin Azərbaycan türklərinin tarixi vətəni olduğunu və soydaşlarımızın bu ərazilərdə möhtəşəm bir mədəniyyət formalaşdırdığını bir daha sübut edir.

Xalqımızın folklor təfəkkürünün və bədii-estetik dünyagörüşünün məhsulu olan ilkin janrlar arasında mövsüm-mərasim və əmək nəğmələri xüsusi yer tutur.

Əslinə qalanda, mövsüm-mərasim nəğmələri daha çox etnik səciyyə daşdığından nə qədər ümumi və qismən regionaldırsa, əmək nəğmələri də regional səciyyə daşdığından bir o qədər lokal və məhəllidir. Çünki hər regionun özünəməxsus coğrafi şəraiti olduğu kimi, bu coğrafi şəraitə də uyğun həyat, məişət və əmək vərdişləri var. Məsələn, Qərbi Azərbaycanın dağlıq bölgələrində yaşayanlar daha çox heyvandarlıq, tütüncülük, arıçılıq və s. ilə məşğul olurdularsa, aran hissəsində yaşayanlar hər il yayda yaylaq, qışda qışlaq həyatı yaşayır, daha çox bağçılıq və əkinçiliklə məşğul olurdular. 3-4 aylıq yaylaq həyatı da bir başqa cür vərdişlər yaradırdı.

Professor A.Nəbiyev hesab edir ki, əkinçi nəğmələri oturaq həyat şəraitinə keçən əcdadlarımızın erkən nəğmələridir və “əmək nəğmələrində poetik düşüncənin əhatə arealı xeyli geniş olub, həyatın dərk edilən, qəbul edilən bir çox sahələrini əhatə edir – əkinçi nəğmələri, sayaçı nəğmələri, sağın nəğmələri, ovçu nəğmələri, balıqçı nəğmələri, ipəkçi nəğmələri, hana nəğmələri” (1,219).

Folklorşünas R.Əliyev də əkinçi nəğmələrini xalqların oturaq həyata keçməsi ilə bağlayır və belə hesab edir ki, “ilk yaranmada bir səsli və ya iki səsli olan bu nəğmələr insanın sevincini, qəzəbini, təəccübünü, itaətini, inamını əks etdirmişdir. İlk «ho» nəğməsi heyvana çağırış kimi səslənmişdir. Səsin uzadılması ritmik hərəkətlərin, ahəngin müşayiəti ilə birgəliş təşkil etmişdir. Səslər sözə çevrildikcə, söz nəğmənin hecalarını əmələ gətirmişdir, 2-3 hecalı əmək nəğmələrini yaradan əməyin özüdür” (2, 55).

Qərbi Azərbaycan ərazisi coğrafi şəraitinə görə Cənubi Qafqazda erkən məskunlaşan bölgələrdən olduğundan və burada yaşayan qədim türk tayfaları erkən oturaq həyata keçdiyindən burada əkinçiliklə bağlı çoxlu folklor nümunələri qeydə alınmışdır. Bu fakt özü də, sovet tarixşünaslığının uydurduğu kimi, köçəri türk tayfalarının bu ərazilərə orta əsrlərdə, daha dəqiq desək, X-XI yüzillərdə köçəri tayfalar olaraq gəldiyini qəti olaraq inkar edir. Qərbi Azərbaycan ərazisinin ayrı-ayrı bölgələrində əkinçiliklə bağlı zəngin terminoloji vahidlərin çoxluğu da dediklərimizi sübut edir. Məsələn, Qərbi Azərbaycanın Ağbaba bölgəsində “əkinə, adətən, aprelin sonlarında, mayın əvvəllərində çıxardılar. Holavarlar kotana məjgala, hodağa, eləcə də əkinçilərin yanından keçib gələn qız-gəlinlərə də deyirdi. Əvvəlcə kotanın xopunu zodlayardılar, yəni dəmirçixanada döyüb itiləyirdilər. Əkinə hazırlıq görülürdü, məjgallar, xodaqlar müəyyən olunurdu. Məjgal cütün, xışın və ya kotanın məcindən (dəstək) tutan adama, hodaq isə boyunduruqda oturanlara deyirdilər. Əkində hər şeyə cavabdeh, əkinçilərə başçılıq edən məjgal idi. O, yeri gələndə hodaqları möhkəm cəzalandırırdı. Hər kotana üç boyun öküz qoşulurdu. Hodaqları öz işinə görə: boyun, qaraqayış, xorazan hodağı adlandırırdılar. Xorazan hodağı o biri hodaqlara nisbətən boylu-buxunlu idi. O, lazım gələndə məjgalı da əvəz edə bilərdi. Hodaqlar öküzlərə diqqət etməli idilər ki, xərək qalmasın. Xərək əkilməyən zolaq yerə deyirdilər. Kotanın torpaqda açdığı şırıma “haqos” deyirdilər. Əkinçilərin işini onda bəyənidilər ki, yeddi haqos yoxlansın. Bundan ötrü möhkəm çubuğu əkilmiş yerə sancır, çıxarırdılar. Əgər çubuq bir yerə ilişsə, dərhal o yeri qazıb təmizləyir, xərəyi aşkara çıxarırdılar. Harosu (bir neçə il əkilməmiş yer) qırdırmaq (əkdirmək) üçün pukur deyilən kotandan, xamı (əkilməyən yer) əkmək üçün voronsov kotanından istifadə edirdilər. Pukurun xopunun qabağında iti qılncı var idi. O, torpağı kəsib gedir, xop isə çevirirdi, ancaq voronsov kotanın bir neçə xopu vardı. Pukura 5-6 boyun, voronsova 12 boyun öküz qoşulurdu” (3, 21).

R.Əliyevin sözlərinə görə, “əkinçi nəğmələri ...əmək prosesində çəkilən zəhməti yüngülləşdirmək, əməyi ritmləşdirmək, ondan mənəvi və estetik zövq almaq məqsədilə oxunur. Nəğməni oxuyan zaman ritm prosesdə hərəkətə uyğun olaraq izlənilir. İlk əmək nəğmələri iki səsdən ibarət olub cütçü nəğmələrində istifadə olunmuşdur. A. Nəbiyev belə nəğmələrdə səs ilə

ritm arasındakı əlaqənin olduğunu qeyd edərək bu səslərin vurğulu, alliterasiyalı nümunələr əmələ gətirərək 2-3 hecalı, 2-3-4 misralı əmək nəğmələri yaratdığını söyləyir. Belə nəğmələrdə, əsasən, öküzün işgüzarlığı tərif edilir, öküzə cütçünün sədaqətli yoldaşı kimi baxılır. Məsələn,

Ehhe, Ehhe
Ehhe, Ehe
Güc ver, ho
Güc ver, ho
Güc ver, ho
Avalım
Düzdə qalıb
Güc ver, ho
Güc ver, ho
Güc ver, ho” (2, 73-74).

Bu özü də əkinçi nəğmələrinin kortəbi deyimlər yox, yüksək bədii-estetik özəlliklərə malik mükəmməl poetik nümunələr olduğunu təsdiq edir.

Qərbi Azərbaycandan toplanmış cütçü nəğmələri bu baxımından çox maraqlıdır:

Cüt işləyər, xop yarar,
Dağı, daşı qoparar.
Ağa, xanım təkdə bir,
Rəncbərə pay göndərər.

Kotanı sazda oğlum,
Əkini tozda oğlum...
(4, 100)

Azərbaycanın, Qərbi Azərbaycan da daxil olmaqla, bütün bölgələrində geniş yayılan kotan «əhali arasında “qara kotan” adı ilə tanınmaqdadır (5, 23).

Bu əkinçilik termini Qərbi Azərbaycan folklorunda da özünə möhkəm yer eləmişdir:

Qara kotan ağırdır,
Öküzlərin yağırdır.
Qarmax tellim çəkməyir,
Xınalım da sağırdır (5,24)

Buradakı “qara” ifadəsi xüsusi diqqət çəkir. A.N.Kononovun yazdığına görə, bu söz türk xalqlarında həm də yer, torpaq və rəng mənalarında işlədilmişdir. Məsələn, “qara” sözü folklorumuzun başqa janrlarında da həmin mənalarda müşahidə olunmaqdadır. Hətta bəzən “qara” sözü “yer”, “torpaq” sözləri ilə qoşa işlədilir. “Görüm səni qara yer aparsın”, “Eybini qara torpaq örtün” kimi qarğışlar buna misal ola bilər.

Ayrıca “kotan” kəlməsinə gəlinəcə, ona da folklorumuzda gen-bol rast gəlinir:

Dağ döşündə yatana,
Gün gedər ay batana.
Qara kəlim qarğıyır,
Kotan macı tutana.

Başqa bir misal:

Öküzlər qoşa getdi,
İşlədi, çoşa getdi.
Kotan macı qırıldı,
Zəhmətim boşa getdi” (6, 246)

Q.Cavadov yazır ki, aparılan “tədqiqatlar qara kotanın Qafqaz mənşəli şum aləti olduğunu təsdiq edir. Bu şum aləti Qafqaz xalqlarının çoxunda olub, azərbaycanlılarda “kotan”, ləzgilərdə və Şahdağ qrupu xalqlarında “kutan”, gürcülərdə “qutani”, çeçenlərdə “quton”, avarlarda “kutan”, balkarlarda “qotan”, darginlərdə “qutan”, udinlərdə “kotan”, osetinlərdə “quton // qoton”, farslarda “qutan” adlandırılır” (5, 22).

Bir sözlə, holavarlar, cütçü nəğmələri, sayaçı sözlər və s. ən qədim Azərbaycan – türk nəğmə növləridir. “Lakin bu nəğmələrin bağlı olduğu mərasimi görüşlər inkişaf edərək yeni-yeni mövsüm və mərasim nəğmələrinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan folklorunda rast gəlinən mövsüm nəğmələrini iki yerə ayırmaq olar: ayrı-ayrı hadisələr və etiqadlarla bağlı yaranan nəğmələr; fəsillərlə bağlı xalqın əməyini dəyərləndirən, ona qiymət verən mövsüm nəğmələri. Birinci qrupa aid nəğmələr oda, günəşə, suya, küləyə, yağışa, torpağa və s. həsr edilən nəğmələrdir ki, bunlar da müəyyən etiqadlarla birbaşa bağlıdır... Sayaçı nəğmələri... nisbətən inkişaf etmiş dövrün – əkinçilikdən sonra qoyunçuluq həyatının yaratdığı nəğmələrdir. Eyni yaradıcılıq metodu burada da özünü göstərir. Qədim qoyunçu öz davarını əzizləmək, qayğısına qalmaq, artımı təmin etmək üçün bu cür nəğmələri qoşmağı lazım bilmişdir. Qoyunçuluqla bağlı nəğmələr həm də müşahidələr əsasında yaranmışdır” (2,68-69, 75).

Qərbi Azərbaycan ərazisinin çox hissəsi yaylaq yerləri olduğundan və burada heyvandarlıq, xüsusilə qoyunçuluq geniş yayıldığından buranın folklor qatında sayaçı sözlər də çoxluq təşkil edir. Xüsusilə X əsrdən etibarən əraziyə axın edən köçəri Oğuz tayfaları oturaq həyata keçərək yerli türklərlə qaynayıb-qarışdıqca, başqa sözlə, türkmanlaşdıqca əsas təsərrüfat formaları olan heyvandarlıqla bağlı vərdiş və deyimlərini də bu yeni subetnosun mənəvi sərvətinə çevirirdilər. Bu dövrdə qoyunçuluq o qədər geniş yayılmışdı ki, demək olar ki, Qərbi Azərbaycanın bütün bölgələrində

son illərə qədər də qoç heykəlləri qalmaqda, xalq tərəfindən qorunub-saxlanmaqda idi.

Qərbi Azərbaycandan toplanmış aşağıdakı nümunələr burada qoyunçuluğa nə qədər önəm verildiyini bir daha təsdiq edir:

Canım, a gəlin qoyun,
Uzana telin, qoyun.
Yiyən sənin sayəndə,
Gətirir gəlin, qoyun.

* * *

Canım a narış qoyun,
Yunu bir qarış qoyun.
Çoban sənnən küsübdü,
Südü ver, barış, qoyun.

* * *

Can qoyunun qarası,
Polad olur yarası.
Yaz günü dələməsi,
Payızda bulaması.
Evə yavannıx olar
Qış günü qovurması.

* * *

Sayaçıya verdiniz,
Səfa oldu yurdunuz!
Ac getsin avanınız!
Tox gəlsin çobanınız (7, 49)

Qərbi Azərbaycan ərazisindən toplanmış mərasim və əmək nəğmələrinin elmi tədqiqata cəlb edilməyinin bir əhəmiyyəti də ondandır ki, bu nəğmələr Qərbi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın minillərdən bəri yaratdıqları və yaşatdıqları mərasimlərin forma və mahiyyətini dərk və bərpa etməyə də kömək edir. Bu mərasimlər isə xalqın milli-mənəvi varlığını formalaşdıran ən vacib amillərdən biridir.

Xüsusilə Qərbi Azərbaycan ərazisinin hazırda ermənilərin işğalı altında olduğu, bu işğal nəticəsində minillərdən bəri formalaşmış folklor mühitinin dağıldığı və ya dağılmaqda olduğu bir vaxtda mərasim elementlərinin, o cümlədən mərasim nəğmələrinin toplanması və tədqiq edilməsi son dərəcə vacibdir. Bu mətnlər Qərbi Azərbaycan ərazisinin Azərbaycan türklərinin

tarixi vətəni olduğunu və soydaşlarımızın bu ərazilərdə möhtəşəm bir mədəniyyət formalaşdırdığını bir daha sübut edir.

Ədəbiyyat

1. A.Nəbiyev. Azərbaycan xalq nəğmələri, Bakı, “Turan” Nəşrlər Evi, 2002.
2. R.Əliyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, “Çıraq” nəşriyyatı, 2012.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası, VIII kitab, Bakı, “Səda”, 2003.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası, III kitab, Bakı, “Səda”, 2000.
5. Cavadov Q. Əkinçilik mədəniyyətimizin sorağı ilə. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1990.
6. Bayatılar. Bakı, Azərneşr, 1960.
7. Azərbaycan folkloru antologiyası, X kitab, İrəvan çuxuru folkloru, Bakı, “Səda”, 2004.

A.Alakbarli

Ritual and labor songs as lyrical expressions of the ethnic-spiritual memory in the Western Azerbaijani folklore

Sammary

The article deals with the analysis of the Western Azerbaijani folklore ritual and labor songs' genre peculiarities based on folklore texts of the Western Azerbaijan. The spreading area of these texts conforming to the Western Azerbaijani geographical conditions, their genre characteristics caused by the life, domestic and labor habits according to these geographical conditions were involved to the comparative-typological research.

These folklore texts prove once again that the Western Azerbaijan is a historical native land of our compatriots resided here and the spiritual culture created by them since the millennium, as well as ritual and labor songs are integral parts of the national spiritual entity.

The folklore elements preserved by our compatriots living in the Western Azerbaijan within a long period are of great importance for restoration of the initial version of lots of ritual and domestic traditions.

**Церемонии и трудовые песни в фольклоре Западного
Азербайджана как лирические формулы этнической нравственной
памяти**

В статье на основе образцов фольклора Западного Азербайджана рассмотрены жанровые особенности церемоний и трудовых песен, которые являлись первичными жанрами азербайджанского фольклора. Ареал распространения настоящих образцов согласно географическим условиям Западного Азербайджана, жанровые преимущества, вытекающие из жизненных, бытовых и трудовых привычек согласно настоящим географическим условиям привлечены к сравнительным типологическим исследованиям.

Настоящие тексты фольклора еще раз доказывают, что Западный Азербайджан является исторической родиной проживающих здесь наших соотечественников и нравственная культура, в том числе, церемонии и трудовые песни, созданные им на данной территории в течение тысячелетий являются составной частью национального нравственного бытия Азербайджана.

Фольклорные элементы, сохраняемые нашими соотечественниками, проживающими долгое время в окружении армян в Западном Азербайджане обладают важнейшей значимостью для восстановления первичных вариантов многочисленных церемоний и бытовых традиций, которые со временем были утеряны.

Rəyçi: Seyfəddin Rzasoy
filologiya elmləri doktoru

GÜLŞƏN BƏŞİROVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
gulshen@mail.eu

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ MÜASİRLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: aşıq, ədib, fə dai, əvf (bağışlanmaq), halə, libas, iltica, irs, işrət, kəndli, knyaz, kəmtər, kəhər, qəsr, Tutor, padşah, milk sitting, yarıncı, zadəgan;

Key words: amorous, writer, self-sacrificing (man) pardon, halo, clothes, supplication, heritage, feast, peasant, prince, obedient, bay, castle, Tutor, padishah, milk sitting, cloak, aristocrat

Ключевые слова: влюбленный, литератор, фedaи, помилование, ореол, нимб, одежда, просьба, мольба, наследие, пиршество, крестьянин, князь, покорный, гнедой, дворец, замок, Tutor, падишах, milk sitting, бурка, епанча, аристократ.

Ədəbiyyatşünas, pedaqoq və publisist Firidun bəy Köçərli (1863-1920) qədər Azərbaycan elminə, dilinə və mədəniyyətinə xidmət göstərən ziyalılarımız elə də çox deyil. O bütün həyatını bu işə həsr etmiş əsil ziyalılarımızdandır. F.Köçərli həqiqi mənada mədəni inkişafımız üçün nurdur, işıqdır. F.Köçərli dünyəvi bir alimdir. Yaradıcılığı çoxşaxəlidir. Dövrünün bütün mühüm ədəbi-mədəni hadisələrinə və yeniliklərinə münasibət bildirən mütəfəkkirdir. "Çünki XIX əsrin sonu, XX əsrin birinci rübündə geniş ədəbi, ictimai, elmi-pedaqoji fəaliyyət göstərmiş Köçərlinin zəngin irsi ədəbiyyatımızın həmin dövrü haqqında geniş təsəvvür yarada bilən qiymətli mənbələrdəndir" (2, 8). F.Köçərli Qori və Qazax Müəllimlər Seminariyalarında işləyərkən yazıçılar, incəsənət xadimləri, maarif fədailləri ilə yaxın əlaqələrdə olmuş, onların bir çoxunu şəxsən tanımış, onlarla əməkdaşlıq etmişdir. Bu cəhətdən onun gürcü ziyalıları ilə əlaqə və münasibətləri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Buna görə də biz Firidun bəyin gürcü ziyalıları haqqında yazdıqlarına diqqəti cəlb etmək istədik. Firidun bəy Köçərli (1863-1920) məqalələrindən birini Gürcü şairi Akaki Seretelinin (1840-1915) anadan olmasının 50 illiyinə həsr etmişdir. Məqalə 1908-ci ildə qələmə alınmışdır. Burada əvvəl zadəgan nəslindən olan Akaki Seretelinin tərcümeyi-halına nəzər salınır. Onun uşaqılıq illəri, kənd həyatının qəribəlikləri, kəndlilərin acınacaqlı həyatı, daha sonra isə Kutaisidə və Peterburqda təhsil illəri qələmə alınır. A.Seretelinin dünyagörüşünün formalaşmasına bunların təsiri qeyd edilir.

A.Seretelinin bədii yaradıcılığına diqqəti cəlb edən ədib onun roman, povest, dram, komediya, hekayə, nağıl və məzhəkələr, şeirlər yazdığını

bildirir. Şair şeirlərinin zəhər və bal ilə, sirkə və göz yaşları ilə qarışdığını deyir. İstəyir ki, şeirlərini oxuyan fəqir fəqirliyini unutsun, bədbəxt insanlar oxuyanda təsəlli tapsın, düşmənlərin ürəyinə zəhər damsın.

F.Köçərliyə görə A.Seretelinin ən böyük arzusu, ən böyük fikri məhəbbət və qardaşlıqdır. O, bütün yaradıcılığı boyu həmin əqidəyə sahiblik etmiş, onu qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Burada F.Köçərli Azərbaycan şairləri Seyid Əzim Şirvani və Abdulla bəy Asinin şeirlərindən parçalar verərək onları A.Seretelinin yaradıcılığı ilə müqayisə edir, fikir və əqidə yaxınlıqlarını göstərməyə çalışır.F.Köçərli A.Seretelinin romantik cərəyanın nümayəndəsi olduğunu, yazdığı bir nəğmənin romantik ruhunu, bu şeirin - "Suliko"nun (Cancığazım) rus və fransız dillərinə tərcümə olunaraq mahnı kimi oxunduğunu deyir. Nəğmənin maraqlı olduğunu və Azərbaycan poeziya nümunələrinin ruhuna yaxınlığını nəzərə alıb qısa məzmununu verir: Aşiq sevgilisi Sulikonu axtarır. Gözləri təzə-tər qızılgülə sataşır. Soruşur ki, Sulikom sənmişən? Qızılgül başını aşağı salır və bir damcı göz yaşı axıdır. Bu əsnada gülün içindən bülbül uzub nəğməsini kəsir.Sonra şair bülbüldən sevgilisini soruşur. Bülbül gül şaxının üstünə qonub dimdiyi ilə gülün yarpağına toxunur, ah-nalə edir və bülbülün nəğməsi aşiqi valeh edir.Daha sonra aşiq sevgilisini ulduz şəfəqlərindən soruşur. Ulduz atəş kimi alışıb-yanır, şəfəqini daha da artırır. Bu zaman xəfif yel əsir və aşiqin qulağına pıçıldayıb deyir ki, axtardığını tapdın. Qəmi-qüssəni unut, gün batar, dünyanı qaranlıq bürüyər, göydə ulduz, yerdə bülbül və gül sənin qəlbini şad edər. Sənin sevgilin vəfat edibsə də, səndən ayrılmayıb və üç sifətdə həmişə səninlə vardır.Bundan sonra aşiq deyir ki, mən hər şeydən artıq gülün ətrini, bülbülün naləsini və ulduzların şəfəqini sevirəm. Hər üçündə mənim Sulikom özünə məskən salır.F.Köçərli A.Seretelinin yaradıcılığında gürcü xalqının yolunda ölümdən qorxmayan qadın surətlərini yaratdığını xüsusi qeyd edir. Bir şeirindən aşağıdakı nümunəni gətirir: Gürcü xatunlarından biri üç oğlunu Vətənin müdafiəsinə göndərir. Onlardan xəbər gözləyir. Bu əsnada xəbərçi gəlir və qadın ondan xahiş edir ki, heç nəyi gizlətməyib, ona dürüst xəbər versin.

Xəbərçi bildirir ki, anaya qara xəbər gətirib. Bu yerdə qadın deyir ki, daha özgə şey danışma, de görüm hansı tərəf qalib gəldi, Vətən salamatdırmı, yoxsa düşmənlərin əlinə düşüb? Xəbərçi bildirir ki, yox xanım, biz düşməne qalib gəldik.Bundan sonra ana allaha şükür edir və oğlanlarını soruşur. Xəbərçi onun böyük və kiçik oğlanlarının Vətən uğrunda qətlə yetirildiklərini bildirdikdə, qadının gözlərindən iki damla yaş süzülür və deyir ki, mən onları Vətəni qorumaq üçün bəsləmişdim, bəs ortancıl oğlum onların intiqamını aldı mı?Xəbərçi bildirir ki, ortancıl oğlu düşmənin hücumundan qorxub qaçdı və meşədə yarpaqlar altında gizləndi. Bu xəbəri eşidən ana fəryad qoparır, saçlarını yolaraq deyir: "Səni yox olasan oğul, qorxaqlığınla məni töhmət altında qoydun!".

Burada F.Köçərli A.Seretelinin nəzmə çəkdiyi daha bir əsəri haqqında danışır. Əsərin adı "Natela"dır.

Gözəl Natela ağ rəngli bir çuxa tikdirib elan edir ki, kim həmin çuxanı geymək istəsə gərək onu düşmənin qanı ilə boyasın və qəsrin ətrafına sancılmış 120 payanın üzərinə bir o qədər də düşmən kəlləsi sancsın. Belə olduqda Natela canını və cismini ona təslim edəcəkdir.

Minqrel knyazlarından Sotne Dadiani toy sövqatı üçün 120 düşmən kəlləsi gətirir. Amma toy başlayanda Natela ona təklif edir ki, dostları ilə gedib Kartaliniyanı (Gürcüstanın şərq tərəfini) monqolların zülmündən xilas etsin, yoxsa toy olmayacaq.Bu təklif qəbul olunur. Monqollar qəsdə başa düşüb knyaz Dadianini və yoldaşlarını əsir alırl.Monqol padşahı Noinin əmri ilə knyazları çıpaq soyundurub ağaclara sarıyır və bədənlərinə bal sürtürlər ki, həşəratlar onların qanını sorsun. Noin işrətdə olarkən ona xəbər verirlər ki, bir qadın onunla görüşmək istəyir. Noinin işarəsilə içəridəkilər bayıra çıxır. Qadın içəri daxil olur və üzündəki rübəndini açır, gözəlliyi ilə hamını heyran edir. Bu qadın knyagina Natela idi.Bu zaman Natela libasının altında gizlətdiyi xəncəri çəkib hökm edir ki, Noin yerindən tərpməsin. Noin ona yalvarmağa başlayır. Padşahlığının yarısını, var-dövlətini ona vəd edir, qul olmağa razı olur. Ta ki, Natela ona ərə getsin.Natela Noini rədd edir və bildirir ki, mən də sənin kimi padşaham, heç nəyə də ehtiyacım yoxdur. Mən öz adamlarımı səndən tələb edirəm.Noin qadının mərdliyi qarşısında tab gətirməyib onun nişanlısını və yoldaşlarını azad edir. Noinlə Natela arasında Gürcüstanla bağlı sülh müqaviləsi bağlanılır.F.Köçərli bildirir ki, A.Seretelinin tarixi hadisələri əks etdirən faciələri də vardır. Burada da gürcü qadınlarının fədakarlığından danışılır. Bunlar "İraqli dövvüm" ("Patara qaxi"), "Tamara", "Medeya" və digər əsərlərdir. Eyni zamanda, onun komediyaları da vardır. Həmçinin M.F.Axundovun "Xan sərabi"ni ("Sərgüzəşti-vəziri-xani-Lənkəran" komediyası- G.B.) gürcü dilinə tərcümə etmişdir. Gürcüstanın keçmişini və müasir tarixini əks etdirən roman, povest, hekayə və nağıllar da yazmışdır. Qeyd edək ki, görkəmli şairimiz Abbas Səhhət Akaki Seretelinin bir sıra şeirlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.F.Köçərli bu yerdə A.Seretelinin abxazların həyatından bəhs edən "Mürəbbi" hekayəsinin məzmununu da məqaləsində vermişdir:Uca dağlardan birinin başında abxazlının evi qaralırdı. Burada abxazlı cavan arvadı Nazibrola ilə xöşbəxt yaşayırdı.Soyuq və boranlı bir qış gecəsində abxazlının süd qardaşı qabardalı Səfər bəy ona qonaq gəlir. O, süd qardaşının evinə bir vacib iş üçün gəlmişdi. Çoxdandır ki, Ziya xanıma aşıq olubdur. Amma, Ziya xanım deyib ki, Səfər bəy Əlməqsudun kəhər atını oğurlayıb gətirməsə ona ərə getməyəcək. Bu at bütün Abxaziyada məşhurdur.Ev sahibi süd qardaşının sözlərini eşidib bu çətin işi yerinə yetirməyə gedir.Hələ ulduzlar göy üzündə sayrışarkən məğrur abxazlı yedəyində kəhər at evinə tərəf dirmanırdı. Süd qardaşı isə yapıncıya

bürünmüş halda yatmışdı. Nazibrola isə üz-gözü qanlı, yaxası parçalanmış, zülfləri pərişan halda gözlərindən yaş töküdü. Yataq dağınıq və pərişan idi.

Abxazlı işi başa düşdü və ürəyi sıxıldı, biləixtiyar yerə yıxıldı. Arvadının həzin səslə ağlaması, qəm-qüssəsi ixtiyarını əlindən aldı və o, özünü toxdadıb arvadının əlindən tutub dedi: "Mənim əzizim, ağlama, o bir yuxu idi, onu yadından çıxart. Sən günahdan paksan". Sonra qadınını öpüb ürəyini sakit etdi. Namusuna toxunan Səfər bəyi yuxudan oyatdı. Səfər bəy süd qardaşının əhvalını görüb belə güman etdi ki, arvad hadisəni ərindən gizlədib. Abxazlı süd qardaşına gülər üzlə dedi: "Xahişini əmələ gətirdim. İstədiyin kəhər at səni gözləyir, tez ol rəvan ol, daha da artıq səni yanımda saxladım, amma bilirəm ki, əziz yarının vüsəlinə tələsirsən". Sonra qonağa əl-üzünü yumağa su, yemək verdilər. Abxazlı üzünü Səfər bəyə tutub dedi: "Sənin bəd əməlin və alçaqlığın mənə məlumdur. Sən mənim irzimə və namusuma toxundun... Bu fəna yaddan çıxmaz və əfv olunmaz. Öz yolunla get, bir də mənim gözümə sataşma, bu ləkəni ancaq qan ilə yumaq olar". Bu sözləri eşidən Səfər bəy titrədi, rəngi ağardı və dedi: "Doğru deyirsən, müqəssirəm... Şeytan məni günah əmələ saldı, mən sənin kəmtərin qulunam, rəhm elə, başımı cəsədimdən ayır". Abxazlı dedi: "Yox, sənə mənim əlim dəyməz, sən mənim anamın döşünü əmmisən, çəkil kənara, babalarımızın müqəddəs adətini pozmaqda müqəssir sən deyilsən. Vətəninə mühacirət etdikdə öz müəllim və mürəbbilərinin hüzuruna gedib, mərdanəliyini ona söyləməyi səndən iltica edirəm. Hər qisim tənbeh o sənə qərar etsə, ona tabe ol!". Səfər bəy pərişan və qəmgin halda Vətəninə qayıtdı. Öz mürəbbisi alim və möhtərəm Hacı Yusifin hüzuruna gəlib, əhvalatı ona söylədi. O danışıqca Hacı Yusifin üzü bulud kimi qaralıb tutulurdu. Axırda güclə nəfəs alıb soruşdu: "Bəs sonra nə oldu, səninlə necə rəftar elədi, sənə nə dedi?".

Səfər bəy cavab verdi ki, o məni süd qardaşı olduğumuza görə əfv etdi. Amma məndən söz aldı ki, sənin hüzuruna gəlib günahımı deyim və nə əmr versəniz yerinə yetirilsin. Mürəbbi: "Aha! Düşünürəm, belə böyük bir günahın cəzası qandır, bunu ancaq qan ilə təmizləmək olar, başqa bir çarə yoxdur!". Belə deyərək tapancasının çaxmağını qaldırdı. Səfər bəy döşünü qabağa tutub öz ölümünə razı oldu. Hacı Yusif onu rədd edib dedi: "Yox, ölümə layiq sən deyilsən. Sənin mürəbbindir ki, sənə tərbiyə verməkdə böyük qüsur göstərmişdir!". Bu halda tapanca açıldı. Yusif bəy ruhsuz halda yerə sərildi və alnından nazik qan çeşməsi açıldı... F. Köçərli yazır ki, bu, müəllimlərə və mürəbbilərə gözəl bir ibrətdir. Sonra qeyd edir ki, A. Seretelinin təlim-tərbiyə sahəsində digər əsərləri də vardır. F. Köçərli A. Seretelinin "Müsəlman qardaşlarıma" adlı bir şeirinin olduğunu yazır. Lakin onu oxumadığını deyir. Həmin şeirdə müsəlmanların qəflətdən ayıldıklarını müşahidə edib onları təbrik edir, elmə, biliyə üstünlük verdiklərinə sevinir və deyir: "Çox çəkməz ki, sizi zəif, bacarıqsız və elmsiz

bilənlərdən siz qüvvətli, bacarıqlı, elmi olarsınız..."F.Köçərli "Yakov Semyonoviç Qoqebaşvili" (1840-1912) adlı məqaləsini 1912-ci ildə çap etdirmişdir. Məqalə gürcü müəllimi və publisisti Qoqebaşvilinin ölümü münasibətilə qələmə alınmışdır. Qoqebaşvilinin öz xalqını sevdiyini, millətin maariflənməsi uğrunda mübarizə apardığını, mənəvi inkişafı və rifahının yaxşılaşdırılması naminə çalışdığını bildirir.Məqalədə Qoqebaşvilinin uşaqların dostu olduğu, xalq məktəblərinin yaradılmasındakı xidmətlərini qeyd edir.Qoqebaşvili dərindən dərk edirdi ki, xalqın iqtisadi çətinlikləri, zehni yoxsulluğu, mənəvi düşkünlüyü məktəblərin, maarif ocaqlarının qıtlığından, bəzi yerlərdə isə heç olmamasından irəli gəlir. Buna görə də Qoqebaşvili Gürcüstanın ən uzaq, qaranlıq və ucqar yerlərində maarif toxumu səpməyə çalışırdı.Y.S.Qoqebaşvilini gürcü Kirili və ya Mifodisi adlandıran F.Köçərli qeyd edir ki, gürcü ziyalıların heç biri xalqın savadlanmasında və maariflənməsində Qoqebaşvili qədər zəhmət çəkməmişdir. O, ana dilinin öyrənilməsi üçün dərsliklər, çoxlu bədii əsərlər yazıb nəşr etdirmiş, həqiqətən də işığa doğru bir pəncərə açmışdır.Qoqebaşvili məktəblərdə ana dilinin tədrisinə mühüm əhəmiyyət vermiş, bu sahədə bir sıra məqalələr və kitablar yazmışdır. O, ana dilinin incəliklərini və ruhunu uşaqlara çatdırmaq məqsədilə "Dedaena" ("Ana dili") və "Bunebis qarı" ("Təbiətin qapısı") dərsliklərini sadə, canlı və gözəl bir dildə yazmış, kitablar yerli əhali arasında yüz min tirajla yayılmışdır. F.Köçərli qeyd edir ki, Azərbaycan məktəbləri üçün dərslik tərtib edənlər həmin kitablardan faydalana bilərlər.F.Köçərlinin 1915-ci ildə yazdığı "Dost və müəllim N.O.Lomourinin xatirəsi" məqaləsi Qori Müəllimlər Seminariyasının müəllimi, gürcü yazıçısı və pedaqoqu Nikolay İosifoviç (Osipoviç) Lomourinin (1852-1915) xatirəsinə həsr edilmişdir.

Firidun bəy qeyd edir ki, Lomouri 1884-cü ildən Qori Müəllimlər Seminariyasında gürcü dili müəllimi vəzifəsində işləmişdir. O, gürcü dilinin böyük bilicisi sayılırdı. Yazıçı kimi roman və povestlərində gürcü qadınlarının kədərli taleyini, kənd adamlarının dərd və əzablarını böyük sənətkarlıqla təsvir etmişdir. O, bir müəllim kimi, gənclərin tərbiyəsində şəxsi insanpərvərlik nümunəsi göstərmiş, bir sıra tanınmış şair və yazıçıların, xalq müəllimlərinin yetişməsində böyük zəhmət çəkmişdir.

Seminariyanın gürcü şagirdləri ilə bərabər, azərbaycan şöbəsinin şagirdləri də Lomourini sevir, diqqətli, qayğıkeş olduğu üçün onun xatirini çox istəyirdilər. Heç kəs Lomouri kimi gənc nəslə təsəlli verməyi, yol göstərməyi bacarmırdı.Lomouri təlim-tərbiyə işlərində dönüş yaratmağa çalışmış, köhnə tədris üsuluna qarşı barışmaz olmuşdur.Beləliklə, böyük Firidun bəyin görkəmli elm adamlarına, şair və yazıçılara, müəllimlərə bu cür diqqəti bununla qurtarmır. O, rus yazıçıları L.N.Tolstoy, A.P.Çexov, N.V.Qoqol və başqaları haqqında da məqalələr yazmışdır.

Firidun bəyi bunları yazmağa heç kim və heç nə vadar etmirdi. O, haqqında söz açdığı ziyalıların böyük istedad sahibləri olduğunu dərinləndirirdi. Çalışırdı ki, onları Azərbaycan xalqı da tanısin və yaradıcılıqlarından bəhrələnsin.

Ədəbiyyat:

1. Firidun bəy Köçərli. Seçilmiş əsərləri, Bakı, EA nəşriyyatı, 1963.342 səh.
2. Nəbiyev B. Firidun bəy Köçərli. Bakı, Gənclik, 1984. 228 səh.

Г.Баширова

Фиридун Бек Кочарли о современниках

Резюме

В статье предоставляется подробная информация о литературной, педагогической и общественной деятельности грузинского поэта Акакий Церетели, педагога и публициста Якова Гогобашвили, писателя и педагога Николая Ломоури, которые были современниками Фирудин бека Кочарли (1863-1920), также выдвигается в центр внимания их роль в жизни грузинского народа.

Автор показывает что, по мнению Фирудин бека Кочарли, любовь и братство являлись самой заветной мечтой и великой мыслью А. Церетели. Поэтому Ф. Кочарли отмечал, что А. Церетели был приверженцем этой идеи и пытался сохранить ее. Далее в статье рассказывается о том, что Ф. Кочарли в своем произведении отмечал роль грузинского педагога и публициста Якова Гогобашвили в просвещении своего народа и о том как он любил свою нацию. Автор показывает что, по мнению Ф. Кочарли, ни кто из грузинских просветителей кроме Я. Гогобашвили, не трудился в деле просвещения и образования своего народа столько, сколько делал он. С целью изучения родного языка Я. Гогобашвили опубликовал учебники и многочисленные художественные произведения, и на самом деле открыл окно в свет. В статье дальше отмечается, что, по мнению Ф. Кочарли, преподаватель Горийской учительской семинарии грузинский писатель и педагог Николай Осипович Ломоури считался большим знатоком грузинского языка. Вместе с грузинскими учениками, ученики Азербайджанского отделения тоже, любили и уважали Ломоури больше всех. Автор также доводит до своих читателей и то, что, по мнению Ф. Кочарли, ни кто не умел утешать молодое поколение, наставлять их в правильный путь, как это делал Ломоури. Он пытался преобразовывать процесс обучения и воспитания, был непримиримым к старым методам образования.

G.Bashirova

**Firudin Bek Kocharli about contemporants
Sammary**

The article provides detailed information about the literary, pedagogical and social activities of Georgian poet Akaki Tsereteli, teacher and publicist Yakov Gogobashvili, writer and teacher Nikolai Lomouri, who were contemporaries of Firudin bey Kocharli (1863-1920), and their role in the life of the Georgian people is also being put on the spotlight.

The author shows that, according to Firudin bey Kocharli, love and brotherhood were the most cherished dream and great thought of A. Tsereteli. Therefore, F. Kocharli noted that A. Tsereteli was an adherent of this idea and tried to preserve it. In the article, the author focuses attention on the fact that F. Kocharli especially noted the contribution of A. Tsereteli in creating fearless female images fighting for the Georgian people. The article also notes that F. Kocharli informed us about works of tragedy, which reflected historical events, had been written by A. Tsereteli. The article goes on to say that F. Kocharli in his work noted the role of the Georgian teacher and publicist Yakov Gogobashvili in educating his people, and his love to his nation. The author shows that, according to F. Kocharli, none of the Georgian enlighteners except Y. Gogobashvili, did so much work in field of education and enlightenment of his people as he did. In order to study the native language, Y. Gogobashvili published textbooks and numerous art works, and in fact opened the window to light. The article goes on to note that, according to F. Kocharli, the teacher of the Gori Teacher's Seminary, the Georgian writer and teacher Nikolai Osipovich Lomouri was considered a great connoisseur of the Georgian language. Together with the Georgian students, the pupils of the Azerbaijan branch also loved and respected Lomouri more than anyone else. The author also brings to his readers the fact that, according to F. Kocharli, no one was able to console the younger generation, to instruct them in the right way, as Lomouri did. He tried to transform the process of education and upbringing, and he was uncompromising with the old methods of education.

**Rəyçi: Nəriman Seyidəliyev
filologiya elmləri, doktoru**

SVETLANA MƏMMƏDOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
mamedova@mail.ru

ŞİRVAN QADIN EL SƏNƏTKARLARI (AŞIQLAR VƏ ŞAİRLƏR)

Açar sözlər: məğrur, müdrük, iftixar, hökmdar, образ, məşhur, surət.

Ключевые слова: гордый, гордость, мудрый, правитель, известный.

Key words: brave, pride, ruler, image, famous

Tariximizin qəhrəmanlıq səhifələrində Azərbaycan qadınının öz şöhrəti, öz şərəfli yeri var. “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanı igid Buğaca süd verən ana, Koroğlunun sadıq yarı –Nigarı, Qaçaq Nəbinin silahdaşı qoçaq Həcər– elimizin iftixarıdır. Məğrur, əyilməz bir qızın şərəfinə Bakıda möhtəşəm qala ucaltmış şair xalqımız, vətən torpağının ən füsunkar güşələrinə şairanə adlar verib– Qızbənövşə yaylağı, Qırğız bulağı, Gəlin qayası.

Xalqımızın keçmişində müdrük hökmdar Nüşabədə olub, cəsur üsyan başçısı Rüstəm də, tədbirli dövlət xadimləri Sara Xatun da, Tutu Bikə də..

Ancaq xalqımızın keçmişində qadınlarımızın göz yaşlarından dolan dəryalar, ah-nalələrindən buludlanan səmalar, ağlarından parçalanan ürəklər də olub.

Azərbaycanlı qadın-ananın qəhrəman, cəngavər sürəti xalq ədəbiyyatı incilərindən öz ifadəsini tapa bilmişdir. Nağıl və dastanlarda öz oğlunu yola salan analar. “Get düşmən qabağından qaçma”, südüm sənə halal olsun” demiş oğlanların mərd olmağa səsləmişlər. Koroğlu haqqında o, “Düşmənin anasını ağılatdı” deyərək kamil bir qəhrəman surəti canlandırmışdır.

Xalqımızın ən qədim ədəbi abidələrindən biri olan “Dədə Qorqud dastanları”na nəzər yetirsək bu ana surətini daha aydın görürük. Burdakı ana, oğlunun yaralandığını və bu yaraya yalnız ana südilə bağ çiçəyi lazım olduğunu bildikdə, atını minib, dağları çapıb, axtarıb lazım olan çiçəyi tapıb; övlad məhəbbətilə elə düşkün çıxır ki, illərdən bəri qurumuş döşündən qanla qarışmış süd çıxır və südlə dağ çiçəyindən düzəltdiyi məlhəmlə düşməndən yara almış qəhrəman oğluna şəfa verir.

El arasında Nabırlı Badam adı ilə tanınmış Badam Müslüm qızı təxminən keçən əsrin 1980-1982- ci illərində Şamaxı qəzasının Nabır kəndində anadan olmuşdur. Kiçik yaşlarından “özündən söz qoşmağa” həvəs göstərmiş, “nə görmüşsə, ona bir qulp qoymuşdur”.

Nabırlı Badamın qoşmaları aşağıdakılardır.

Üzdüm qəvvas kimi söz dəryasında
İqbalım arzumla heç tən olmadı.
Min-min könül tikdim abad eylədim
Könül sarayımı tikən olmadı.

Mənə qismət oldu elə bir dövrən,
Nə insaf yox, nə ədalət, nə divan,
Haqqı gördüm getdi nahaqqa qurban
Durub hesabını çəkən olmadı.

Pulu namus bildi azğın ağalar,
Peysəri piylilər, qarnı yoğunlar,
Din-imandan kop eyləyən mollalar
Özlərinlərində iman nədən olmadı?

Yordu eli çovuşların cır səsi,
Beşaçılandı kəndxudanın silləsi
Necə yandı kasıb-küsub dədəsi,
Ərşə çıxdı, ayırd edən olmadı.

Qərib sayılsam da doğma elimdə,
Aydındı aləmin sirri gözümdə,
El dərđini gizli çəkdim sinəmdə
Badam, heyif aşkar bilən olmadı.
Aşiq Bilal və Nabırlı Badamın deyişmələri:

AŞIQ BİLAL

Biləydim sevdiyin, nişanlın kimdi
Yaraşırımı sən tək canana, Badam?
Zamanın qəhrindən, bəd adətlərdən
Yoxsa satılmısan yamana, Badam?

BADAM

Çalış xoş söz söylə, könül şad eylə,
Eyham söz nə lazım qanana, Bilal?
Bu gün həcv də desən qəbuldu, elə,
Çün bizdə hörmət var mehmana, Bilal!

B İ L A L

Sənin sorağını aldım elindən,
Şikayətin çoxdu dövrün əlindən,
Qanun bilər əhli-halı dərindən
Mən olmuşam elçin yanan, a Badam!

B A D A M

Gəl göynətmə yaralarım bir birbəbir,
Kotan nə bilir ki, qayış nə çəkir
Xan, bəy, kovxa, molla hərə bir əmir,
Qara gəlsin belə zaman, a Bilal!

B İ L A L

Bilalın qəlbini sən etdin şan-şan,
Ayılar bu ellər, qalxar yuxudan
Şad gün gələr, qəmli günün dalıncan
Bu sözlərim həxdı, inan, a Badam!

B A D A M

Bizləri heç yerdə saymırlar adam,
Kasıbca bir qızam özü Naburdan,
Elçin ağsaqqalsan, elə atasan
Yetir dərdlərimi hər yan, a Bilal

Xalqımız qadın-ana ilə bağlı gözəl şeir inciləri düzən, onlarla qadın aşiq və şairlər yetişmişdir. Hər şeydən artıq diqqəti cəlb edən də burasıdır ki, məhz Azərbaycanda, qadınlığın heç bir bəşəri hüququ olmadığı, feodalizm və dini əsatirin hökm sürdüyü bir ölkədə, vaxtilə başqa məmləkətlərə nisbətən daha çox qadın aşiq şair yetişdirmişdir.

Pərnaz Azay qızı

Pərnaz Azay qızı təxminən 1860-1862-ci illərdə Şamaxı rayonunun Bağırılı kəndində köçəri ailəsində anadan olmuşdur. Onun atası Azay da Dovğaçı oğlu təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır.

Pərnaz xalqımıza xas olan xalçaçılıq sənətini də gözəl bilmiş, toxuduğu xalça və xalça məmulatının üstünə incə naxışlar vurması ilə də tanınmışdır. El arasında öz gözəl təbi, bayatıları və sənətkarlığı ilə tanınmış olan bu qadın, həm də ağbirçək el anası kimi sevilmiş, hörmət görmüşdür.

1902-ci ildə o Şamaxı zəlzələsi baş verərkən, qohumu, məşhur inqilabçı Əliheydər Qarayevin atası Ağakərim Qarayevgildə qonaq imiş. Bu

zaman zəlzələnin törətdiyi dəhşətləri öz gözlərilə görmüş və bu münasibətlə bir sıra ağı-bayatılar qoşmuşdur. Nəslindən olan ziyalıların deməyinə görə Pərnaz savadsız olmuş, şeir və bayatılarını «sinədən»-bədahətən söyləmişdir.

Pərnaz uzun ömür sürmüş, təxminən 106 yaşında ikən 1968-ci ildə doğma kəndində vəfat etmişdir. Qəbri Bağırılı məzarlığında atası şair Dovğaçı oğlu Azayın qəbrinin yanındadır.

Bayatıları və sənətkarlığı ilə tanınan Pərnaz xanım aşağıdakı “Bayatılarını” da misal göstərmək olar:

Pirdərəki dağımdı,
Qoynu qəm oylağımdı,
Yaş tökülür leysan kimi,
Deyir yaman çağımdı.

Bu gələn arabadı,
Qoy gəlsin arabadı,
Dünənki cənnət şəhər
Bax, bu gün xarabadı.

Dağda biyan varmola
Soyub yeyən varmola,
Bu əcəlsiz qırğına
Hayıf deyən varmola?

Sürü biyana gəlsin,
Yesin, biyana gəlsin,
Deyin o vəfasıza
Dönsün bu yana gəlsin.

Yulğunlu, ay yulğunlu,
Yığıb getdim yulğunu,
Varmı bir mənim kimi.
Çoxlu dərdlər yorğunu?

Çəkməsi cığ-cığ eylər,
Evimizi nalçıg, eylər,
Zəhləm gedər o yardan
Hər gecə acığ eylər.
Zeynəb Zərbəli qızı

Zeynəb Zərbəli qızı təxminən 1860-1862-ci illərdə Şirvan mahalının Kolanı elatının Goran tayfasında, köç binələrinin birində anadan olmuş, babası şair Çürük İslamın yanında böyümüş, şeirə həvəslənmiş, şeir qaydalarını da ondan öyrənmişdir. Atasının İsmayıl adlı çobanını sevmişsə də ona verilməmiş və bu münasibətlə «İsmayıl» rədifli gəraylısını qoşmuşdur. Babasının vəfatı, 1919-cu ildə baş vermiş vəba, inqilabdan əvvəlki kəndlərdə haqsızlıq və zülmün ifşası, sonralar isə Böyük Vətən müharibəsi ilə əlaqədar bir sıra şeir və bayatılar söyləmişdir.

Zeynəbin üç oğlu və bir qızı olmuşdur. 1942-ci ildə təxminən 80-85 yaşlarında vəfat etmiş, Küdrü Düzündəki Dağ-Kolanı qəbiristanında dəfn olunmuşdur. “Gəraylıları” aşağıdakılardır.

Nə müddətli yol gözlərəm,
Nə durmusan, qoç İsmayıl?
Atam məni salıb bəstə,
Gəl qapını aç, İsmayıl!

Dağlar başı duman olar,
Əlif qəddim Kaman olar,
Mənim halım yaman olar,
Tez ağarar saç İsmayıl!

Gəl eşit Zeynəb sözünü,
Yoldan yığ yarın gözünü,
Çox da incitmə özünü,
Götür məni qaç, İsmayıl!

Dünya sənə gələn olmaz.
Çalxalanar ümman dolmaz.
Dərd-azarı qanan olmaz,
Ahu zardı sözün sənin.

Pis əhvalda sorma məni,
Bu məkanda arma məni,
Yaman çağa salma məni,
Qan ağlayar gözün sənin.

Zeynəb köçər özü qalmaz,
Nitqi batar sözü qalmaz,
Torpaq üstə izi qalmaz.
Nə dönükmüş üzün sənin.

Püstə Şikar qızı

Püstə Şikar qızı təxminən 1880-ci ildə Şirvanın Təklə elatının Muradlı tayfasında anadan olmuşdur. Köçəri həyat keçirmişdir. 13 yaşında ikən ərə verilmişdir. Ağır həyat keçirmiş, dörd övladından üçü ölmüş, biri də ömrünün axır illərində müharibədən şikəst qayıtmışdır. 1947-ci ildə Göyçay rayonunun Müskürlü kəndində vəfat etmiş və İslam- baba qəbiristanında dəfn edilmişdir. Bayatıları aşağıdakılardır.

Əzizinəm öz ərkim
Öz ahım var, öz ərkim,
Balam ölür iz qalmır,
Mən dözüərəm, dözər kim?

Aşiq düşdü xam canım
Dünyadan nakam canım,
Fələk sənə küc gəldi
Oldun ona ram canım.

Ürəyim qandı, tarı.
Dərdim qandı tarı,
Xalqı soyub talayan
Bəyinən xandı, tarı.

Ata elim Təklədi,
O da məni təklədi:
Baxtım ayaq açmadı
Uşaq tək iməklədi.

Ömrümdən acı illər
Tora düşdü könüllər,
On üç yaşında gəldim
Ər evinə, ay ellər.

Arxalıği naxışla,
Naxış vurub naxışla.
Gündüz yar sənin olsun,
Gecə mənə bağışla

Arxalığın narıncını,
Demədim ki yar inci.
Özün yada yar oldun,
Məni qoydun zarıncı.
Dostu xanım

Şirvanlı Dostuxanımın əlimizdə cəmi bircə şeiri mövcud olmasına baxmayaraq savadlı, sözə bələd şair olduğunu onun aşağıdakı tənisdən öyrənirik. Bu tənisdə şairə, cinas sözləri bacarıqla seçib işlədə bilmişdir.

Tənisi aşağıdakıdır.

Bəxtin ağ geyinmiş, bağçaya kədər,
Başına götürmüş bu tabaqları.
Bülbül də səyriyib bağ sarı kədər.
Üzünə tutubdur bu tabaqları.

Sevdiyim atlandı tərsə mini, gör,
Açıldı bağların tər səməni gör,
Eylədi axırda tərsa məni gör,
Şeyx Sənan təki butə bağları.

Niyaz məndən, üzün yarın görəndə,
Bayqular çığrışır yarın görəndə,
Ağlar həsrət gözüm yarı görəndə,
Bulur bir dəm tutsa bu ta bağları.

Cananıma deyin cananım gəlsin
Təşnəni göndərsin canıma gəlsin,
Atsın tir oxların canıma gəlsin
Kamandarsan, gözlə buta bağları.

Bizə zor eylədi kəlbi üzündən
Qal desə qalarıq gəl bu yüzündən
Dostu der, görəsən kəlbi yüzündən.
Boynuma salıbsan buta bağları?

Xalq ədəbiyyatımızın böyük bir hissəsinin yaradılmasında mühüm rol oynamış qadın aşuqlarımızın çox az bir hissəsinin adı bizə qədər gəlib çatmışdır. Biz onların çoxunun tərcümeyi halını, hətta hansı əsrdə, harda yaşayıb-yaratdığını bilmirdi, aşuq qadınlarımızdan yalnız bir neçəsinin adı məlumdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın aşığı və şair qadınları. Tərtib edən Əzizə Cəfərzadə. Bakı, Gənclik, 1991-288 s.
2. Aşıqlar və el şairləri. Bakı: N.Tusi ad. ADPU, 1993.
3. Şirvanın qadm şairləri (şərikli). Bakı: ADPU, 1996.

S.Мамедова

**Женщины Азербайджана
(Ашуги и поетессы)
Резюме**

На героических страницах истории Азербайджана роль женщины, слава нашли неотразимое место. Сюда можно внести имя матери Билала из «Китаби Деде Горгуд», Нигяр из Короглу, Смелая Хачар из «Гачаг Наби» и др.

Женщина мать-герой, смелый образ в народном творчестве, который нашёл свое отражение в дастанах, течнисах, баяты и др.

В старинном памятнике «Деде Горгуд» ярко отразился образ матери, которая своим материнским молоком вылечило рану сына.

Множество образов женщины матери прославлены в ашугских песнях, стихах, которые были созданы во времена феодализма и господства неравенства права женщины.

S.Mammedova

**Women of Azerbaijan
(Ashugs and Poetesses)
Sammary**

There is one's fame and place of Azerbaijani woman in the pages of heroism of our history. Mother who gives milk to hero Bughaj, a character of "Book of DedeKorkut", Nigar- Koroghlu's devoted lover, QachagNabi's brave associate Hajar- are pride of our nation.

As well as, there were prominent ruler Nushaba, brave leader of the revolt Rustam, foreseeing public figures Sara Khatun, Tutu Bika in the past of our people.

Hero, fighter image of Azerbaijani woman-mother could find its expression from the pearls of folklore. Mothers who saw off their sons in tales

and stories. They inspired their sons to be courageous men in the battles. It is revived perfect hero character saying that “He caused enemy’s mother to cry” about Koroghlu.

If we pay attention to the one of our ancient monuments “Book of DedeKorkut” we can see the same mother character more clearly. When mother knew that her son was injured and there was necessary mother milk and garden flower in order to heal this wound , she mounted horse and looked for flower and found it.

Rəyçi: Məhərrəm Qasımlı
filologiya elmləri doktoru, professor

BƏSİRƏ ƏZİZƏLİYEVƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
besi.azizali@gmail.com

V.NABOKOVUN ABŞ-dakı MÜHACİRƏT DÖVRÜNƏ AİD “PNİN” ROMANI

Açar sözlər: V.Nabokov, Pnin, Amerika, Rusiya, mühacir

Ключевые слова: В.Набоков, Пнин, Америка, Россия, эмигрант

Keywords: V.Nabokov, Pnin, America, Russia, emigrant

Vladimir Nabokov Amerikada yaşadığı dövrdə yazdığı əsərləri ilə dünya şöhrəti qazanmışdır. Həmin mərhələdə meydana gələn ingilisdilli romanları ilə ədib rus, Avropa və Amerika ədəbiyyatı ənənələrini birləşdirmişdir. V.Nabokov xatirələrində yazırdı ki, “artıq yeni vətənimdə yaşadığım həmin on dörd il (1940-1954) sanki mənim üçün sintezin başlanması ilə müəyyən olunurdu” (1, s. 605). Sözügedən mərhələ istər dil, istərsə də qoyduğu problemlər baxımından yazıcının dünya ədəbiyyatı tarixində öz yerini təsdiq etməyə imkan vermişdir. “Məhz V.Nabokovun Amerika yazıçısı kimi “ikinci həyatı” onun dahi ziyalı-kosmopolit, ədəbiyyatçı və alim-filoloq kimi şöhrətini təmin etdi” (2, s.26).

V.Nabokovun bədii yaradıcılığının ABŞ dövrünə dörd məşhur əsəri daxildir: “Sebastian Naytın gerçək həyatı” (1941), “Haram damğası ” (1947), “Lolita” (1955), “Pnin” (1957). 1959-cu ildən İsveçrəyə köçmüş yazıçı digər beş əsərini də ingilis dilində yazmış və ümumiyyətlə, bir qism əsərlərinin rus dilindəki tərcümələri istisna olmaqla yaradıcılığını, əsasən, ingilis dilində davam etdirmişdir. Amerikada yazdığı əsərlər yazıcının Avropa dövrü düşüncələri ilə də sıx sürətdə bağlı idi. Bu baxımdan Amerika tədqiqatçısı Con Brat Foster, haqlı olaraq yazır: “Hər iki əsər (“Sebastian Naytın həyatı” və “Haram damğası”) avropalı Nabokovun Atlantik okeanını keçmədən əvvəlki düşüncələrini məhdud mənada əks etdirir” (3, s.159). Tədqiqatçıya görə, V.Nabokov Amerikaya gəldiyi dövrdə ingilis dilində yazarkən üslubunda Avropa təsirini biruzə verməklə yanaşı, Amerika təcrübələrini həzm etdikcə yazılarında yeni təcrübəni də ifadə edirdi və əlbəttə ki, həmin proses bir qədər vaxt tələb etmişdir (3).

V.Nabokovun yaradıcılığının ABŞ dövrünə aid əsərləri arasında “Pnin” romanının da özünəməxsus yeri vardır. Digər üç romanından fərqli olaraq bu əsərdə yazıçıya məxsus istehza daha da üstün xarakter almış, şəxsiyyət problemi ön plana çıxarılmışdır. “Pnin” romanını yazıçı 1957-cı ildə nəşr etdirmişdir. V.Nabokov əsəri 1956-cı ildə bitirsə də, roman daha

əvəlki illərdən yazılmağa başlanılmışdı. “Hələ 1953-cü ilin yayında o, Uilsona kitab üzərindəki çalışmalarının başlanması haqqında məlumat vermişdir” (4, s. 221).

Romanın qəhrəmanı Rusiyadan Amerikaya mühacirət etmiş Timofey Pnindir. Roman rus mühacir professorun dilindən danışılır. Multu-kultural referanslarla zəngin olan əsər komik hadisələrin fonunda cərəyan edir. Pnin Amerikadakı rus mühacirlərinin bir qismini təmsil edir. O, Veindel Kolecində rus dili və ədəbiyyatını tədris edir. Pnin milli dil və bədii yaradıcılığı sevən insanlardandır. Qəhrəmanının rus mühacirlərini təmsil etməsi bəzən yazıçı ilə Pnin arasında uyğun paralellər aparmağa səbəb olmuşdur.

V.Nabokovun əsərlərində avtobiografik cizgilərin olması tipik haldır. Sözügedən romanda da bəzi oxşarlıqları müşahidə edirik. “Qəhrəman Pnin və yazar Nabokov arasında müxtəlif paralelliklər vardır... İkisi də inqilab sonrakı təzyiqlər səbəbindən St.Peterburqdan istəməyərək ayrılmışlar. Nabokov ailəsi ilə əvvəlcə Berlinə getmiş, orada atası siyasi rəqibləri tərəfindən öldürüldükdən sonra o, Parisdə yeni bir həyat qurmuşdur. Pnin isə ordu qaçağı kimi Kırım üzərindən İstanbul, Praqa və nəhayət Parisə gəlir... Nabokov əvvəllər müxtəlif konfranslar üçün gəldiyi Amerikada qalmağa qərar verir, Pnin isə Veindel kollecinə gəlir, o da ara-sıra qonşu universitetlərə məruzə üçün gedir, bütün qəriblər kimi təhsil sahəsindəki rus mühacirləri ilə toplaşır, ayrılmaq məcburiyyətində olduqları üzgün ölkələrinin dərdrəlini və zəngin ədəbiyyatlarının detallarını saatlarla danışdılar” (6). Təbii ki, bu zahiri bənzəyişlər xaricində Pnin ilə yazıçı arasında heç bir uyğun xüsusiyyətlər mövcud deyil. Əslində, V.Nabokov mühacirət edən böyük bir qrupun məhz “Yeni Dünya”ya uyğunlaşa bilməyən zümərəsinə Pnin obrazı ilə ümumüləşdirməyə çalışmış, onların öz köhnə vərdişlərindən, bir sıra stereotiplərindən qurtula bilmədiklərini yumor və kinayəsi ilə təsvir etmişdir. Obyektiv və subyektiv səbəbləri ilə bağlı olan sözügedən cəhətlər romanda sadəcə istehza hədəfi kimi təqdim olunmur. V.Nabokov oxucusunu düşündürən yazıçılardandır. Ona görə də roman Pninə sadəcə gülmür, eyni zamanda, ona acıyır, düşündürür.

Hələ də gəldiyi ölkəyə uyğunlaşa bilməyən Pninin komik həyat məcəraları arxasında kədərli hekayəsi də dayanır. Saf qəlblə Pnin ətrafında baş verən münaqişələrdən xəbərsiz yaşayır. Romanın ilk səhifələrindən xarici görünüşü, geyimi və xarakterinin önəmli cizgiləri ilə təqdim olunan Pnin haqqında oxucuda təəssürat yaradılır, onun “yeni dünyanın” sosial şərtlərindən fərqli mühafizəkar dünyagörüşü ortaya çıxır. Yazıçının sözləri ilə “İlenləşdirilmiş Rusiyadan qaçıb yüksək təhsilini Praqada” (5, s. 301) tamamlayan Pnin artıq əlli iki yaşına çatmışdır. Cremona Qadınlar Klubunun bir konfrans dəvəti ilə Veindeldən ora gedən Pninin yalnız bir qatara əyləşməsi artıq onun xarakteri haqqında əsərin əvvəlindən məlumat vermiş

olur. Burada müəllif Pninin timsalında rus xarakterini maraqlı şəkildə ifadə etmişdir: “Bir çox ruslar kimi təsvirlərə, xəritələrə, kataloqlara düşgün olduğu, onları topladığı, cibindən xərcləmədən əldə etmənin keyfi ilə qarışdırdığı... üçün araşdırmalarından sonra daha əlverişli bir qatar tapdı” (5, s. 302). Beş il əvvəlki qatar yolu xəritəsinə əsasən yola çıxan Pninin yalnız qatarda əyləşməsi yazıçı tərəfindən rus xarakterinin cizgiləri vasitəsilə təsvir edilərək mənalı və düşündürücü təəssürat yaradılır. Pninin zamanla ayaqlaşma bilməməsi romanın gedişi boyu qəhrəmanın ətrafında müxtəlif komik hadisələrin baş verməsi ilə müşayiət olunur. Bu da təsadüfi deyil: “Pninin 1925-ci il civarında Praqa Universitetindən tənənə ilə aldığı sosial və siyasi iqtisadiyyat dərəcəsi əsrin ortalarında artıq keçərliyi qalmamış doktorluğa çevrilsə də, rus dili müəllimliyi ona tamamilə tərs düşmüşdü” (5, s. 303).

Qəhrəmanın Amerika mühitinə uyğunlaşması prosesini V.Nabokov onun ingilis dilini öyrənməsi və səviyyəsi ilə çox maraqlı şəkildə simvolizə etmişdir. Yazıcının yaradıcılığına məxsus olan məntiq xətti, əsərin əvvəlində cərəyan edən hadisələrin və təəssüratın kiçik modelinin təqdimi “Pnin” roman üçün də səciyyəvidir. Yazıçı sözügedən məsələni belə təsvir etmişdir: “Pninin vəziyyətində xüsusi bir təhlükə sahəsi ingilis dili idi. “Yerdə qalanı səssizlik”, “bir daha əsla”, “həftəsonu”, “kim kimdir” kimi çox lazımlı sözlər, “yemək”, “küçə”, “qələm”, “quldur” kimi adi sözlərdən başqa ingilis dilində bilmirdi Fransadan Birləşmiş Dövlətlərə gələndə. Heç yorulmadan Fenimor Kuperin, Edqar Ponun, Edisonun və otuz bir Amerika Nazirinin dilini öyrənməyə başladı. 1941-ci ildə bir il çalışdıqdan sonra “okey-dokey” kimi xüsusi ifadələri istifadə edəcək qədər ingiliscəsini inkişaf etdirmişdir. 1942-ci ildə söhbətini “uzun sözün qıyası” deyərək bitirə bildirdi. Truman dövründə Pnin hər mövzunu ifadə edə bilirdi; lakin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, inkişaf donmuşdur, 1950-ci ildə ingiliscəsi hələ də yalnızlarla dolu idi” (5, s. 306). V.Nabokov çox mənalı şəkildə Pnin haqqında “ruscası musiqidirsə, ingiliscəsi cinayətdir” (5, s. 343) yazır.

Yeni dünya Pnini daim təəccübləndirməkdə davam edir: “Pnin bu yeni dünyada şaşqındır. Köhnə dünyadan yenisinə daşdığı xatirələri arasında sevdiyi, lakin eşqinə qarşılıq verməyən qadını və onun oğlu, ürəkdən sevdiyi ana dili, əski tərzdə bir yumoru, köhnə bir zərafəti, bəzi intellektual və dilçi incəlikləri, bəzilərinin qəhqəhələrinə səbəb olan vərdişləri vardır. Pnin mübahisələri, həyatla bağlı “çərçivələr”i içində günü keçmiş və komik bir xarakter kimi görünür. Lakin Nabokov bütün bənzər xarakterləri kimi bu şaşqın roman qəhrəmanı vasitəsilə də oxucuları öz şaşqınlıqları, problemləri haqqında düşündürmək istəyir” (6). Qəhrəmanın öz sözlərində də bu fikirlərə təsadüf edirik: “... Yeni ölkəm, məni təəccübləndirsə də, hər zaman hörmət ifadə etdiyim Amerika. İlk vaxtlar çox həyacanlanırdım” (5, s.

372). Əslində, Pninin həyacanları da, təəccübləri də sona kimi davam edir və əsər böyük bir şaşqınlıq içində bitir.

Qeyd olunduğu kimi, ailə münasibətlərində də Pnin komik vəziyyətlərə düşür. “Köhnə dəbli rus intellektuallarının fiziki görünüşünü gözəl şəkildə ümumiləşdirən” (5, s. 328). Pnin tibb tələbəsi Liza Boqolopov ilə mühacirlərin şeir toplantılarından birində rastlaşmışdır. Burada mühacirlər haqqında da maraqlı məlumatlar alırıq, yazıçı “solğun, sındırılmış yetkinlik illərində Rusiyanı tərk edən gənc mühacir şairlərin ölkələrinə nostalji ağılar yazdıqları ədəbiyyat məclislərindən” (5, s. 328) bəhs edir. Pninin müdhiş eşq məktubuna mənasız bir sevgi məcərasının acısını yaşayaraq intihar etməyi belə düşünən Liza müsbət cavab vermiş, Pnin ətrafındakı hadisələrdən xəbərsiz evlənmişdir. Pnin tərk edilməsi, xəyanət və aldanışlardan da xəbərsiz yaşayır və hətta Lizanın uşağının da qayğısını çəkmək məcburiyyətində qalır. Əslində, ilk baxışda, çox komik təəssürat yaradan Pninin tez-tez öz kədəri ilə baş-başa qaldığının da şahidi oluruq. Bunu təhkiyəçinin sözlərində də aydın görmək mümkündür: “Nədən şəxsi dərdlərini insanlara həvalə etməyək? Dünyada insanın gerçəktən sahib olduğu tək şey hüzn deyilmi?” -demək gəlir insanın içindən” (5, s. 333). Bu kədəri Pninin yeni dünya və vətəni, milli ədəbiyyatı arasındakı fərqli cəhətləri xatırladığı zaman da müşahidə edirik: “Lermontov”, dedi Pnin, iki barmağını qaldıraraq. Yalnız iki şeirdə dəniz qızları haqqında hər şeyi söyləmişdi. Mən xoşbəxtkən belə amerikan yumorunu qavraya bilmirəm...”, gözlüyünü titrək əlləri ilə çıxardı, dirsəyi ilə jurnalı itələdi, başını qoluna dayayaraq hıçqıra-hıçqıra ağlamağa başladı” (5, s. 340). Geriyə dönmək istəyib istəmədiyini soruşduqları zaman qəhrəman göz yaşları içində “Heç nəyim qalmadı, heç, heç” (5, s. 340) deyərək ağlayır. Pninin rus adətləri, ənənələri, ədəbiyyatı, lətifələri haqqında kitab yazmaq istəyi də onun nostalji duyğularından irəli gəlirdi.

Pninin əksər hərəkət və davranışlarında Rusiya ilə bağlı məsələlər ortaya çıxır. Hətta Lizanın oğlu Viktor üçün top almaq istədikdə belə, topu işarə edən əlləri yazıçı tərəfindən bir qədər də yumoristik şəkildə rus motivlərinə bağlanır: “Sonra biləkləri və ayaqlarıyla kiçik bir dünya çəkdi. Sınıfdə Puşkinin “uyğun bötövlüyündən” söz edərkən də eyni dairəni çəkərdi” (5, s. 368). Cək Londonun kitabını almaq istədiyi dükanda da yenə Rusiyanı xatırladır, satıcı qadının məşhur yazıçını tanımamasına təəccübünü bildirir: “Təəccüblüdür!” dedin Pnin. “Məşhurluğun oyunlarına bax! Xatırlayıram ki, Rusiyada olarkən hamı – kiçik uşaqlar, yaşlı-başlı insanlar, həkimlər, vəkillər – hər kəs onu oxuyar, yenidən, yenidən oxuyardılar” (5, s. 368).

Rus dili və ədəbiyyatı müəllimi olan Pninin hər hadisəni rus ədəbiyyatı, onun klassik yazıçıları ilə əlaqələndirməsi həm incə bir yumor yaradır, həm də qəhrəmanın Amerika həyat tərzinə uyğunlaşa bilmədiyini

göstərməyə xidmət edir. Viktora idmandan danışan Pnin deyir: “İndi sənə idmandan danışacam. Boksun rus ədəbiyyatında ilk tanıtımına 1814-cü ildə doğulub 1841-ci ildə öldürülən (yadda saxlamaq asandır) Mixail Lermontovun bir şeirində təsadüf edirik. Tenisin ilk tanıtımı isə “Anna Karenina”da müşahidə olunur, Tolstoyun romanında” (5, s. 372). Hətta Viktoru yaşadığı evə aparandan sonra evin pilləkənlərindən yıxıldığı zaman bu hadisəni L.Tolstoyun yıxıldıqdan sonra böyrək xərcəngi xəstəliyinə tutulmuş qəhrəmanı İvan İliç Qolovinə bənzədir (5, s. 374).

Bu baxımdan “Pnin” romanı V.Nabokovun ABŞ dövrü romanları arasında ən çox rus motivlərinə təsadüf etdiyimiz əsəridir. Qəhrəmanın ailə bağları yazıçı tərəfindən çox maraqlı şəkildə ifadə edilir: “Pnin hörmətə layiq bir St. Peterburq ailəsindən gəlirdi. Çox məşhur bir göz həkimi olan babası Dr. Pavel Pnin bir zamanlar Lev Tolstoyun konyuktivinə baxmaq şərəfinə nail olmuşdur” (5, s. 311). Pninin geyim, yemək, mütaliə vərdisləri də rus nümunələri ilə, həm də daha çox iztehzalı planda təsvir edilir. Ceremona konfransına getmək cəhdlərində bir sıra maneələr yaşayan qəhrəman “cüzdanı da Böyük Moskva Yanğınının tarixi qədər gerçəkdir” sözləri ilə xarakterizə olunur. Pnin əsərdə bəzən yerlilər tərəfindən “başdan xarab rus” (5, s. 319), “hamının lağ obyektı” (5, s. 319) kimi sözlərlə ifadə edilir. Yazıçı Pninin hətta əl-qol hərəkətlərinin də “rus üsullu” (5, s. 326) olduğunu göstərir, “ruscada barmağı göyə uzatmanın “Göydəki səni görür” (5, s. 326) mənasını daşdığını yazır.

Rusiyadan mühacirət etdiklərini təsvir edərkən V.Nabokov bir çox rus mühacirləri kimi onların da Türkiyədən keçib Fransaya gəldiklərini qeyd etmişdir. Yazıcının hər sözü xüsusi bir məqsədlə işlətdiyini diqqətə alsaq, burada da maraqlı məsələləri müşahidə edə bilərik: “Anası ilə atası 1917-ci ildə yatalaq epidemiyasından ölmüşdür. 1918-ci ildə Kiyevdən ayrılmışdı. Beş ay müddətində Ağ qvardiyada xidmət etmişdir... 1919-cu ildə Qızillərin işğalına uğrayan Krimdan İstanbula qaçmışdır” (5, s. 320). Həmin dövrdə İstanbulda olduqlarını, “water” sözünün türkcəsini bildiyini və orada gül bağçasını xatırladığını söyləyən ingilis xanım Joana qəhrəman belə cavab verir: “Water” sözünün türkəci “su”dur” dedi Pnin bir dilçi tərzilə” (5, s. 320).

Romanda türk motivləri ilə bağlı Pninin ev əşyaları arasında türk kiliminə təsadüf edirik: “Ağ evində orta səviyyəli bir qış keçirdiyi zaman (1940-50-ci illər) yaşlı Mrs. Kristaldan üç dollara bir kilim almışdı Pnin, bir zaman türk kilimi idi” (5, s. 346).

Pninin Rusiyadan mühacirət etməsi, ümumiyyətlə, rus mühacirlərinin ölkələrindən qaçmaq məcburiyyətində qalmaları romanda dramatik planda da ifadə olunmuşdur. Bunun üçün yazıçı daha çox əksər əsərlərində olduğu kimi yuxu motivindən istifadə etmişdir: “Axır ki, Pnin kürəyindəki ağrıya baxmayaraq, yuxuya gedə bilmişdir və yuxuda rus mühacirlərinin

bolşeviklərdən qaçmaqlarından bu tərəfə əsrin üçdə birinin keçməsinə rəğmən, onlardan əl çəkməyən yuxulardan birini gördü. Fantastik bir geyimlə xəyali bir saraydan qaçırdı, buludların örtüyü bir ayın altında, böyük hovuzların arasından, sonra izsiz bir sahilə artıq ölmüş dostu İlya İsidoroviç Polyanski ilə qaçır, sanki ümitsiz dənizin o biri tərəfindən fırtınalı bir təknə ilə gələcək sirrli qurtuluşu gözləyirdi” (5, s. 375). Romanda “sovet zindanı”ndan (5, s. 380) bəhs edilir, mühacir rusların xaricdəki həyat tərzinə diqqət yetirilir. Romanı bir mühacir professorun dilindən danışan V.Nabokov özünü də bir yazıçı kimi əsərə gətirmişdir. Pnini Çamlıqda, rus mühacirlərinin toplaşdığı məkanda təsvir edərkən ora gələn mühacirlərə, onların söhbətlərinə diqqət yetirən yazıçı yazır: “Mühacir ruslarla – liberallar və 1920-ci illərdə Rusiyadan ayrılan ziyalılarla dolub daşırdı otaqlar. Hər kölgənin altında onlara rast gələ bilərsiniz, taxta sıralarda oturub Bunin, Aldanof, Sirin kimi mühacir yazıçıları müzakirə edirdilər...” (5, s. 381). V.Nabokovun kəpənəklərə olan marağı da romanın səhifələrində öz əksini tapmışdır. Mühacirlərin toplaşdığı məkanda uçuşan kəpənəkləri göstərərək Çateu deyir: “Yazıq Vladimir Vladimiroviç burada deyil. Bu ovsunlayıcı böcəklərlə bağlı nə vardırsa, bizə danışardı” (5, 389).

V.Nabokovun rus ədəbiyyatı klassiklərinə münasibəti də romanda öz əksini tapmışdır. Təsadüf deyil ki, əsərdə tez-tez M.Y.Lermontov və L.N.Tolstoyun adı çəkilir. “Anna Karenina”nı yeddinci dəfədir ki, oxuyuram və qırx deyil, altmış il əvvəl aldığım dadın eynisini hiss edirəm, ilk dəfə oxuyanda yeddi yaşında idim. Hə dəfə insan yeni bir şey kəşf edir...” (5, s. 384-385). Bolşevik rejimi “sovet zindanı” kimi təqdim olunurdusa, yazıçı Rusiyanı daha çox mədəniyyət və ədəbiyyatı kontekstində dəyərləndirirdi: “Rusiya – Tolstoyun, Stanislavskinin, Raskolnikovun və başqa böyük, yaxşı ürəkli insanların ölkəsi” (5, s. 395).

Pninin xristianlığa münasibəti də maraq doğurur. Boynunda uşaqlıq xatirələrinin simvolu kimi gəzdirdiyi xaçı itirə biləcəyindən narahat olan mühacir dostu Çateuya deyir: “Bəlkə də itirmək heç vecimə deyil. Sənin də çox yaxşı bildiyin kimi, onu yalnız duyğusal səbəblərdən ötrü taxıram. Duyğu da getdikcə yük kimi gəlir” (5, s. 389-390).

Pninin bütün hərəkətləri tarigikomik xarakter daşıyır. Təsadüfi deyil ki, romanda qəhrəmanın “pninləşdirilmiş” həyatı geniş şəkildə təsvir olunur və bu qələbin cəmiyyət ilə hər zaman uyğun olmaması və balans yarada bilməməsi qəhrəmanın görünüşdə komik, lakin daxilən faciəli həyatını şərtləndirir.

Pninin duyğu, düşüncə və həyatı onun evi haqqında düşüncələrini ifadə edən, romanın sonuna doğru verilən təsvirlərdə bütün tərəfləri ilə ifadə olunmuşdur: “Xoşbəxlikdən təəccüblənmiş Pnin rus inqilabı heç olmasaydı, ölkədən çıxılmasa, Fransaya sürgün edilməsə, Amerikada qəbul edilməsə idi -

hər şeyin ən yaxşı halında, ən yaxşı Timofey – təxminən, belə olacağını düşünürdü” (5, s. 401). Eviyə verdiyi yeməkdə Pninə “sən xariqə bir romantiksən, daha xoşbəxt şərtlər altında” (5, s. 419) deməklə, Amerikada, çalışdığı kolecdə hələ də tamamilə qəbul oluna bilməyən Pninə onun işdə başqası ilə əvəz olunması xəbərini verən dostu Hagen söyləyir: “Bildiyimiz kimi, Amerikadakı siyasi meyillər rusca şeylərə marağı azaldır. Digər tərəfdən ingiliscə bölüm sənə ən parlaq yurddaşlarından birini, həqiqətən də ovsunlayıcı bir natiqi – onu bir dəfə dinləmişdim – bura çağırır...” (5, s. 420). “Acı xəbəri şəkər qataraq udduran” (5, s. 421) Hagenin sözlərinə “demək məni qovdular” kimi qısa cümlə ilə cavab verən Pninin faciəsi sona yaxınlaşır.

Əsərin axırıncı cümləsi V.Nabokov məntiqinin sonunu əhəmiyyətli şəkildə ifadə edir. Romanın əvvəlində Cremona Qadınlar Klubunda konfrans vermək üçün yola çıxan, lakin yalnız qatara minən Pnin haqqında yazılır: “İndi də”, - dedi, “Pninin Cremona Qadınlar Klubunda nitq söyləmək üçün ayağa qalxdığını və çıxışı üçün yalnız yazı gətirdiyini anladığımı danışacağam sizə” (5, 435). Bütün əsər boyu sözləri və davranışları ilə yumor doğuran, bəzən isə kədəri ilə qarşımıza çıxan qəhrəmanın cəmiyyətdə qəbul olunmaması da bunlardan irəli gəlməkdədir.

ABŞ dövrünə aid digər romanları kimi “Pnin” əsəri də dil və üslub baxımından çox zəngindir. Yazıçıya məxsus dil və üslub incəlikləri əsər boyu məzmun və ideyanın daha dəqiq ifadəsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Набоков В. Рассказы и воспоминания, М.: Современник, 1991.
2. Ибрагимова Ч. Творчество В.Набокова и американский модернистский роман XX века: Диссертация на соиск. у.с. док. фил. по филол., Баку: АУЯ, 2013, 136 с.
3. Foster J. V. Nabokov's Art of Memory and European Modernism, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1945.
4. Анастасьев Н. Феномен Набокова, М.: Советский писатель, 1992.
5. Nabokov V. Pnin. Nabokov V. Novels 1955-1962, New York, Literary Classics of the United States, 1996, p. 299-435.
6. <http://sarapci.com/2000/10/29/pnin-vladimir-nabokov>

Басира Азизалиева

**Роман В. Набокова «Пнин», относящийся к периоду его
эмиграции в США
Резюме**

Американский писатель русского происхождения В.Набоков занимает важное место с точки зрения внесения новшеств в мировую

литературу, богатого творчества, создания произведений на русском и английском языках, влияния на литературу США. В. Набоков жил в Соединённых Штатах Америки в период с 1940 по 1959 гг. и в этот период сочинил часть своих самых известных произведений, написанных на английском языке. Среди произведений Владимира Набокова, относящихся к периоду творчества в США особое место занимает роман «Пнин». В отличие от других трёх романов, принадлежащих ему, в этом произведении ещё больше преобладает иронический характер, пресущий произведениям В. Набокова и на первый план выдвинута проблема личности. Русские эмигранты представлены в лице главного героя романа Тимофея Пнина, который эмигрировал из России в Соединённые Штаты Америки. Среди всех романов В. Набокова, относящихся к периоду пребывания в США, роман «Пнин» наибольшим образом отображает русские мотивы.

Basira Azizaliyeva

**The novel "Pnin" by V. Nabokov, belonging to the period of his
emigration to the United States
Summary**

American writer of Russian origin V. Nabokov occupies an important place from the point of view of making innovations in the world literature, rich creativity, creating works in Russian and English, influencing on the US literature. V. Nabokov lived in the United States of America between 1940 and 1959 and during this period he wrote part of his most famous works written in English. Among the works of Vladimir Nabokov, relating to the period of creativity in the United States, the novel "Pnin" occupies a special place. Unlike other three novels belonging to him, the ironical character inherent in the works of V. Nabokov even more prevails in this work and the problem of the personality is put in the forefront. Russian emigrants are represented in the person of the main hero of the novel, Timofei Pninin, who emigrated from Russia to the United States of America. Among all the novels of V. Nabokov relating to the period of his stay in the United States, the novel "Pnin" most reflects Russian motifs.

Rəyçi: Həmidov İmanverdi
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

МАНЗАРА МАМЕДОВА
Бакинский Государственный Университет
E-mail: shemsi_59@mail.ru

МОТИВЫ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Açar sözlər: Nizami, motiv, azərbaycançılıq, “Xəmsə”, yaradıcılıq, “Xosrov və Şirin”

Ключевые слова: Низами, мотив, азербайджанство, «Хамса», творчество, «Хосров и Ширин»

Keywords: Nizami, motive, azerbaijani, “Xamsa”, creation, “Xosrov and Shirin”.

Низами Гянджеви в своих произведениях упоминает название Азербайджанского государства, описывая исторические события, происходящие здесь. И эти произведения являются источником интересной информации о том, когда, как, почему и в какой точке упомянутых земель происходили эти события. Например, в «Искадернаме» мы читаем (10):

زفرمانده آذرآبادگان	بریدی درآمد چو آزدگان
ستم را ز عالم تهی نام کرد	که شاه جهان چون جهان رام کرد
نکرد آن برو بوم رابازجست	چرا کارار من فروهشت سست
چرا ماند از شام تاریکتر	بصبح تو آن بوم نزدیکتر
دگر شاه را زیردستی کنند(245-244)	بار من در آتش پرستی کنند

(Здесь и далее поэтические примеры были изъяты у Бабаева Ф (10).)

Пришел свободный гонец от азербайджанского правителя

В то время как шах Вселенной покорил мир, стер гнет и притеснение с лица Земли

Почему остался равнодушным к делу арман и не интересуется их областью?

Находясь так близко к заре страны, зачем находится в темноте вечерней?

В армане поклоняются огню и подчиняются другому шаху.

Из этих бейтов, в которых отразилось беспокойство поэта, всей душой чувствующего потребность страны, государственности, Родины в помощи и справедливом правителе, подобному плоду его мечтаний Искандеру, мы можем получить информацию о некоторых страницах азербайджанской истории. Сначала выясняется, что в азербайджане существовала область под названием Арман, и хотя население

поклонялось огню, оно подчинялось другому правителю. Следовательно, «Арман», упомянутый в некоторых произведениях Низами, в том числе в «Хосров и Ширин» е, является названием одной из древних провинций Азербайджана, представленная здесь высшим сановником Мехинбану, является правителем этих земель, а дочь ее брата Ширин является азербайджанкой тюркского происхождения, а не армянкой, как утверждают некоторые исследователи.

В произведении «Хосров и Ширин» (8) многократно дается информация о происхождении, масштабах царствования, особенностях правления, образе жизни, военной силе и др. Мехинбану, что ставит под сомнение достоверность информации некоторых исследователей об этом правителе-женщине. Рассмотрим следующие бейты:

که باشد فرضه دریای دربند	ز آنسوی کهستان منزلی چند
شده جوش سپاهش تا سپاهان	زنی فرماندهست از نسل شاهان
مقررگشته بر فرمان آن زن (49,3,5)	همه اقلیم اران تابار من
خزینه اش را خدا دانکه چندانست (49,7)	هزارش قلعه برکوه بلنداست

На дербендском причале в нескольких верстах от Дагестана

Есть женщина-правитель из шахского рода, сила армии которой доходит до Исфагана

Весь Арран до Армана подчиняется приказам этой женщины

У нее на высоких горах тысячи величайших башени и Бог знает, сколько сокровищ.

Интересен тот факт, что в этих бейтах Низами проявил свою мечту видеть азербайджанскую женщину в роли правителя, главы государства, провинции, и это свое желание он воплотил в других своих произведениях. Образ Нушабы, описанный поэтом в произведении «Искадернаме» с большой симпатией и сочувствием, является более совершенным, более идеальным прототипом Мехинбану. Создавая эти образы, Низами воспел силу воли, богатый диапазон мышления, моральное превосходство, национальную гордость и патриотизм азербайджанских женщин, и этим преклонил голову перед изящным созданием, украсившим жизнь своей заботой и любовью, подарившим миру нежным чувства. И Мехинбану, и Нушаба согласно национальной принадлежности относятся к одному государству, к единому корню.

В следующем бейте Низами относит Мехинбану к тюркскому роду Афрасиаб. Величественный сасанидский шах, сравнивая Хосрова со своим родом, происхождением, так увещивает Ширин:

وگر کیخسرواست افراسیابیم (120,12)	گراو ماهست ما نیز آفتابیم
-----------------------------------	---------------------------

Если он луна, мы - Солнце, нет, если он Кейхосров, то мы из рода Афрасиаб.

Низами, этим бейтом, написанным в духе тюркского фанатизма, наряду с отрицанием идей некоторых исследователей в деле правильного определения национальностей двух образов, в своих произведениях не свидетельствует о существовании нации под названием “армен”. Кстати, следует отметить, в поэтическом языке Низами Гянджеви слово “армен” (арман)- не обозначает нацию. Слово “армени” - армани, образованное от слова “армен” (арман) и морфемы “پای” “نسبت”, выражающей принадлежность, обозначает не название нации, а продукт, произведенный в этой области. В «Хосров и Ширин» е мы встречаем:

زکال ارمنی برآتش تیز   سیاهانی چوزنگی عشرت انگیز(96,5)

Черный, как негр, арманский уголь веселится на сильном огне.

Известный лексикограф персидского языка XVI века Мухаммед Касым Сурури Кашани дает такое разъяснение словам ارمن (арман) и ارمنی (армани):

ارمن – ولایتی بود از...آذربایجان که ابریشم ارمنی باو منسوب است (ص.33)

Арман - одна из провинций Азербайджана, арманский шелк происходит оттуда.

Рассмотрим еще один бейт Низами, подтверждающий, что слово “армен” - Арман является названием одной из провинций Азербайджана. В бейте, взятом из поэмы «Хосров и Ширин» мы читаем:

مهین بانوزمین بوسید وبر جست   بخسروگفت مارا حاجتی هست
که دارالملک بردع را نوازی   زمستانی در آنجا عیش سازی (95,2,1)

Мехинбану встает, поцеловавши землю, она сказала, есть желание одно

Барда так весела зимой! Ты соберись туда!

Хосров понимает намек Мехинбану, осознает, что как глава государства, вступая в другую страну, в первую очередь должен представить себя первому лицу этих земель. Таким образом, приняв предложение, вместе со своими приближенными отправляется в великолепный королевский сад Азербайджана – «Белый сад». Об этом говорится в следующем бейте

سوی باغ سپید آمد روارو (95,5)   سپیده دم زلشگرگاه خسرو

И, званный, в «Белый сад» помчался на рассвете.

Известно, что словосочетание “دارالملک” употребляется в значении «столица» и здесь речь идет о древней столице Азербайджана. В поэме «Искандернаме» Низами еще раз дает подробную информацию о названии, древности и великолепии природы.

Следует отметить, что в произведении «Хосров и Ширин» Низами употребил слово “армен” как название горы. В произведении

Мехинбану проводит каждое время года в разных уголках Родины, лето проводила на горе Арман, не покидала Азербайджан, жила в местах, указанных ниже:

نشست خویش را در هر هوایی	بهر فصلی مهیا کرده
بفصل گل بموقانست جایش	که تاسرسبزباشد خاک پایش
بتابستان شود برکوه ارمن	خرامدگل بگل خرمن بخرمن
بهنگام خزان آید باباخاز	کند در جستن نخجیر پرواز
زمستانش ببردع میل چیراست	که بردع راهوای گرمسیراست (49,12,13,14,15,16)

Для разных времен года, в разных частях земли,
Пристанищ у нее не счесть многообразных.

В сезон цветения роз отправится в Мугань, чтобы ходить по зелени.

В горах Армана она блуждает летом, чтобы гулять меж роз и нив.

А осенью в Абхазию спешит, чтобы охотиться на птиц.

Зимой она в Барде живет, забыв, что значит непогода.

Как результат разъяснения вышеуказанных бейтов, связанных со словом «Арман» приведенных из произведений Низами, и их перевода на азербайджанский язык, можно сказать, что некоторые исследователи поэта не обладали достаточно точной мыслью в этой сфере, вследствие чего некоторые главы «Хамсы» были искажены. Рассмотрим следующие искажения, допущенные в переводах: в переводе на русский язык поэмы «Хосров и Ширин» от 1985-го года читаем: «Приезд Хосрова в Армению к Мехин Бану...» (5). В переводе слово Армения нужно заменить словом «Арман». Потому что, как было сказано выше "арمن" – это название города, провинции, а не место поселения нации. И в результате передачи читателям произведений Низами в искаженной форме становится ясным, что само слово «Армения» является сфальсифицированным.

На 177-й странице того самого перевода поэмы «Хосров и Ширин» встречаем:

Ты обладаешь узорами из мастерской Рума,

Убери руку от армянской сласти.

Ты охапками срываешь розы в садах Руми,

Так не грабь трон и венец Армении.

Не говоря еще о том, насколько точен перевод, следует сказать, что здесь слово ”ارمن” неправильно представлено. То есть перевод на русский язык должен был быть таким: *Убери руку от сласти Армана и Так не грабь трон и венец Армана.*

Еще одним городом, описанным поэтом с чувством глубокого патриотизма, является древняя столица Азербайджана – Хорум-Барда. Родина пленительной природы, счастливой жизни, выдающихся личностей, умных судей Хорум-Барда была так увековечена пером Низами:

نه اردیبهشتت بی گل و نه دی	خوشا ملک بردع که اقصای وی
زمستان نسیم بهاری دهد	تموزش گل کوهساری دهد
ز کرکوثری بسته بر دامنش	بهشتی شده بیشه پیرامنش
چو باغ ارم خاصه باغ سفید	سوادش زبس سبزه و مشک بید
نیابی تهی سایهء بیدوسرو	ز تیهوودراج و کبک و تذرو
فروشسته خاکش ز آلودگی	گر اینده بومش باسودگی
همیشه دروناز و نعمت فراخ	همه ساله ریجان اوسبزشاخ
اگر شیر مرغت ببايد دروست	علفگاه مرغان این کشور اوست
تو گوئی در آن ز عفران کشته اند	زمینش باب زراعتش اند
خیالی نبیند بجز خرمنی(ص.248-	خرامنده بر سبزهء آن زمی

(249

Барда, покрытая цветами и зимой и летом - прекрасна,
Лето (в июле) в горных цветах, зима с весенним ветерком.
Лес как райский уголок, по земле родником течет Кура,
Земля зеленых и ароматных ив, особенно Белый сад, словно Сад

Ирам

Не увидишь тени ив и кипарисов без фазанов и куропаток,
Земля без примеси, население в безопасности.
Базилик зеленый круглый год, земля полна благодати,
За птичьей охотой - сюда, хочешь птичьего молока – сюда.
Земля опрыскана золотой водой, словно посажен здесь шафран,
Гуляющие по этой земле не чувствуют ничего, кроме радости.

В вышеуказанных бейтах наряду с описанием красот природы Азербайджана, отражается бесконечность, величество любви Низами к этим землям. Чтобы наглядно показать свою радость, зародившуюся от большой любви, поэт предстает перед читателем в роли гида, показывающего каждый сантиметр родной Земли, призывает читателя полюбоваться древней страной, богатой шафраном, птичьим молоком, где растет вечнозеленый базилик, и тени кипарисов и ив не бывают без фазанов и куропаток. И становится известным, что в древней столице Азербайджана был сад «Бах-и Сафид» (Белый сад) своим очарованием

и великолепием подобный легендарному саду «Бах-и Ирам» (Сад Ирам).

Древнее название этого столичного города, описанного Низами с большой любовью и гордостью, не Барда, а Хорум. И информация, предоставленная автором очень интересна и как исторический факт, имеет большое значение. Таким образом, отсюда становится известно, что древнее название города Барда не арабского, а азербайджанского происхождения. Отглагольное существительное “hörüm”, образованное от глагола “hötmək”(плести, заплетать, закладывать стену) и сейчас употребляемое в азербайджанском языке, в древности использовалось в значении забор, изгородь и указывало на ограждение, построенное вокруг города.

کنون بردعش خواندآموزگار
زمانه بسی گنج دارد نهنان
بدین فرخی گنجدانی کجا ست

هرومش لقب بوداز آغاز کار
در آن بوم آباد وجای مهان
بدین خرمی گلستانی کجاست

(ص.249-248)

Раньше его называли «Хорум», сейчас историки называют его «Барда»,

На этой благоустроенной земле Великих время запрятало много сокровищ.

Где еще такой прекрасный цветник? Где еще такие блестящие сокровища?

Такие бейты может писать тот поэт, риторические вопросы, ответы которых ясны и понятны, может задавать та личность, сердце, которого вдохновлено чувством национальной гордости за историю страны, за ее величие, за великих личностей, за подземные сокровища и наземные цветники.

Поэт, с огромной любовью пишущий о прекрасном прошлом страны, позднее переживает чувства сожаления и грусти. И грусть, и сожаление поэта являются показателями национального сочувствия азербайджанца, всей душой любящего свою Родину. Его беспокойство и грусть связаны с положением Азербайджана в XII веке. Известно, что во времена Низами Барда-Хорум, оставшийся вдалеке от внимания правящих сил, потерял свое лицо, уменьшилось его царское величие, от былой красоты не осталось и следа.

دبیقی و دیباش را باد برد
وزان نارونرگس برآمدغبار
نبینی در آن بیشه چیزی دگر (ص.249)

کنون تخت آن بارگه گشت خرد
فروریخت آن تازه کلها زبار
بجز هیزم خشک وسیلاب تر

Трон того дворца уменьшился сейчас, муары и шелка унесены ветрами,

Завяли свежие цветы, от нарциссов остался лишь пепел.

И не увидишь там ты ничего, кроме сухих веток и селевой воды.

Хоть и жил Низами вдалеке от дворцов, в своих произведениях всегда выступал в роли доброжелательного и близкого советника глав государств, не колеблясь показывал им пути выхода из неприятных ситуаций. Для возрождения Азербайджана и возвращения его к былому величию Низами писал:

همانا که آن رستنیهای چست   نه از دانه کز دامن عدل رست
گران پرورش یابد امروز باز   از آن به بود آستین راطراز (ض. 249)

Безусловно, эти прекрасные растения зазеленели не от семян, а от справедливости,

Если бы они еще раз получили заботу, изнанка стала бы красивее лицевой стороны.

Из бейтов становится ясным, что в мире даже растения зеленеют не от семян, а от справедливости. Значит, Низами уверен, что азербайджанская земля Хорум, растерявшая от несправедливости и пренебрежения свою былую красоту и величие, если увидит заботу, вновь зазеленеет и изнанка станет красивее лицевой стороны.

К сожалению, некоторые переводчики (А. Шаиг, Г. Алиев) произведений Низами (4), а так же некоторые авторы статей о творчестве поэта (3), не ознакомившись, как следует с патриотическими бейтами, предпочитали переводить поэта не с оригинала, а использовали известные источники и переводы. Так, основываясь на них, они пишут о слове Хорум, что якобы «Барда», где царствовала Нушаба, называлась «Местом обитания харамов». Хотя, Низами отмечает это следующим образом:

Харумом называлась эта земля везде,

А сейчас ее называют Барда (9, 204)

По нашему, чтобы узнать, что эта мысль неправильна, следует посмотреть в поэме «Искандернаме» на первую букву слова, это “ح” (he) или “ه” (ha)?

Так же следует отметить, что в произведениях Низами, в том числе в поэме «Искандернаме» есть своеобразная демократическая концепция о статусе главы государства. На всем протяжении «Хамсы» читатель наблюдает эту концепцию, встречает высоко нравственные и духовные сцены. По мнению Низами, любой правильный, справедливый человек, в независимости от пола, может возвыситься до уровня главы государства. В «Махзану-ль асрар» читаем (7):

دولت ترکان که بلندی گرفت   مملکت از داد پسندی گرفت (92,7)
چونکه توبیدادگری پروری   ترک نهم هندوی غارتگری (92,8)

Тюркские государства возвысились, страна полюбилась своей справедливостью.

Из-за твоей несправедливости, ты не тюрк, ты мародер-индус.

В этих бейтах, сказанных языком старушки, находит свое отражение справедливая шахская концепция Низами в связи с главами государств и бесконечная симпатия поэта к примерным тюркским государствам.

В целом, можно сказать, что представляя тюркских, в том числе и азербайджанских глав государств, как будто, у Низами заговаривает национальный дух и он характеризует их согласно требованиям частной концепции. В представлении Нушабэ поэт выступил с вершины своей идеальной концепции главы государства, и этим создал в поэме «Искандернаме» синонимную цепочку нескончаемых образов. Необычная красота страны, где правила Нушаба, ее законы, отношения между войском и главой государства, благополучный образ жизни так привлекли Искандера, что он решил отправиться туда ни как завоеватель мира, а как посол. После первой встречи Искандера с Нушабой он понимает, что встретился с очень умным правителем Азербайджана. Нушабе раскрывает хитрость Искандера:

منم شیرزن گرتونی شیرمرد   چه ماده چه نر شیر وقت نبرد (ص. 61-62)

Для того показала тебе я твой лик, чтобы в сущность мою ты душою проник.

Я - жена, но мой круг размышления шире, чем у женщин иных. Много знаю о мире.

Пред тобою, о Лев, я ведь львицей стою, что лев, что львица - равные в бою.

Большая часть мотивов азербайджанства в произведениях Низами – это выражения, создающие компактность, лаконичность. В Азербайджане они употребляются с целью подытожить рассказанную историю. Так как эти выражения выбираются в соответствии с характером истории, они весьма разнообразны и красочны. В вышеуказанном бейте Низами использовал пословицу “چه ماده چه نر شیر وقت نبرد” “Aslanın erkəyi, dişisi olmaz” (У львов нет самки и самца), очень часто употребляемую азербайджанцами, особенно молодежью. Создав эквивалент этого выражения на персидском языке, и употребив его в поэме, поэт в лаконичной форме завершил историю, разворачивающуюся в бейте и привнес в свое произведение азербайджанский дух. В языке произведений Низами очень много таких выражений. Например:

1. از آن به شود آستین را طراز (əz an beh şəvəd astin ra tərəz)- **изнанка лучше лицевой стороны**

گران پرورش یابدامروزباز از آن به شود آستین را طراز (249,17)

Если он еще раз увидит заботу, изнанка станет лучше лицевой стороны.

2. خداترس (xodatərs)-**Богобоязненный**

خداترس را بسازگاراست بخت بودناخداترس را کار سخت (109,6)

Богобоязненного ждет удача, а того, кто не боится Бога ждут трудности.

Выражение **ناخداترس (naxadatərs)- Allahdan qorxmayan** (безбожный, не боящийся Бога) на второй строке бейта так же широко употребляется в современном азербайджанском языке и обозначает обширную, локанически завершённую мысль о каком-либо неверующем человеке.

3. سپند بر آتش فکندن (sepənd bər atəş fekəndən)- **сжигать гармалу**

سپندی بر آتش فکن بامداد (109,7) بهر جاگه باشی تنومندوشاد

Каждое утро сжигай гармалу там, где ты здоров и весел.

4. زنجیر بریدن (zəncir boridən)- **zəncir çeunəmək(gəmirəmək), hirslənmək, qəzəblənmək**(жевать (грызть) цепи, злиться, гневаться)

دلیرند بر خون دلیران من بریدند زنجیر شیران من (351,44)

Мои отважные воины цепи грызут, мои храбрецы жаждут крови.

Выражение “**بخون دلیر بودن**” на второй строке бейта Низами употребил как эквивалент азербайджанского выражения “**qana susamaq**”- жаждать крови.

5. سگ وانیاابد خداوند خود (səg va nəyabəd xodavənd-e xod)- **İt yiyəsini tanımır, aləm bir-birinə qarışib, ara qarışib, məzhəb itibdir.**(собака не узнает хозяина, все перемешалось, вера потеряна)

که سگ وانیاابد خداوند را (203,177) ز خلق آنچنان برد پیوند را

Так нарушил клятву с народом, что все вокруг перемешалось (собака не узнает хозяина).

6. یک تخت را برنتابد دو شاه (yek təxt-ra bər nətabəd do şah)- **İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz.**(**В одном котле головы двух баранов не уварятся**)

که یک تخت را برنتابد دو شاه (263,209) فرو ماند شه را در آن دستگاه

Все во дворце были поражены, двум шахам на одном троне не усидеть.

7. از رنگ برنگ شدن (əz rəng berəng şodən)- **rəng verib rəng almaq, utanmaq** (**меняться в цвете, стесняться**)

چه زرافه از رنگ میشد برنگ (264,211) شه ار شرم آن ماهی چون نهنگ

Шах, перед этой огромной, величественной рыбой, менялся в цвете как жираф.

8. بیک جا آب خوردن گرگ و میش (be-yek ca ab xordən-e qorq-o-miş)- qurdla qoyunun birlikdə su içməsi, qurdla qoyunun birlikdə otlaması (*совместный водопой волка и овцы, совместный выпас волка и овцы*)

ز عدلش بازباتیهوشده خویش بیک جا آب خورده گرگ و میش (خ.181,6)

От справедливости сокол породнился с фазаном, а волк и овца вышли вместе на водопой.

9. سنگ بر سنگ نهادن (səng bəg-e səng nəhadən)- daşı daş üstə qoymaq (*ставить камень на камне*)

درین ره که از سنگ باید گشاد چرا سنگ بر سنگ باید نهاد (268,266)

На дороге, которую нужно очистить от камня, зачем ставить камень на камне?

10. موی ازخمیربرون آوردن (muy əz xəmir berun avərdən)- yağdan tük çəkmək (*доставать из масла волос*)

گران سیم در سنگ شد جایگیر برون آوریمش چوموی ازخمیر (396,64)

Если даже это серебро (Нушабэ) запечатано в камне, мы достанем ее как же легко, как волос из масла.

11. شبانی کندن گرگ بر گوسفند (şəbani kərdən-e qorq bəg-e qusfənd)- *qurdla qoyunun birgə otlaması (совместный выпас волка и офы)*

شبانای کند گرگ بزگوسفند همان شیربرگور نارد گزند (230,65)

Волк пасет овцу, а лев не наносит ущерба могиле.

12. از آب شور کشتی برون راندن (əz ab-e şur kəştı berun randən)- *çulunu sudan çıxarmaq (выйти из положения (доставать попопу из воды))*

که کشتی برون زنداز آب شور (149,77) زرومی کحا خیزدان دست زور

Откуда у Руми такая сила, чтобы он смог выйти из положения.

13. بےسنگ دەر آمدن پا (be-səng dəg amədən-e pay) - *ayağın daşa dəyməsi, müsibətlə üzlaşmə (биться о камни, столкнуться с бедствием)*

دگرکینه خواهی در آمد بجنگ فلک هم در آورد پایش بسنگ (96,182)

Другой боец вышел на поле боя, но ему было суждено споткнуться о.

14. زبان گوشتین است (zəban quştin əst)- *dil ətdəndir (язык из мяса, язык без костей)*

چه خوش گفت فرزانه پیشین زبان گوشتین است. تیغ آهنین (132,39)

Как хорошо сказал дальновидный мудрец: язык из мяса, а меч из железа.

15. هر یکی یک نفس تماشا کند (hər yeki yeknəfəs təmaşa konəd)- *dünya bir rəncərədir, hərə bir dəfə baxıb gedir (жизнь как окно, и каждый смотрит в него лишь однажды).*

مقیمى نبینى درین باغ کس تماشا کند هر یکی یک نفس (74,64)

Никто в этом саду (мире) не вечен, каждый живет лишь раз.

16. مبادا هیچکس راجشم برراه مبادا (hiç kəs ra çeşm bər rah məbada)-Heç kəsin gözü yolda qalmasın.

مبادا هیچکس راجشم برراه کزاورخ زردگردد عمرکوتاه(خ.10,99)

Heç kəsin gözü yolda olmasın, çünki, ondan üzü sarı, ömrü gödək olar.

17. بیای خود آویز هر میش را. (bera-ye xod aviz hər miş ra)- *Нәр qoyunu öz ayağından as, hərәуә өз qiymätini ver (каждого барана вешают за свою ногу, оценивать каждого поотдельности).*

مزن درکس از بهرکس نیش را بیای خود آویز هر میش را(خ.)

Не мучай кого-то ради другого, не жаль, оценивай каждого поотдельности.

18. سرکه طلب کرد انگبین یافت. (serke tələb kərd, əngəbin yaft)- *sikə istəyirdi, bal tapdı, sirkə almışdı, bal çıxdı (искал уксус, нашел мед;купил уксус, оказался мед).*

یکی درجست و دریا درکمین یافت یکی سرکه طلب کرد انگبین یافت(3,206)

Один искал жемчужину и в море утонул, другой искал уксус, а нашел мед.

19. دست دور کردن (dəst dur kərdən)- *əl çəktək, uzaq durmaq(убрать руки, отдалиться)*

چونقش کارگاه رومیت هست زرومی کارارمن دورکن دست

Так же, интересным является тот факт, что Низами, чтобы показать величество, ум, силу, безупречность, интеллект, ангельские черты своего народа обращался к просторам истории, менял места прочитанных историй, как будто это произошло в Азербайджане, а правителей других народов представлял азербайджанцами. Одна из таких историй происходит в Хоруме-Барде. Правительницей этого места является Нушабэ. Согласно Низами, Нушабэ не просто женщина, а личность, обладающая всемывышеперечисленными свойствами, присущими азербайджанцам. Она настолько величественна, что перед ее умом, силой, непоколебимой волей, интеллектом и справедливостью преклоняется сам великий завоеватель мира – Искандер, который соглашается с мудростью что «Лев и лвица - равные в бою».

Пир во дворце Нушабе, ее гостеприимство, виды азербайджанских блюд, их состав и описание ароматов, скатерти, изобилующие тонким лавашом, свежей халвой, вареньями из разных фруктов, жареной птицей, рыбой, различными закусками, лакомствами и наконец национальной сладостью – шекербурой, как будто были задуманы автором для демонстрации богатой кулинарной культуры нашего народа. Так как в «Хамсе», и в частности в поэме «Искандернаме» есть очень много сцен приема правителей и встреч персонажей, но ни в одной из них нет такого подробного описания правителя, людей, блюд, быта, природы, климата, как в Барде. Быть может, к созданию такой

сцены поэта подтолкнуло чувство национального величия, национальной гордости, национальной культуры.

İskəndərin Azərbaycanca gəlməsi, onun Nüşabə ilə görüşməsi ilə əlaqədar işlənən hikmətli sözlər də çox maraqlıdır. Nüşabənin sarayına gələrək birbaşa taxta tərəf getməsi, orada özünə yer etməsi İskəndərə baha başa gəlir. Burada Nüşabənin ona çox cəsarətlə

Также вызывают интерес мудрые слова и выражения, употребленные при встрече Искандера и Нушабе. То, что Искандер направился непосредственно к трону во дворце Нушабе, очень дорого ему обошлось. Здесь Нушабе храбро ему говорит:

منم شیرزن گرتوئی شیر مرد   چه ماده چه نر شیر وقت نبرد (262,183)

Пред тобою, о Лев, я ведь львицей стою, что лев, что львица - равные в бою.

Сказав это, Нушабэ хочет пристыдить Искандера, показать ему его место. Ответ Нушабе Искандеру интересен еще и потому, что в нем она в краткой и лаконичной форме, используя мудрые слова, созданные Низами и все еще употребляемые в азербайджанском языке, представилась завоевателю мира Искандеру.

Не случайным является и встреча Хосрова и Фархада. Беседа двух влюбленных в Ширин молодых людей основана на интересном обмене вопросов и ответов и, невольно, напоминает диалог Искандера и Нушабэ. Здесь, потерявший надежду Хосров, терзаемый сомнениями, стоит перед Фархадом, сердце которого разрывается от чистой любви. Хосров знает, что ответ на его вопрос будет четким и решительным. А величество Фархада, который пылает в огне любви и ставит ее выше всего на свете, поистине вечно и непоколебимо. Хоть Хосров и пытался сломить волю Фархада, подкупив его золотом, но Фархад своими ответами поднялся на вершину нравственности. В поэме «Хосров и Ширин» состояние разгневанного от своего бессилия Хосров описывается следующим образом:

نیامد بیش پرسیدن صوابش	چو عاجز گشت خسرو در جوابش
ندیدم کس بدین حاضر جوابی	بیاران گفت کز خاکی و آبی
چو زرش نیز بسنگ آزمایم	بزر دیدم که با او بر نیایم
فکند الماس را بر سنگ بنیاد	گشاد آنگه زبان چون تیغ پولاد

Что вымолвить в ответ, не ведал ум Хосрова.

И увидел Хосров: его бессильно слово.

И вымолвил друзьям: "Меж земнородных нет,
Умеющих бросать так огненно ответ.

Я золотом речей его не оплетаю.
Его, как золото, на камне испытаю".

И, как железный меч, он обнажил язык,
Чтоб к глыбе каменной алмаз кирки приник.

Конечно, герой, описанный Низами с большой любовью и уважением, это азербайджанский скульптор Фархад, который для удобства своего народа, рассек крутые скалы и протянул дорогу. В лице Фархада Низами, скорее всего, трудолюбивую молодежь своей Родины, гордился народными сынами, которые своим трудом вывелись до вершины пика духовности

Интересно, что и разговорный стиль, и речевые отрывки очень близки к духу азербайджанского языка. Так, что любой современный азербайджанец употребляет эти речевые отрывки в той форме, в какой их писал Низами в XII веке. Как пример, обратим внимание на нижеследующие речевые отрывки:

كجایی (kocai)- *haralisan, haradansan (откуда вы)?*

گفتش از دارملک آشنایی (خ.10,233) نخستین بار گفتش کز کجایی

Сначала спросил, ты кто, откуда ты? Ответил: из дружеской страны.

ازدل توگویی من ازجان (əz del to quyi, mən əz can...)-*ты говоришь от сердца, я от души (говорю).*

گفت ازدل شدى عاشق بدینسان (خ.1,234) بگفت اردل تو میگوئی من ازجان

Сказал: ты влюбился всем сердцем? сказал: ты говоришь всем сердцем, я всей душой (говорю)

ازجان شیرینم فزونست (əz can-e şirinəm fozunəst)- *сладчайшая дороже жизни.*

بگفتا عشق شیرین بر تو چونست (خ.2,234) بگفت ازجان شیرین فزونست

Сказал: что для тебя любовь Сладчайшей? Сказал: Но без души, нам сладостной, не жить.

آری چو خواب آید کجا خواب (arı, ço xab ayəd, koca xab)-*да, (как хорошо, как мне повезло), если сон придет, где сон?*

بگفتا هر شیش بینی چومهتاب (خ.3,234) بگفت آری چو خواب آید کجا خواب

Сказал: Ты зришь луноликую всю ночь, как небосклон? Сказал: да, (как хорошо), Когда усну. Но не доступен сон.

ازدور شاید دید در ماه (əz dur şayəd did dər mah)- *На Луну лучше смотреть издалека.*

بگفتا گر نیایی سوی اوراه (خ.8,234) بگفت از دور شاید دید در ماه

Сказал: Коль к ней дойти тебе не станет мочи? Сказал: Что ж! Издали луна ласкает очи!

از خدا خواهم (əz xoda xahəm)- *Молюсь Богу, прошу у Бога.*

بگفتا گر بخواهد هر چه داری   بگفت این از خدا خواهم بزاری (خ.10,234)

Сказал: Коль "все отдай" она промолвит строго? Сказал: Я с воплями прошу об этом Бога.

بگفت آسوده شو کاین کار خامست (asudegi bəg mən həram əst)- **Спокойствие запретно для меня.**

بگفت آسوده شو کاین کار خامست   بگفت آسودگی بر من حرامست (13,234)

Сказал: Найди покой, не жди благого дня. Сказал: Спокойствие запретно для меня.

حاضر جواب (hazercəvab)- **остроумный**

بیاران گفت کز خاکی و آبی   ندیدم کس بدین حاضر جوابی (خ.9,235)

Сказал всем окружающим, что не видел такого остроумного на всем белом свете.

Кстати, следует отметить, что произведения Низами богаты присутствующими в современном азербайджанском языке короткими, своевременными употребленными пословицами, поговорками, наставлениями и различного рода афоризмами. Чтобы показать, что эти мудрые слова и выражения происходят из азербайджанского тюркского языка XII века, то есть из родного языка Низами, обратимся к следующим бейтам:

1. Bağcı bağıni qıydı, bağban meyvəsini qıymadı - Отец сыну сад отдал, а сын для отца гроздь винограда пожалел.

یکی داد باغی به بیبوشه ء   ندادش زباغ اندگر خوشه ء (126,131)

Хоть для бедняка он сада не жалел, но винограда гроздь он дать не захотел.

2. Ellə gələn müsibət toy-bayramdır (Что мир порядил, то Бог рассудил)

سخن گوسخن سخت پاکیزه راند   که مرگ بانبوه راجشن خواند (181,77)

Очень правильно подметили мудрецы, что мир порядил, то Бог рассудил.

3. Oğurluq mal ucuz olar - Краденый товар бывают дешевым.

نخرند کالا که پنهان بود   که کالای دزدیده ارزان بود (24,23)

Не стоит покупать спрятанный товар, так как краденый товар бывает дешевым.

4. Dəmiri isti-isti döyərlər - Куй железо, пока горячо

بزنگی زبان رهنمونی کند   که آهن در آتش زبونی کند (85,28)

Пусть объяснит на языке негра, потому что надо ковать железо пока горячо

5. Ayağını yorğanına görə uzat - Протягивать ногу по длине одеяла

مکش جزباندازهءخویش پای   که هر جوهری را پدیدست جای (151,106)

Протягивай ноги по длине одеяла, так как у каждой жемчужины свое место.

6. *Vaxtsiz banlayan xoruzun başını kəsərlər - Петуху, голосащему не ко двору, голову срубить рано поутру.*

سرشرا پگه باز باید برید (151,116) خروسی که بیگه نوا بر کشید

Петуху, голосащему не ко двору, голову срубить рано поутру.

7. *Təzə bardaq, suyu yaxşı saxlar - Новая чашка хранит воду лучше.*

سبوی ترازتری آیدبجوش (235,28) زرازکیسه ء نویرآرد خروش

Золото от нового мешочка, а вода от новой чашки взбудоражится.

8. *Su qabı suda sınar (Повадился кувшин по воду ходить, там ему и голову сломить)*

سبونایداز آب دایم درست (189,204) نباید که ماراشودکار سست

Нам нельзя расслабляться, повадился кувшин по воду ходить, там ему и голову сломить.

Эти пословицы, заимствованные из народного языка и народной литературы, очень часто встречаются в поэмах «Хамсы», в частности в поэме «Искандернаме». Именно Низами Гянджеви впервые их привнес в письменную литературу. И персоязычные поэты Востока, под влиянием его языка и литературного стиля, в своих произведениях неоднократно обращались к этим мудрым высказываниям.

Еще одна заметная особенность произведений Низами - использованные в них народные выражения азербайджанского языка. В качестве примера можно указать следующие выражения:

1. *Təpədən dirnağa (с головы до ног)* - از ناخن پای تا فرق سر

گمارم بهر صورتی برنظر (263,201) پس از ناخن پای تا فرق سر

Потом, рассматриваю каждый портрет с ног до головы.

2. *Rəng alıb, rəng vermək, rəngdən rəngə düşmək, ütanmaq (меняться в цвете, побледнеть, стесняться)* - از رنگ برنگ شدن - شه

از شرم آن ماهی چون نهنگ (264,211) چو زرافه از رنگ میشد برنگ

От стыда перед этой огромной величественной рыбой, шах начал мяться в цвете (то краснел, то бледнел).

3. *Qulağından pambığı çıxartmaq, diqqətlə qulaq asmaq (доставать вату из уха, внимательно слушать)* - از گوش پنبه رابرآوردن -

که دیبای نورا کند ژنده پوش (209,49) برار آن کهن پنبه هارازگوش

Достань старую вату из ушей, так как она превращает новые шелка в тряпье.

В языке Низами так же встречается антоним вышеуказанного выражения "بگوش پنبه نهادن" - qulağa pambıq qoymaq, eşitmək istəməmək

(затыкать уши ватой, не хотеть слушать). Эта идиома и сейчас широко используется в азербайджанском языке:

چو هم رستهء خفتگانی خموش فروخسب یا پنبه درنه بگوش (190,220)

Если ты ровесник мертвецов – молчи, закрой глаза и заткни уши ватой.

4. *Nə şiş yansın, nə kabab; hamıya bir gözlə baxmaq* (и шампуры целы, и шашлыки, относиться ко всем одинаково) – هم سیخ بجا ماندهم کباب

هم سیخ بجاماندوهم کباب (42,34) میانجی چنان کن برای صواب

Так посредничай, чтобы и шампуры остались целы, и шашлыки.

5. *Quş südü, tapılmayan, olmayan bir şey* (птичье молоко, то, чего невозможно найти, то, чего нет) – شیر مرغ

اگر شیر مرغت بپاید در اوست علفگاه مرغان این کشور اوست (249,10)

Bu ölkənin quşlarının otlağ yeri oradır. Sənə quşsüdü lazımdırsa oradadır

6. *Qarnında nağara çalınır, qarnında zurna çalınır, acdır* (в животе стучит барабан, в животе свистит свирель, в животе урчит, голодный) – در شکم دهل است

برگ تتماج به ز برگ گل است (317,31) آری آنرا که در شکم دهل است

Да, для того в чьем животе стучит барабан,

Листик жерухи лучше листика цветка.

7. *Astarı üzündən yaxşıdır* (изнанка лучше лицева) – از آن به بود آستین

را طراز

از آن به بود آستین را طراز (249,17) گران پرورش یابد امروز باز

Если о нем (Хорум) вновь позаботиться, изнанка станет лучше

лица.

8. *Ağzının suyunu sil* – вытри слюни از دور میخور دندان

بگو از دور میخور آب دندان (209,11.خ) وگر گوید بخایم لعل خندان

Если пожелает поцеловать улыбку, скажи, вытри слюни.

9. *Ellə gələn ölüm toy bayramdır* (Что мир порядил, то Бог рассудил) – مرگ انبوه جشن است

که مرگ انبوه را جشن خواند (181,77) سخنگو سخن سخت پاکیزه راند

Очень правильно сказал мудрец, что мир порядил, то Бог рассудил.

10. Мозг из носа вытек – از دهن ریختن مغز

برون ریخته مغزها از دهن (453,18) از یولادی لخت گردن شکن

От удара стального оружия у него мозг из носа вытек.

11. *Tükü bədəninə biz-biz durmaq* (волосына теле встали дыбом)

از تنش چو تیغ سر بر آوردن موی –

چو تیغ از تنش سر بر آوردن موی (105,296) بر آشفته شد از آن زشت روی

От страха перед этим монстром (уродом), у него волосы на теле встали дыбом.

12. *Göbəyi düştək (пупок провис)* – افتادن ناف

هر آهو که باداغ اوزاده بود   ز نافه کشی نافش افتاده بود (342,47)

Пупок каждой газели, которая появилась на свет от его удара, провисла от ношения мускуса.

13. *Əyri oturaq düz danışmaq (сядем криво поговорим прямо, поговорим начистоту)*

بیا تاکڑ نشینم راست گویم   چه خاریها کز نامد رویم (خ.10,202)

Давай поговорим начистоту, каких ударов не видеলামоя голова?

14. *Varışmağa yer qoymaq (оставить место для примирения)*

فرس بامن چنان در جنگ راندست   که جای آشتی رنگی نماندست (خ.2,203)

В бою он одержал надо мной такую победу, что не оставил места для примирения.

15. *Ev oğrusuna qapını bağlamaq olmur (çətindir) (перед домашним воров двери не запрешь!)*

بافسون ازدل خود رست نتوان   که دزد خانه رادر بست نتوان (خ.3,208)

Избавить душу от чар, и запереть дверь перед домашним воров невозмржно.

16. *Quru salam göndərmək - Просто отправить привет*

نیفتاد آن رفیق بیوفا را   که فرستد سلامی خشک مارا (خ.2,201)

Неужели, эта непостоянная (изменница) не послала нам хотя бы привет.

17. *Ağzına gələni (danışmaq) (Говорить, что на ум придет)*

نه هر گوهر که پیش آید توان سفت   نه هر چ آن بر زبان آید توان گفت (خ.6,199)

Нельзя прокалывать каждую жемчужину, нельзя говорить, что на ум придет.

18. *Əlindən gələni (etmək) (делать, все возможное)*

نه هر آبی که پیش آید توان خورد   نه هر چ ازدست بر خیزد توان کرد (خ.7,199)

Не стоит пить всякую воду, не стоит делать, все возможное.

19. *(Üzümün) suyu getdi- rüsvay oldum, abrim getdi (опозориться, устыдиться)*

شد آبم و او بموئی تر نیامد   چنان کابی بابی بر نیامد (خ.12,202)

Я устыдился, а у него ни один волос не дрогнул, как будто ничего не случилось.

20. *Öz ayağını baltalamaq (отрубить собственную ногу)*

دل من در حق من رای بدزد   بدست خود تیر بر پای خود زد (خ.5,208)

Сам о себе создал плохое мнение, своей рукой отрубил себе ногу.

Также в качестве примеров мотивов азербайджанства в произведениях Низами можно привести слова, тюркского происхождения, широко используемые в языке поэта, в том числе

слова, относящиеся к лексическому составу азербайджанского тюркского языка. Рассмотрим следующие примеры:

تتماج (totmac) – вид блюда.

برگ تتماج به زیرگ گل است (2) آری انرا که در شکم دهل است

Да, для того в чьем животе стучит барабан

Листик жерухи лучше листика цветка.

جند(cənd)- арабизированная форма слова (kənd)-деревня, употребляемая в Азербайджанском языке. Имеется в виду Самарканд.

نوندی نبینی بجز لور کند (41,21) زری تادهستان و خوارزم و جند

От Рея до Дахестана, от Хорезма до Самарканда кроме сели нет ни единого всадника.

شکر بوره (şəkkərbure)- **шекербура**

شکر خواره را کرده دندان دراز (279,57) شکر بوره با نوک دندان براز

Чарующие узоры (острые зубцы) шекербуры искушают сладкоежку.

Эта сладость, название которой образована от арабского слова “شکر” и азербайджанского глагола “burmaq” (скручивать, сворачивать) и по сей день является венцом нашей национальной кулинарии.

کر (kor)- **Кура**

زکر کوثری بسته بردامش (248,5) بهشتی شده بیشه پیرامش

Леса и все вокруг превратилось в рай, а у подножья текли родники, протянувшиеся от Куры.

هورم (horum)- древнее название Барды

کنون بردعش خواند آموز کار (250,19) هرومش لقب بوداز آغاز کار

Раньше его название было Хорум, а сейчас историк называет его Бардой.

Это слово, образованное от ныне употребляемого в азербайджанском языке слова “hörmək” (заплетать, класть, закладывать стену) и древней морфемы отглагольного прилагательного “üm”, и сейчас в этой же форме присутствует в языке и употребляется в значении *сложенный* (стена, скала).

قرمزی (qermezi)- **qırmızı (красный)**

بساطی هم از قرمز انداختند (384,44) نشاط می قرمزی ساختند

Растелили красные скатерти, развеселились от красного вина.

ریچال (riçal)- **мякоть фруктов, используемая в азербайджанской кулинарии**

زبادام و پیسته بر آورده مغز (267,249) مصوص سرائی و ریچال نغز

Нежная мякоть фруктов, фисташки, миндаль без косточек.

كوچ (kuç)- **köç (переселение, кочевье)**

مشو مست راح اندرين

چومرغ ازپی کوچ برکش جناح

مستراح(189,197)

Расправь крылья и улетай как птица, не впадай в опьянение от удобства.

Beytdə *کوچ* sözü Nizami tərəfindən özəl şəkildə yaranmış bədii ifadə - "ازپی کوچ جناح برکشیدن" - məsdər tərkibinin bir üzvü kimi çıxış edir, həmçinin fars dilində "کوچ کردن, کوچیدن" kimi sadə və mürəkkəb türk mənşəli məsdərlərin yaranmasında əsas element rolunda çıxış edərək onların sinonim cərgəsinin genişlənməsinə zəmin yaradır

В бейте слово *کوچ* выступает как член состава масдара в созданном Низами художественном выражении "ازپی کوچ جناح برکشیدن", также выступая в роли главного элемента в создании сложного масдара тюркского происхождения, создает почву, для расширения синонимического ряда.

В поэме «Искандернаме» это слово совместно со словообразовательной морфемой *گاه* (qah) образует новую лексическую единицу. Например:

کوچگاه (küçqah)- *köç yeri, tənzil (место переселения, жилище)*

بالبرزخواهم برون برد راه(283,29) نخستین خرامش درین کوچگاه

Первый поход в этом переселении, это поход на дорогу Альборз.

چالش (çaleş)- *döyüş (битва)*, отглагольное существительное, образованное от глагола "çalışmaq" (*стараться, работать*), употребляемое в азербайджанском тюркском языке.

بچالش در آمد چودودسیاه(104,294) برآشفتم زنگی زگفتار شاه

Негр разошелся от слов падишаха, как черное облако вступил он в бой.

В языке Низами можно встретить еще много слов, образованных от глагола "çalışmaq" (стараться, работать). В качестве примера можно указать нижеследующие сложные обстоятельства и глаголы, производные существительные, языковые единицы с абстрактным значением.

چالشکنان (çaleşkonan)- *döyüşərək, döyüşə-döyüşə, vuruşa-vuruşa (сражаясь)*.

بصد خارش بخت مالشکنان(108,30) عنان برشاه افکند چالشکنان

Встретившись с сотнями жал судьбы, сражаясь, направился к шаху.

چالش نمودن (çaleş nə mudən)- *vuruşmaq (сражаться)*

نماینده چالش در آن مرزوبوم(91,107) بفرمود شه دلیران روم

Шах отдал приказ, чтобы румские солдаты сражались в той стране

چالشگر (çaleşgər)- *боец*

شده ماهی و گاورا سرگران (82,47) زگرزگران سنگ چالشگران

От тяжелой булавы бойцов головы буйволов отяжелели.

چالشگری (çaleşgəri)- *сражение, битва*

برابر سیه خنده زد چون درخش (108,35)

بچالشگری سوی اوراند رخش

Для боя на него направил Рахша, и молнией оскалился перед тьмой.

چابک (çabok) – *быстрый, шустрый.*

بهنگام خدمتگری تندرست (116,59)

کینیزان چابک غلامان چست

Во время службы вполне приемлемы шустрые служанки и ловкие слуги.

Это слово, образованное от корня азербайджанского глагола “çarmaq” (скакать галопом) и от краткой формы морфемы “اک - اک” (əк,ок)”, хоть и встречалось до XII века, в том числе в языке основателя персоязычной эпопеи Абулькасыма Фирдауси, но именно в языке Низами оно стало часто употребляемым и производителем. В нижеследующих бейтах Низами даны примеры употребления этого слова в составе разных выражений:

چابک شدن (çabok şodən)- *cəld olmaq, ağıllı iş görmək (быть быстрым, шустрым, делать умную, полезную работу)*

کمندى بکوهى در انداختن (150,104)

نه چابک شد این چابکی ساختن

Шустрить – бросать лассо на гору, не значит делать что-то умное.

چابکرکاب (çabokrekab)- *mahir at çaran, mahir süvari (искусный всадник, кавалерист)*

بنه صد هزار آمد اندر حساب (136,110)

ز جنگی سواران چابکرکاب

Количество искусных всадников-кавалеристов достигло девяност тысяч.

بچابکروی (beçabokrəvi)- *sürətlə, cəld (скоростной, быстрый)*

سوی لشگر آمد بچابکروی (317,11)

که چون خسرو از تخت کیخسروی

Когда Хосров со скоростью направился от трона Кейхосрова в сторону войска.

چابکسرائ (çaboksəray)- *məharətlə söz qoşan, məharətli şair (искусный мастер, искусный поэт)*

بساط سخن را یکایک بجای (227,11)

بیاری سخن گوی چابکسرائ

О искусный поэт, укрась по-одному наш словесный меджлис.

چابکسوار (çaboksəvar)- *iti çaran süvari, yelətlı (быстр о скачущий кавалерист, быстрый, как ветер, всадник)*

غلامان شمشیرزن سی هزار (250,27)

برون از کنیزان چابکسوار

Кроме быстрых, как ветер, рабынь, еще тридцать тысяч рабов - меченосцев.

چابک عنان (çabokenan)-*iti yüyürən, iti gedən* (быстробегущий, быстро идущий)

همايون سوارى چوغرنده شير توانا وچابک عنان ودلير (427,224)

Быстрый и красивый всадник, сильный, быстро бегущий и рычащий как лев.

چابکدبير (çabokdəbir)- *məharətli katib* (искусный писарь).

زناف قلم دست چابکدبير پرکند مشک سیه برحرير (35626)

Пусть искусный писарь наполнит шелк (бумагу) черным мускусом своего пера.

چابکی (əbaki)- *cəldlik* (ловкость)

نخست از همه چاشنی برگرفت در آن چابکی ماندخسرودرشگفت (269,282)

Сначала Хосров все попробовал, и поразился этому умению.

چابکی ساختن (çaboki saxtən)-*cəldlik göstərmək, cəld olmaq* (быть ловким, шустрым)

نه چابک شد این چابکی ساختن کمندی بکوهی در انداختن (150,104)

Показывать такую ловкость – бросать лассо на гору – это не ловкость.

Слово چالاک (çalak), употребляемое в значении *быстрый, отважный, деловой* – это прилагательное, образованное от корня азербайджанского глагола “çalmaq” и морфемы اک (ak).

زنى ازبسى مردچالاکتر بگوهرزدریا بسى پاکتر (251,38)

Женщина, отважнее многих мужчин, род которой чище многих морей.

وشاق (uşaq)- qulam (раб, невольник)

وشاقان موکيروزودخيز بدیدار تازه برفتار تيز (301,23)

Всадник, быстрый, внешне бодрый, шустрые рабы.

چاوش (çavoş)- çavuş (сержант)

Иногда в произведениях Низами встречаются выражения, которые отражали некоторые традиции, национальные празднества Азербайджана, и лишь читатель из народа может понять их смысл. Нижеприведенный бейт является ярким тому примером:

شبی بودازدرمقصودجونى مرادان شب ز مادرزادگونى (خ. 131,8)

Это была ночь поиска желаний у дверей, будто, в эту ночь родилась мечта.

Известно, что ночь, описанная в бейте, указывает на последний вторник перед Новрузом, на ночь, когда молодежь выходит на подслушивание дверей (вид гадания на празднике Новруз). По традиции старейшины всегда советовали членам семьи в этот вечер говорить слова, вселяющие в сердце надежду. Так же из бейта становится известно, что атрибуты этого праздника, проводимого азербайджанцами в честь нового года, прихода весны, дошли до

современного периода. Конечно, если принять во внимание, что история возникновения этой праздничной ночи, уходит своими корнями в период до Низами и это еще раз доказывает древность этого праздника.

Интересным является тот факт, что известные в области иранской филологии ученые, среди них Вахид Дастгарди (8), Али Акбар Декхода (6) и автор опубликованной в Индии книги “مختصری از امثال فارسی” встречая в произведениях Низами различные элементы азербайджанства, иногда испытывают трудности в их разъяснении. Например, обратим внимание на разъяснение поговорки “آتش را کشته” - потушил огонь, играет с золой, данное в книге Али Акбар Декхода.

این مثل در کتاب مختصری از امثال فارسی که در هندوستان بطبع رسیده ضبط شده لیکن معنی

ز مورد استعمال آن بر نویسنده روشن نیست (17,7)

Что касается места применения вышеуказанной поговорки, присущей азербайджанскому языку и здесь широко употребляемой, то она употребляется применительно к человеку, который с чувством сожаления пытается сохранить то малое, что у него осталось.

Вышеуказанные слова, широко употребляемые в языке Низами и полную информацию, о которых очень сложно вместить в рамки маленькой статьи, со временем стали широко использоваться в языке персоязычных писателей, а также иногда участвовали в процессе словообразования персидского языка и выступали в виде составных, сложных слов и словосочетаний. Как результат всего вышеизложенного следует отметить, что, говоря о неопределимых услугах Низами перед своим народом, нужно упомянуть, что он не был безразличен к родному азербайджанскому языку, наряду с освещением в своих произведениях исторической мощи Азербайджанских земель, непоколебимости, героизма, традиций, тонкого духа, большого ума азербайджанского народа, он во всех поэмах и лирических стихах искусно, естественно и к месту использовал пословицы, поговорки, присущие этим землям, обогатил их национальным колоритом, присущим азербайджанцам, одел их в лазурные одежды из ароматных тканей цветущего Хорума. Как пишет великий ученый Г. Араслы «Несмотря на то, что Низами писал свои произведения на персидском языке, он всегда думал как азербайджанец, и образные выражения всегда заимствовал у народа, из живого языка народа» (2,139). А народ этот-азербайджанский народ.

Библиографический список

1. Аббасов Али. Поэма Низами Гянджеви «Искандернаме». Баку: 1966, 195 с.
2. Араслы Гамид. Азербайджанская литература: история и проблемы (избранные произведения). Баку: Генджлик, 1998, 731 с.
3. Гаджиева Наргиз. Стилистические особенности имен в произведениях Низами. Низами Гянджеви - 870 (сборник статей). Баку: Наука и образование, 1912, 302 с.
4. Низами Гянджеви. Искандернаме. Филологический перевод, пояснения и заметки профессора Газанфара Алиева. Баку: Наука, 1983, 648 с.
5. Низами Гянджеви. Хосров и Ширин. Филологический перевод с фарси и комментарии Г.Ю.Алиева, М.Н. Османова. Баку: Элм, 1985, 440 с.
6. علی اکبردهخدا ، امثال وحکم. تهران. بانگ بازرگانی. 1339-1338. 430 ص.
7. نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، یادگاروارمغان وحید دستگردی، طهران، 1313 شمسی هجری، 183 ص.
8. نظامی گنجوی، خسرو و شیرین، یادگار وارمغان وحید دستگردی، طهران 1313 شمسی هجری، 467 ص.
9. نظامی گنجوی، شرفنامه، ترتیب دهندهء متن علمی و تنقیقی ع.ع. علیزاده، باکو، 1947، 507 ص.
10. نظامی گنجوی، اقبالنامه ، ترتیب دهندهء متن علمی تنقیقی ف.بابایف، باکو، 1947، 235 ص.

M.Məmmədova

Nizami Gəncəvinin əsərlərində Azərbaycançılıq mativləri
Xülasə

Nizami Gəncəvinin əsərlərində şairin Azərbaycan torpaqlarının özünəməxsus incəlik və vətənpərvərliklə təsvir olunması hər zaman oxucunbun diqqətini özünə çəkir. Bu təsvirlər vətənin gözəllikləri xalqının, ağılı dili və milli mənliliyi ilə fəxr etmiş şairin fəxridir. Bu hislər bütün həyatı boyu şairin varlığını iftixarla doldurmuşdur. Lakin təssüflər olsun ki, şairin yaradıcılığını araşdırmasında ictimai siyasi şəraitin tələbi ilə Azərbaycançılıq mativləri geniş və hərtərəfli öyrənilməmişdir. Halbuki bu məsələ şairin yüksək vətəndaşlıq hissələrinin ifadəsidir. Bununla bərabər şairin hər bir, o cümlədən türk oxucusu Nizaminin yaradıcılığı ilə tanış olarkən qədim Azərbaycana həsr olunmuş beyitləri onların arasındakı mənalı və incə mətləbləri çox yaxşı hiss edir.

Azərbaycan haqqında qeydlər "Xəmsə"də xatırlanan digər ölkələrlə yanaşı onu göstərir ki, Azərbaycan eramızdan əvvəl IV-III əsrlərdə dövlət struktuna malik olmuş özünə məxsus toponimikaya ayrı-ayrı şəhər və kənd adlarına təbiətə lətif iqlimə zəngin flora fauraya, zəngin həyat tərzinə və digər gözəlliklərə sahib olmuşdur.

Manzara Mamedova

Motives of Azerbaijani in the works of Nizami Gancavi

Sammary

Nizami Ganjavi's works often attract the readers' attention with the ancient Azerbaijani lands described by the poet with very delicate and specific patriotism and affect them. These descriptions are the sort of the high Azerbaijani senses of the poet, who heartily admired the beauty of his country, the knowledge, and language and at last rich national morality of its people, and he proudly filled its existence all his lifelong. Unfortunately, the Azerbaijani motives haven't widely been reflected enough in the investigation of Nizami's heritage, which had great civic senses, due to the demands of social and political situation of the time (1). Nevertheless, each Turkic, including the Azerbaijani reader being acquainted with Nizami's works perceives these delicate essences given within their lines, and admires the couplets and thoughts, written about the ancient Azerbaijan, which had state system and state leader far in the fourth and third centuries BC, its toponymics, nature, different cities, villages, fresh climate, fauna and flora of the regions, its rivers and springs, high lifestyle, welfare and other beauties given in "Khamsa", filling the soul with proud for being the citizen of such a country.

Rəyçi: Şəmsi Pənahoğlu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

НАРМИН СУЛТАНЛЫ
БГУ Доктор философских наук
narmin@mail.ru

ПОЭТИЧЕСКОЕ ТВОРЧЕСТВО ВЫДАЮЩЕГОСЯ
ТУНИССКОГО ПРОЗАИКА МУХАММЕДА АЛ-МАТВИ
АЛ-АРУСИ

Açar sözlər Məhəmməd Mətvī əl-Ərusī, nəsr, vətənpərvərlik, poeziya "Xalqın sevinci"

Ключевые слова: Мухаммед ал-Аруси, проза, политическом и в патриотическом

Key words: Mohammed al-Matvi al-Arusi, prose, patriotism, poetry "The Joy of the People"

Одним из выдающихся современных тунисских прозаиков Мухаммед ал-Аруси ал-Матви родился 19 января 1920 года в городе Матвия, что на юге Туниса. Получив традиционное тунисское образование в родном городе, он переезжает в столицу и поступает в знаменитое духовное училище аз-Зитуна при мечете (подобие каирского ал-Азхара). Окончив университет "Зитуна" поступает в школу права. Окончив с дипломом по праву, он завершает свое образование в тунисском институте Халдуна, получив высшую степень по исламским исследованиям.

С 1948 – 1955 года ал-Аруси преподает в Тунисском университете, а далее в институте Халдуна, где автору этой статьи посчастливилось слушать лекции и познакомиться с ал-Аруси (1982г.).

После независимости Туниса ал-Аруси назначают культурным атташе в Каире, затем с 1961 – 1963 года он является послом Туниса в Джидде и Багдаде. В 80-е годы ал-Аруси был председателем "Союза тунисских писателей".

Ал-Аруси являлся основателем и членом следующих организаций: "Клуб пера", "Общество слепых", "Союз писателей и композиторов", "Дом культуры". Кроме того, Мухаммед ал-Аруси возглавлял редакцию журнала "Кисас", участвовал во многих политических и литературных встречах, публиковался во многих журналах арабских стран.

Несмотря на очевидную и огромную общественную нагрузку Мухаммед ал-Аруси являлся плодотворным писателем. Его перу принадлежит три романа "Одна из жертв" (ومن ضحايا) 1956г., "Халима" (حليمة) 1964г., "Горький тут" (التوت المر) 1967г., а также сборник

рассказов "Дорога на маслобойню" (طريق المعصرة) 1982г. и сборник стихов "Радость народа" (فرحة الشعب) 1963г.

Ал-Аруси является автором ряда литературных и исторических исследований. Большое место в творчестве ал-Аруси отведено детям. В книгах посвященных детям, фантазия переплетается с реальным, что не раз становится объектом критики, отмечая нереальность его книг. Ал-Аруси отвечая своим критикам, ссылаясь на опыт мировой литературы, говорил: "В мировой детской литературе есть легенды и сказки, равно как факты и научные данные". (3,44)

Вместе с доктором Али Арифом, он перевел на арабский язык с французского детскую энциклопедию, книгу о животных. О своем стремление к разностороннему развитию молодого тунисского поколения, писатель говорит: "Нельзя возрождать одно, забывая другое. Мы не пренебрегаем сказками, легендами, как не пренебрегаем современной наукой и техникой".

О своих сказках, где присутствуют джинны, духи и другие существа, ал-Аруси говорит: "Я мусульманин и верю в существование джиннов и потусторонних сил, если они упомянуты в священном Коране". (3,45)

Поколение тунисских писателей 40-50 гг. сформировалось под воздействием идеалов свободы и прогресса, охватившие весь мир того времени. Эти писатели уже смело отражали многие проблемы современности, использовали новые формы художественной выразительности, что свидетельствовало о том, что в литературу Туниса пришли новые силы, открывающие новые возможности и новые горизонты. "В литературе этого периода находят отражение, и взгляды той части интеллигенции Туниса, которая выйдя из стен мусульманского университета Зитуна, столкнулись с миром тех реальных вещей и явлений, которые не имели ничего общего с исламскими представлениями". (4,25)

Обновление литературы нашло свое отражение, прежде всего в поэзии Туниса. Страдания и чаяния тунисского народа, его борьба становится одной из основных тем поэзии. Уже в молодые студенческие годы ал-Аруси в песне, посвященной борьбе палестинского народа, выразил солидарность тунисской молодежи со своими палестинскими братьями:

"Свирепые львы

Объявили людям о том,

Что не сбыться мечте израильтян,

Им не господствовать". (3,43)

Давая оценку своему творчеству, ал-Аруси отмечает: "Я, как арабский гражданин, живущий на территории этой страны, связан с её

событиями, с выпавшими на её долю испытаниями. Я оплакал этот Восток, от края до края". (3,45)

Поэзия ал-Аруси является ярким отображением борьбы тунисского народа за свои права, за освобождение, рассказывает о стремлении тунисцев к независимости и свободе.

В сборник "Радость народа" (فرحة الشعب) вошло 16 небольших касыд на патриотическую тематику. Каждая касыда начинается с пролога, в котором разъясняется тема касыды. Сборник начинается с посвящения. Обращаясь к дочери Ихсан, Мухаммед ал-Аруси раскрывает причину написания этого сборника, особо отмечая слово "независимость" (الاستقلال), "предательство" (الخونة) и "восстание" (ثورة). Далее ал-Аруси отмечает: "Побывав в Алжире, увидев алжирскую революцию, далее став свидетелем того, как в Каире народ борется за свою независимость, я увидел, как радуется народ, достигнув своей цели. Страницы моего сборника отразили эту радость, дорогая моя Ихсан". (2,5)

Автор надеется, что с ним вместе радуется и празднует весь тунисский народ, освободившийся от гнета французов.

Одна из касыд сборника называется "Зов земли" (نداء الارض), которая в годы борьбы тунисского народа с французским колониализмом явилась выражением народной решимости и воли в борьбе до победного конца.

"Зов земли" начинается со следующего пролога: "От вершин Атласских гор, от северо-востока до Атлантики, до самых высоких вершин далекого юго-запада, издал он бессмертный свой зов, затряслись плечи западных арабов от плача и были они готовы..." (2,15)

"أرضي أنا

منها أتيت إلى الوجود

و على تراها أينعت رهرات احدادى الكرام..."

"О земля моя я родился на земле

Где завершились дни моих благородных предков

Разве не обязан я вернуть её себе

Как бы ни жестока их власть

Как бы ни скрывали они свои деяния

Я отберу у них свою родину

Я иду на кровавую борьбу, не страшась их!

Пока я жив, не сверну с этого пути". (2,15)

Если в первой части касыды автор говорит о преданности земле "благородных предков", то во второй части он с твёрдостью уверяет, что будет бороться за эту землю и во чтобы-то ни стало, отберет её у захватчиков:

"Земля моя! Я отберу у них землю мою

Как бы ни была велика ей цена

Я отберу свою землю у чужестранцев
Как бы ни был жесток этот грязный мир". (2,16)

В каком бы жанре не писал ал-Аруси, он всегда был патриотом своей родины. Во времена французского протектората среди поэтов, прозаиков и ученых Туниса были такие, которые ради своей карьеры, ради спокойствия восхваляли захватчиков или просто молчали, не хотели осложнять свою жизнь. Таких поэтов в арабской литературе называют "الشاعر الطموح" "честолюбивый или тщеславный поэт".

Эти поэты восхваляют сильных мира сего, при этом не заботятся об истине. Как, например, поэт IX века Абу Таммам "теоретически оправдывал профессиональный цинизм". По его словам, панегирист, в своём творчестве, должен подражать ремесленнику-портному, который для каждого заказчика шьёт платье по мерке, а сам он при этом не должен испытывать каких-либо эмоций по отношению к воспеваемому лицу. (1,124)

В касыде "Честолюбивый поэт" ал-Аруси выразил свои глубокие раздумья о судьбах поэтов в дни колонизации. Одни угодливо поют оды французским колонизаторам под звуки уда и звон бокалов. Другие же призывают к борьбе за свободу и светлое будущее своей родины. И как не печальна жизнь, стихи их звучат оптимистично, ибо эти поэты верят: настанет день, когда народ проснётся и переделает этот жестокий мир. Касыда начинается со слов: "قد سئمنا رنة للكأس في انات عود..." - "Уже пресытились мы от звона бокалов под стон уда". (2,13)

Далее ал-Аруси продолжает: "В этом честолюбивом мире одни поэты запятнаны грязью страха и тенью подозрений. Другие же поэты, поют песни, которые будят в молодых прекрасные мечты, надежды. Они поют о соколе, являющимся символом силы и стойкости. Их песни льются из родника бессмертия. Они поют о борьбе свободного человека против тирании и гнёта, о борьбе с тугодумием и трусостью, о борьбе с раболопием". (2,13)

В призыве к пробуждению ал-Аруси видит смысл своей поэзии, свой политический идеал.

أين منّا الشاعر الصّدّاح بالعهْد الجديْد؟
ينفخ الأمل في ناي التّسامى والصعود
وينادى مجمع النّوام في وادى الهمود
ويؤمّ الناس في الميدان خفاق البنود
يرئى في لجة الاحداث كالسّهْم السديد
هّمّه: في قمة العلياء، او قبر الشهيد

Где наш поэт, воспевающий новую эпоху?
На флейте вдохновения возвышающих надежды

Призывает он спящих в долине тишины
Возглавляя со знаменем людей на площади
Как меткая стрела, попавшая в водоворот событий
Волнуют поэта либо небеса, либо могила шахида! (2,14)

Далее мы ясно слышим призыв поэта к новой жизни, к борьбе за восстановление былой исторической славы народа, верности родине. В призыве к пробуждению ал-Аруси видит призывание и предназначение поэта и это является основным смыслом его поэзии, его поэтическим идеалом. Поэт верит в силу поэтического слова, "воздействующего даже на тупых".

В сборник вошло эмоционально насыщенное и в политическом и в патриотическом смысле стихотворение "Возвращение героя". В годы французского колониализма тюрьмы Туниса были переполнены недовольными французским режимом.

В сборник вошло стихотворение "Возвращение героя" (عودة البطل). В этом стихотворении поэт восхваляет героя, говорит об отношении к нему народа. Ал-Аруси отмечает, что благородные цели борющихся за свободу людей не будут забыты. Ал-Аруси отмечает, что путь к достижению этих целей полон лишений и жертв, и это не останавливает настоящих борцов за свободу. Подобные произведения художественной литературы оказывали в то время большое эмоциональное воздействие, ибо эти темы были новыми в литературе Туниса. Эти произведения оказывали большое влияние на развитие общественной мысли. В стихотворениях "Честолюбивый поэт" и "Возвращение героя", ал-Аруси разъясняет народу, что настало время не мира, а борьбы, не личных желаний, а защиты родины. Ал-Аруси призывает народ проявлять нетерпимость к врагу.

В 50-60 годы XX века, когда в Тунисе широкое развитие получила прогрессивная печать и общественная мысль, усилились преследования и цензура со стороны колониальных властей. Но это не ослабило процесс развития общественной мысли и стремления народа к свободе и независимости. В этот период ал-Аруси пишет стихотворение "Праздник сына осужденного" (عيد ابن السجين).

"Отец! Вернёшься ли ты, чтобы в доме засияла звезда счастья?
Хоть ты и далёк от нас мы будем ждать тебя, пока ты жив...
Сверкнет ли звезда счастья в нашем доме...
Но мы верим, ты вернешься свободной птицей
С высоко поднятой головой!" (2,29)

В голосе поэта звучат нежная лирика, сопереживания семье осужденного, кипучая ненависть к угнетателям, призыв к борьбе и надежда на победу. Это стихотворение стало гимном молодого

поколения, символом надежды, счастья и гордости сына осужденного. В политическом общественном мировоззрении народа произошел такой переворот, что никакие обещания не могут обмануть его решимости в борьбе за свои национальные права. По словам ал-Аруси, "народ объединившийся под одним боевым знаменем, не пожалеет сил в борьбе с врагом. Мужественные юноши и мудрые старики, умудренные жизнью, понимающие подлинную сущность колонизаторской политики с огромной решимостью вступили в борьбу против неё". (2,5)

В стихотворении "Праздник сына осужденного" мы слышим призыв умудренного жизнью отца – борца за счастье народа, за лучшее будущее поколений и готовность подхватить знамя и продолжить борьбу.

Мухаммед ал-Аруси Матви был писателем самобытным. Особое внимание заслуживает его отношение к проблеме выбора языка произведений. Между представителями эмигрантской литературы (писатели, которые жили и творили во Франции, то есть франкоязычные тунисские писатели) шла полемика о том, как писать: на литературном, или же на смешанном с диалектом, который будет понятен всем слоям читателей.

В пользу диалекта выступал франкоязычный тунисский писатель Абдель Ваххаб. Ответом ал-Аруси на этот совет был таким: "Моё мнение простое, призыв писать на диалекте стар и не нашел своего распространения. Это, во-первых, во-вторых, не лучше ли было бы если бы этот брат (Абдель Ваххаб) писал на диалекте, а не на иностранном языке, даже это будет ближе народу". (3,44)

Творчество Мухаммеда ал-Аруси занимает особое, достойное место в литературе Туниса. Его произведения отличаются манерой изложения, формой и содержанием. Они пронизаны особым вдохновением и пафосом любви к народу. В каждое свое произведение он вкладывал что-то новое, изыскивая новые пути художественного обогащения своих трудов. Ал-Матви говорит: "Если показать две мои книги какому-нибудь человеку, предварительно вычеркнув моё имя, то он обязательно скажет, что эти две книги принадлежат совершенно разным авторам". (3,44)

Писатель умер 25 июля 2005 года в Тунисе.

Литература:

1. Фильштинский И.М. "Арабская литература VIII-IX веков", Москва, 1978 г.

2. محمد العروسی المطوی "فرحة الشعب"، تونس، ۱۹۷۳

3. مجلة "فلسطين الثورة"، عدد ٥٤٠

4. محمد صالح الجابري "دراسة في الادب التونسي"، ليبيا، ١٩٧٨

5. https://ar.wikipedia.org/wiki/محمد_العروسي_المطوي

N.Sultanlı

Qörkəmli tunis yazıçısı Məhəmməd əl-Ərusi əl-Mətvinin poeziyası Xülasə

Məhəmməd əl-Ərusi müasir tunis ədəbiyyatının korifeylərindəndir. O, həm roman, povest və şeir müəllifidir. Məşhur romanlarından "Açı tut", "Həlīmə", "Qurbanlardan biri"-ni göstərmək olar. Ən məşhur şeir məcmuəsi "Xalqın sevincidir". Əl-Ərusi yazdığı bütün əsərlərinin qəhrəmanları fransız müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizə aparən xalqdır. Əl-Ərusinin məqalənin əsas mövzusu "Xalqın sevinci" şeir məcmuəsidir.

Bu məcmuə XX əsrin 50-60 illərində yaradılmışdır. Əl-Ərusinin burada məqsədi xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq, fransız müstəmləkəçilərinə qarşı qaldırmaqdır. Məcmuənin ən önəmli qəsidəsi "Torpağın səsi", "Qəhrəmanın qayıdışı", "Məhkumun oğlunun bayramı" və sair.

N.A.Sultanlı

The poetry of the great Tunisian writer Mohammed al-Arusi al-Matvi Summary

Mohammed al-Arusi is one of the modern Tunisian literary coryphaeus. He is the author of novels, short stories and poems. One of the famous novels is "Bitter mulberry", "Halima" and "One of the victims". The most popular poem is "The Joy of the People". The heroes of the written works of al-Arusi are people who are fighting against French colonialism. The main theme of al-Arusi's article is the collection of poems "The Joy of the People".

This collection was created in 50-60 years of the 20th century. The purpose of al-Arusi is to awaken people from sudden sleep, to raise against the French colonizers. This collection includes qasidas: "Call of the Earth", "Return of the Hero", "Holiday of the Son of the Convicted" and others.

Rəyçi: Aidə Qasımova
filologiya elmləri doktoru, professor

GÜLDANƏ PƏNAHOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Folklor İnstitutu

FRANSIZ ƏDƏBİYYATININ QƏDİM NÜMUNƏSİ - ROLAND
HAQQINDA NƏĞMƏ

Açar sözlər: fransız ədəbiyyatı, Roland, tarix, dialekt, poema

Ключевые слова: французская литература, Роланд, история, диалект, поэма

Keywords: French literature, Roland, history, dialect, poem

Hər bir xalqın dillər əzbəri olan igid, qorxmaz qəhrəmanları olmuşdur və indi də var. Bu qəhrəmanların igidlikləri dildən dilə, ağızdan ağıza keçərək böyük dastanların yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, “Manas”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Kərəm”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, qədim bulqar abidəsi “Şah qızı dastanı” və.s. Avropa ölkələrində də xalq qəhrəmanı Rolandın adı ilə bağlı “Roland haqqında nəğmə”, “Ronseval döyüşü”, “Ronseval”, “Qəzəbli Roland”, “Aşiq olmuş Orlando” kimi dastanlar yaranmışdı.

Göründüyü kimi Roland – orta əsrlərin məşhur xalq qəhrəmanlarından biridir. Fransa kralı Böyük Karl bütün həyatını müharibələrdə keçirmişdi. Sonrakı əsrlərdə onun yürüşləri bir çox ədəbi əsərlərin mövzusunə çevrilmişdi. Bu qəbildən olan əsərlərdən biri də “Roland haqqında nəğmə” epik poemasıdır və əsərin yazılma tarixi XI əsrin sonlarına təsadüf edir. Əsərin müəllifi məlum deyil və xalq dilindən götürülmüşdür.

Güman edilir ki, bu əsəri Normandiya əsilli fransız Turoid tərtib etmişdir. Turoidun normandiyalı ola bilməsini belə bir fakt sübut edir ki, müəllif əsərin bir çox yerlərində müqəddəs Mişel du Perilinin adını çəkir, daha dəqiq desək şimali –qərbi Fransada məşhur Mont Sent – Mişel monastrı müqəddəs sayılırdı. Poemada məhz müqəddəs Mixail göylərdən ölüm ayağında olan Ronaldın yanına enir. Qərbdə Böyük Karlın imperiyası Mont Sent – Mişel monastrı ilə kifayətlənirdi və bu monastr müqəddəs yer sayılırdı.

Bu məşhur əsər qədim fransız dilində, Normandiya dialektində yazılıb. Güman edilir ki, müəllif İngiltərədə yaşamış, oranın işğalçı Vilhemin başçılığı ilə normandiyalılar tərəfindən 1066-cı ildə işğalından sonra yaranmış bu əsərdə alman sözləri də (məs.algier və ya agier, ingilis dilinə çevirəndə “nizə” mənasını verir) vardır. İngiltərənin işğalından sonra isə belə sözlər fransız dilinin lüğət tərkibinə keçmişdir.

Bu məşhur epik poema haqqında bəzi mənbələrdə göstərilir ki, əsər 290 beytdən ibarətdir, başqa mənbələrdə isə qeyd olunur ki, əsər qeyri – bərabər, hər birində 12-15 sətir olan 291 kupeltdən ibarətdir. Poema bütövlükdə 4000 sətirdir.

“Roland haqqında nəğmə” poemasını ölkəni gəzərək öz bacarıqlarını şəhər meydançalarında kütlələrə və feodal qəsrlərində feodallara nümayiş etdirən janqlyorlar avazla oxuyurdular. Əsər qafiyə ilə deyil assonansla (hecaların bənzəyişi əsasında qurulan qafiyə məs. richesses və cachette: yəni son saitin təkrarı ilə) yazılmışdır.

O dövrdə assonans xalq ədəbiyyatının xüsusiyyətlərini ifadə edirdi, aristokratlar isə bundan qafiyə kimi istifadə edirdilər. Sonrakı əsrlərdə şifahi nitq öz yerini yazıya verəndə qafiyə daha böyük məna kəsb etməyə başladı.

Əhvalat 778-ci ildə Böyük Karlın İspaniyaya yürüşü zamanı Ronseval dərəsində baş vermişdi. Əsərdəki Roland kralın qardaşı və ya bacısı oğludur, lakin onun həqiqi prototipi hərbi rəis Xruotland Breton markqrafi (Almaniyada inzibati və ya sərhəd vilayətini idarə edən şəxs) idi. Xruotland həqiqətən də Ronseval döyüşlərində həlak olmuşdu. Bu barədə Karlın tərcümeyi-halını toplayan Eynqard öz yazılarında bildirirdi. Beləliklə, “Roland haqqında nəğmə” əsəri tarixi faktlara əsaslanırsa da, orada uydurmalar da çoxdur.

Qeyd etdiyimiz kimi poemada Karlın mavrların (*qeyd: Orta əsrdə Afrika ərəbləri və barbarlarını ümumi şəkildə belə adlandırırdılar*) köməyi ilə İspaniyaya müvəffəqiyyətlə nəticələnən yürüşündən bəhs olunur.

Saraqosda o, yerli hökmdar Marsiliyanın güclü, uzunmüddətli, amansız müqaviməti ilə qarşılaşır. Marsiliya Karlla sülh müqaviləsi bağlayır, müqaviləyə əsasən Karl geriye - Fransaya qayıtmalı, Marsiliya isə xristianlığı qəbul etməli idi.

Sən demə sülh bağlamaq təklifi Rolandın atalığı Qanelon tərəfindən düşünülmüş xəyanət idi.

Satqın Qanelon qərara almışdı ki, Rolandı və onun dostu qraf Oliviyeni məhv etsin və hakimiyyəti ələ alsın.

Nəticədə 20 minlik aryeqrada (*qeyd: Qoşunun arxa dəstəsi*) başçılıq edən Roland Ronseval dərəsində özündən qat-qat artıq üstün olan müsəlman qoşunlarının pusqusuna düşür. Olivye və bir çox döyüşçülər burada həlak olurlar.

Karl isə qalan qoşun hissələri ilə birlikdə sağ-salamat İspaniyanı tərk etmişdi.

Baş verənlər haqqında eşidən Karl geri qayıdır və müsəlmanları cəzalandırır. Satqın Qanelonu isə əsir götürərək şaqqalayır.

“Roland haqqında nəğmə” əsərinin baş qəhrəmanı Karl deyil və əsərdə o nadir hallarda xatırlanır. Poemanın baş qəhrəmanları Roland, Olivye və krala sadıq 12 nəfər perlər (*qeyd: İngiltərədə, Fransada, Yaponiyada yüksək rütbətli zadəgan titulu*) olmuşlar.

Bəs nə üçün Breton markqrafı Xruotland yalnız 200 ildən sonra “Roland haqqında nəğmə” əsərinin baş qəhrəmanı kimi verilir?

Bu vaxta qədər bu suala cavab hələ də tapılmayıb. Əlbəttə ki, poema birdən-birə yaranmayıb. Ronseval dərəsində baş verən faciədən dərhal sonra Rolandın qəhrəmanlığı dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçərək bütün Avropaya yayılmışdı.

Bu əsəri menestrellər (gəzərgi, şairlər, musiqiçilər) “göydə qapır” və hər yerdə onu ifa edirdilər.

200 il ərzində tarix uydurulmuş, təfsilatlar daha da böyüdülmüş, bir qədər də əsərin məzmununu dəyişdirilmişdi.

Qəhrəman sərkərdə Roland haqqında bir çox ölkələrdə İtaliyada, Almaniyada, Hollandiyada, Skandinaviya ölkələrində, İngiltərədə və s. əsərlər yaranmışdı. Onların bir çoxunda Rolandı Böyük Karlın qeyri-qanuni oğlu adlandırmışdılar. Lakin XII əsrin ikinci yarısında Karl müqəddəslər sırasına qəbul edildikdən sonra bu söz-söhbətlərə get-gedə son qoyuldu. Baxmayaraq ki, poemanın həmin versiyaları heç də həqiqi tarixi hadisələrə uyğun gəlmirdi, lakin maraqlısı bunda idi ki, Böyük Karlın övliyalar sırasına qəbul edilməsindən əvvəlki həyat tərzi haqqında insanların təsəvvürləri məhz həmin poemalarda verilmişdi.

Tarixilik nöqtəyi-nəzərindən Roland bir qədər şübhə doğurur. Eynxarddan başqa heç bir mənbədə, heç kəs tərəfindən həqiqətən də belə bir insanın olması göstərilməyib.

Harada, nə vaxt, kim tərəfindən Roland haqqında əfsanə yayılmışdır?

Bu da məlum deyil. Lakin qeyd etdiyim kimi XI əsrdə Roland haqqında Avropanın hər yerində bir çox əfsanələr yayılmışdı.

“Roland haqqında nəğmə” əsəri Almaniyada çox məşhur idi. XII əsrin ortalarında Konrad adlı bir alman dindarı əsəri əvvəlcə latın dilinə, sonra isə alman dilinə çevirmişdir. Tərcümə nisbətən orijinala yaxın idi, lakin orada daha çox kilsə sözləri və ifadələrinə təsadüf olunurdu. 1230-cu ildə alman şairi (*qeyd: adı məlum deyil*) “Striker Karl” poemasını yazdı. Bu poema formaca müasir poemalara daha yaxın idi. Almaniyanın bir çox şəhərlərində, meydançalarında böyük fransız qəhrəmanının heykəlləri qoyulmuşdu. Bu heykəllər “Roland haqqında nəğmə” əsərindəki Rolandı o qədər də xatırlatmır, lakin onun Almaniyada məşhur olmasında danılmazdır (1).

Roland Hollandiyada da məşhur idi. XIII-XIV əsrlərdə yaranmış poemanın müxtəlif hissələri dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bu poema fransız eposunun təqlindən başqa bir şey deyildi.

XIV əsrdə “Ronseval döyüşü” adlı Niderland dilində kitab meydana gəldi. Məlum oldu ki bu da şah əsər (şedevr) deyildi. Lakin buna baxmayaraq bu əsər də Rolandın məşhurluğuna sübutdur.

Roland Skandinaviya ölkələrində də çox məşhur idi. “Karlomaqnus Saqa” adlı bu geniş həcmli seçilmiş əsərlər XIII əsrə aiddir. Əsərdə Böyük Karlın bir fransız kimi həyat fəaliyyəti toplanmışdır. Bu əsər 10 “qoldan” - hissədən ibarətdir. “Roland haqqında nəğmə” isə, əsərin 8-ci qolunda – hissəsindədir. Hətta qraf Rolandın ölümünə qədər olan hissəsində tərtibçi fransız mətninin orjinalını sanki “təqib” edir, sonra isə birdən-birə hekayə qırılır. Görünür müəllifə elə gəlir ki, mətn çox uzanır. Necə olmasından asılı olmayaraq bu saqa (Skandinaviya əfsanəsi, dastanı) Skandinaviya ölkələrində çox böyük müvəffəqiyyət qazanmışdı. XV əsrdə danimarkalı müəlliflərdən biri əsərə bir neçə başqa fransız “nəğmə”lərini əlavə edərək kitabı sadə xalqın başa düşəcək dilə salmışdı. Bu əsər hələ XIX əsrin sonlarında Keiser Karl Maqnus Kronike adı altında Danimarka kəndliləri arasında çox məşhur idi (2).

Roland İngiltərədə də çox məşhur idi. Belə bir variant da məlumdur ki, hələ XIII əsrdə ingilis şeirlərində “Nəğmələr” var idi. İngiltərə 1066-cı ildə Normandiya tərəfindən işğal edilmişdi və güman edildiyi kimi bu əsərin müəllifi (toplayanı) İngiltərədə yaşamış normandiyalıdır. O zaman bu məşhurluq heç də təəccüb doğurmurdu (3).

Roland İtaliyada da başqa ölkələrlə müqayisədə heç də az məşhur deyildi. Əvvəlcə Böyük Karl haqqında əfsanələr İtaliyada şifahi şəkildə yayılmışdı. Fransada olduğu kimi, bu fransız qəhrəmanı haqqında əfsanələr İtaliyada da şəhər-şəhər gəzib dolanan janqlyorlar (sirk artistləri) tərəfindən yayılırdı. XIII əsrdə - fransız – italyan romanları epoxasında üç hissədən ibarət olan Ronseval faciəsinin tarixinin yazılı forması işıq üzü görmüşdü: 1)Nikolas Padunski tərəfindən yazılmış İspaniyaya müdaxilə, 2) bir neçə əlavələrlə fransızca, “Roland haqqında nəğmə”, 3)“Ronseval”adlı kitab XIV-XV əsrlərdə “Nəğmələr” adı altında İtalyan dilində ilk tərcümələrdə meydana çıxmışdı.

Bu yerdə Renesans epoxasının görkəmli şair-dramturuqu Lüdoviko Ariosto haqqında bir qədər məlumat vermək istərdim.

O, 1474-cü il sentyabrın 8-də anadan olmuşdur. Atası onun ilahiyyatçı olmasını istəyirdi, lakin gənc oğlan hüquqa daha çox meyllənir və sonralar isə özünü klassik ədəbiyyatın öyrənilməsinə həsr edirdi. O, Roma poeziyasının formasını və ölçüsünü o qədər gözəl bilirdi ki, heç

bir əziyyət çəkmədən hansı formada olmasından asılı olmayaraq hər cür şeiri latın dilində yazsa, çevirə bilirdi.

Hersoq I Alfons ilə Lukresi Boranın nişanı münasibətilə Ariostonun latın dilində yazmış olduğu “Carmen Epithalaminin” poeması gənc şairi saraya daha da yaxınlaşdırdı və 1503-cü ildə o, hersoq Alfonsun qardaşı kardinal d’Estenin yanında işə düzəlir. Ariosto sarayda keçirilən müxtəlif növ şənliklərin təşkilinə də cavabdeh idi.

1522-ci ildə Ariosto Qartanyanın qubernatoru olur. Burada o özü üçün bağçası və əkin sahəsi olan çox da böyük olmayan ev tikdirir. Ariosto ömrünün axırına qədər sevgilisi Alessandra Benuççi ilə yaşayır. Alessandra florensiyalı tacir ailəsindən idi və şair Tito Bepasiano Ctrossinin qardaşı ilə ailəli olmuşdu. Bu evlilikdən 6 uşağı doğulmuşdu. Ariosto ilə münasibətləri isə 1513-cü ildən başlamışdı. Lakin 1515-ci ildə əri dünyasını dəyişəndən sonra belə onlar yenə də gizli görüşürdülər. 1528-ci ildə o, Ariosto ilə gizli kəbin kəsdidir. Alessandranın yaxınlarının dediklərinə görə bu kəbinin gizli qalmasına səbəb Alessandranın birinci ərindən qalmış mirasa varislik hüququnu itirməməsi üçün idi. Ariosto öz əsərlərində bir dəfə də olsun sevgilisinin və ya arvadının adını çəkməyib.

Ariostonun “Qəzəbli Roland” əsəri 25 il ərzində yazılmışdı. “Qəzəbli Roland”ın süjet xətti “Korolinq” eposu əsasında yaranmışdı. Müəllifin poemada fransız cəngavərlik romanlarının süjetinə müraciət etməsi heç də təsadüfi deyildi. İmperator Böyük Karla sadıq rıtsarların (cəngavərlərin) qəhrəmanlığı və kral Arturun rıtsarlarının sərgüzəştləri – hər iki süjet xətti ilk dəfə Matteo Mariya Boyardonun “Aşiq olmuş Orlando” əsərində birləşdirilmişdi. Lakin əsər şairin vəfatı ilə əlaqədar tamamlanmamışdı. Ariosto isə “Aşiq olmuş Orlando” əsərinin bir çox süjet xətlərini davam etdirmiş, bir növ korolinq və breton silsilə xalq poemalarının təkrarını yaratmışdı. “Qəzəbli Roland” üç epizoddan ibarətdir: “Mavrlar Fransada”, “Rolandın ağılsızlığı” və “Rudjiero və Bradamantin eşq macərəsi”. Orta əsrlər romanı istifadə edən Ariosto hər şeydən əvvəl romanın ideyası deyil, janr qaydalarından bəhrələnmişdir. Poemanın qəhrəmanları sanki renessansın (dirçəliş) yeni xüsusiyyətlərini nümayiş etdirirdilər. Qəhrəmanların özünəməxsusluğu insan hissiyatının bütövlüyündə, hər şeydən əvvəl dünyəvilikdə, həyatın zövqünü duymaqda və nəhayət dramatik vəziyyətlərdə qələbənin rəhni olan güclü iradəyə malik olmalarında idi. XVI əsrdə Ariostonun “Qəzəbli Roland (Orlando)” əsəri dəfələrlə nəşr olunmuş və bir çox mükafatlara layiq görülmüşdü. Bu əsərin “Spagna istoriata” və “La Rotta di Roncilvalle” variantları bizə qədər gəlib çıxmışdır. Sostegno di Zanobi tərəfindən yazılmış “Spagna istoriata” əsəri də heç bir qeyri-adilik təşkil etmir, lakin məşhur qəhrəmanlıq poemalarının hamısının yaranmasında

məhz yuxarıda adını qeyd etdiyimiz əsərdən bəhrələnərək, ruhlanaraq xalq tərəfindən yaradılıb. 1485-ci ildə Rulçi özünün “Morganet Maggiore”, Aretin “Orlandino” (yazılma tarixi məlum deyil), 1516-cı ildə Ariosto “Qəzəbli Roland” (orlando Furioso) əsərini nəşr etdirmişdilər. Əvvəllər çox sadə bir formada olan “Roland haqqında nəğmə”dən fərqli olaraq bu əsər bolluca hadisələrlə doludur (4).

İspaniyada da Rolandı tanıyırdılar. Orada da janqlyorlar var idi. XIII əsrdə Rolandın adı Kral X Alfonsun “Cronica General” və Rodriqo Toledəkinin “Chronica Hispania” əsərlərində yada salınır. Rodriqo Toledəki çox sadəlvəhcəsinə göstərir ki, Ronseval döyüşlərində İspan qəhrəmanı Bernardo del Kaprio Rolanda qalib gəlir, lakin X Alfons əlavə edir ki, Bernardo dinsizlərlə (kafirlərlə) müttəfiq olmuşdur (5). Bu iki əsər daha əvəllər lirik əsərlər epoxasında yaranmışdı. 1605-ci ilə qədər İspaniyada cəngavərlik romanları çiçəklənmə dövründə idi, lakin Servantes “Don Kixot” əsərini dərc etdirdikdən sonra cəngavərlik romanlarına son qoyuldu.

Kilsə də Rolanda ehtiram edir, hörmət bəsləyirdi. Kilsədə uzun müddət Rolandı qurban, şəhid hesab edirdilər. Xristian şəhidlərinin həyatından bəhs edən kitabların bir çoxunda onun adına rast gəlmək mümkündür.

Təbii ki, Roland öz ölkəsində-Fransada daha çox məşhur idi. O dövrdə və sonralar hər dəfə Fransa müharibədə məğlub olanda insanlar həmişə “Ah, kaş Roland burada olaydı” deyirdilər. Parisdə Böyük Karlın qardaşı oğlu və ya bacısı oğlunu xüsusilə sevirdilər. Heç bir əsas olmadan Sent-Marseau kilsəsinin təməlinin qoyulmasını onun adı ilə bağlayırdılar. XIV-XV əsrlərin səyahətçiləri Rolandın adına olan küçəni, evləri, kitabları, lövhələri və nəğmələri gördüklərini təsdiq edirdilər. İntibahın gəlməsi ilə Ronaldın adı tamamilə unudulmuşdu. Yalnız 300 ildən sonra – Şatobrian və Viktor Hüqo insanların orta əsrlərə marağını artırdılar. Elə o vaxtdan da “Roland haqqında nəğmə” Fransız xalqının əsl milli eposu oldu.

Bu əsər haqqında çox danışmaq, yazmaq və tədqiqat əsərləri yaratmaq olar. Lakin mən hələlik bu qısa xronika ilə kifayətlənirəm.

Ədəbiyyat

1. Harold Lemb –Böyük Karl –Karolinq imperiyasının yaradıcısı. Paris, 2000
2. Turolđ “Roland haqqında nəğmə” Fransa, Paris 2005.
3. Франческо Берни “Влюбленный Роланд” I, II, III т. Италия, 1995. Москва

4. Бенеденто Кроче, «Шекспир», «Ариосто и Корнель», 1920
5. Л.А. «Ариосто «Неистовый Орландо» Эпос Королинга, 2006

G. Panahova

An ancient example of French literature - The Song of Roland

Sammary

"The song of Roland" is an epic poem written in the Normand dialect of the ancient French language, which dates back to the 11th century. The poem is one of the first works done in French. Roland's popularity as a folk hero in several European countries is shown in the article. Every narrator revealing the storyline had surely talked about Roland's heroism, his selflessness as a knight, but also his death by falling into an ambush as a result of a treachery.

Each author had either extended or compressed the storyline by making certain changes. Nonetheless, in every case the reproduction of the French epic is clearly evident. Thus, the main goal of the article's author was comprised of showing the essence of this folk epic by a disclosure of the certain abovementioned changes.

Г.Панахова

Древний образец французской литературы - Песнь о Роланде

Датированная 11 веком, «Песня о Роланде» – это эпическая поэма, написанная на нормандском диалекте древнего французского языка. Поэма является одной из первых работ, выполненных на французском языке. В статье раскрывается популярность Роланда как народного героя в нескольких европейских странах. Каждый автор, раскрывающий сюжет, несомненно, говорил о героизме Роланда, о его рыцарской самоотверженности, и в то же самое время о его гибели в засаде в результате предательства.

Каждый автор либо расширял, либо сжимал сюжетную линию, внося определенные изменения. Тем не менее, во всех случаях воспроизведение французского эпоса очевидно. Таким образом, главная цель автора статьи состояла в том, чтобы показать суть этого народного эпоса путем раскрытия некоторых вышеупомянутых изменений.

Rəyçi:

Afaq Ramazanova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SEVİNC KAZIMOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sevinckazimova15@gmail.com

LİRİK NƏSRİN PROBLEMATİKASI VƏ JANR-ÜSLUB ÖZƏLLİYİ YAZIÇI PRİZMASINDA

Açar sözlər: Hollandiya, Vilhelmina, azad seçim

Ключевые слова: Голландия, Вильгельмина, свободный выбор

Keywords: Netherlands, Wilhelmina, free choice.

Ədəbiyyatda lirik nəsr elə bir üslub müxtəlifliyidir ki, onun məna və kompozisiya mərkəzində əsas qəhrəmanın həyatı, onun mənəvi sarsıntıları və düşüncə tərzini tutur. Lirik və eposun poetik vəhdətindən yaranan bu janr, özündə lirikanın təhkiyə subyektivliyini və gerçəkliyin fərdi şüurda inikasını cəmləşdirir. Bu nəsrin, lirazminin əsas xüsusiyyətləri hadisələrin tək mərkəzdən qaynaqlanması və əsər boyu monoloqlara daha çox yer verilməsidir. Əsərlərdə ənənəvi finalın olmaması, süjetdənkənar elementlərin bolluğu və zaman-məkan münasibətlərinin xüsusi forması diqqəti cəlb edir. Müasir lirik nəsrin kökünü uzaq keçmişdə axtarmaq lazımdır. Bu janrın XX əsrdə çiçəklənmə dövrünü keçməsinə və XXI əsrdə dominantlıq təşkil etməsinə sosial-tarixi və psixoloji cəhətdən dəyişkən olan həyat şərtləri böyük təsir göstərmişdir.

Bir qayda olaraq, lirik nəsrin məna və struktur nüvəsini özünü dünyadan təcrid etmiş qəhrəmanın müəlliflə üst-üstə düşən fikirləri təşkil edir. Əsər boyu baş qəhrəmanın daxili monoloqları ikincidərəcəli personajları öz obyektinə çevirərək, sanki bütün hekayəni özündə əks etdirir. Müəllif sürətlərin kədər və həyəcanını bölüşərək onlardan birinə çevrilir. Hadisələrə xüsusi baxış rəkursu, materialın təqdimatındakı özünəməxsusluq, fraqmentlilik lirik süjeti zənginləşdirir. Lirik romanın, yaxud povestnin struktur elementlərini lirik geriçəkilmə, obrazların sitatları, aforizmlər və s. təşkil edir. Əsər bitəndən sonra da qoyulan mövzunun, həmçinin cəmiyyət və insan haqqında fikirlərin oxucunu düşündürməyə davam etməsini istəyən yazıçı ənənəvi sonluqdan imtina edir. İdeal uğrunda inadkar mübarizə, əxlaq anlayışının nisbilik paradoksu və humanist ənənələrin təbliği lirik nəsrin səciyyəli əlamətləridir. Müəllif baş verən hadisələrin məsuliyyətini öz üzərinə götürməkdən çəkinmir. Məhz bu amil lirik nəsrin oxucu üçün daha maraqlı edir.

Aydındır ki, lirik nəsr problemi janrla əlaqədar olmayıb, əsər yaradıcısının dünyaya və insana olan münasibətində əks olunur. Bununla da

liriklik müxtəlif ədəbi növlərin (dram, epos, lirika) keyfiyyət göstəricisi kimi sentimentalizmdən tənqidi realizmə doğru təkamül prosesində yazıcının subyektiv aləminin ifadəsi üçün yeni metod və üslublar axtarmağa imkan verir.

İstedadlı yazıçı Tahir Kazımovun yazdığı “Qırmızı rəng” əsəri mövzu və üslubuna görə fərqlənən romandır. Əsərin mövzusunun xarici ölkə həyatından alınması, Avropa ölkələri haqqında geniş məlumat verilməsi əsəri daha da oxunaqlı edir. Bu əsər vasitəsilə oxucu tanımadığı bir ölkənin adət-ənənələri, yaşayış tərzini, etik qaydaları, ictimai-sosial münasibətləri haqqında geniş məlumat əldə edir.

“Qırmızı rəng” əsərini oxuduqca görürük ki, bütün insanların hissləri, duyğuları əslində müxtəlif deyil. Mənəvi cəhətdən kamil olan insanların bu duyğu və hissləri hər dövrdə və hər ölkədə demək olar ki, eynidir. Mühit, cəmiyyət həmin insanları nə qədər cılızlaşdırmağa çalışsa da, onlar mübarizə aparıb öz mənəviyyatlarını qoruya bilirlər. Ancaq bu hər kəsə nəsisib olmur. Bəzi insanlar nə qədər daxilən zəngin olsalar da, zamanın və mühitin cəngində məhv olurlar. Bu mənada yazıçı əsərdə müxtəlif insan talelərinin təsvirinin öhdəsindən layiqincə gəlmişdir.

Təbii ki, Hollandiya həm adət-ənənəsinə, həm də insanların düşüncə tərzinə görə Azərbaycandan fərqlənən bir ölkədir. Lakin maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, əsəri oxuduqca Tahir müəllimin yaratdığı obrazlar oxucuya yad təsir bağışlamır. Bu da əsərin üslubundan irəli gəlir. Romanın əvvəlində hadisələr başlamazdan öncə ensiklopediya səciyyəli məlumat oxucunu hadisələrə bir növ hazırlayır və əsəri oxumaqda onda maraq yaradır. “Niderland krallığı Almaniya və Belçika ilə həmsərhəd, şimaldan və qərbdən Şimal dənizi ilə əhatələnmiş Qərbi Avropa dövlətidir. Niderland (almanca Niderlanden, fransızca pays-bas, hollandca Nederland - hərfi mənası “aşağı düzənlik torpaqlar” deməkdir), orta Avropa düzənliyinin bir hissəsində yerləşir. Paytaxtı Amsterdam şəhəridir. Dövlət başçısı və qanunverici hakimiyyəti kraldır, icra hakimiyyətini isə hökumət həyata keçirir. Hökumətin iqamətgahı Haaqadadır, inzibati cəhətdən on iki əyalətə bölünür, konstitusiyalı monarxiyadır. Ərazisinin 7/1 faizi qurudulmuş dəniz dibidir (polderlər). Şimal dənizi sahilləri dün tirələrindən ibarətdir. Dünlər və dambalar düzən, dəniz sahili rayon və şəhərləri dəniz qabarmalarından qoruyur. Niderland isti dəniz iqlimidir. Ən böyük çayları Reyn, Maas və Şeldadır, hər biri Şimal dənizinə tökülərək geniş deltalar yaradır...” [1, 12].

Müəllifin Hollandiyanın tarixinə səyahətini müsbət, çox düzgün qiymətləndirmək olar. Çünki oxucu Hollandiya və digər Avropa ölkələri haqqında məlumata malik olmadan oxusa, sanki yad bir mühitə düşmüş kimi əsərə adaptasiyası çətinləşə bilər.

Əsrlərlə Qərb və Şərq məsələsi, onların arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər, ölkələrin müqayisəsi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin nədənsə Şərq ölkələrinin özündə belə üstünlük Qərb ölkələrinin yaşayışına, adət-ənənələrinə verilmiş, sivilisasiyanın mərkəzi kimi Avropa ölkələri göstərilmişdir. Amma biz Tahir Kazımovun “Qırmızı rəng” əsəri vasitəsilə Avropa ölkələrində belə, fərdlərin mənəvi zülmə məruz qaldığını, haqlarının tapdalanmasının şahidi oluruq.

Əsərin əsas qəhrəmanı Vilhelmina adlı gənc bir qızıdır. Vilhelmina mənəvi dünyasına uyğun gəlməyən bir mühitdə yaşamağa məcburdur. Lakin bu mühit onu öz təsiri altına sala bilmir. Vilhelmina təslim olmaqdan, sona qədər mübarizə yolunu seçir, hətta sevdiyi insanın-əri Zandstın belə onu təhqir etməsinə imkan vermir.

Vilhelminanın həyatı əvvəlcədən ondan xəbərsiz faciə ilə başlayır. Onun valideynləri gizli sevişib evlənmişlər. Çünki anası Esterin ailəsi, atası Breder Hollandiyanın ayrı-ayrı vilayətlərindən və adətləri fərqli olduğu üçün bu nigaha razı olmurlar. Vilhelmina doğulduqdan sonra isə Ester, qardaşı tərəfindən oğurlanıb öldürülür. Breder də məktub yazıb, bir həftəlik körpə Vilhelminanı Melanienin qapısına qoyub arvadının qisasını almağa gedir, Esterin qardaşını onun qəbri üstündə öldürüb özünü polisə təslim edir.

Biz bu süjeti Şərq ölkələrinin həyatından bəhs edən bədii ədəbiyyatlardan çox oxumuşuq. Lakin “Qırmızı rəng” əsəri vasitəsilə Avropa ölkələrində də belə bir cahilliyin mövcud olduğunun şahidi oluruq. Qan düşmənçiliyi, məzhəb ayrılıqlarının səbəbi kimi həmişə şərq dini ideologiyasını tənqid etmişik. “Qırmızı rəng” əsərindəki təsvirlər, daha doğrusu, insan xisləti nə ölkənin yerləşdiyi coğrafi məkandan, nə də mədəni səviyyəsindən asılı deyildir. Belə ki, əgər bir insan qan tökməyi həyatının amalına çeviribse, o, bunu hansı vasitə ilə olursa-olsun - istərsə müharibə, istərsə də qan düşmənçiyi pərdəsi altında, istəyinə nail olacaq.

Əsrlər boyu insanlar özlərinin daxilən yaratmış olduğu çirkabın içərisində itib batırlar. Qan davası, millətçilik müharibələrə gətirib çıxarır. Bu müharibələr də təbii ki, minlərlə, milyonlarla insanların ölümü ilə nəticələnir. Nəticədə bu düşmənçiliklərin onların və ümumilikdə dünyanın məhvinə səbəb olduğunu görə-görə yenə də bu kin-küdurət və şəxsi intiqam hisslərindən uzaq dura bilmirlər. Həm özlərinə, həm də ətraflarındakı insanlara zərbə vururlar. Yazıçı əsərdə əks etdirdiyi hadisələr vasitəsilə göstərmək istəyir ki, bir insanın ölümü bəzən bir neçə insanın həyatının dəyişməsinə səbəb olur. Sanki hər kəs zəncirvari olaraq bir-birinə təsir edir. Məsələn, Esterin ölümü Brederin mənəvi məhvinə səbəb olur. Eyni zamanda əgər Ester ölməsəydi, Vilhelmina Melanie kimi həyatının mənasını itirmiş bir insanın ümidinə çevrilə bilməyəcəkdi. Əsərdəki hadisələr sanki lazımi məqamın yetişməsinə şərait yaradır. Bu da əsərin süjet xəttini daha maraqlı edir.

Vilhelmina 20 yaşına kimi nənə bildiyi Melanienin təlim-tərbiyəsi altında böyüyür. Melanie bütün həyatını bu qanından-canından olmayan uşağın böyüyüb düzgün tərbiyə almasına həsr edir. O, ömrünün sonuna kimi çalışır ki, Vilhelmina yaşadıkları mənəviyyatdan kənar, ehtirasları naminə yaşayan cəmiyyətin təsiri altına düşməsin. Həqiqətən də, Vilhelmina spirtli içkilərin, mərəxuananın təsirindən uzaq olur. Hətta yaşlıları tərəfindən ona belə bir təklif edilsə də, qəbul etmir. Bu gənc qız şəxsiyyət kimi formalaşmağı bacarır.

Lakin bəzən insanın həyatda etdiyi bir səhv seçim onun taleyinin dəyişməsinə səbəb olur. Vilhelmina gözəl və məntiqli düşünən qız olduğu üçün daima ətrafında ona meyilli olan kişilər də mövcud olur. Lakin o, düzgün seçim edə bilmir və qadın, mərəxua düşkünü olan azad, fərdi seçim əqidəsi ilə yaşayan varlı Zandstaərə gedir. Zandst onu əldə etmək üçün var qüvvəsilə çalışır və sonda məqsədinə nail olur.

“Tanrım, ürəyimə sevgi atəşi saldın, sevdim, özümü, ruhumu Zandsta itirdim... düşündüm ki, məhəbbətim Zandstla mənim könül səhifələrimizin harmoniyası, ürəklərimizin bir-biri ilə anlaşması olar... hissələrim, məhəbbətim ecəzkar musiqi melodiyası kimi məni öz əsarətində saxlayar... onu ruhumun günəşi sayırdım və düşünürdüm ki, sevdiyimlə, Zandstla birgə qocalaram. Sən demə məhəbbət digər duyğularla yanaşı, müstəqil şəkildə mövcud olan sadə bir duyğudur, altıncı duyğu! Kimdəsə var, kimdəsə yoxdur... Zandst məni sevmirmiş, onda nənə qarşı heç bir məhəbbət duyğusu yox imiş, sadəcə olaraq mənim gözəlliyim, məntiqi düşüncəm və qürurlu olmağım onu cəlb və inadkar edibmiş... İndi mən göz yaşlarımla könül sirri kimi sıza-sıza axıdıram... kim üçün, nə üçün ağlayıram... bəlkə də özümü, taleyimi, uğursuz sevgimi ağlayıram... düzdürmü, sevgi qəlbi işıqlı adamların qismətinə düşür? Zandst kimi qəlbi qaralar işıqdan qorxduqları üçün də sevə bilməzlər... mən sevilməmişəm... öz sevgimlə özümü aldadıb arzular çələngi toxumuşam... Tanrım, imkan vermə çaşqınlaşım...” [1, 166-167].

Zandst elə düşünür ki, ailə qurduqdan sonra Vilhelminanın mənəviyyatını tapdalaya, onu alçalda bilər. Ərinin fiziki təhqirə can atmasına, onun azad, fərdi seçiminə qarşı Vilhelmina asan yolu seçmir. Əgər o, asan yolu seçsəydi boşanıb nənəsinin yanına qayırdı. Lakin hər şeyə rəğmən hələ də Zandstı sevdiyi üçün ona təsir edib düzgün yola gətirməyə cəhd edir. Vilhelminaya elə gəlir ki, Zandsta öz sevgisini sübut edərsə, bu zaman Zandst da öz səhvini başa düşər və həyatını düzgün istiqamətdə davam etdirər. Ancaq hər şey gec idi. Zandst azad seçim mühitində gözünü açmış, böyümüş və tərbiyə almışdır. Bu səbəbdən də Vilhelminanın sevgisi gücsüz, onun məntiqi düşüncəsi isə təsirsiz olur. Zandst nəinki başqa qadınlarla, hətta dostlarının arvadları ilə də görüşür və onun kimi əqidəli dostları da buna azad seçim kimi təbii baxırlar. Vilhelmina bu cür insanların arasında

daima mənən üzülür, sıxılır. Tələbə yoldaşı Floris hələ də onu sevir, amma Vilhelmina xəyalən olsa da Zandsta xəyanət etməyi belə düşünmür. Çünki bu xəyanət Zandsta aid olmayacaqdı, Vilhelminanın öz mənəvi dünyasına, şəxsiyyətinə xəyanət olacaqdı.

Vilhelmina ilə Zandstın münasibətini müqayisə edərkən Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərinə də müraciət etməyi düşündük. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərindəki Şirin obrazı ilə “Qırmızı rəng” əsərindəki Vilhelmina obrazı öz daxili aləmlərinin zənginliyinə görə bir-biri ilə oxşarlıq təşkil edir. Şirin də Xosrovu sevməsinə baxmayaraq, sona qədər mübarizə aparır ki, Xosrov onu alçalda bilməsin. Bildiyimiz kimi, bütün zamanlarda kişilərin münasibəti eyni olmamışdır. Çox zaman kişilər qadınlara özlərindən aşağı varlıq kimi baxmış, onların hissələrini, düşüncələrini önəmli saymamışlar. Bu cür əqidəli kişilərə qadınlar sadəcə olaraq ehtiras obyektinə olmuşlar, belə ki, qadınlara gücsüz, bütün işlərə yararsız, çox dərindən düşünə bilməyən bir məxluq kimi baxmışlar. Lakin istər XII əsrdə, istərsə də XXI əsrdə yazıb-yaradan yazıçılarımız qadınların heç də zəif olmadığını, lazımı məqamlarda çox qətiyyətli olduğunu obrazlaşdırmağa çalışmışlar. Nizaminin Şirin obrazı sevgisinə görə Xosrovun əsirinə çevrilir, onun düzgün yola gəlməsini gözləyir və bunun üçün də əlindən gələni əsirgəmir.

Nizaminin Şirin obrazı istəyinə nail olur, Xosrovu, necə deyərlər, ram edir. Ancaq Vilhelmina Zandstı fərdi, azad seçim əqidəsindən döndərə bilmir. Çünki Vilhelmina bu cür mühitdə öz əqidəsində fərdidir, təkdir, köməksizdir, onu dəstəkləyən yoxdur. Hətta Zandstın atası belə, Vilhelmina ona dəfələrlə müraciət etsə də, oğlunun mənəviyyatdan kənar hərəkətlərinə təbii baxır.

Vilhelmina hələ ailə qurmamışdan qabaq dəniz sahilində, qayalıqda rəsm çəkərkən bir neçə kişi tərəfindən təcavüzə məruz qalmış, sonra isə huşsuz halda dənizə atılmış Parranı xilas edir və elə həmin gündən onunla yaxın rəfiqə olur. Vilhelmina Zandstla ailə qurduqdan sonra məlum olur ki, Parranı zorlayıb dəniz qayalıqlarının arasına atan Zandst və onun dostları olublar. Bu səbəbdən Zandst Vilhelminanı da öldürüb aradan götürmək istəyir. Lakin Vilhelmina həyatı üçün mübarizə aparır, onu boğub öldürmək istəyən Zandsta qarşı özündə güc, iradə taparaq müqavimət göstərir, tunc heykəlciklə vurub öldürür.

Beləcə, həyatı boyu heç kimə pislik etməyən, qatil olmağı xəyalına belə gətirməyən bu saf qadın sevdiyi kişinin qatili olur. Günahkar bir insanın öz cəzasını alması Vilhelminanı daha da qana susamış edir. Ona əxlaqdan, mənəviyyatdan kənar təkliflər edən, pis yola çəkmək istəyən Zandstın dostlarını qətlə yetirir və bununla da cəmiyyəti pis, mənəviyyatsız kişilərdən təmizləmək istəyir. Vilhelmina ağıllı qadın idi. Əsər boyu hiss olunur ki, Tanrı bu cür əxlaqsız insanların aradan götürülməsində ona həm kömək edir,

həm də qətlərin üstünün açılmamasında yardımçı olur. Bu zaman kəsiyində Vilhelminanın başına gələnlər sanki onun üçün bir imtahan idi. Yazıcının bu sevimli obrazı isə imtahandan mənəviyyatına heç bir xələl gəlmədən çıxa bilir.

Əlbəttə ki, qatil olmağı heç kəs arzulamır. Ancaq bəzən kimsə kimisə cəzalandırmağı öz öhdəsinə götürür. Vilhelmina da bu cür edir və həyatı ilə oynayan kişiləri özü cəzalandırır. Əsərin əvvəlində oxucuya elə gəlir ki, kişilərdən qisas alan Parra olacaq. Amma qisasçıl Vilhelmina olur... Yazıçı bununla göstərmək istəyir ki, Parra kimi insanlar başlarına gələn faciə ilə barışıb həyatı, karyerası naminə keçmişinin üzərindən xətt çəkir, hətta ailə qurub, özünün maddi rifahını da düzəldə bilir.

Lakin Vilhelmina sona qədər özünü təqsirli bilir və gecələr kabuslar görür. “Mən sevimli bir insanı, Zandstı öldürmüşəm və onu sevimli “Prados”u ilə birlikdə Şimal dənizinə buraxmışam... caniyəm... qatil və cinayətkaram... Zandst da cinayətkardır, mən sevdiyim kişini öldürdüyüm halda, o öz qanından olan, doğulacaq körpəsini, vəhşicəsinə təpikləyərək öldürüb, hə, ikimiz də insan qatiliyik... Zandst bilmirdi ki, mən hamiləyəm, bilsəydi, bəlkə də məni təpikləməzdə, amma bilmək olmazdı, o, içkili, həm də narkotik maddə qəbul etmişdi, onun üçün fərqi olmazdı hamiləyəm, ya yox, uşağımı, özü də onun uşağını itirə bilərəm, ya yox... mən də qəsdən Zandstı öldürməmişəm, ölüm ayağında özümü müdafiə edərək, onu yarımçılpaq tunc qadın heykəli ilə vurmuşam, bilsəydim ölə bilər, körpəmin səsi və Tanrının vəhyi ilə onun başına bir neçə dəfə döyəcəlməzdim... belə götürəndə hər ikimiz qəsdən cinayət törətməmişik...Tanrı məni bağışlasın, nə qədər olmaya mən, kim olsa da adam öldürməmişəm... Zandst cinayətkar olsa da, Tanrının qərarı ilə o, ölüm cəzasına məhkum oldu... hökm də mənim əlimlə icra olundu... Tanrı məni cəzalandıracaq mı? Mən hər halda Tanrının mənəvi cəzasından qoruna bilməsəm də, ehtiyatlanmalıyam, bu cəzaya hazır olmalıyam... Kim bilir, bəlkə Tanrı mənə ayrı bir yol göstərəcək... mənən ölməsəm, bunu yəqin ki, hiss edər, duyaram...” [1, 252].

Lakin əsərin sonunda Vilhelmina düzgün hərəkət etmədiyini anlayır və bağışlanması üçün tövbə edir. Vilhelmina artıq dərk edir ki, Tanrının verdiyi canı almaq, ona qarşı çıxmaq deməkdi. Bu qadın isə ömrü boyu köməyi yalnız Tanrısından diləmiş bir insandır. Çünki nənəsi Melanie onu bu cür tərbiyə etmişdi. O, Tanrının dərgahında söz verir ki, gələcək həyatını “Süleymanın məsələləri” kitabında olan əxlaqi və mənəvi tövsiyələr əsasında quracaq. Öz idrakına etibar etmədən yalnız Rəbbinə güvənəcək.

Yazıçı Vilhelminanın tövbə səhnəsini əks etdirməklə demək istəyir ki, o, bu əsəri cəmiyyətdəki cinayətləri təlqin etmək üçün ərsəyə gətirməyib. Əsərin əsas mahiyyəti fərqlidir. İnsan nə qədər əxlaqi cəhətdən pozğunlaşsa da, heç kəsin Tanrının yaratdığı canı əlindən almağa ixtiyarı yoxdur. Mühitin

insanı bəzən caniləşdirdiyinin, şeytana uyub Tanrının seçdiyi yoldan döndüyünün şahidi oluruq. Lakin əgər bu insan səhvini dərk edib tövbə edirsə, Tanrı da onu bağışlamağa hər zaman hazırdır. Yetər ki, bütün insanlar etdikləri səhvi anlaya bilsinlər.

Vilhelminanın etirafından aydın olur ki, o, özü çox əzab çəkir. Bəzən özünə təsəlli verməyə çalışsa da, ürəyinin dərinliyində Tanrının onu nə vaxtsa cəzalandıracağına inanır. Təbii ki, can vermək də, can almaq da Tanrıya məxsusdur. Lakin Vilhelmina ilk cinayətini bilərək, qəsdən etmir. Sonrakı cinayətlərini isə düşünülmüş şəkildə həyata keçirir və bu cinayətlərə görə artıq özünü qınamır. Əvvəlcə bu barədə heç kəsə söyləməsə də, daha sonra rəfiqəsinə hər şeyi açıb söyləməyə məcbur olur. Parra ona qarşı çıxır və söyləyir ki, sən bu cəmiyyəti tamamilə pis insanlardan xilas edə bilməzsən, bu yoldan çəkinməlisən. Vilhelmina isə özünə belə bəraət qazandırır:

“... Mən sənə kimi təhqir olumuş, alçaldılmış, zora məruz qalmış qadınları bu pis, ancaq özünü düşünən, mənəviyyatsız meneerlərdən təmizləməyə çalışmışam, sənə, minlərlə sənə kimilərin keçmiş, ağır-acılı həyatları, zora məruz qalmışların mənliləri məni məcbur edib bu addımı atmağa... düzü, sənə kimilərin qisasını almaqla həm də özümdə mənəvi toxluq yaratmışam, inan, qəlbi yaralıların yaralı qəlbindən öpər, onlara keçmişlərini unutdurmaq üçün əlimdən gələni edərdəm... gimnaziyada insan anatomiyasını, fiziologiyasını öyrənən zaman, yəni pis insanları hansı yolla, müqavimətə imkan olmadan öldürməyi, hə, boyun damarını çərtmək metodunu düşünmüşdüm...” [1, 515].

Təsədüfi deyildir ki, o Zandstı tunc qadın heykəli ilə vurmuşdu. Əşya da olsa Zandstın ölümü bir qadın heykəli ilə olur. Çünki o, qadınlara əşya kimi baxır və onları təhqir etməkdən çəkinmirdi.

Parra ilə Vilhelmina yaxın rəfiqə olsalar da, onların əxlaqlarında, düşüncələrində, belə desək, yerlə göy arasında fərq var. Doğrudur, Parra da heç kəsə ziyan vurmayan, pislili keçməyən bir qadındır, özünə, ilhamına həddindən artıq vurğundur və şöhrətlənmək üçün keçəcəyi bütün yaxşı-pis yolları təbii hesab edir. Hətta baş, əsas rollar ifa etmək məqsədi ilə qoca rejissorun məşuqəsi olmağı ilə fəxr edir. Onun ailə quracağı kişini də baş rejissor seçir, belə ki, Parra Vilhelmina kimi əxlaq qaydalarına riayət edən qadın deyil. Lakin yazıçı onun da müsbət cəhətlərini qeyd edir. Azad, fərdi seçim cəmiyyətində, əlbəttə, hamı Vilhelminanın əqidəsində ola bilməz. Parranın müsbət cəhəti dostlarına, əsasən Vilhelminaya, Brederə, Florisə sədaqətidir, insanlara xeyirxahlıq, qayğılıq kimi gözəl xüsusiyyətləri var.

Əsər boyu rast gəldiyimiz “azad, fərdi seçim” ifadəsi oxucunu çox düşündürür. Ənənəvi ədəbiyyatlarda azadlıq sözü insanın mühitin buxovlarından azad olması mənasında başa düşülür. Bir hüququ olmayan,

adi bir əşya kimi alınıb-satılan qadınlar da tarixən bu əsərdən xilas olmağa çalışıblar. Bu mübarizə bəzən qalibiyyətlə, bəzən də məğlubiyyətlə nəticələnib. Lakin azadlıq uğrunda bu cür mübarizələr artıq oxucunun diqqətini bir o qədər cəlb etmir və ona maraqlı gəlmir. Bu səbəbdən Tahir müəllim başqalarından fərqli istiqamətdə gedərək əsərdə azadlığı iki mənada əks etdirir. Vilhelminanın simasında özünü qorumağa çalışan, Zandst və dostları kimi adamların mühitindən azad olmağı qarşısına məqsəd qoyan qadın obrazı yaradır. Zandstın dostlarının arvadlarının timsalında isə azadlığı yalnız intim münasibətlərdə dərk edən insanları nəzərdə tutur. Vilhelmina bu hərəkətlərin əxlaqsızlıq simvolu olduğunu bildirəndə onlar bunu azad seçim kimi normal hesab edirlər.

XIX əsrdə yaranmış cərəyanlardan biri olan ekzistensializm cərəyanının da əsasını azadlıq haqqında fikirlər təşkil edir. Ekzistensialistlərin fikrincə, insan azadlığa məhkumdur. Əgər qədim dövrlərdə qadınlar sadəcə hüquqları uğrunda mübarizə aparırdılarsa, bu gün bu mübarizə artıq başqa istiqamətə yönəlir. “Qırmızı rəng”də isə azad seçim qadınların kiminlə istəsələr intim münasibətlər qurmasında, marexuanadan sərbəst şəkildə, heç kəsdən çəkinmədən istifadə etmələrində özünü göstərir. Belə ki, bu qadınlar nə Azərbaycan, nə də Avropa ədəbiyyatında yaradılan qadın obrazları ilə eynilik təşkil etmir.

Əsərin adındakı qırmızı sözü əlbəttə ki, qanın simvoludur. Bunu biz təkcə yazıçı Tahir Kazımovun yaradıcılığında görmürük. Nobel mükafatı laureatı Orhan Pamukun “Mənim adım qırmızı” əsərində də qırmızılıq qanı təmsil edir. Çox maraqlıdır ki, bu əsərlərin hər ikisində təsvir edilən cinayətlər adi, hər gün eşitdiyimiz cinayətlərdən öz fəlsəfi mahiyyəti ilə seçilir. Əlbəttə, bir cinayətdə fəlsəfə axtarmaq o qədər də məntiqli görünmür. Lakin bu fərqi biz nəzərə almalıyıq. Yoxsa əsərin təhlilində düzgün analitik şərhədən söhbət gedə bilməz. Əsərdə belə bir epizod var: Zandst ilk dəfə Vilhelminaya yaxınlaşmağa çalışarkən müdiriyyətdən xahiş edir ki, bu gözəl qız onun rəsmini çəksin. Bununla o, Vilhelminaya yaxın olmaq istəyir. Müdiriyyət isə Zandstın etdiyi maddi köməliyə görə buna razı olur və Vilhelmina Zandstın rəsmini çəkməyə başlayır. Ən maraqlı cəhət odur ki, Vilhelmina rəsmi çəkərkən Zandstın üzündəki qırmızılıq onu özünə cəlb edir. Hər dəfə də onun rəsminə baxarkən bu qırmızılıq onun aqlını başından alır. Sanki Vilhelmina bu qırmızılığa görə Zandsta tərəf meyillənir. Fikrimizcə, yazıçı demək istəyir ki, bu cür ölüm Zandstın alın yazısı idi. Əgər Vilhelmina onu öldürməsaydı belə, yenə də o, ölümə məhkum olardı.

Hər iki əsərdə baş verən cinayətlər müəyyən bir amal uğrunda aparılır. Əsərlərdəki qatil obrazların hər ikisi rəssamdır. Rəssamlar azadlığı sevən, sərhədləri qırmağa çalışan, xarakter etibarilə fərqli insanlardır. Bu səbəbdən kimsə onların həyati müstəqilliklərini əlindən almağa çalışıb haqlarını tapdalayanda onu tərəddüd etmədən aradan götürürlər.

Çoxsaylı oxucu rəğbəti qazanmış “Qırmızı rəng” əsəri törədilən bütün cinayətlərə baxmayaraq nikbin sonluqla bitir. Əsərdəki müdrik obrazlar - Vilhelminanın atası Breder, onu böyüdən Melanie Vilhelminaya öz köməkliklərini əsirgəmirlər. Melanie bütün şəhvani hisslərdən özünü təcrid edib yalnız qucağına aldığı körpənin rifahı naminə yaşayır. O, tək yaşayan qadın olmasına baxmayaraq, həyatına heç bir kişini buraxmır, tənhalığını məsum körpənin çirkin cəmiyyətdə düzgün böyüməsinə həsr edir. Vilhelmina öz ailəsinin kimlərdən ibarət olduğunu biləndə belə Melaniyəni unutmur. Hətta ölümündən sonra bu dünyada özünü tamamilə yalnız hesab edir. Lakin atası, rəfiqəsi və Floris onu tək qoymurlar. Qisasını aldıqdan sonra onu sevən Florislə ailə qurur və bu nigahdan iki övladı dünyaya gəlir. Floris xarakter etibarilə demək olar ki, Vilhelminanın eyni idi. Vilhelmina isə tələbə olarkən düzgün seçim edə bilməyib Zandstı sevir. Lakin zaman keçdikdən sonra Florisin ona olan sevgisinin təmənnəsiz olduğunu bilən Vilhelmina da onu sevir və ailə qurmağa razılıq verir. Müəyyən bir müddətdən sonra isə hər ikisi məşhur rəssama çevrilirlər.

Əsərdəki maraqlı doğuran obrazlardan biri də Florisdir. Floris yazıcının yaratdığı digər kişi obrazlarından öz mənəviyyatına görə fərqlənir. Zandst kimi insanlardan fərqli olaraq Floris həyatının mənasını şəhvətdə görmür. Onun sevgisi hər bir sınaqdan çıxmağa qadirdir. Təəssüf ki, Vilhelmina Zandstın yalançı sevgisinin sehrinə elə qapılır ki, Florisin onu nə qədər çox sevdiyinin fərqinə varmır. Vilhelmina elə zənn edir ki, ailə qurduqdan sonra Florisin də ona olan ümidi azalacaq və öz həyatına davam edəcək. Lakin belə olmur, çünki Florisin sevgisi təmənnəsiz sevgidir. Vilhelminanın yalnız bədəninə deyil, ruhuna sahib olmaq onun üçün daha önəmlidir. Bu səbəbdən sevdiyi qadın ailə həyatı qursa belə, onunla dostluq əlaqəsi saxlayır. Çünki Floris elə fikirləşirdi ki, əgər onların arasında dostluq davam edərsə, Vilhelminanın dərd ortağı ola bilər, hər zaman onun köməyinə yetişər. Lakin Vilhelmina bu cür düşünür və çalışır ki, onu özündən uzaq tutsun. Çünki onunla olan dostluğu da Zandsta xəyanət kimi başa düşür.

Floris həm də qürurlu gənkdir. Belə ki, Zandst Vilhelminanı əldə etməyə çalışarkən maddi cəhətdən özünə bağlamaq istəyir. Bu səbəbdən ona təqaüd verilməsini öz üzərinə götürür. Lakin Vilhelmina bunu qəbul etmir. Əvəzində belə bir təklif irəli sürür ki, həmin maddi kömək Florisə olunsun. Çünki Floris kasıb ailədə yaşayırdı və anası da xəstə idi. Zandstın ürəyincə olmasa da, Vilhelmina istəyinə nail olur və təqaüd Florisə verilir. Lakin bu təqaüdün Florisə verilməsi uzun müddət davam etmir.

Bir gün söhbət əsnasında Floris öyrənir ki, Zandst alicənab bir xeyriyyəçi olduğu üçün deyil, sadəcə Vilhelminanın gözündə alicənab kimi görünmək istədiyini üçün bu köməkliliyi edir. Floris də həm Vilhelminanı, həm

də özünü bu yük altında qoymamaq üçün pulları qəbul etmir. Lakin nə etsə də, Vilhelmina ona sadəcə dost gözü ilə baxır, onun sevgisinin böyüklüyünü görə bilmir. Zandstın hərəkətlərini və fikirlərini qəbul etməsə də, Vilhelmina onu seçir. Zandst öz daxilinin çirkinliyini Vilhelminaya göstərdikdə isə Floris onu tək qoymur. Vilhelminanın çətin həyat yaşadığını hətta daxilən hiss edir və qarışıq yuxular görür. Lakin bu yuxuları tam olaraq yoza bilmir və Vilhelminaya danışır. Vilhelmina bu yuxuların mahiyyətini çox gözəl anlasa da, Florisə heç nə bildirmir:

“Hər axşam demək olar ki, eyni yuxu ya təkrar olunur, ya da harda qırılırsa davamını görürəm... qısa desəm, səni qırmızı suyu olan hovuzda, sonra da həmin suyun buz parçaları kimi donmasını, an keçməmiş əriməsini, körpə uşağa dönməsini və həmin uşağın ağzında əmzik olsa da “məni öldürməyin”- deyib qışqırmasını, sonra da böyüyüb saqqallı kişiyə dönməsini və həmin kişinin, bağışla, Zandstı döyməsini...

- Saqqallı kişi sənə tanış gəlmirdi ki? - Vilhelmina Florisin sözünü kəsdi.

- Yox, sifətini yaxşı görə bilmirdim...

- Sonrasını davam elə... danış...

- Sonra Zandstın fənd işlədib saqqallının əlindən çıxıb havaya sovrulmasını, qırmızı rəngli “Prado” maşınının havada uçması və qəfil də aşağıya şığıyıb təzəcə püskürməkdə olan qıpqırmızı vulkanın yaratdığı quyuya girməsi, Zandstın azğincasına gülüşü, hansısa qadının qabaqdan, hansısa mənecinin isə onu arxadan sıxmasını və yadda qalmayan həm dəhşətli, həm də mənəviyyatdan kənar səhnələr... Vilhelmina, bağışla, sən məni sevə bilmədin, amma mən inkar etmirəm, səni hələ də sevirəm və həyatına, yaşayışına biganə ola bilmərəm... sən desən də hər şey yaxşıdır, inanmıram... bunu sənə deməyə məni gördüyüm yuxular məcbur edir... danış, inan, ancaq sənəin xoşbəxtliyini görüb duymaq istəyirəm...” [1, 196].

Melanie xəstəxanada olarkən Floris Vilhelminanı yalnız buraxmır, sonuna qədər onun yanında olur. Melanienin dəfn mərasimindən sonra da sevdiyi qadından diqqətini və köməyini əsirgəmir. Onun sevgisi nəhayət ki, qalib gəlir və sonda Vilhelmina ilə ailə həyatı qurur.

Zandst nəinki Avropada, bütün dünyada mənəviyyatdan yoxsul kişilərin ümumiləşmiş obrazıdır. Həyatı boyunca hər şeyi asan əldə etməyə vərmiş etmiş Zandst istədiyi, arzuladığı bütün qadınlara sahib olmaq istəyir. Bəzən bütün bunlara zorla da olsa nail olur. Atasının varlı biznesi onu həddən artıq azğınlaşdırır. Parra ona “yox” cavabı verərkən yoldaşları ilə birlikdə Parraya təcavüz edir. Vilhelmina isə ona maraqlı və cəlbedici gəlir. Bu səbəbdən, hansı yolla olursa olsun, Vilhelminanı ələ keçirməyə çalışır. Əvvəlcə ona istədiyi bütün təklifləri söyləyir. Lakin görür ki, seksual münasibətlər və marexuana Vilhelminanı qətiyyənlə maraqlandırmır. Buna görə də öz var-dövləti ilə Vilhelminanın gözüni boyamaq istəyir. Lakin yenə

də görür ki, bu cəhətinə görə də Vilhelminanı əldə edə bilməyəcək. Bundan sonra isə fərqli yolla gedərək xoş sözlərlə, yalançı sevgi vədləri ilə Vilhelminanı yoldan çıxarmağa başlayır. Sonda isə ona evlilik təklif etməyə məcbur olur. Çünki Zandst artıq başa düşür ki, Vilhelminaya başqa yolla sahib ola bilməyəcək.

Toydan sonra ilk günlərdə Vilhelminayla yaxşı davranır. Vilhelmina sanki gözəl bir rüyada yaşayır. Ancaq Zandst bunu uzun müddət davam etdirə bilmir. Tez zamanda özünün qadına olan münasibətini, yəni iç üzünü büruzə verir. Vilhelminadan bir əşya kimi istifadə etmək istəyir, ona əxlaq qaydalarına uymayan təkliflər edir. Ancaq Vilhelmina buna heç cürə razılıq vermir. Hər vasitə ilə çalışır ki, Zandstı doğru yola yönəltsin. Zandst isə öz yaşayışına davam edir, günlərlə evə gəlmir, vaxtını eyş - işrət məclislərində keçirir. Bu cür məclislərdə isə onu dostları və onların özlərinə uyğun əxlaqsız qadınları müşayiət edir. Vilhelmina ondan heç nə soruşa bilmir. Soruşduqda isə döyülüb-söyülüb, təhqir olunur.

Elə günlərin birində də Zandst evə içkili vəziyyətdə gəlib Vilhelminanı təhqir etməyə başlayır. Eşidəndə ki, Vilhelmina onun Parraya etdiklərini bilir, Vilhelminanı aradan götürməyə çalışır. Ancaq istədiyinə nail ola bilmir, özünün həyatına son qoyulur. Bununla da həyatda heç bir dəyəri olmayan, yalnız pul və şəhvet üçün yaşayan bir insanın ölümü də özü kimi qəddar və amansız olur.

Əsərdə maraqlı doğuran obrazlardan biri də Melanidir. Melanie gəncliyində bir kişini dəlicəsinə sevir və onunla ailə həyatı qurur. Lakin nə qədər zaman keçsə də, onların övladı olmur. Melanie çox ədalətli və mərhəmətli bir qadın olduğu üçün sevdiyi insanın övladdan məhrum olmasına dözə bilmir. Bu səbəbdən ərinin etirazına baxmayaraq ondan ayrılmağa məcbur olur. Ancaq yenə də əri ilə görüşür. Baxmayaraq ki, ərinin artıq başqa bir qadıandan övladları var idi. Daha sonra isə bütün bunlara dözməyərək həmin şəhərdən çıxıb gedir. Başqa şəhərdə yaşadığı zaman da kişilərlə onun münasibətləri olur. Lakin özünü heç vaxt tamamilə xoşbəxt hiss edə bilmir. Çünki nə sevdiyi insan yanında idi, nə də ki, arzuladığı körpəni Tanrı ona bəxş etmişdi.

Melanie həyatından əlini tamam üzdüyü anda, müəyyən yaşa dolduqdan sonra Tanrı ona sanki bir qapı açır. Breder körpəsini təhlükədən qorumaq üçün Melanienin qapısı ağızına qoyur. Bu körpə Melanie üçün sanki Tanrı tərəfindən göndərilmiş bir ərməğan idi. Melanie bu körpəyə bir əmanət kimi sahib çıxır və onu qoruyur.

Melanie bundan sonra bütün ömrünü Vilhelminanı düzgün tərzdə böyüdüüb tərbiyə etməyə həsr edir. Həqiqətən də buna nail olur. Melanie Vilhelminanı saxlamağa qərar verdikdən sonra həyatına heç bir kişini daxil etmir. Çünki indiyə qədər münasibət qurduğu insanlar onun üçün həyatındakı

boşluğu doldurmaq üçün idi. Artıq Vilhelmina var idi. Bu səbəbdən artıq ona heç kim lazım deyildi. Vilhelminanın namuslu, mərəxuanadan, eyş-işrətdən uzaq olmasında bu qadının böyük rolu olur. Ömrünün sonuna qədər də o, Vilhelminanı yalnız qoymur. Lakin Vilhelmina elə bilir ki, bu qadın onun nənəsidir. Melanie Vilhelminaya atası və anası haqqında xoş sözlər deyib nağıla bənzər hadisələr danışır. Bir tərəfdən də, o, özü də Vilhelminanın ailəsi haqqında heç nə bilmir. Vilhelmina sadəcə olaraq onun üçün qapının ağzına buraxılmış bir körpə idi. Breder qızını təqib edərkən Vilhelmina bundan şübhələnir və nənəsindən soruşur. Lakin yaşlı qadın da Brederin kimliyi barədə heç nə bilmir.

Melanie həqiqəti Vilhelminadan gizlətmək fikrində deyildi. Bu səbəbdən bir məktub yazır. Düşünür ki, əvvəl-axır qızı həqiqəti bilməlidir. Maddi cəhətdən olan əmlakını da Vilhelminaya vəsiyyət edir. Onu ən çox üzən nəvəsinin başına gələn müsibətlər olur. Hər vasitə ilə çalışır ki, Vilhelminanı o evdən uzaq tutsun. Çünki tək pənahının o evdə cəhənnəm içərisində yaşadığını çox gözəl bilir. Nəvəsini qorumağı isə özünə mənəvi borc bilir. Vilhelmina əvvəllər hər şeyi nənəsindən gizlətməyə çalışsa da, daha sonra bu qadıdan yaxın dərd ortağının olmadığını dərk edir. Hər şeyi - Zandstın ona qarşı etdiyi bütün alçaldıcı hərəkətləri nənəsinə söyləyir. Nənəsi isə ona öz yolundan dönməməyi, heç vaxt Zandstın eyş-işrətinə alət olmamağı tapşırır. Bununla yanaşı, onun evə dönməsini də xahiş edir. Çünki bilirdi ki, Vilhelminanın mənəvi cəhətdən rahatlığı yalnız onun yanında ola bilər.

Melanie onsuz da xəstə idi. Vilhelminanın döyülməsi, təhqir olunması, körpəsini itirməsi onun dərdsini daha da artırır və xəstəliyi şiddətlənir. Ömrünün sona yaxınlaşdığını dərk edir. Ancaq ona təsir edən Vilhelminanı bu dünyada tək qoyub getməsi idi. Ölümünün yaxınlaşdığını hiss edən kimi də nəvəsinə bütün həqiqəti açıb söyləyir...

Nənəsinin ölümündən təsirlənən Vilhelmina onu heç vaxt unutmur və tez-tez qəbrini ziyarət edir: “ - Melanie, əzizim, mehribanım, - qəbirə yaxınlaşan Vilhelmina diz çökdü və kövrələrək öz-özünə danışdı, - artıq cismən neçə vaxtdır ki, mənimlə deyilsən, inanıram ki, ruhun ətrafımdadır... Sənə ana deyim, yoxsa qayğıkeş nənə? Sən inan, ruhun şad olsun, kim olsan da mənə doğmalarımın doğmasısan... Bəzən ana olub sinənə sıxımisan, bəzən də nənə olub qayğımı çəkmişən, amma mənə həmişə özünü nənə kimi təlqin etmişən... Gəlmişəm, yenə gələcəyəm. Gəldim deyim ki, bəlkə də sənə artıq agahdır, sən düz ehtimal etmişdin. Breder o adamdır ki, mən körpəni zənbildə gətirib qoyub sənənin açıq pəncərənin qarşısına... Melanie, əzizim, bu işdə mənə kömək et... bir fikrimi də sənə açıqlamaq istəyirəm... Düşündüm ki, gedim Zelandiyaya, anam o əyalətin torpağında uyuyur, qəbrini ziyarət edirəm... Necə bilirsən, düzmü edirəm... amma belə düşünmə ki, Esterin qəbrini ziyarət etməklə səni bir ana, nənə kimi unudaram... Melanie, bu

barədə düşünməyi sənə, ruhuna qadağan edirəm, sadəcə olaraq o əyaləti görmək, həm də Brederin danışdığı sevgi macərəsinin düzlüyünü aydınlaşdırmaq istəyirəm...” [1, 355-356].

Əsər boyu öz müəmmalı cəhətləri ilə seçilən obrazlardan biri də Brederdir. Breder həyatın bütün ağrı-acılarını yaşamış bir obrazdır. Uşaqlığından həyat ona sevdiklərini itirməyi amansızlıqla öyrətmişdir. Hələ uşaq olarkən ailəsini - həm atasını, həm də anasını itirən Breder bütün həyatını bacı və qardaşına, ailə biznesinə həsr edir. Həyatının ən gözəl çağları əlindən getdikdən sonra isə o, təsadüfən Esterlə tanış olur və ilk görüşdən onlar dərk edirlər ki, bir-birləri üçün yaranmışlar. Ester çox gözəl qadın olur, lakin Esterin təkə gözəlliyi deyil, həmçinin ağılı, dərrakəsi də Brederi özünə cəlb edir. Breder həyatında olan bütün boşluğun, itirdiyi hər şeyin mükafatı kimi Esterə dəyər verir. Esterin ailəsinin onların nıgahına icazə verməmələrinə baxmayaraq, bu qadağaya məhəl qoymadan ailə həyatı qururlar. Elə əsl faciə də bundan sonra başlanır.

Esterin qardası bir gün onları axtarıb tapır. Bu zaman Ester xəstəxanada Vilhelminanı dünyaya gətirmişdi. Qardaşı Qorter gəlib onu zorla apardıqda isə Breder onların yanında deyildi. Breder xəstəxanaya yetişəndə artıq iş-işdən keçmişdi. Lakin qızına toxuna bilməmişdilər. Breder mütləq Esteri tapmalı idi. O, sevdiyi, qızının anası olan qadının bu cür canilərin əlində qalmasına dözə bilməzdi.

Breder çox düşünür və nəhayət qərara gəlir ki, balaca körpəsini hər gün Esterlə gəzintiyə çıxarkən gördüyü qadına - Melaniyə tapşırınsın. Bu həm də körpənin təhlükəsizliyi üçün lazım idi. Çünki Esterin qardaşı körpənin sağ olduğunu bilən kimi onu öldürəcəkdilər. Bu səbəbdən körpə üçün ən təhlükəsiz yer Melaniyənin evi idi.

Bundan sonra Breder Esterin ardınca onların əyalətinə yola düşür. Bu əyalətə gələrkən o, sanki öz ölümünü imzalayır. Lakin Breder qətiyyətli idi. Esterin qardaşı Brederi Esterin qəbri üstünə gətirir. Qorter Esteri öldürmüşdü. Breder onun qəbrini görəndə çox sarsıntı keçirir. Sanki həyatda nəyi var idisə, hər şeyini əlindən almışdılar. Bu anda onun gözüne heç nə görünmür. Esterin qardaşı da Brederi elə qəbrin yanındaca öldürmək istəyir. Lakin Brederin qəzəbi o qədər böyük idi ki, qatillə bacara bilir və nəhayət, onun həyatına son qoyur...

“ - Sən, sən bacı qatilisən, sən mənim sevimli qadınımın qatilisən... sən, sən donuz mənim qızıma heç nə edə bilməzsən... o, yaşayacaq, yaşayacaq və Niderlandın kraliçası olmasa da, mənim kraliçam olacaq, eşitdin, qızım, Esterin yadigarı Vilhelmina yaşayacaq və mənim kraliçam olacaq, - səsimi qaldırdım və qəfil də bıçağın tiyəsi ilə onun boyun damarını çərdim: qan nazik boru suyu kimi fontan vurdu. Qorter nəfəsi çatışmayan kimi xırıldadı, ayaqları boşaldı və Esterin qəbrinin ayaq tərəfində torpağa çökdü, - tüpürüm sənənin murdar, qatil

cəmdəyinə, - üstünə tüpürüb qəbiristanlığın çıxışına doğru addımladım...” [1, 341-342].

O, törətdiyi cinayət haqqında qızına hər şeyi danışır ki, Vilhelmina onu başa düşə bilsin. Breder bu cinayətdən yayınıb öz ölkəsinə qaça da bilərdi. Ancaq o, belə etmir. Özü polis idarəsinə gedib təslim olur. Həyatının çox hissəsini qızından uzaqda - həbsxanada yaşayır. Həbsxanadan çıxdıqdan sonra isə Vilhelminanın həyatını pozmaq istəmir. Çalışır ki, qızı keçmişdə yaşanan faciələrdən xəbər tutmasın və Melanieni öz doğması bilsin. Lakin Vilhelminadan tamamilə də uzaq durmur. Breder əsərin əvvəlində Zandst Vilhemina ilə maraqlanmağa başladığı vaxtda peyda olur. O, qızını hər şeydən və hər kəsdən qorumağa çalışır.

Vilhelmina bir müddət sonra onu kiminsə izlədiyini aydın başa düşür. Evə gəlib nənəsindən bu haqda soruşur. Nənəsi isə bu adamı tanımadığını bildirir. Bütün şübhələrə son qoymaq üçün Vilhelmina özü qoca Brederə yaxınlaşır və onun kim olduğunu soruşur. Breder ona öz həqiqi adı və soyadını bildirir. Lakin Vilhelmina onsuz da onun haqqında heç nə bilmirdi. Ona görə də bu yaşlı adam onun üçün yenə də müəmmalı olaraq qalır.

Vilhelmina ailə həyatı qurduqdan sonra da Breder onun izini itirmir. Zandst Vilhelminayla maraqlandığı zaman da ona yaxınlaşıb xəbərdarlıq edir. Lakin Zandst da sona qədər onun kim olduğunu bilmir və heç buna əhəmiyyət də vermir. Breder Zandst kimilərini çox gözəl tanıyırdı. Bu səbəbdən də qızına ehtiyatlı olmağı tapşırır.

Zandst Vilhelminaya evdən çıxmağı qadağan edib ona dustaq həyatı yaşatdıqda isə Breder evin xidmətçisi ilə əlaqə saxlamağa çalışır. Lakin onu qadın və intim münasibətlər maraqlandırmırdı. Brederə sadəcə olaraq qızı haqqında məlumat verə bilən bir insan lazım idi. Xidmətçi onun haqqında Vilhelminaya xəbər verəndə o, yenə də bu adamın kim olduğunu anlaya bilmir. Xidmətçi qadın Zandstın Vilhelminanın başına gətirdiyi oyunları - onu döydüyünü, söydüyünü, Vilhelminanın körpəsini itirdiyini söyləyəndə Breder buna dözə bilmir və Zandstı cəzalandırmaq qərarına gəlir. Buna görə də Zandstın ofisinə gedib onu döyür və pis vəziyyətə salır.

Vilhelmina Brederin atası olduğunu bilməsə də, Zandstın cəsədinin aradan qaldırılmasında rəfiqəsi Parra ilə yanaşı Brederə də müraciət edir. Breder isə əlindən gələn köməyi ondan əsirgəmir. O, son məqamda artıq hər şeyi qızına etiraf etməli olur. Vilhelmina bütün bunlardan çox sarsılır. Lakin Breder qızına onu atası kimi qəbul etməsi üçün zaman verir. Bütün əmlakını Vilhelminaya vəsiyyət etmək istədikdə isə qızı bunları qəbul etməyəcəyini və ümumiyyətlə, var-dövlətin ona gərək olmadığını bildirir.

Əsərdə müxtəlif obrazların timsalında dostluq telləri də xüsusi işıqlandırılır. Zandstın dostlarının obrazları insanda ikrah doğurur. Belə ki, bu cür dostlar yalnız içki məclislərində, şəhvət hislərinin ortaqlığında özünü

göstərir. Bu cür dostlar hətta bir-birlərinin həyat yoldaşına belə göz qoyur, onunla seksual münasibətdə olmaq istəyir. Ən dəhşətlisi də budur ki, bu münasibətlərə çox adi baxırlar. Bu cür insanları hətta törətdikləri cinayətlər birləşdirir. Parra Zandstla münasibət qurmağa etiraz etdikdə o, bunun qisasını almaq fikrinə düşür. Buna görə də dostları ilə birlikdə Parraya təcavüz edib onu ölümün öhdəsinə buraxırlar. Hətta belə bir işi törətdikdən sonra da adi həyatlarına davam edirlər.

Vilhelmina Zandstı öldürdükdən sonra dostları dərhal Vilhelmina ilə münasibət qurmağa çalışır. Nəinki Zandst öldükdən sonra, hətta Zandstın sağlığında belə onlar Vilhelminaya əxlaqsız təkliflər edirdilər. Amma Vilhelmina onların çirkin təkliflərini qəbul etmir, əvəzində isə onların ölüm hökmünü yazır.

Vilhelminanın rəfiqəsi Parra bu cür insanların tam əksi olan bir obrazdır. Düzdür, onun əxlaq anlayışı Vilhelmina ilə üst-üstə düşür. Ancaq rəfiqəsinə görə hər şey etməyə qadirdir. Vilhelmina onu ölümdən xilas edir, Parra da rəfiqəsinin yaxşılıqlarını cavabsız qoymur. Onun bütün çətin günlərində yanında olur. Vilhelmina Zandstı sevərkən və şəklini Parraya göstərərkən o, özünü itirir, rəfiqəsinə nə deyəcəyini bilmir. Bu səbəbdən o, öz aləmində Vilhelminaya zaman verir. Düşünür ki, bir müddətdən sonra Vilhelmina özü Zandstın daxili aləminin boşluğunu görəcək və ondan üz döndərəcək. Lakin hadisələr heç də Parranın düşündüyü kimi cərəyan etmir. Parra işi ilə bağlı başqa şəhərlərə gedərkən Vilhelmina artıq Zandstla ailə qurmağa razılaşmışdı.

Parra yenə də rəfiqəsindən üz döndərmir, hər gün onunla telefon əlaqəsi yaradır. Zandstın onu incidib-incitmədiyini öyrənmək istəyir. Çünki o, əmin idi ki, Zandst kimi bir mənəviyyatsız insan heç vaxt kimisə sevib, ona dəyər verə bilməz. Lakin Vilhelmina rəfiqəsinə Zandstla aralarında olan münasibəti söyləmir. İstəmir ki, onun ailə sirlərindən kimsə-hətta rəfiqəsi olsa belə xəbər tutsun. Ancaq bu hal çox uzun sürür. Belə ki, Vilhelmina Zandstı öldürmək məcburiyyətində qalır. Öldürdükdən sonra isə cəsədi aradan götürmək lazım gəlir. Bu zaman atası və rəfiqəsi Parraya inam bağlayır. Qətdən sonra dərhal onlara zəng edir və kömək istəyir. Parra və Breder belə bir çətin məqamda köməklərini əsirgəmirlər. Vilhelmina özünü qınayanda isə onu sakitləşdirir və bildirirlər ki, sən bunu etməyə məcbur olmusan...

Həm Azərbaycan, həm də Avropa ədəbiyyatında yuxu motivi ön plana çəkilir. Yuxu sanki olacaq hadisələrin əvvəlcədən proqnozudur. Ən maraqlısı odur ki, Şərqlə xalqlarında yuxu insanların həyatında bəzən mühüm qərarların verilməsində həlledici rol oynayır. İnsanlar gördükləri yuxulara əsaslanaraq verəcəkləri qərarı müəyyənləşdirə bilirlər. Bir sözlə, yuxu insanlar üçün Allah tərəfindən göndərilmiş mesaj kimi nəzərdə tutulur. Bədii

ədəbiyyatda da bunun şahidi oluruq. Klassik dövrdən başlayaraq həm adi insanlar, həm də hökmdarlar gördükləri yuxunun təsirinə düşüb dəyişə bilirlər, bu dəyişmə isə, əsasən, müsbətə doğru olur.

Yuxu haqqında lap qədimlərdən müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. Bəzi Qərbi Avropa alimləri belə hesab edirlər ki, yuxu şüuraltı hadisədir. İnsanların yuxunun əsirinə çevrilməsi, qərar verərkən yuxuya əsaslanması heç də düzgün deyildir. Bu, insanları mövhumatçılığa, cahilliyə aparan yoldur. Lakin müasir dövrdə yazılan əsərlərə nəzər saldıqda görürük ki, yazıçılar heç də bu fikirlə razılaşmır və yuxu motivini böyük həssaslıqla əks etdirirlər. Buna nümunə olaraq, Qabriel Qarsia Markesi, Frans Kafkanı və s. göstərmək olar.

Qərbi Avropa ölkələrindəki insanların həyatı haqqında əsər ərsəyə gətirmiş Tahir müəllim bu əsərində də yuxunun qəhrəmanların taleyindəki roluna diqqət yönəldir. Vilhelmina əsər boyu kabuslar içərisində çarpışır. Gecələr xilas olmaq istədiyi yuxular ondan əl çəkmir. Cinayətdən əvvəl Vilhelmina sanki olacaqları duyurmuş kimi hər gecə yuxusunda Zandst və onun dostlarını qarışıq hallarda görür. Qan simvolu isə bu yuxuların əsasını təşkil edir, Halbuki Vilhelmina qatil olmağı qətiyyənlə ağına gətirmir. O, heç nəyə baxmayaraq Zandstı sevir və onun zərər görməsini istəmir. Ancaq şərait elə gətirir ki, Vilhelmina canını qorumaq üçün sevdiyi insanı öldürməyə məcbur olur. Bununla da onun yuxularında özünü göstərən qan - qırmızı rəng real bir cinayətə çevrilir və Vilhelminanın digər cinayətlərinin başlanğıcı olur. Ancaq əsərdə təkə Vilhelminanın yuxuları deyil, həmçinin Florisin Vilhelmina haqqında gördüyü yuxuda da Vilhelminanın real aqibəti öz əksini tapır ki, bu haqda da daha öncə qeyd etmişik.

Valideynlərin övlada münasibəti, onların arasındakı qarşılıqlı əlaqələr əsərboyu diqqəti cəlb edir. Xüsusilə Melanie, qoca Breder və Zandstın atası fərqli xüsusiyyətlərə malik obrazlardır. Melanie haqqında öncədən obrazın təhlilində məlumat vermişik. Ancaq indi diqqətimizi Zandstın atasının xarakterinə yönəldək. Meneer Vitte ölkəsinin varlı, sayılıb-seçilən biznesmenlərindən biridir. Oğlu kimi Meneer Vitte də azad seçim adı altında bütün əxlaqsızlıqlara yol verə bilən bir insandır. Bu obraza diqqət yetirdikdə görürük ki, insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında ailənin rolu böyükdür. Əgər insan normal mühitdə, yaxşı insanların tərbiyəsi əhatəsində böyüyərsə, o zaman həyata daha hazırlıqlı olar və düşdüyü bütün çətin zamanlarda qərarlarının doğruluğuna inanar.

Meneer Vitte oğluna heç bir təsir göstərə bilməzdi. Çünki onun özü əxlaqi cəhətdən natamam bir insan idi. Ata və oğul xaraktercə bir-birinin davamı idi. Vilhelmina Zandsta görə narahat olub, ona oğlunun etdikləri haqqında xəbər verəndə Meneer Vitte heç bir tədbir görmür və bəzən oğlunun etdiklərinə bəraət qazandırır. Parraya qarşı münasibətdə də fikirləri

oğlunun hərəkətləri ilə üst-üstə düşür. Çünki onun üçün də qadınlar sadəcə əyləncə vasitəsi idilər. İstədiyi zaman və istədiyi kimi qadından istifadə etməyə ixtiyarı olduğunu zənn edir. Vilhelmina özünü bədbəxt adlandırarkən Meneer Vitte onu anlamır. Hər dəfə qeyd edir ki, sənin özünü bədbəxt hiss etməyin üçün heç bir səbəb yoxdur. Çünki onun fikrincə insanın xoşbəxt olması üçün onu sevən və hörmət göstərən ərinin olması vacib deyil. Əgər Vilhelminanın gözəl bağı, böyük hovuzu, yaxşı yeməklər bişirən xadiməsi varsa, nəyə görə özünü bədbəxt hesab etməlidir.

Vilhelmina nə zaman qayınatasına zəng etsə, Meneer Vitte işi olduğunu bildirir. Yəni oğlunun həyatı onu qətiyyənlə maraqlandırmır. Hətta oğlunun evə gəlmədiyini bildikdə də təəccüblənmişdir. Çünki ata oğlunun bu cür həyatına artıq alışmışdı, bu, ona qəribə gəlmirdi. Lakin bütün bu məsuliyyətsizliklərin sonu onun üçün də faciəli bitir. Oğlu ilə maraqlanmayan ata nəhayət ki, onun uzun müddətdir yoxa çıxmasından təşvişə düşərək axtarışa başlayır. Zandstdan heç bir iz tapmadıqda isə məyusluğa qapılır, nə edəcəyini bilmir. Nəhayət, ölüm xəbərini eşitdikdə daxilən oğlunun faciəli sonluğunun səbəbini dərk edə bilir. Ancaq artıq gec idi...

Yazıçı əsərdə göstərmək istəyir ki, valideyn məsuliyyəti heç də bioloji ata-ana olmaq deyil. Meneer Vitte Zandstın doğma atası olsa da, onun həyatına çox biganə olur və başı özünün biznesinə, eys-ışrətə qarışır. Elə düşünür ki, oğluna yalnız maddi dəstək verməklə kömək edə bilər, onun daxilən uçuruma getdiyinə isə göz yumur. Bəlkə də bunu dərk edə bilmir. Dərk etdikdə isə artıq gec olur. Meneer Vitte oğlunun müəmmalı halda yoxa çıxması və uzun müddət tapılmaması dərindən dünyasını dəyişir. Amma ölümqabağı günahını də etiraf etməkdən çəkinir: “Biz ataların qazandığı pul, var-dövlət bəzən övladlarımıza bədbəxtlik gətirir. Zandst pulun dostu, ağası olmaq əvəzinə onun köləsi olmuş və həyat tərzini nizamlaya bilməmişdir. Mənim oğlum unutmuşdur ki, onu insan, nüfuzlu edən pul yox, mənəviyyat və əxlaqdır... Həqiqi ləyaqət çay kimidir, dərin olduqca daha lal axır. İnsan üçün dünyada namuslu addan şərəfli heç nə ola bilməz, bu adı isə onun öz ləyaqəti, mənəviyyəti qazandırır. Ləyaqət və mənəviyyat isə davranışın, həyat tərzinin ciddiliyini müəyyənləşdirir və təsdiq edir...Mən yüz faiz bilirəm ki, oğlum Zandst narkotik maddənin, spirtli içkilərin və azad fərdi seçim kimi eys-ışrətin, mifraullara zorun qurbanı olub... O, sağ deyil...” [1, 609-610]. Vitte son sözlərini qırıq-qırıq deyir və ruhunu səmaya buraxır...

Ancaq Melanie Vilhelminanın doğma valideyni olmasa da, onun düzgün tərbiyə olunmasına, həyatını düzgün qurmasına çalışır. Müqəddəs ana kimi son anına qədər Vilhelminanı düşünür.

Maraqlı süjet və kompozisiya xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bu əsərdə təbiət motivi də önəmli yer tutur. Obrazların, insan talelərinin həyatında nə baş verirsə-versin, təbiət bunu qarşılamağa qadirdir. Özü də

sözsüz-sualsız. Əsəri oxuduqca elə zənn edirik ki, təbiət sanki özünün bir parçası olan insanı özündən ayırmaq istəmir, insanı bütün varlığı ilə qəbul etməyə çalışır və bəzən də elə gəlir ki, təbiət ağışında olub-bitənlərə laqeyd qala bilmir.

“Qırmızı rəng” əsərində dəniz obrazı xüsusi yer tutur. Əsərdə bu obraz digər canlı varlıqların obrazı qədər düşündürücüdür, çünki dəniz bir çox cinayətlərin şahidi olmuşdur. O, sanki mənəviyyatsız, əxlaqsız insanları udmağa hazırdır. Təsadüfi deyildir ki, Zandst kimi bir insanın cəsədini Vilhelmina məhz dənizə atır. Parraya təcavüz etdikdən sonra onu da dənizə atmaq istəmişdilər. Lakin sular harınlaşmış insanların qurbanına çevrilmiş bu günahsız qadını qəbul etmir.

Yazıçı əsərdə təbiətlə insan xarakterindəki harmoniyanı da əks etdirməyə çalışır. Vilhelmina əksər rəsm əsərlərində məhz təbiətdən ilhamlanır. Çünki təbiət nə qədər səssiz olsa da, daxilən zəngin insanları özünə yönəldib düşünməyə vadar edə bilir. Vilhelmina da belə bir obraz idi. O, təbiətlə baş-başa qalmağı sevir. Həyatının gərgin anlarını Tanrının yaratdığı bu gözəl mənzərələri seyr etməklə unutmaya çalışır. Bütün insanlar təbiəti duyub sevə bilməz. Əgər sevə bilsəydi, o zaman bu qədər canlı varlıqların həyatına son qoyulmaz və bu qədər meşələr məhv edilməzdi. Müasir dövrümüzdə bəzi insan xarakterləri artıq o səviyyəyə çatıb ki, onları yalnız maddiyyat maraqlandırır. Lakin mənəvi ilham olan təbiət bu yoxsul insanların maddi ehtiyacını ödəyə bilmir. Məhz bu səbəbə görə, Tahir müəllim göstərmək istəyir ki, öz mahiyyətindən uzaqlaşmış varlıq təbii ki, məhvə məhkumdur.

Əsərdə Hollandiyanın siyasi həyatından da bəhs edilir. Əslində, əsər boyu azadlığın mahiyyəti obrazların dialoqu vasitəsilə açılır. Lakin Zandst kimi insanlara görə azadlıq insanların heç bir çərçivəyə sığmayan əxlaqsız hərəkətlərinə bəhanədir. Bu ad altında nə istəsələr edə bilirlər. “... Bizim ölkədə hər bir insan irqindən, sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq fərdi halda azaddır... Bu azadlığı Hollandiya hökuməti verib, hansı ki, hökumət demokratikdir. Hətta dörd ildən bir insanların adından hökumətin fəaliyyətinə nəzarət edən yeni parlament seçilir. Yəqin bilirsən ki, rəsmi olaraq hökumət dövlət başçısı və nazirlərdən təşkil edilmişdir, lakin əslində kral, kraliça, əsasən, nümayəndə rolunu oynayır... Mülki azadlıqlar və qanunun aliliyi, hökmü konstitusiyada tam təsbit edilmişdir. Yəqin onu da bilirsən ki, biz-vətəndaşlar fərdi azadlığı tərcih etməyə və şəxsi seçimə xeyli üstünlük veririk... hətta eynicinslilərin, homoseksualistlərin evlənməsinə, aborta və eftanaziya qarşı etirazlar demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Bizim vətəndaşlar bunu rəsmi problem yox, fərdi seçim kimi qəbul edirlər...” [1, 98].

Zandstla Vilhelminanın dialoqu zamanı Zandstın söylədiyi fikirlər göstərir ki, o, azadlığı öz mənafeyinə uyğun şəkildə dərk edir. Ancaq Vilhelmina bu cür düşünmür. Onun fikrincə, insan təbii ki, azad olmalıdır. Ancaq azadlığın qayda-qanunları labüddür. Hər kəs öz bildiyini etsə, bu zaman cəmiyyətdə kaos yaranar. Xaos şəklində olan cəmiyyətdə yaşayan insanlar isə heç vaxt mənəvi cəhətdən özlərini azad hesab edə bilməzlər. Əgər Hollandiyada belə bir azadlıq insanlara xoşbəxtlik gətirirdisə, bəs niyə Vilhelmina, Parra kimi qadınlar qurbana çevrilirlər. Zandstın dialoqu oxucuda müvəqqəti olaraq şəxsiyyət barədə yanlış fikir formalaşdırır. Çünki o, özünü Vilhelminaya elə göstərir ki, sanki insan azadlığına hörmət edən biridir. Ancaq ailə qurduqdan sonra o, Vilhelminaya hətta evdən kənara çıxmağa belə icazə vermir. Bəs bu yaşayışı hansı cəhətinə görə azad həyat adlandırmaq olar?!

Parra Zandstın təklifini qəbul etməyəndə o “azad seçim” deyib Parradan istədiyi kimi istifadə edir. Parranın qadınlıq qürurunu və ləyaqətini düşünməyi ağına belə gətirmir. Çünki onun üçün ən vacib olan öz istəyi və “azad seçim”idir.

“Qırmızı rəng” əsəri ümünilikdə öz novatorluğu ilə seçilən, müəyyən dünyəvi görüşləri özündə əks etdirən, fərqli xarakterlər silsiləsi ilə yadda qalan bədii nümunədir. Əsərdə yaradılan obrazlar demək olar ki, bir birindən fərqlənir. Çox əsərlərdə rast gəlirik ki, obrazlar iki silsiləyə bölünür: müsbət və mənfi obrazlar. Lakin T.Kazımovun bir çox əsərlərində olduğu kimi bu əsərində də müsbət obrazların da mənfi cəhətləri var. Məsələn, Vilhelmina, Melanie, Breder, Floris, Parra müsbət obrazlar sayılırlar. Amma bu obrazların özləri belə müəyyən mənfi cəhətlərinə görə bir-birindən fərqlənilir. Bu da insan psixologiyasının, xasiyyətinin dəyişkənliyinin bariz nümunəsidir.

Bu və digər qeyd etdiyimiz fərqli cəhətlər əsərin oxunaqlılığını təmin edir. Təbii ki, Azərbaycan ədəbiyyatında bu cür ənənədən kənar bədii əsərlərin ərsəyə gətirilməsi təqdirəlayiqdir. Hər hansı bir bədii əsər mənəvi zövqdən başqa, oxucunun intellektual səviyyəsinə də cavab verməlidir. İstər Hollandiyanın, istərsə də digər Avropa ölkələrinin təbiəti, siyasi hadisələri, beynəlxalq vəziyyəti, sosial münasibətləri haqqında zəngin məlumatla malik “Qırmızı rəng” romanı bu vəzifəni oxucunu yormadan həyata keçirir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. Bakı, 1985, 20 cildə. IV cild.
2. Həbibbəyli İ. Romantik lirikanın imkanları. Bakı: Yazıçı, 1984, 166 s.
3. Hüseynoğlu T. Söz-tarixin yuvası. Bakı: Azər nəşr, 2000, 166 s.
4. Kazımov T. Qırmızı rəng. Bakı, 2014, 616 səh.
5. Orxan P. Mənim adım qırmızı. Bakı. 2011, 536 səh.

S. Kyazimova

Lyrical prose and its genre-style feature from the point of view of writer

Summary

The product of a talented writer Tahir Kyazimov “Red colour” is different in theme and style of novels of the Azerbaijan literature. Theme of the work taken from the life of a foreign state provides extensive information in the European countries and makes it more readable. With this product the reader gets a detailed information about the traditions, lifestyles, ethical standards, social relations of the unfamiliar country.

As we read “Red Colour”, we realise that people’s feelings and emotions are not that different after all. In fact, morally perfect people have been nearly the same everywhere in all times. That is to say, however hard the society tries to diminish them, they succeed in preserving their morality fighting back. Nevertheless, not everyone is successful in this fight. Irregardless of their moral perfection, some people perish in the abyss of the time and place. In this sense the author has achieved the target of describing the lives of different people.

С. Кязимова

Проблема лирической прозы и жанрового стиля в призме писателя

Резюме

Произведение талантливого писателя Тахира Кязимова «Красный цвет» отличается по своей теме и стилю романов Азербайджанской литературы. Тема произведения, взятая из жизни иностранного государства, предоставляет обширную информацию о европейских странах и делает её ещё более читаемой. Благодаря этому произве-

дению читатель получает подробную информацию о традициях, образа жизни, об этических нормах, общественно-социальных отношениях незнакомой страны.

Читая произведение «Красный цвет» мы видим, что на самом деле чувства, эмоции всех людей не так уж и отличаются. Люди которые нравственно совершенны практически идентичны в каждом периоде и в каждой стране. Таким образом как бы окружающая среда, общество не пыталось их принизить они смогли сохранить свои духовные ценности. Однако это не каждому удается сделать. Некоторые разрушаются в объятиях времени и среды, несмотря на свой богатый внутренний мир. В этом плане автор с достоинством справляется с описанием человеческих судеб.

Rəyçi: Tofiq Hüseynov
Professor

ƏMİNƏ QƏDİMOVA
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
amina@mail.ru

YENİYETMƏLƏRİN YARADICI FƏALLIĞININ PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Açar sözlər: yeniyetmə, yaradıcılıq, fəallıq, tələbat, ehtiyac

Ключевые слова: подросток, творчество, активность, потребность, нужда

Key words: teener, creativeness, activity, request, need

Fəaliyyət həmişə müəyyən ehtiyacla əlaqədar olmuşdur. Onun məqsədi də həmin ehtiyacları ödəməkdən ibarətdir.

Yeniyetmələrin yaradıcı fəallığı üçün onların xarakter kimi psixoloji dərindən öyrənilməsi vacibdir. Təcrübə göstərir ki, müəllimlərin əksəriyyəti yeniyetmələrin hansı fənnə daha çox maraq göstərmələrini və o fənni dərindən öyrənməyə meyl etmələrini çox təsadüfi hallarda açkara çıxarırlar. Unutmaq olmaz ki, gəncləri psixoloji cəhətdən müşahidə etmədən bu cəhətləri açıqlamaq, bütün tərüti ilə üzə çıxarmaq mümkün deyil. Əlaqəli tədris üçün seçdiyimiz ədəbiyyat, musiqi və təsviri incəsənət fənlərinin tədrisində daha tez-tez müşahidə etmək olur, çünki bu dərslərdə yeniyetmələrin fərđi-psixoloji xüsusiyyətləri özünü daha çox büruzə verir. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, yeniyetmələrin bir qisminə fitri bədii yaradıcılıq qabiliyyəti özünü göstərir. Əslində bu fitri qabiliyyətlər fərdin özü ilə dünyaya gəlir və onun yaşadığı mühitdə inkişaf edir. Fitri adlandırdığımız bu qabiliyyətlər yaradıcı fəallığın ən başlıca hərəkətverici qüvvələrindən sayılır.

Ədəbiyyat, tarix, dil, musiqi və təsviri incəsənətin tədrisində bu meyarın dərəcəsinə, ölçüsünü müəyyənləşdirmək müəllimdən böyük ustalığ tələb edir. Təcrübə göstərir ki, bəzi müəllimlər yeniyetməni psixoloji cəhətdən müşahidə etmədən onlara sevmədiyi şeir parçasını, mahnını ifa etməyə, əksini çəkməyə hazır olmadığı təsviri sənət material verirlər. Əlbəttə, bu, həm pedaqoji, həm də psixoloji cəhətdən düzgün hal kimi qiymətləndirilə bilməz.

Unutmaq olmaz ki, şəxsiyyətin bütün fədi-psixoloji xüsusiyyətləri kimi yaradıcı qabiliyyəti də insana hazır şəkildə, təbiətin özü bəxş etdiyi fitri şey kimi verilmir, məqsədyönlü fəaliyyət nəticəsində həyatda qazanılır, formalaşır. İnsan dünyaya psixi xassələrsiz, lakin bu xassələri doğura biləcək ümumi imkanlarla gəlir. Yalnız gerçəkliyin qarşılıqlı təsiri və aktiv fəaliyyəti nəticəsində insan beyni ətraf aləmi əks etdirməyə başlayır və fərđi-psixoloji keyfiyyətlərini üzə çıxarır.

Müəllim təlim prosesində uşaqlara naturadan rəsm çəkdirir. Bu sahədə qabiliyyəti az olan yaxıd heç olmayan şagird şəkil çəkməyə təhrik edən müəllim unutmamalıdır ki, əgər uşaqda bu sahədə müəyyən bilik, bacarıq və vərdiş yaranmamışsa, belə bir cəhdin əbəs olduğuna şübhə etmək lazım deyil.

Əsas məsələ yeniyetmələrin qabiliyyətlərinin üzə çıxarılması və şübhəsiz ki, inkişafıdır. Təssüf ki, məktəbdə yaradıcı fəallığa-fəaliyyətə münasibət motivləşmir, daha doğrusu, yaxın və uzaq motivlər unudulur. Çalışmaq lazımdır ki, yeniyetmələri daha əsaslı vəzifələr, perspektivlər maraqlandırsın, çünki yaxın motivlər şagirdlərin bilik və bacarıq dairəsinin məhdudluğu ilə əlaqədardır. Professor B.M.Teplov yazır ki, motivləşmə uşağı çətinliklə mübarizə etmək, onları aradan qaldırmaq arzusu və qüvvəsi verir, çünki o, fəaliyyətin ayrı-ayrı həlqəsində son məqsədə nail olmaq üçün zəruri olan, öhdəsindən gəlmək tələbini məcbur edir. (Teplov B.M. Psixologiya. Bakı. 1964.səh. 207) Yaradıcı fəallıq zəminində yaradıcı fəaliyyətin inkişafı üçün motivlər şagirdləri yazıb-yaratmağa təhrik etməli və bunun üçün real şərait yaradılmalıdır. Məşhur psixoloq A.N.Leontyev bu cəhəti xarakterizə edərək göstərmişdir ki, belə şərait olduqda insan öz qarşısına məqsəd qoyur, onun həyata keçirilməsi üçün fəaliyyətə qoşulur. Psixoloji baxımdan şəxsiyyətin fəallığı şəxsiyyətin inkişafının hərəkətverici mexanizminə daxildir. Şəxsiyyətin fəallığının mənbəyini onun tələbatları təşkil edir. Yeniyetmənin şəxsiyyət kimi formalaşmasında onun fəallığı əsas şərtlərdən biridir. Məhz buradan da çıxış edərək yaradıcı fəaliyyəti səviyyəsi meydana çıxır, bu isə qabiliyyətlərin inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədardır. Professor B.M.Teplov "Qabiliyyət" anlayışında üç əlaməti fərqləndirmişdir. 1) bir adam başqasından fərqləndirən fərdi-psixoloji xassəsi; 2) fərdi xassəyə malik olmaq; 3) insanda təşəkkül tapmış bilik, bacarıq və vərdişlər sistemi.

Şübhəsiz, qabiliyyətlərin mövcudluğundan sonra fitri yaradıcı növlərin məhdudluğundan danışmağa dəyər. Neçə ki, dünya şöhrətli Q.Qarayev həkim olmaq arzusu ilə yaşamış və əvvəlcə tibb institutunda təhsil alsada, musiqi qabiliyyətinin sonsuzluğu onu həkimlik peşəsi uğurunda mübarizə yolundan çəkəndirmişdir. O, müalicə fakültəsini yarımçıq qoyub, bəstəkarlıq fakültəsinə qəbul olunmuşdur. Dünya şöhrətli dirjor Niyazi musiqi ilə yanaşı idmanla məşğul olmuş, hətta ağırlıq qaldırmaq üzrə respublika rekordu müəyyən etmişdir. O, rəsmə də hədsiz dərəcədə məhəbbət bəsləmiş, xoşagələn bir sıra üllüstrasiyalar çəkmişdir. Bununla belə, fitri musiqi abiliyyəti, musiqi duyumu onu dünyanın əvəsiz dirijoru kimi şöhrətləndirmişdir.

XX əsrin tarixi romanları sırasına maraqlı əsərlər bəxş etmiş, Fərman Kərimzadə təsviri sənətdə də, musiqini də eyni zövqlə bədii yaradıcılıq qədər sevmiş uğurlu tablolar da yaratmışdır.

“Şəxsiyyətin” istedad fərqlərinə görə qruplaşdırılması elmi cəhətdən düzgün sayılmır. Ayrı-ayrı istedadlı şəxslərin həyatından götürülmüş faktlar da bunu sübut edir. Belə şəxsiyyətin hamısının həyat yolu ailədən sonra məktəbdən keçdiyi üçün məktəbdə də bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilməmişdir. Əgər məktəbdə yaradıcı qabiliyyətə malik olan şagirdlərin fəallığı üzrə çıxarılsa, şübhəsiz digər şagirdlərin də fəallığı artırılmış olar. İncəsənət əsərlərinin dərinədən mənimsənilməsi zamanı yeniyetmələrin psixoloji cəhətdən öyrənilməsi bir də ona görə vacibdir ki, bu prosesdə şagirdlərin yaradıcı fəallığının üzə çıxarılması bir sıra psixi xassələrin və psixoloji xüsusiyyətlərin öyrənilməsindən çox asılıdır.

Şagirdlərin diqqəti, marağı, meyli, hafizəsi, yaddaşı, irdəsi, fəaliyyət motivləri, ictimai fəallığı, təxəyyülü, təfəkkürü, idrak tutumu, temperamentin tipləri və s. öyrənilmədən, əlbəttə, onların yaradıcı fəallığının yüksəldilməsinə nail olmaq mümkün deyil. Əgər ədəbiyyat, musiqi və təsviri incəsənət dərslərində uşaqların diqqəti incəsənət əsərlərinə yönəldilməzsə, onların maraq və meyllərinin səviyyəsini müəyyən etmək çətindir. Ona görə də bu fənlərin hər birinin ayrı-ayrılıqda tədrisində uşaqların diqqətinin inkişafına düzgün yanaşmaq zəruri hesab olunur.

Fənlərin əlaqəli tədrisi sahəsində apardığımız müşahidələr, şübhəsiz, yaradıcı təxəyyülün formalaşması ilə bağlı olmuşdur, çünki şagirdlərin yaradıcı fəaliyyəti onların yaradıcı təxəyyülündə ifadəsini tapır. Bu prosesdə yaradıcılıq ideyası əsas şərtlərdən sayılır və yeni surətlərin, təsəvvürlərin yaradılmasına yönəlir. Psixoloqların gəldikləri nəticəyə əsaslanaraq, şagirdlərin yaradıcılığında aşağıdakı xüsusiyyətlər mövcuddur:

*Yaradıcılıq ideyasının aydınlığı və dəqiqliyi yaradıcı təxəyyül fəaliyyətinin məqsədəuyğun proses kimi təzahür edilməsində mühüm rol oynayır.

*Hisslərin yaradıcı təsiri şagird yaradıcılığında faydalıdır, hissələrin təhriki yaradıcı təxəyyülü özünə “təbə edir”.

*Şagirdlərdə təsvir olunacaq hadisələrə emosional yaratmaq da vacibdir.

“Təxəyyül” psixoloji anlayış kimi, əsasən, bərpəedici və yaradıcı olmaqla iki yerə bölünür.

Təxəyyülün hər iki növünün nəzərə alınmasını ona görə məqsədəmüvafiq hesab etmişik ki, əlaqəli tədris üçün seçdiyimiz fənlərin hər üçünün təxəyyülündə canlandırma baxımından imkanları daha böyükdür. Digər tərəfdən bərpəedici təxəyyül bədii yaradıcılıq nümunələrinin müəllim tərəfindən uşaqlara mənimsənilməsi prosesində yaranırsa, qabiliyyət və yaradıcılıq vərdişlərinin vəhdəti nəzərə alınmalıdır. Bu iki psixoloji xüsusiyyət fəaliyyətin komponentləri kimi çıxış edir və yaradıcılığı özündə əks etdirir, çünki vərdişlər bir növ icra yollarını

şərtləndirir. Yeniyetmələr müəyyən vərdişlərə yiyələndikdə icra zamanı qabiliyyətlərin büruzə verməyi bacarırlar. Yaradıcı vərdişlərin bəzi xarakterik xüsusiyyətləri:

a)hər bir fəaliyyət müntəzəm icra olunduqda, onun tərkibinə daxil edilən bəzi hərəkətlər, ünsürlər, icra tərzləri tədricən avtomatlaşır. Şüurun nəzarətindən çıxır və beləliklə, psixi fəaliyyət icra texnikasına aid cəhətlərdən azad olunur, əsas etibarilə həlledici hərəkətlər üzərində mərkəzləşir ki, bu da fəaliyyətin daha yüksək səviyyədə və yaradıcılıqla ifa olunmasını təmin edir. (Məhərrəmov M. Məktəbli və ədəbi yaradıcılıq, “Azərbaycan məktəbi” 1976.№7). Bu mərhələdən sonra “yaradıcı təxəyyül” verilən tapşırıqların fərdi şəkildə üzə çıxmasını, “yenidən hasilini” şərtləndirir. Hər iki halda müəllimlə şagird daim ünsiyyətdə olur. Musiqi məktəblərində bu “ünsiyyət” üç əsas mərhələni əhatə edir.

Birinci mərhələdə musiqi müəllimi əsərlərindən parçalar səsləndirir, hər hansı bir mahnının sözlərini melodiya ilə birgə təqdim edir. İkinci mərhələdə musiqi müəllimi özünün spesifik iş üslubundan istifadə edərək seçdiyi musiqi əsərlərinin söz, melodiya və hərəkətli hissələri üzərində iş aparır. Bu mərhələ bir neçə məşğələ prosesini əhatə edir. Bu prosesdə uşaqlar obrazların daxili aləmini açmaq üçün söz, melodiya və ritmik hərəkətlər vasitəsilə axtarışlar aparmağa imkan tapırlar. Deməli qabiliyyətlərin əvəz olunması hər bir fərdin özündən asılı olduğu kimi, onların üzə çıxarılması üçün müəyyən şəraitin yaradılmasını inkar etmək düzgün sayılmaz. Ona görə ki, təlim-tərbiyə prosesində yaradılmış normal şərait yaradıcı qabiliyyətlərin üzə çıxarılması üçün bir meyar rolunu oynayır.

Təcrübə və müşahidələr nəticə çıxarmağa imkan verir ki, yeniyetməlik yaşında incəsənət əsərlərinə daha çox maraq göstərirlər, lakin normal şəraitin yaradılması üzündən onların, arasında bədii yaradıcılıq qabiliyyətli şagirdlərin heç də hamısının üzə çıxarılmasına nail olmaq mümkün deyil. Bəzi hallarda təlim-tərbiyə müəssisələrində uşaqlara bədii yaradıcı fəallığa istiqamətləndirən bir sıra formalardan istifadə edilsə də, fəaliyyət prosesi üçün həmin formaların özləri pedaqoji cəhətdən çox qüsurludur. Bu günə qədər ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin təsviri fəaliyyətə cəlb olunmasının pedaqoji-psixoloji amillərini nəzərə alan qabaqcıl təcrübənin olmaması fikrimizi təsdiq edən faktlardandır.

Bəs uşaqlarda təsviri fəaliyyət necə inkişaf edir? Təsviri fəaliyyətin inkişafı hansı amillərlə şərtlənir? Bu məsələləri bir sıra tədqiqatçılar (L.S.Vıqotski, A.N.Leontyev, V.N.Myassaşşev, N.S.Leymey, Ə.Əlizadə, Ə.Həşimov, V.R.Yaqubova, V.İ.Kriyenko, A.İ.Leoniyeva, Y.İ.İqnatyev, N.R.Saulina və b.) bu və ya digər şəkildə öz əsərlərində şərh etmişlər. Biz mövcud ədəbiyyatdakı fikirlərə və apardığımız müşahidələrə əsaslanaraq

şagirdlərin təsviri fəaliyyət inkişafının psixoloji xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa çalışmışıq.

Təcrübə göstərir ki, proqram materiallarındakı mövzuların hamısını sinifdəki bütün şagirdlərə tam mənimsətməyə çalışır və bir sıra hallarda tapşırığı yerinə yetirməyəndə ciddi şəkildə cəzalandırırlar. Müəllimlərin bu mövqeyi həm pedaqoji, həm də psixoloji cəhətdən düzgün sayıla bilməz, çünki təsviri qabiliyyətlər uşaqlarda məktəbəqədər yaş dövründən başlayaraq özünü büruzə verir. Ümumiyyətlə, uşaqların ilk dəfə şəkil çəkməyə meyl etmələri bir yaşa, əksər hallarda isə bir qədər sonrakı yaş dövrlərinə təsadüf edir. Erkən yaşlardan uşağın təxəyyülündə canlandırıdığı varlıqlar haqqındakı təsəvvürləri duyğuların köməyiylə əvvəlcə ağıla, sonra isə konkret anlayışa keçir. Yüksək təxəyyülə malik uşaqlar bu psixi prosesi özləri "oxuya" bilirlər. Bu "oxuma" onlarda mütəmadi inkişaf edir: çəkdiyi cisimləri daha fəal dərk etməyə başlayırlar. Beləliklə, uşaqda yaradıcı keyfiyyətlər özünü büruzə verməyə başlayır. Bu yaradıcı keyfiyyətlərin bünövrəsi o zaman möhkəm olur ki, uşaq üçün normal psixoloji mühit yaradılsın. Unitmaq olmaz ki, uşaqların ən azı ibtidai şəkildə təsviri sənət vərdisləri bir neçə cəhətdən zəruridir. Əvvəla, uşaqlarda rəsm vərdisləri təşəkkül tapdıqsa onlar xarici mühiti, ekoloji sferanı, flora-faunanı daha düzgün qavrayır, daha obrazlı dərk edirlər, ikinci tərəfdən, uşaqlar bir çox hallarda çəkdiyi rəsmlər haqqında kifayət qədər normal mühakimələr yürüdürlər. Belə mühakimələr isə onları fəallaşdırır. Uşaqlar tədricən digər yaradıcı keyfiyyətlər qazanırlar. Onlar sərbəst və obyektiv söz demək, müəyyən hadisəyə düzgün qiymət vermək, həyat hadisələri haqqında ağlabatan və müfəssəl rəy söyləmək qabiliyyətinə yiyələnirlər. Bu xüsusiyyətlər yaradıcı keyfiyyətlər-qabiliyyətlər kimi inkişaf edir, fəallığı yüksəldir. Məhz buna görə də təsviri incəsənət məşğələlərində kiçik yaşlarından keçdiyi bu mərhələləri izləmədən onda yaradıcı fəallığı "görmək" mümkün deyil. Əks halda təsviri incəsənətin digər fənlərlə əlaqəli tədrisindən söhbət gedə bilməz.

Eyni sözləri yeniyetmələri elmi, ədəbi və musiqi fəallığının psixoloji xüsusiyyətləri haqqında da demək olar. Uşaqlar erkən yaşlarından şeir yazmağı, nağıl, tapmaca söyləməyi xoşlayırlar. Onların ədəbi yaradıcılığında uşaq emosionallığı baş verir: hər şey onlara kəşf kimi görünür.

Əgər kiçik yaşlı uşaq üçün şeir qoşmaq maraqlı bir əyləncədirsə, yeniyetmə üçün bu məşğələ ciddi ruhi arzu və istəkdir. Müəllimlər uşaqların yaşına müvafiq formada, yaradıcılığına hörmətlə danışmaq lazımdır. ədəbi yaradıcılığına həssaslıqla yanaşmalıdır.

Deyənləri yekunlaşdıraraq belə qənaətə gəlmək olar ki, pedaqoji prosesdə, xüsusilə, yeniyetmələrin yaradıcı fəallığının üzə çıxarılarkən onları psixoloji cəhətdən öyrənmədən, müşahidələr aparmadan heç bir

müvəffəqiyyət qazanmaq mümkün deyil. Pedaqoji prosesdə asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə prinsipinə istinad etmək şərtilə həyata keçirilən yaradıcı fəallıqla bağlı spesifik işlər zamanı yeniyetmələrin psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması nəticəsində:

Yeniyetmələrin qabiliyyətlərinin və yaradıcı vərdişlərinin maraq və meyllərinin üzə çıxmasına imkan yaradır, yaradıcı təxəyyül formalaşır, onların yaradıcı fəallığının üzə çıxarılması işi asanlaşır.

Aktuallığı: Məqalədə yeniyetmələrin yaradıcı fəallığının psixoloji əsaslarından söz açılır.

Elmi yeniliyi: Müasir dövrdə yaradıcı yeniyetmələrin üzə çıxarılması prosesində müxtəlif tədbirlər, layihələr yerinə yetirilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalədə irəli sürülən ideyalar, tövsiyələr ali məktəb müəllimlərinin tələbələrə apardıqları yaradıcı işlərində onlara öz fəaliyyətlərini səmərəli və düzgün qurmağa kömək edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə. Əlizadə Ə. Psixologiya. Bakı. 2009
2. Bəyəröv E. "Uşaqlar istedadlı gənclərimizin tda istedadın müəyyənləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi. istedadın işçi konsepsiyası". Bakı. 2008
3. Məmmədov A. Yaradıcılıq psixologiyası. Bakı. 2000
4. Cavadov R. Yaradıcılıq psixologiyası. Bakı. 1989
5. Əlizadə Ə. "İstedadlı uşaqlar. Pedaqoji məsələlər: esselər, etüdlər". Bakı. ADPU. 2005
6. Əliyev B. "Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı. 2008
7. Qədirov Ə. Yaş psixologiyası. Bakı. 2002
8. Qədimova Ə. Gənclərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşması istiqamətləri. "Multikulturalizm prosesləri qloballaşma şəraitində". Beynəlxalq elmi-nəzəri konfrans. 22 noyabr-2014
9. Mustafayev T. İlk gənclik dövründə ədəbi yaradıcılıq qabiliyyətinin xüsusiyyətləri.
10. Sadıqov F. Uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması işinin elmi-pedaqoji əsasları. Bakı. 1994
11. Seyidov S., Həmzəyev M. Psixologiya. Bakı. 2007
12. Seyidov S. Yaradıcılığın fenomenologiyası. Bakı. 2013

A.Кадимова

Психологические основы творческой активности подростка

Резюме

Творчество целенаправленная деятельность создающий качественно новый уровень творчества. Деятельность всегда были связаны с определёнными потребностями. Цель деятельности является обеспечить этих потребностей. Важной формой проявления деятельности является отношение человека к внешнему миру. Подростковый возраст является важным периодом в становлении личности. В процессе творчества подросток формируется в потребностях само актуализации. В творчестве происходит эмоциональность. Творчество развивает активность и наблюдательность подростка. То же самое можно сказать и о психологических характеристиках подростков в научной, литературной и музыкальной деятельности. Дети любят писать стихи с раннего возраста, рассказывать сказки и загадки. В их литературном творчестве возникает детская эмоция: все, кажется, их обнаруживают.

A.Gadimova

Psychological basic of creative activity of adolescents

Summary

Creativity is a purposeful activity that creates a quality, new, non-existent. The activity has always been related to a certain aspect. Its purpose is to cover those needs. The activity is an important manifestation of man's attitude to the external world. The age of adolescence is an important period in the formation of personality. In the creative process, the teenager demands self-actualization. Emotionality occurs in the creativity of a teenager. Creative develops the benefits and observation of adolescence. It is possible to say and describe psychological characteristics of subordinates in science, literary and musical activity. The children will love to write the story, tell the story and the buzz. In the literary creation, childhood emotions will emerge: everything, it seems, is evident.

Rəyçi:

Vasif Adilov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

HUMAY MƏRDANLI
Sumqayıt Dövlət Universiteti
merdanlı77@mail.ru

TÜRK ŞEİRİNDƏ İDEYA-MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ (Nicati poeziyası əsasında)

Açar sözlər: Türk ədəbiyyatı, nicati, qəsidə, qəzəl, təsəvvüf.

Ключевые слова: Тюркский поэт Ниджати, касыды, газел, тасаввуф

Key words: The Turkish poet Nijati, kaside, kazel, tasavvuf

Türk ədəbiyyatının görkəmli simalardan biri də Nicati olmuşdur. İstər türk ədəbiyyatında, istərsə də tarixi mənbələrdə şairin həyatı haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Kiçik vaxtlarda onu yaşlı bir qadın oğulluğa götürmüş və şairin təlim -tərbiyəsi ilə həməən qadın məşğul olmuşdur. Şairin divanına nəzər yetirdikdə mükəmməl təhsil alması, ərəb və fars dillərini yetərinəcə bildiyi məlum olur. Əvvəlcə atası Abdullanın himayəsində olmuş, bir müddətdən sonra yaşlı bir qadının yanında yaşamışdır. Şeir elminin sirlərini ədirnəli Saili adlı şairin yanında almışdır. Şairin gəncliyi Ədirnədə keçmiş, orada boya-başa çatmışdır. Ədirnədə doğulub böyüməsinə baxmayaraq, Kastamon mühiti sənətkarın yetişməsində böyük rol oynamışdır. Şairin yaradıcılığında türk xalq dilindən ustalıqla istifadə önəmli yer tutur. Xalq ədəbiyyatından ustalıqla yararlanan şair klassik poeziya dilini sadələşdirmiş, xalq canlı dilini ədəbiyyata gətirməklə türk dilinin geniş imkanlarını ortaya qoymuşdur. Ərəb, fars sözlərinin dilə hakim olduğu bir vaxtda Nicati milliləşmə, yəni türk sözlərindən istifadəyə geniş yer vermişdir. Şairin divan nümunələrini araşdırarkən orada yer alan dini rəvayət və əhvalatların mahiyyətinə vardıda görürük ki, şair sadə xalq dilindən istifadəni əsas məsələlərdən biri kimi həmişə ortaya qoymuşdur. Onun yaradıcılığının mövzu dairəsi geniş və rəngarəngdir. Şairin divanı üzərində apardığımız araşdırmadan məlumdur ki, Nicatinin əsas bəhrələndiyi mənbələrdən biri Qurani-Kərim olmaqla yanaşı, xalq poeziyasından yaradıcı bəhrələnmə onun yaradıcılığında aparıcı mövzulardan biri olmuşdur. Şair divanında Qurani-Kərimdə adı keçən on üç peyğəmbərdən söz açmış, onlarla bağlı qissə və rəvayətləri poeziyanın dili ilə sadə xalq dilinə yaxın bir tərzdə oxuculara çatdırma bilməmişdir. Peyğəmbərlərə sevgi, onların vəsfi təsəvvüf ədəbiyyatında xüsusi yer tutan mövzulardan biri kimi bütün sənətkarların yaradıcılıq mənbəyi olmuşdur. Bu məsələ barəsində S. Hacı yazır: “Təsəvvüf ədəbiyyatında Peyğəmbərlə(ə.s) bağlı yazılmış şeirlərin bir neçə özəlliyi var; bu şeirlərdə peyğəmbər sevgisi, peyğəmbər obrazı, peyğəmbər əxlaqı ana mövzulardan biridir. Bu mövzu təsəvvüf təliminin ayrılmaz tərkib hissəsidir... Bu şeirlərin üslubunda nəsihət ruhu hakimdir, onların təlim,

təbliğ yönü çox güclüdür” (1,58). Biz şairin divanında tək-cə peyğəmbərlərlə bağlı rəvayətlərə deyil, dövrün tanınmış şəxsiyyətləri ilə bağlı əhvalatlara da rast gəlirik. Şairin yaradıcılığında qəsidə janrı aparıcı yerlərdən birini tutur. Onun da divanında klassik şeir ənənəsinə uyğun olaraq peyğəmbərlərə, islam dininin müqəddəslərinə və dövrün hökmdarlarına həsr olunmuş qəsidələr əsas yer tutur. Bu qəsidələrin birində şair Allah və Peyğəmbərə yalvarmaqla yanaşı, Allah-Təalanın yeri-göyü Məhəmməd (ə.s.) şərəfinə yaratdığını, «onu «sahibül-merac» etməsindən, “başdan-başa bu ailəmin ona təzim etməsindən” söz açır.

Yeri gogü yaradarkən eya bihin beşer,

Huda bilir ki, vücüdi latifün idi meal (2,46).

Müəllif qəsidənin sonunda Məhəmməd peyğəmbərin “əlmi-lədüna” sahib olduğunu, onu sözlə vəsf etməyin mümkün olmadığını söyləyir. Şair başqa bir qəsidəsində Həsənlə Hüseyinin din yolunda şəhid olmalarından ürək ağrısı ilə söz açır. Nicati bu qəsidədə Allaha günahkar olduğunu, “gərək sə cənnətə göndər, gərək cəhənnəmə sal” deməklə, hər şeyin Allahın əlində olduğunu bir daha oxucuya çatdırır.

İki güher ki, Hasandır biri Hüseyini şəhit

Kim anlarınla edərdi zəmanə defi melal.

Bəbəkləri durur islam gözünün ikisi

Hoşa sipehri səadətə rövşənani cəlal (2,47).

Şairin qəsidələrini dəyərləndirən cəhətlərdən biri də odur ki, oxucuya çatdırmaq istədiyi fikri obrazlı ifadələrlə, poetizmlə ifadə edir. Nicatinin Sultan II Bəyazid üçün yazdığı bir qəsidəsini şərh edən prof. Atilla Şentürk yazırdı: “Əl kınalayıp kalp yarma ifadəsini kullandırkən de o devrin günlük hayatında çoxça kullarılan ve her kesce bilinen bir adeti zikr etdiyi muhakkaktır” (3). Divanda yer alan qissələrin Qurani-Kərimdən gəlməsi Nicati poeziyasının dini-təsəvvüfi qaynağını şərtləndirən əsas amillərdən biridir. “Qissə” kəlməsinin etimoloji anlamının parça, hissə mənasını verməsi, orada olan əhvalatların bir hissəsinin nəqli deməkdir. Dinlə ədəbiyyatın əlaqəsi özünü ən qədim abidələrdə- mifologiyada, folklor mətnlərində, antik yunan və Roma əsətlərində, eləcə də təkallahlığın yaranmasından sonra qədim səmavi kitablarda (Tövrat, İncil, Quran) bir çox süjet və obrazların incəsənət və ədəbiyyatda öz əksini tapmasında bürüzə verir. E. Meletinski ədəbiyyatla dinin vəhdətindən bəhs edərək yazırdı: “Söz sənətinin genezesi iki cəhətdən sinkretik xarakterdə olan ibtidai mədəniyyətə aparıb çıxarır: birincisi odur ki, burada incəsənətin, dinin və ətraf aləmlə bağlı ilkin təsəvvürlərin başlanğıcı sinkretik vəhdət halında çıxış edirdi, ikincisi bədii fəaliyyətin ilk növləri bu və ya digər dərəcədə dini ayinlərlə bağlı olurdu. Burada söhbət incəsənətin dinə tabe olmasından deyil, məhz

onların ilk addımlarının ayrılmazlığından gedir” (4,3). Nicati divanında ilk peyğəmbər həz. Adəmdən (ə.s.) son peyğəmbər olan Məhəmmədə (ə.s) qədər 13 peyğəmbər haqqında məlumat verilib, onlarla bağlı əhvalatlar şeir dili ilə nəzmə çəkilərək oxuculara çatdırıb. İlk insan olan Adəm(ə.s) zühuru, bu aləmun yaranmasının da onun adı ilə bağlanması haqqında Qurani-Kərimdə deyilir. “Ey insanlar! Sizi tək bir şəxsdən (Adəmdən) xəlq edən, ondan zövcəsini (Həvvanı) yaradan və onlardan da bir çox kişi və qadınlar törədən Rəbbinizdən qorxun! (5.Ən-Nisa 4,12)Nicati bu ayəni poeziyanın dilinə çevirərək ilk insan olan həz. Adəm(ə.s) və bütün insanların onun nəslindən gəlməsini bu şəkildə nəzmə çəkir. Yüzünü ey melek –sirət görürse diye huriler

Bu suretle beşer gəlmiş degildiür nesli Ademden (2. 325)

(Ey mələk sima! Sənin üzünün gözəlliyini mələklər, hurilər görsələr, Adəm nəslindən, yəni insan olduğuna inanmazlar.)

Allh-təala Adəm(ə.s) sonra Həvvanı onun sümüklərindən yaratmış və onları cənnətdə məskunlaşdırmışdır . Hamıya məlum olan bir əhvalatı, yəni İblisin təhriki ilə qadağan olunmuş meyvədən yedikləri üçün oradan qovulmuşlar. İlk məkanın da cənnət olması haqqında Nicati belə deyir:

Naseh bana mahalleyi dildarı ko deme

Bu pendi kimse vermedi cennetde Ademe.(2,393)

Allah buyurdu: “

Bir-birinizə düşmən olaraq (Cənnətdən) yer üzərinə enin.Orada sizin üçün bir müddət(əcəliniz çatana qədər) sığınacaq və dolanacaq (yaşayış vasitələri) vardır.” (Araf.7,24). Qurani-Kərimdə yer alan bu ayəni Nicati belə poetikləşdirir:

Baği ruhunda daneyi halüne ey peri

Meyl eylesek acabmidür Adem degilmiyüz. (2,249)

Müəllif bu beytdə gözəlin xalına meyl edən aşıqi cənnətdə qadağan olunmuş meyvəyə tamah salan həz. Adəm (ə.s) bənzədir və şair göstərir ki, gözəlin xalına meyl etmək də günahdır. Xətti- xala olan aludəçilik bir növ dünyəvi həvəslərin və kəsrətin cazibəsində qalmaqdır. Deməli, sahiri gözəlliklərin seyrinə dalan salik hələ surət aləminə bağlı qalır və mənə dünyasından xəbərsizdir.Təsəvvüfdə xətti- xal bir növ örtük anlamını kəsb edir. Bununla bağlı N. Göyüşov yazır:” Vəhdət nişanəsi olan xal arifin xəyalını öz ardınca aparır. Şair də bir qayda olaraq xalın arzu və xəyalından ayrılı bilmir. “Arizi –xalı-mişkin” sorağından ayrılı bilməyən Füzuli “qılma gözdən cöhreyi-xalın nihan” deyərək “xalın xəyalından uzaq ola bilmədiyini söyləyir” (6,249).

Sürdi çıkardı cennete kuyinden ol mehün

Adem rakibi dive nice lanet itmesin. (2,341)

İbrahim (ə.s) uzun illərdən sonra Allahın əmri ilə Məkkəyə dönərək oğlu İsmayıl (ə.s) birlikdə Kəbəni inşa edirlər. Qurani-Kərimdə deyilir: "Onu da yadına sal ki, İbrahim və İsmayıl Kəbənin bünövrəsini ucaltdıqları zaman "Ey Rəbbimiz!(bu xeyirlisi) bizdən qəbul et, Sən doğurdan da,(hər şeyi) eşidən və bilənsən!" deyə dua etdilər (Əl-Bəqərə.2,127).

Nicati divanında bu hadisə ilə bağlı deyilir:

Benzedürken yar işığın ehli diller Kebeye

Başlamamış idi İbrahimi Azer Kabeye.(2,353)

Şairin divanında yer alan mövzular rəngarəng və müxtəlifdir. Bu divanda ikili məzmun daşıyan mövzularda çoxdur. Şairin yaradıcılığında yer alan qarşılaşdırmalardan «gül-bülbül», «şəm-pərvanə», «aşıq-məşuq» ikiliyinin özünəməxsus yeri var. Bu dioparalelizmin həm üstqatında, həm də alt qatında etnik yaddaşdan gələn xüsusiyyətlər təsəvvüfi qavramla qovuşaraq poetik düşüncənin atributuna çevrilir. Hər iki halda inivasiya olan bu obrazlar öz ilkin funksiyalarından çox da uzaqlaşmayıb, təsəvvüf poeziyasının bir obrazına çevrilərək şairin yeniliyi kimi ortaya çıxır. «Şəm və pərvanə» arasındakı bağlılıq əsrlər boyunca şair və yazıçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Şairlər bu iki varlığın əlaqəsindən müxtəlif bənzətmə və simvollar yaradaraq, onlar arasındakı bağlılığı həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlətməklə bəşəri və ilahi eşqi dilə gətirmişlər. Şəm, şəm ərəb dilindəki mum, çıraq, qəndil, alov mənalarını ifadə edir. Şəm bəzən bu ifadələrlə yanaşı «günəş» mənasında da işlənməkdədir. Belə ki, ədəbiyyatda şəmi – asiman, şəmi – afitab, şəmi – çıraq kimi ifadələr «ay» anlayışını da içinə alaraq, «şəmi – felek», «şəmi – alemitab» və s. kimi adlarla işlənərək poetik funksiyaya daşıyır. Təsəvvüf poeziyasında isə istiarə yolu ilə Allaha «semi la-yezali» deyilməkdədir. Salikin qəlbini yaxan ilahi nurun prarıltısı, inam əhlinin qəlbində yanan, parlayan irfan nuruna da «şəm» deyirlər. İrfan əhli Qurana da «şəmi–ilahi» deyərək onu poetikləşdirir. Deməli, şəm və yaxud şəm sözü təsəvvüf mənaları da danımaqdadır. Belə ki, təsəvvüf poeziyasında, «şəmi-Hak» və ya «şəmi-Xuda» kimi ifadələrdə «Allahın nuru» mənası başa düşülür. Təsəvvüf ədəbiyyatında nurun, işığın müxtəlif qaynaqları göstərilir. Bunlar hamısı da qəlbə təcəllə edir və çıraq, şəm, məşəl şəklində dilə gətirilir. Əslində müxtəlif mənalarda təcəllə edən bu nur qəlbə özüdür. Belə ki, İmam Qəzəli şəmi «iman» deyərək simvolizə edir, «qəlbə təcəllə edən iman işığı ilə qəlb (kөнül) çırağa, şəmə, məşələ dönmüşdür (4). Bu mənada (qəndil) qəndil, simvolu Quranın (nur) 24 surəsinin 35 ayətində deyilir. «Allah göylərin və yerin nurudur. Onun nuru içində çıraq olan bir taxçaya bənzər; taxçadakı o çıraq bir qəndilin içindədir (3). Mütəsəvvüf şairlər şəmi iman işığı ilə də müqayisə edirlər:

Əvvəla deniş idim şəmi cəhan

Ondan murad olmuşdu zətil-iman.

Buna görə də pisliklərdən təmizlənən insan qəlbində iman işığı yanmaqdadır. Bu nur işığı da insanın qəlbinə Allahdan gəlir. İşıq kimi göstərilən şəm obrazının qaynağı çox qədimlərə gedib çıxır. Belə ki, hələ nağıllarımızda rast gəlinən, «qaranlıq dünya», «ışıklı dünya» anlayışı, Avesta kitabının əsas ideyası olan, qaranlıqla işığın mübarizəsi, yaxşıqla pisləyin mübarizəsi, ulduzların günəş ətrafında fırlanması kimi ideyalar «şəm» anlayışı ilə simvollaşır. Təsəvvüf poeziyasında pərvanənin şəm ətrafında dövrə vurub özünü atəşdə məhv etməsi üç mərhələdən keçərək gerçəkləşir. Belə ki, pərvanə işıqdan doymaz, bu meyl onun maddiyata bağlılığını, ikinci bir halda o öz qürununu göstərir, nə qədər şəmin işığı, alovu artsa da, bu onu qorxutmur. Ən nəhayət, atəşdən doymayan pərvanə çılğın bir halətlə özünü alovlar üçün ataraq, alovda məhv edib, yox olur. Pərvanəni şəmə sövq edən ən başlıca səbəblərdən biri şəmin işığıdır, bu zaman gerçəyin bilinməsi – ilmül-həqiqət anı, sonra isə onu cəzbə sövq edən səbəblərdən biri də şəmin istiliyidir; bu an da gerçəyin gerçəyidir, yəni həqiqətül-həqiqət, alova düşüb qeyb olan an isə gerçəyin özüdür, yəni həqqül-həqiqətdir. Buna görə pərvanə, həqqül-yakin olur. Alova qarışıb yox olur. Şəmlə pərvanə arasındakı bağlılığı eşq reallaşdırmışdır. İlahi eşqə də pərvanə fəna-fillah mərtəbəsinə çatır. Şəmin bu mərtəbəyə çatması öz tanrısına çatan salikin fəna halında olması kimi reallaşır.

Ədəbiyyat

1. S. Hacı. Həzrəti Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında peyğəmbərlik anlayışı və həzrət Məhəmməd (ə.s.ə). II kitab. B., 2008. s. 58
2. Necati divanı. Hazırlayan Ali Nihat Tarlan. Ankara. 1992
3. Atilla Şentürk Necati begin Sultan Bayazıt Medhiyesi və bəzi qəzəlləri haqqında notlar. Enderin kitabevi. Səh. 48. İstanbul, 1995
4. A. Qasımova. Klassik Azərbaycan şeiri və Quran Qissələri. Namizədlik avtoreferatı. 1997. səh. 3
5. Qurani-Kərim. Tərcümə edən. Z. Bünyadov və V. Məmmədəliyev. Bakı. 1992
6. N. Cümşüdoğlu. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. Bakı-Tehran. 1997. səh. 249.

Н.Марданлы

Особенности идеи и содержания в турецком стихе

(на основе поэзии Неджати)

Резюме

Тюркский поэт Неджати – один из выдающихся поэтов литературы дивана XV века. Религия ислам и коранические истории

сыграли ведущую роль в развитии теософской поэзии (поэзии тасаввуф). Одну из областей, которую высоко ценили представители этой поэзии, составляли предания, связанные с пророками. В его творчестве жанр касыды занимает ведущее место. Часть этих касыд – это касыды мадхийя, хвалебные касыды, посвященные правителям его эпохи, а другую часть его касыд составляют касыды марсийя. Большинство из них посвящены Султану Баязиду II. В основе каждой касыды, которые написаны на различные темы, лежит историческая реальность. Поэт довел до нас эту историческую реальность посредством поэтического языка. Эти предания вошли в поэзию, внося в нее новые поэтические особенности, как идейный источник теософской литературы они превратились в тематический источник для поэтов. Наиболее часто поэты в своем творчестве обращались к преданиям, связанным с пророками Ибрагимом (Авраамом), Юсифом (Иосифом), Иисусом, Мухаммедом и др., это послужило еще большему сближению поэзии с исламом.

H.Mardanli

**Features of idea and content in Turkish verse
(on bass of Nedjati s poetry)**

Summary

The Turkish poet Nijati was one of the prominent representatives of the XV – century. The elegy and odes is devoted to well-known ruler of the period, takes special place in his creative work. One of the essential features of Nijati activities is that he has been one craftsman simplified his language with bringing the people language to the divan literature. He wrote life of historical reality, human being stands in each of the odes. Strength of Nijati poem is that, Turkish poet can deliver the historical truth by language of the poetry. Islam religious and Quran versions plaid a leading role in development of tasaffuv poetry. One of the sphere which is paid more attention by the poets was the legends on prophets. The poetic features brought by the very legends turned to ideological source in tasaffuv literature. The legends on prophet Ibrahim, Yusuf, Jesus, Mohammed and etc. are resorted more, and that developed the relation between poetry and Islamic religious.

Rəyçi: Məmməd Əliyev
filologiya elmləri doktoru, professor

XƏYALƏ HÜSEYNOVA
AMEA Gəncə Bölməsi, Nizami Gəncəvi Mərkəzi
x_genceli@yahoo.com

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA RUH MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: Qurani-Kərim, Nizami Gəncəvi, Xəmsə, ruh, ruhun mahiyyət, can.

Ключевые слова: Коран, Низами Гянджави, Хамсе, дух, сущность духа, жизнь.

Key words: Holy Koran, Nizami Ganjavi, Khamsa, spirit, the matter of spirit, soul.

Dünyanın ədəbiyyat xəzinəsinin nadir incilərindən olan böyük mütəfəkkir Nizami Gəncəvi öz qeyri-adi istedadı ilə mükəmməl “Xəmsə” yaratmışdır. Şair “Xəmsə”sinə daxil olan əsərlərinin hər birində geniş bilik sərgiləmiş, dünya görüşünü, elmini hərtərəfli şəkildə ortaya qoymuşdur. Bütün elmlərə yaxşı bələd olan şair, bunu poemalarında bir daha sübut etmişdir. Şairin qarşısına qoyduğu məqsəd, əsas vəzifə insana doğruları göstərmək və ən əsası “İlahi həqiqətə” çatdırmaqdır. O insana xas xüsusiyyətləri, sahib olduğu keyfiyyətləri yüksək səviyyədə tərənnüm etmişdir. Lakin şairin əsas müsbət xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o fikir və düşüncələrini İslam dini çərçivəsində şərh etmişdir. Onun əsərlərinin əsas sujet xətti ideal insan obrazı yaratmaq olmuşdur. Buna görə də, Nizami Gəncəvi insanın ən ali dərəcəyə yüksəlməsi üçün ruhun tərbiyə üsullarını göstərmişdir. Dahi şair insanaxas, bədənin tərkib hissəsi olan ruh haqqında daümmü məlumatlar bildirmişdir.

Tarix boyunca ruh ilə əlaqəli bir çox fərqli fikirlər irəli sürülmüşdür. O poemalarında ruhun mahiyyətini, ruh-bədən münasibətini, insan öldükdən sonra ruhun aqibəti kimi düşüncələrini əks etdirib.

Nizami Gəncəvinin ruh ilə bağlı görüşlərinə yer verməzdən əvvəl bu qavramın ümumi olaraq hansı mənalara gəldiyinə diqqət yetirək.

Ruh lüğətdə “getmək, keçmək, (hava) küləkli olmaq, can, qoxu, hərəkət verən enerji, (bir şey) geniş olmaq” kimi mənalara gələn revh kökündən yaranmış isimdir. Termin olaraq isə, “canlılara həyat bəxş edən amil” deməkdir. Ruh eyni zamanda “nəfəs” mənasını da verir (8, 83). Başqa bir ideyaya görə isə ruhun iki mənası var: 1-ci mənada ruh, buxar kimi lətif bir cismdir. Qara qanda mövcuddur, insanın fiziki qəlbinin içində yerləşir. Damarlarda axan qan vasitəsilə bədənin hər tərəfinə yayılır. İnsan vücudundakı həyat atəşi məhz ondan qaynaqlanır. Ruhun 2-ci mənası isə o insanda var olan lətif bilən və idrak edən bir varlıqdır. Ruh qəlbin iki köməkçisindən biridir. Qurani-Kərimdə ruh

kəliməsi iyirmi bir yerdə istifadə olunmuşdur. Alimlər Quranda keçən ruh kəliməsinin əsasən səkkiz mənanı ifadə etdiyini bildirirlər. Bunlar aşağıdakılardır: “Canlılara həyat verən ruh, Cəbrail (ruhu-l-Quds, ər-ruhu-l-Əmin), böyük bir mələk, vəhy, rəhmət, əmir, üfurməklə meydana gələn bir növ yel, həyat, Allahu Təalanın yuxudaykən insanın nəfsini aldığı və ölümündən sonra ibrət olması üçün Fironun bədənini olduğu kimi saxlaması” şəklində açıqlanmışdır (7, 187).

Ruh Uca Rəbbimizə aid insanı heyətdə qoyacaq bir varlıqdır. Dəyərli İslam alimi İmam Qazzaliyə görə insan idrakı, ağıl ruhun əsl mahiyyətini anlamaqda acizdir (9, 42).

Ümumiləşdirəsi olsa, fərqli görüşlər bildirilən ruh haqqında bir çoxunun verdiyi tərif belədir: “Ruh ana rəhmində inkişaf edən cəsədə mələk tərəfindən üfürülən və öldükdən sonra da bədənə çıxarılan idrak edilən və bilinən bir həqiqətdir (7, 187).

Şair “İqbalnamə” poemasında “Hind hökəminin İskəndərlə söhbəti” adlı hekayəsində ruhun mahiyyətini daha aydın şəkildə açıqlamışdır. Aşağıdakı beytlərinə diqqətlə nəzər yetirək:

Qoca hindli bir daha soruşdu:

“canlı bədəndəki can nədi?

Mənə belə gəlir ki, o parlaq bir oddur,

Bədən ondan bir qığılıcı almışdır.

Canın ölümü və odun sönməsi eyni şeydir

Əgər kimsə buna şəkk etsə pis olar”.

Şahın ürəyi bundan sanki od tutdu,

Ona qəzəblə bir qədər nəzər saldı

Əgər can oddandırsa, bu sənin öz canındır.

Oxumamısan ki, can səfərə hazırlaşarkən,

Kimdən gəlibsə ona da qayıdır?

Canı ilk hərəkətə gətirən od olsaydı

Onun yerini cəhənnəmdə tapmaq olardı.

Birdə deyirsən ki, bədəni tərk etmə vaxtı

Canın ölüb getməsi çırağı andırır

Yalan deyirsən, ülviliyə meyl edən can

Ölmür, ancaq öz yerinə qayıdır.

Canını tapşıran adam haqqında

Nə deyirlər? Can verdi və ya canı öldü?

Deyirlər, can verdi və bu yalan (səhv) deyil.

Verməklə ölmək arasında fərq var

Candan keç, çünki o saf bir işıqdır

O ilahi nurdandır, nə sudandır, nə də torpaqdan” (6, 502).

Bu hekayədə bədənə xas olan ruhun mahiyyəti soruşulur, sonra onun oddan yaranmasını deyirlər. Çünki bəzi alimlər iddia edirlər ki, ruh oddan yaranmışdır. Lakin bu fikir yanlışdır. Hekayədə şah da bu düşüncəyə qəzəblənir və ruhun kimdən gəlibsə ona qayıdacağını bildirir. Quranda ruhun Allahdan olduğu və Ona döndürüləcəyi bildirilir. Şah da Quran ayəsini təsdiqləyir. Ruh əgər oddan yaransaydı cəhənnəmə gedərdi. Sonra hekayədəki həmin alimlər eyni ilə iddia edirlər ki, öldükdən sonra ruh faniləşir. Lakin şah bildirir ki, ruh qəbz olunduqdan sonra gəldiyi yerə qayıdır. İnsan can verir. Aldığını geri qaytarır. Sonra ruh nə sudandır, nə torpaqdan. O Allahın nurundandır. Səcdə surəsi 9-cu ayəsində buyrulur: “Sonra onu düzəldib insan şəklinə saldı və ona öz ruhundan (özünün yaratdığı ruhdan) üfürdü (həyat verdi). O sizə göz qulaq və ürək verdi. Siz (bu nemətlərə) az şükür edirsiniz! (Səcdə, 32/9). Qısa olaraq deməliyik ki, şahın fikrinə görə əsil təmiz ruh ölmür, öz yerinə qayıdır. Ölməklə can vermək arasında fərq vardır. Can vermək ruhunu yenidən Allaha əta etməkdir. Beləliklə şahın fikirləri ilə Nizami Gəncəvi əslində ruh haqqındakı bütün düşüncələrini bu hekayə ilə aydın şəkildə ifadə edir.

Nizami Gəncəviyə görə də ruh bədəndən ayrı, ona üfürülmüş bir amildir. Şairə görə insanın ruhu cismin əsarətindədir.

Sənin vücud cənnətinə hurini o bəxş edibdir

Sənin görən nərgizlərinə nuru o bəxş edibdir (2, 17).

Şair ruhun Allahu Təala tərəfindən bəxş edilən bir nur olduğunu bildirmişdir. O “vücudun cənnətinə huri bəxş edibdir” ifadəsi ilə insanın bədəninə Allah (c.c.) tərəfindən üfürülən ruhu nəzərdə tutur. Ruhun ülviliyini huri kəliməsi ilə bəzəyir. Qurani-Kərimdə isə bu haqda buyrulur: “Mən ona surət verib ruhumdan üfürdüyüm zaman siz ona (ibadət yox, təzim məqsədilə) səcdə edin!” (1, 15/29).

Ruh varlığı etibarını ilə bir başqasına möhtacdır. Bu dünyada o insan cəsədinin əsiridir. Bədən yox olduqdan sonra isə ruhun baqi qalacağını bildirir. O ruhun bədəndə yayılan, ancaq bədəni idarə etmək üçün onunla əlaqədə olan bir cövhər olduğunu deyir.

Dahi şairin bir beytinə nəzər salmaq:

Can bəxş etdi, canlılara cahan verdi

Bundan artıq xəzinə (nemət) necə vermək olar? (5, 172).

Beytdən də gördüyümüz kimi, şair də bizə ruhun canlılara həyat bəxş edən bir ünsür olduğunu bildirir. Eyni zamanda Nizami Gəncəvi Allahu Təalanın bəndələrinə olan sevgisini göstərir. Gör necə sevgi bəsləyir ki, bundan artıq nə bəxş edə bilərdi.

Ruh bədənə yayılan və həyatla birbaşa vəsflənən, nurani, ülvi, lətif, şəffaf bir cisimdən ibarətdir. Bədən və ruh birləşər və cəsədə həyat verir. Bu birləşmə pozulduğu zaman həyat kəsilər, ölüm baş verir. Beləliklə də, ruh bədəni tərk edir (13, 236-237).

İnsanın vücudu ruh və cisimdən ibarətdir. Cism cansızdır. Həmin cansız cisimə həyat verən, onun bütün işlərinə istiqamət verən və nizama gətirən ruhdur. Ruh insanın özüdür, əslidir. Allahu Təala (C.C.) ruh və cəsəddən birini digərinin hökmü altına salmışdır. Hər ikisi birlikdə yenidən dirildiləcək. İnsanın vücudunun ruh və bədəndən ibarət olduğunu şair dəbəytlərində aydın şəkildə ifadə edir:

Qönçə hazır durub ki, “bizlər hamımız Sənin bəndələrinik”!

Güllər hamısı (deyirlər): “Bizim bədən və canımız sağlığı Səndən alır”.
(2, 22).

Ərşin şahı cahanı yaradarkən

Həm surət, həm də can məmləkətini yaratdı (2, 60).

O ədəb tərtibinə riayət edərək bir vücut yaradıb,

Surət və canı (ruhu) bir-biri ilə birləşdirdi (2, 60).

Gündüz və gecə aşağıda (yer üzündə) asılmamışdı

“Can və bədən” varlıqla qarışmamışdı (2, 119).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, insan can və bədən, yəni iki hissədən ibarətdir. Şair bu beytlərdə qeyd edir ki, Allahu Təala surəti və canı bir vücutda birləşdirdi. Buradan görünür ki, şair bədən və ruhun bir-birindən asılı olduğuna işarə edir. Deməli, Allahu Təala həm surət, həm də can məmləkətini, yəni ruhu yaratdı..

Bəzi rəvayətlər ruhun incə cövhər halında ayan olduğunu göstərir.

Bizim bədənimizdə olan can cövhərdir

Onun yerinin harda olduğunu heç kəs bilmir (4, 16).

Nizami Gəncəviyə görə də, ruh bir cövhərdir, lətif və coşğundur. Ancaq bədən onu əhatə edir, pərdələyir. Şair ruhun əsl mahiyyətinin nə olduğunu heç kəsin bilmədiyini göstərir. Allahu Təala müqəddəs kitabında buyurmuşdur: (Ya rəsulum) Səndən ruh (ruhun mahiyyəti və keyfiyyəti) haqqında soruşurlar. De: “Ruh Rəbbimin əmrindədir. (Allahın əmri ilə yaradılmışdır). Sizə (bu barədə) yalnız cüzi (az) bir bilik verilmişdir (1,17/85).

Başqa bir beytdə deyilir:

Yuxunun başını (göz) pərdəsi arxasında əyləşdirdi
Sudan yaranmış bədənə can libası geyindirdi (2, 18).

Bu beytlə Nizami Gəncəvi insanın ana bətnindəyəkən suda var olması məsələsinə diqqət çəkir. Ana bətnində zaman və məkan anlayışları yoxdur, lakin bədən suyun içərisində varlığını inkişaf etdirir, müəyyən vaxtda mərhələlərlə inkişaf edən bədənə ruhu bəxş edir. Şair burada “can libası ifadəsi ilə” yenə də insana bəxş edilən ruhu nəzərdə tutur. Eyni zamanda ruhla yuxu arasındakı əlaqəyə işarə edir. Yəni yuxunun fiziki tərəfi (gözləri yummaq), onun mücərrəd tərəfini (yəni yuxu prosesində ruhun bədənə tərək etməsidir) pərdələyir. Bu barədə bəzi alimlərin fikirləri diqqəti cəlb edir. Alimlərin bəziləri ruhun həyat olduğunu, bəziləri isə bu qəliblərə qoyulmuş ayan olduğunu söyləyirlər. Tanrı qəliblərdən həyatı yaratmaqla öz işini davam etdirirdi. Ruhlar bədənəldə olduğu zaman insanın həyatı diri olur. İnsan yuxuda olduğu zaman ruh bədənədən yüksəyə qalxıb cəsəddən ayrılır və yenidən bədənə qayıdır (11, 168-169).

Şair əsərlərində ruh kəliməsinin əvəzinə əsasən bu sözün qarşılığı olan can kəliməsini istifadə etmişdir. Həm də, insanın vücudunun nədən yarandığını da oxucularına çatdırır.

Səndən başqa fələyə əyri dövrəni kim verə bilərdi?
Cismın qazanına can duzunu kim təkə bilərdi? (2, 20).

Şair burada ruhun insanın vücuduna Allah tərəfindən verildiyində heç bir şəkk-şübhənin olmadığını şərh edir. Quranda buyrulduğu kimi: “Mən onu tamamlayıb (insan şəklinə salıb) öz ruhumdan (özümün yaratdığı ruhdan) üfürən (can verən) kimi ona (hörmət əlaməti olaraq) səcdə edin!” (1, 38/72). Bu barədə dəyərli alim Girdinin fikirləri də qiymətlidir. Girdiyə görə ruh, bir həyat atəsidir ki, “ona ruhumdan üfürdüm” ayəsindəki “üfürmək” ilə bu xüsusə işarət edilməkdədir (10, 139).

Sən quş deyilsən ki, ucalara uçasan,
Canını çıxarmayınca murada yetişə bilməzsən (2, 160).
Neçə gün əziyyət çəkəndən sonra
Bədəni canından, canda cahandan doydun (3, 152).
Yerdə onun çürümüş sümüyü qalar
Göy əhli (olan ruh isə) göydə olar (4, 284).

Nizami Gəncəvi bildirir ki, insan bədəni quş deyil ki, ucalara uçsun. Yox əgər uçmağı murad edərsə, canını çıxarmalı və ruhunu bədənədən azad etməlidir. Şairə görə ruh cəsəddən ayrılır. Lakin ruh bədənədən o zaman

ayrılıb ərşə uçur ki, insanın bədəni ölüür. Bu zaman cəsəd torpağa, ruh isə ərşə uçur. O vaxt Allaha çatırsan ki, ruhun bədəndən ayrılır.

Söz səsi ürəklərə girən kimi

Can öz azad bədənini torpağa tapşırırdı (2, 50).

Nizami Gəncəvi bu beytlə bizlərə deyir ki, ruh o zaman bədənini torpağa tapşırır ki, Əzrail (a.s.) onun canını alır. Eyni zamanda cəsədin torpağa aid olduğunu bildirir. Ruhun isə bədəndən ayrı bir ünsür olduğunu qeyd edir.

Aşağıdakı beytlərə nəzər salmaq:

Sənə Allah bir əmanət tapşırırmışdı,

Vaxtı yetən zaman o əmanəti apardı (4, 285).

Ərşə xas olan ruh ərşə qovuşdu

Torpağa xas olan bədən torpağa qarışdı (5, 149).

Nə qədər ki, canım bədəndən çıxmamış

Sən də bəhanədən əl çəkməyəcəksən (5, 196).

Sanki şəkillə bəzənmiş bir divar idi

Cəsəd qalmış, ruh isə uçmuşdu (6, 162).

Əriyib tükə dönmüş bir bədən gördü

Çıxan bir anı dodağa çatan gördü (6, 592).

Cana gələrək canı işdən düşdü,

Canı tapşırmaq anı gəlib çatdı

Tələsən quş(can) elə uçdu ki,

Onun yuvasını heç quş görməsi (6, 602).

Beləliklə, verilən cəsəd və ruh Allahın əmanətləridir. Və Allahdan fərman gələn zaman həmin əmanətlər sahibinə qaytarılar. Bəzi hədislərdə bildirilir ki, ana rəhmindəki cəninə 120 gün inkişaf etdikdən sonra Allahın göndərdiyi bir mələk tərəfindən ruh üfürülür, ölüm vaxtı çatdığı zaman isə mələklər tərəfindən həmin ruh bədəndən çıxarılır. Hədislərdə öldükdən sonra insan ruhunun vəziyyəti haqqında aşağıdakıları sıralamaq olar: Rəhmət mələkləri tərəfindən bədəndən çıxarılan mömin insanın ruhu səmaya yüksəldilir, açılan göyün qapılarından içəri keçirilir, ilahi rəhmət və cənnətlə müjdələnenlər. Əzab mələkləri tərəfindən qəbz edilən kafirin ruhu isə göyə qaldırıldığı zaman qapılar açılmayıb qəbrinə geri qaytarılar. Bu məqamda

dəyərli alim Gümüşxanəvinin çox qiymətli bir fikri zehni məşğul edir. Gümüşxanəviyə görə ruh heyvani, insani və ən uca ruh (ruhi-azm) deyə 3 yerə ayrılır (12, 420). İnsanları heyvanlardan fərqləndirən cəhət ruhlarının müxtəlif şəkildə yaradılmasından ibarətdir. İnsanların özləri arasındakı fərq isə, eyni ruh növünə mənsub olub, fərqli mərtəbələrdə yer tutmalarıdır. Peyğəmbərlərin qeyb aləmindən xəbər bilmələrinin səbəbi isə, yüksək bir ruhi mərtəbəyə sahib olmalarıdır.

Abdullah b.Ömər bədənin torpaqda çürüyüb getdiyini, ruhların isə Allah qatında olduğunu bildirmişdir. Həsən Bəsri müxtəlif ayələri təfsir edərkən insanın ruh və bədəndən ibarət olduğunu, ana rəhmində yaradılışı zamanı ruhun mələk tərəfindən cəninə üfürülüb, ölüm vaxtı yenə mələk tərəfindən bədəndən alındığını, qəbirdə əzab və nemətin olduğunu və şəhidlərə aid ruhların cənnətə yüksəldiyini söyləmişdir (7,188).

Quranda buyrulur:“Biz əmanəti (Allaha itaət və ibadəti, şəri hökmləri yerinə yetirməyi) göylərə, yerə və dağlara təklif etdik. Onlar ona yüklənməkdən (götürüb özləri ilə daşımaqdan) qorxub çəkildilər. Ona insan yükləndi. Həqiqətən o çox zalım, çox cahildir. (İnsan bu ağır əmanəti götürməklə özünə zülm etdi və cahilliyi üzündən onun çətinliyini, ağır nəticəsini bilmədi) (1, 33/72).

Şair də aydın şəkildə cəsəd və ruhun yerinin, haraya aid olduğunu şərh etmişdir.

Nizami Gəncəviyə görə ruh baqidir. Onun dəyişməsi və başqalaşması mümkün deyildir. Ruhun mahiyyəti eynidir. Buna görə də ruh əsl vətəninə qovuşmağı arzulayır. Ruh müəyyən vaxt üçün bədəni məkan seçmişdir.

Harada can varsa, onun diriliyi Səndəndir

Kimin çörəyi varsa, o, Sənin təndirindəndir (4, 17).

Sən də, mənim beşiyim torpaq altında qalanda

Xəbər ver ki, torpaqda yatıbsa da, onun canı qalır (6, 25).

O bildirir ki, insan ruhu idrak etmək üçün maddi bağlardan əl çəkməlidir. Bəndələrə can verən də, ruzi verən də Allahdır. Lakin cəsəd torpaq altında qalsa da, ruh daimidir, ölməzdir. Ölməzliyi verən isə Allahdır.

Bədən gövhərini incəlikdə (arıqlıqda) tapıblar,

Can qiymətini çəviklikdə tapıblar (2, 83).

Qəlbin qulu ol ki, sultan olasan

Ağlın ağası, canın padşahı (məliyi) olasan (2, 109).

Dahi Nizami Gəncəvi də qeyd edir ki, ruhun saflaşması üçün cismani zövqlərdən uzaq durmaq lazımdır. Ruhun əslisi təmizdir, o bir nurdur. Burada “qəlbin qulu ol” o deməkdir ki, qəlbin sahibi Allahdır. Qurani-Kərimin Şəms surəsində buyrulduğu kimi “Nəfsini təmizləyən mütləq nicat tapacaqdır” (1, 91/9). Buradakı nəfslə məqsəd qəlbdir. Çünki qəlb evi Allaha aiddir və O (c.c.) hər an təcəlli edə bilər. Beləliklə, Allaha qul ol ki, hər şey sənin qulun olsun.

Dahi şair başqa beytlərində deyir:

Hərəkətdəki çərx sabitlik qütübünü Səndə tapdı
Varlıq bağı dirilik suyunu Səndə tapdı (2, 22).

İxtiyar və taqətim əlimdən getdi,
Dirilik suyum ağzımdan da yuxarı qalxdı (2, 70).

O, bu beytlərdə dirilik suyu ilə ruhu nəzərdə tutur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ruh daimidir, əzəlidir. Çünki insan öldükdən sonra cənnətdə əbədi yaşayacaq olan onun ruhudur. Şairin də düşüncələrinə, fikirlərinə nəzər saldıqda görürük ki, o da ruhun yaradıcısının Allahu Təala olduğunu bildirir.

Ancaq Ondan (yəni Allahdan) fərman xətti gəlməyincə
Heç bir vucuda can gəlməz (3, 29).

Yolu canla yeri, çünki bədən ağır və kütdür,
Yükünü az elə ki, miniyin yeyin olsun (4, 287).

Bu pak can pak Allahdan gəlmişdi,
Mən onu yenidən pak Allaha tapşırıdım (6, 610).

Qeyd edək ki, Allah (c.c.) ruhu “ol” əmri ilə yaratmışdır. Quranda buyrulur: “Bir şeyi (yaratmaq) istədiyi zaman (Allahın) buyurduğu ona ancaq: “Ol!” deməkdir. O da dərhal olur (1, 36/82). Beytlərdən də gördüyümüz kimi, şair canın, yəni ruhun cəsəddən üstünlüyünü diqqətə çatdırır. Yolunu ruhunla qət et deyir, əks halda bədənə sənə mane olur. Şair bildirir ki, yükünü az elə, yəni nə qədər nəfsinin dünyəvi tələbatlarından ruhunu uzaq tutsan o qədər sürətlə yol qət edərsən. Çünki ruh Allahdan pak gəlir, onu təmiz şəkildə Allaha qaytarmaq lazımdır.

Sənənin (Məhəmmədin) qoyduğu yolla (şəriətlə) ağıl qan dəryasından
Can gəmisini sahilə çıxarmışdır (2, 41).

Beytdə bildirilir ki, Hz.Peyğəmbər (s.a.s.) yolu ilə, onun (s.a.s.) gətirdiyi şəriətə əməl edilsə bu zaman ruh pak olar və Allaha qovuşar. Burada qan dəryası ilə dünya həyatını, can gəmissi ilə isə ruhu nəzərdə tutur. Dünya həyatı nəfsinə qul olub günaha batacağı nəfsani şeylərlə dolu olduğuna görə can gəmissi qan dəryasından keçir. Qan dəryasından xilas olmağın yeganə çıxışı isə şəriət yolu ilə ancaq ağıl ruhu təmizləyib Allaha qaytara bilər. Çünki Allahdan gələn Allaha qayıdar. Quranda bu haqda buyrulur: “O kəslər ki, başlarına bir müsibət gəldiyi zaman: “Biz Allahın (Allahın bəndələriyik) və (öləndən sonra) Ona tərəf (Onun dərğahına) qayıdacağıq!” deyirlər (1, 2/156). Ancaq ruhun ərşə uçanları və göy əhli tərəfindən qəbul olunmayanları vardır.

Özünə göylərdə yer salmış (adam)
Yerdə axtarıb tapmaq çətindir
Yerdə onun çürümüş sümüyü qalar
Göy əhli (olan ruh isə) göydə olar (4, 284).

Cismdən azad olub ərşdə uçanlar
Cəbrailin şəhərini öz qəlblərinə bağlamışlar (2, 58).

O öləninin halı çox pis olar
Ki, canı bədənə meyl eləsin (4, 287).

Buradan da gördüyümüz kimi, ruhu pak olan Allaha çatır, ərşə uçarlar. Lakin kafir bir bəndənin ruhu isə bədənə meyl edər, qəbul olunmaz. Hədislərdə buyrulur: “Rəhmət mələkləri tərəfindən bəndədən alınan möminin ruhu səmaya yüksəldilər, açılan göy qapılarından keçirilərək ilahi rəhmət cənnətlə müjdələnir. Əzab mələkləri tərəfindən qəbz edilən ruh isə göyə yüksəldiləndə göy qapıları açılmayıb qəbrinə qaytarılar (7, 188). Hz.Peyğəmbər (s.a.s.) başqa bir hədisində buyurur: “Müharibədə şəhid olan Cəfəri Təyyarın cənnətdə yaşıl quşların üzərində dilədikləri yerlərə uçub bir-birini ziyarət etdiyini, möminə aid ruhun cənnət ağacına asılı durduğunu Cənabı Haqqın qiyamət günündə onu cəsədinə geri qaytaracağını söyləmişdir (7, 188).

Şair başqa bir beytində deyir:

Ürək və canı gərək tamam əridəsən
Ki, taca layiq bir gövhər tapasan (2, 157).

O, ruhun saflaşmasını nəzərdə tutur. “Taca layiq bir gövhər” ifadəsi ilə Allaha layiq bir bəndə, qul olmağı bildirir. Ruhunun nəfsə meyl edən

tələbatlarını öldürməlisən. Həm bədəni cismani, həm də ruhu mənəvi təmizləməlisən, yəni ürək və ruhu pak etməlisən.

Nizami Gəncəvi digər beytlərinə diqqət yetirək:

Məndə də tündlükdən bir əlamət var
Mənim də bədənimdə bir can var (3, 268).
Bədən pərgarından (can) ayrı düşdükdə
Fələk pərgarını hərəkətə gətirər (3, 309).

Burada da şair “can” ifadəsi ilə ruhun varlığından söhbət açır. İkinci misrada isə şair Allahu Təala tərəfindən həşr olunduqdan sonra ruhun bədəndən ayrılmasından bəhs edir.

Baxma ki, ürək canın sultanıdır,
Eşqə qədəm bas ki, canın canıdır (3, 50).

Nizami Gəncəvi məhəbbət poemalarında da ilahi eşqi tərənnüm edir. Ona görə bədənin ən vacib orqanı ürəkdir. Yəni orqanların sultanıdır ürək. Şair burada bizim dünyalıq sevgimizə işarə edir. Oxucusuna bu cür sevginin səthiliyini göstərir və tövsiyyə edir ki, bu sevgilərdən sıyrılıb İlahi eşqə ucalınsın. Çünki qeyd etdiyimiz kimi şair insanı bu mənəbə layiq bilir. Axı insan oğlu yaradılmışların ən kamilidir. Ona görə ürək sevgisi canın sultanıdır, lakin ilahi eşq canın canıdır. Yəni cövhərdir, ali həqiqətdir. Alimlərin, filosofların ömürlər sərf edib axtarıqları şeydir.

Bu beytlərdə cəsədin torpağa, ruhun isə göyə aid olduğu bildirilir.

Canın nədən ibarət olduğunu bilən şəxs
Canı bədənsiz də yaşaya bilər (4, 287).

Ruh Allahdan olduğu üçün cövhəri pakdır. Burada şair ifadə etmək istəyir ki, ruhun əsil mahiyyətini, cövhərini dərk edən bir insan cismani vücut, yəni bədən olmadan da ruhun dərinliklərini yaşaya bilər.

Mən ona çalışıram ki, canımın quşunu
Bu qəfəsin qəlibindən qurtarım (5, 187).

Şair bədəni ruh üçün bir qəfəs kimi təsvir edir. Yəni ruh o dərəcədə metafizik bir qavramdır ki, bədənin verdiyi sahə ilə məhdudlaşa bilməz, çünki ruh bədənlə kifayətlənə bilmir. Bədən ruhun qəfəsidir. Ona görə bu quş bu qəfəsdən çıxıb ucalmalıdır. Bəlkə də şair burada “ruh”u simvol olaraq işlədir. Əslində isə ruh deyəndə Allahı nəzərdə tutur. Bu müqayisə ilə Allahın bəndələrindən nə dərəcədə ucada dayandığını göstərir.

Bədənimi bir guşədə buraxdım
Can çölünə səyahətə çıxdım (6, 35).

Şair bu beytlə ruhun səyahətə çıxmağını deməklə yəni, meraca getməyi nəzərdə tutur.

Bədəni geyinər elə bir köynək
Ki, o köynək deyil, ona zireh olar (6, 226).

Burada köynək ifadəsi ilə şair ruha işarə edir. Ruhu təmiz olanın məkanı da cənnət olar.

Hər kimin ki, bu pərdə də nişanı vardır
Bədənə layiq canının qiyməti vardır (2, 114).

Şair burada hər bir insanın özünü necə tərbiyə etməsindən asılı olaraq ruhunun da dəyərinin ondan ibarət olduğunu bildirir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Nizami Gəncəvi digər mövzular kimi ruh haqqındakı görüşlərində eyni zamanda İslam dininin qəbul etdiyi fikirlər ətrafında açıqlamışdır. O ruhun mahiyyətini müxtəlif şəkillərdə təsnif edərək fərqli xüsusiyyətlərini göstərmişdir. Ruh özlüyündə insan üçün mücərrəd, insan idrakının dərk etməkdə aciz qaldığı bir varlıqdır. Həqiqətən də ruh bəlkə də, Allahın insanlara ötürmüş olduğu ən böyük sirli kodlardan biridir ki, onun vəzifəsinin bir məqamı da Allaha işarə etməkdir. Yaradan səni hər nə qədər kainatın tacı olaraq yaratdısa da, sən də hansısa məqamlarda acizsən, ehtiyaçlı bir bəndəsən, yəni Allahdan (c.c.) asılısan, Ona hər daim möhtacsən.

Şairin məqsədi insanın ruhunu tərbiyə etmək və insanı xarici aləmin təsirlərindən xilas edib daxili dünyasına yönləndirərək içindəki mütləq həqiqətə çatdırmaqdır. Ona görə ideal insan olmağın yolu nəfs ilə mübarizədə olan ruhun qalibiyyətidir. Qeyd etməliyik ki, ruhun ucalığı, paklığı ilə bədənin maddi tələbatları tərs mütənasib xarakter daşıyır, yəni ruh maddi tələbatlarından nə qədər uzaqlaşdırılsa o qədər ucalır. Nizami Gəncəvi nəfsi pis sifətlərindən təmizləyərək ruhu insan vücudunda hakim etməyin yollarını göstərir. İnsanın Allaha çatmasını da, ruhunun saflaşmasında, nəfsinin təmizləməsində görür.

Ədəbiyyat

1. Qurani-Kərim məali. Bakı, İpək yolu nəşriyyatı, 2007.
2. N.Gəncəvi. "Sirlər xəzinəsi". Filoloji tərcümə. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1981.

3. N.Gəncəvi. “Xosrov və Şirin”. Filoloji tərcümə. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1981.
4. N.Gəncəvi. “Yeddi gözəl”. Filoloji tərcümə. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1983.
5. N.Gəncəvi. “Leyli və Məcnun”. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1981.
6. N.Gəncəvi. “İskəndərnamə”, “Şərəfnamə”, “İqbalnamə”. Filoloji tərcümə. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1981.
7. Yusuf Şevki Yavuz. Diyanet İslam ansiklopedisi. Ruh maddəsi. Cilt: 35, İstanbul, 2006. sayfa 187-190.
8. Ragıb el-İsfahani, Çevirən: Yusuf Türker. El-Müfredat, Kuran Kavramları Sözlüğü, İstanbul, Pınar Yayınları, 2007. Səh. 1472.
9. İmam Gazali. Hak Yolun esasları.
10. Lütü Cengiz. Ruhun mahiyetine dair Sırrı Girdinin düşüncəsi. Türk İslam medeniyeti akademik araştırmalar dergisi. Sayı 20, 2015.
11. Kuşeyri. Tasavvufun ilkeleri (Risale I). Çeviren: Tahsin Yazıcı. İstanbul, 1978. 191 səh.
12. Ahmed Ziyaüddin Gümüşhanevi. Camiul-usul.
13. Süleyman Toprak. Ölümdən sonrakı hayat kabir hayatı. İstanbul, 1993.

X.Гусейнова

"Проблема духа в творчестве Низами Гянджави"

Резюме

Есть некоторая информация, касающаяся духа как части человеческого тела. В стихах Хамса дух упоминается в Коране так: (О Посланник) если тебя спрашивают о духе (о сущности и свойства духа), говори: «Дух-это предписание Аллах» (Дух был создан по распоряжению Аллах), ты знаешь совсем немного об этом (17/85).

Дух-это создание, которое удивило человечество. Человеческое познание, разум бессилён в осознании её сущности. Поэт говорит, что дух нищется в соответствии с его присутствием в теле человека. Дух выживет, когда тело исчезнет. Низами Гянджави в своих стихах использует термин «душа», вместо слова «дух». В частности, поэт довольно точно раскрыл сущность духа в рассказе «Разговор об Искандера с индийским доктором» в стихотворении «Игбалнаме». Сама душа является абстрактным для человек, так что человеческий интеллект не может ее понять. Душа, возможно, является одним из величайших таинственных кодов, которые Бог передал человеку, одна из его задач - показать Божий знак. Хотя Бог создал вас как корону

вселенной, вы в какой-то мере беспомощны, зависимы и нуждаетесь в Боге. Цель поэта - воспитать душу человека, передать истину во внутренний мир и спасти его от последствий внешнего мира. Следует отметить, что чистота тела обратно пропорциональна, то есть чем больше дух отходит от материальных потребностей, тем больше он возвышается. Низами Гянджави показывает, как заставить душу доминировать в человеческом теле, очищая душу от всего плохого. Он видит, как человек обращается к Богу путём очищения своей души.

Kh.Huseynova

Spirit in Nizami Ganjavi`s creation

Summary

There are some information about spirit as a part of human`s body. In Khamsa poems spirit is mentioned in Koran as: (O Messenger) if you are asked about spirit (the essence and quality of spirit) Say: "Spirit is in the order of Allah" (Spirit was created by order of Allah) you were informed just a little about it (17/85).

Human`s cognition, mind is powerless in understanding the essence of it. Poet says that spirit is indigent in accordance with its presence to human`s body. Spirit will be survived when body disappears. Nizami Ganjavi in his poems uses the term "soul" instead of the word "spirit". Especially, poet clearly explained the essence of spirit? In the story of "The talk of Iskander with Indian Doctor" in the poem of "Iqbalname". The soul is perhaps one of the greatest mysterious codes that God has transmitted to human being, one of its task is to show sign of God. Although God has created you as a crown of universe, you are dependent, helpless in some points and you are in need of God. The poet`s goal is to educate man`s soul and to convey the truth to the inner world and save it from the effects of the external world. It should be mentioned that the purity of the soul with needs of the body is inversely proportionate, that is, the more the spirit falls away from material needs the more it exalts. Nizami Ganjavi shows the ways to make soul dominated in the human body by purifying soul from evil impressions. He sees the man reaching out to God in the purification of his soul.

Rəyçi: Xəlil Yusifli
Filologiya elmləri doktoru, professor

SELCAN AKDEN
Bakı Slavyan Universitetinin
seljan@mai.ru

AŞIQ ŞEİR YARADICILIĞINDA QADIN GEYİM VƏ BƏZƏK ƏŞYALARININ ADLARININ ÜSLUBİ MÖVQEYİ

Açar sözlər: aşiq poeziyası, Aşiq Ələsgər, paltar paltarlarının adları, dekorativ obyektlər, bədii təsvirlər və ifadə vasitələri.

Ключевые слова: ашугская поэзия, Ашиг Аласгар, имена одежды-либы, декоративные предметы, художественные описания и средства выражения.

Key words: ashug poetry, Ashug Alasgar, names of clothes-clothes, decorative objects, artistic descriptions and means of expression.

Bəllidir ki, aşiq poeziyasında məhəbbət mövzusu, xüsusən də gözəlin təsviri, tərənnümü, vəsfi mərkəzi yer tutur. Bu ana xətt kimi istər orta əsr aşıqlarının, istərsə də XIX və XX əsrin şair-aşıqlarının, el sənətkarlarının yaradıcılığında geniş əks olunur. Gözəlin, məşuqənin, dilbərin, yaxud da pərinin təqdimində aşıqlar Azərbaycan dilinin lügət tərkibinin ayrı-ayrı söz qatlarına müraciət etmişlər. Onlar el aşıqları olduqları üçün təbiidir ki, seçib işlətdikləri sözlər, deyimlər daha çox xalqımızın məişəti, həyat tərzini, adət-ənənəsi, gündəlik həyat tələbatı ilə bağlı, məşğuliyyəti və fəaliyyəti ilə əlaqədar milli sözlərdir. O da şəxsizdir ki, belə söz və deyimlər ayrı-ayrı sənətkarların bədii irslərində janr tələbi ilə poetik məqsədlərinə uyğun müxtəlif, rəngarəng, fərqli nisbətdə müşahidə edilir. Onu da inkar etmirik ki, söz seçimində uyğun gələn hallar da var [17]. Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm yer tutan aşiq yaradıcılığında xalqın mənəvi dəyərləri sırasında etnoqrafiyasının müxtəlif sahələrini əhatə edən dil vahidlərinə də rast gəlinir. Şifahi xalq ədəbiyyatının aşiq şeiri janrlarını adət-ənənə və mərasim adları, məişət sözləri, bəzək şeyləri, qiymətli daş-qaş adları, geyim və s. adlarını bildirən leksik vahidlərsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Məqalədə əsas məqsəd aşiq şeirində öz əksini tapmış məişət və mədəniyyətimizin əsas tərəflərindən birini təşkil edən geyim-kecimlə bağlı müəyyən məsələləri işıqlandırmaqdır. Tədqiqat üçün Azərbaycan aşiq şeirində ustad sənətkarlardan biri hesab edilən və öz yaradıcılığında qadın bəzək və geyimlərini daha qabarıq və parlaq bədii boyalarla vermiş Aşiq Ələsgərin bədii yaradıcılığı seçilmişdir. Azərbaycanda geyim adlarının qədim tarixi vardır. Geyim adları Azərbaycan xalqının tarixi inkişafının gerçək məhsulu olub nəsil-dən-nəslə keçərək bu günə qədər gəlib çıxmışdır. Aşiq Ələsgərin gəraylı, gözəlləmə və müxəmməslərində o dövrün milli

geyim və bəzəkləri, xüsusən, qadın libasının təsvirinə xüsusi yer verilmişdi. Aşığın şeirlərində təsvir olunan qadın geyim, bəzək və ətir-ləri öyrənilməyə ehtiyacı olan maraqlı məsələlərdəndir. Ona görə ki, ustad sənətkar yaşadığı bir əsrlik ömür yolunda apardığı müşahidələr nəticəsində tərənnüm etdiyi gözəllərin geyimlərini, bəzəkli, ənik-kirşanlı görkəmlərini təbii, real cizgilərlə əbədiləşdirmiş, onlara oxucu yad-daşında əbədilik qazandırmışdır. Aşıq Ələsgər gözəlin canlı bədii təsvirini verən zaman M.P.Vaqif kimi, onu yerli etnoqrafik xüsusiyyətləri, milli bəzək və geyimləri ilə təsvir etmişdir. “Zər kəmər”, “gümüş kəmər”, “atlas külçə”, “xara köynək”, “Herat kələğay”, “şirmayı şana”, “çit tuman”, “xatəm corab”, “gül başmaq”, “darayı paltar”, “qanovuz köynək”, “alaca” (əldə toxunan şal parça), “kəsmə” (ziynət üçün işlədilən qızıl pərək), “çəpgəni ətlaz”, “mərnus dizlik”, “əbrü ətlaz”, “kirbas”, “kalman çarıq”, “qumrov”, “küləçə”, “serto”, “zərrin nimtənə”, “ipək dizlik”, “darayı tuman”, “zər yaşmaq” və s. ifadələrini tez-tez işlətməklə XIX əsr Azərbaycan qızlarının, gəlinlərinin istifadə etdiyi milli bəzək və geyimlərini xatırladır [18].

Qüdrətdən çəkilib qaməti-şahbaz, // Mərnus dizlik geyib, çəpkəni ətlaz, // Buxaq diymələnib kağızdan bəyaz // Mərcan düzüb boyunbağı qırmızı. [10, 62]. Bərhəm olsun təqdir, pozulsun yazı! // Bu qurğuya heç kəs olmaz irazı! // Eşşəyə çullayıb əbrü ətlazı, // Köhlən deyir, şahlıq dama çəkirsən [10, 34].

Aşıq Ələsgər gözəlin geyimini, paltarını qələmə almaqla yanaşı, onun cismani gözəlliyini poetik ustalıqla öz şeirlərində əks etdirmişdir. *Dodağın qönçədir, dişlərin sədəf, // Qaşların qüdrətdən qara, Bəyistan! // Gəl elə süzdürmə ala gözləri, // Vurma ürəyimə yara, Bəyistan! [10, 29].* Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında sanki iki əsrdə, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində, istifadə olunan qadın geyim və bəzəklərinin bütün nümunələri təsvir edilmişdir. Onlardan: *gümüş kəmər, ürbənd, çit tuman, atlas, arxalıq, bafta, küləcə, ağ çit dizlik, əbrü ətlaz, nimtənə* adlı üst geyimləri: *sürmə, qızıl həmayıl, inci, mərcan, qızıl bazubənd, müşk-ənbər, xışa* və s. kimi bəzək və ətir adları daha çox işlənmişdir. Bütövlükdə qadın geyim və bəzəkləri Ələsgər sözünün sehrində adilikdən çıxır, təsvir obyektinin atributuna çevrilir: *Ağ xalat bürünər, zərnişan geyməz, // Heç kəsi dindirib, xətrinə dəyməz. // Sərdara söz deməz, şaha baş əyməz, // Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar. [10, 35].* Burada altı geyim-bəzək adı çəkilir. Lakin oxucu onları insan gözəlliyinin bir hissəsi kimi dərk edir. Tanrı bəxtəvəri gözəlin özü kimi libası da aşığı valeh etmişdir. Gözəl parçalardan paltar geyən qızlar, gəlinlər, onların zövqü-bəzəyi Ələsgər ilhamının qaynağına çevrilir: *Şahmar zülfün bədnəzərdən daldala, // Çinlə gərdənində həmayıl eylə! // Aç niqab altından mah camalını, // Aləmi hüsnünə ha mayıl eylə! [10, 96]* Əynində xas güləcə, // Ətəyində zər baftası, // Qaməti ər- ər kimi, // Əcəb yaraşır libası, // Vəsfini söyləməyə! // Olmuşam imran, Şapəri! [10, 155]. Aşıq

Ələsgər tərənnüm etdiyi gözəllərin cismində və geyimində müqəddəs sayılan qadınlarımızın maddi və mənəvi aləminin gözəlliyini verməyə çalışıb. *Güləbatın qıyı tər sinən üstə, // Nə gözəl yaraşır, qız köynəyinə // Sinən Kəbə, köynək Kəbə örtüyü, // İzn versən sürtəm üz köynəyinə* [10, 58]. Bu bənddə əksini tapan bənzətmə, epitetlər: *köynəyin* müqəddəs *Kəbə örtüyü* səviyyəsində təqdimi Ələsgər şeirini türk təsəvvür düşüncə tərzinə yaxınlaşdırır. Sinəsi *Kəbə* hesab edilən gözəllə, *Kəbə örtüyü* kimi təsəvvür olunan köynəyin vəsfi ilahi məhəbbətdən, ilahi sevgidən doğan əlamətdir. Həmin cəhət Yunis İmrənin “dünyaya gəlişin səbəbi və əsası sevgidir” ideyası ilə səsləşir. Aşıq Ələsgərin “Gözələ” rədifli müxəmməsində tərənnüm edilən geyim və bəzəklər behiştəndən göndərilmiş hədiyyə kimi qiymətləndirilir. Aşığın əsərlərində cismani gözəlliklə maddi aləm, ilk növbədə geyim, bəzək nümunələri vəhdətdə götürülür. Geyim və bəzəklər gözəlliyin əlamətinə çevrilir, onu zینətləndirir. Həm gözəl əndam, həm də gözəl libas bir-birini tamamlayır. Bu bütövlüyün, vəhdətin səbəbkarı isə yaradan “Xaliqi sübhən” hesab edilir: *Libas əndamına layiq, // Əndam libasından gözələ, // Gözəlliyi cəm veribdi, // Xaliqi sübhən gözələ* [10, 139].

Ələsgər poeziyasında geyim və bəzəkləri əks etdirən bədii incələmələrin bir xüsusiyyəti də maraqlıdır. Aşıq geyim və bəzəklərin çox qiymətli zər-zibadan ibarət, göz qamaşdıran olmasını yox, onun bədənə uyarlı yaraşması haqqında düşündürür. Adı çitin, cunanın da əndama, qamətə gözəllik gətirdiyini nəzərdə tutan ustad yazır: *Başında herat kalağay, // Altının cunasına bax, // Tanrı bəxtəvərinin // Əlinin xınasına bax! // Boynunda mina silsilə, // Zülfünü şanasına bax! // Geyinib əndamına // Əbrü atlaz, alı gözəl, // Xara don, zərin nımtənə, // Başında şalı gözəl, // Bəxtəvər gümüş kəmər // Qucur qəddi- qalı gözəl, // Qulağında qızıl sırğa, // Zənəxdanda xalı gözəl, // Qılıbsan hüsnün şamına // Sən məni pərvana, Mələk.* [10, 147].

Aşıq Ələsgər yaradıcılığında xalqımızın cismani və mənəvi gözəlliyi ilə yanaşı, milli dünyagörüşü, maddi və mənəvi mədəniyyətimizi əks etdirən məlumatlar boyalarla öz əksini tapmışdır. Aşığın şeirlərinin dili öz xəlqiliyi, sadəliyi ilə seçilir, el sözlərindəki məna zənginliyi və yenilik onun dilini səciyyələndirən elementlərdir. Şübhəsiz ki, aşıqla eyni dövrdə yaşamış klassik poeziya üslubunda yazıb-yaratmış sənətkarın bədii yaradıcılığı ilə tanışlıqdan sonra və Ələsgərin yaradıcılığını izlədikcə onda milli etnoqrafiyamız, məişətimizlə bağlı sözlərə, geyim, bər-bəzək adlarına bol-bol rast gəlirik: *Ətlazdan qəbalı, belində şalı, // Gövhərdən bahalı üzündə xalı. // Geydi yaşıl- alı, yaxdı mahalı, // Əyri tellər ayna qabağa düşdü.* [10, 86] *Həsəratini çəkə- çəkə // Dərdim yetdi yüzə, Kəklik! // Qız, sən Allahu sevərsən, // Rübənd tutma üzə, Kəklik!* [10, 158] *Sərv kimi işğal anası, // Guşunda güşvara, qızıl tanası. // Bağçalar bülbülü, göllər sonası, // Dağların ceyranı, maralı Xürşid.* [10, 54].

Ələsgərin poetik irsindən gətirdiyimiz nümunələrdə ətlazdan qəbəli, belində şalı, rübənd kimi leksik vahidləri geyim, guşvara, qızıl tana kimi bəzək-zinət adları gözəlin təsvirində neytral üslub kimi işlənmiş, adi nominativ mənada çıxış etmişdir. Geyim və bəzək əşyalarının adları aşıq şeirində gözəlin, igidin təsvir və tərənnümündə ən vacib məişət elementi kimi çıxış edir. Geyim adı, eləcə də, geyimin materialını, hazırlanmasında istifadə edilən əlavə vasitələrin adlarını bildirən sözlər bəzən şeir parçasının əksər misralarında görünür: *Ələsgər qurbanı belə gəlinə, // Sona kimi cumub eşqin gölünə, // Gümüş kəmərlər xub yaraşır belinə // Yaxası qızıldan düymələnbdi. // Gözəlsən tərifi düşüb mahalı, // Zər kəmərlər yaraşır qamət-dala. // Ləb qönçə, diş inci, yanağın lala, // Çəkilib qaşların yay, sarı köynək!* [10, 75] *Ağ ipəkdən dizliyi var, // Köynəyini geyib sarı, // Gərdənə həmayıl salıb, // Ətəyə düzüb mirvari. // Yaradandan istəmişəm, // Var əlində ixtiyarı, // Sara qismət eyləməsin // Sən kimi tərəlanı, Həcər!* [10, 140].

Azərbaycan xalq təfəkkürü, el müdrikliyi, xalq hikməti, ana dilimizin xəzinəsinin ustad Ələsgər qələmində misilsiz bir mənəvi sərvət mövqeyində, dəyərində emalı, doğuluğu Aşıq Ələsgər irsinin ən bariz xüsusiyyətləridir, cəhətləridir. Azərbaycan məişəti, ellərimizin etnoqrafiyası, təbiəti, milli onomastikamız onun əsərlərində dolğun və real bir şəkildə əks olunur, təsvir və tərənnüm olunur, xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyəti bütün zənginliyi ilə təqdim edilir. Bir həqiqətdir ki, qocaman aşığın yaradıcılığında gözəlin təsviri, vəsfi, məhəbbət mövzusu başlıca yer tutduğundan təsvir olunan gözəllər - Müşgünaz, Güllü, Səhnəbanı, Həcər, Güləndam, Gülpəri, Salatın və başqaları dövrünün ən layiqli geyim-keçimi ilə, bəzək-düzəyi ilə, zər-zibası ilə, zinəti ilə təqdim olunurlar: *Kələğayı əlvən qıyqacı // Üstündən basa tellərin. // Yanaqların güldü, solmaz // Oxlasan, yaram sağalmaz. // Qaşın cəllad, gözün almaz, // Bağrımı kəsə tellərin.* [10, 160] *Yaralandım yar əlindən, // Gözlədim yarı, gəlmədi. // Məxmər köynək, qızıl kəmərlər, // Heç bizə sarı gəlmədi.* [19, 60] *Dəryada çox olar balıq, / Mətləbini versin xalıq. / Çit tuman, atlaz arxalıq / Yar geysin yanıma gəlsin / [19, 61 / ...Yaxasına hərdən-hərdən / İnci, sədəf düzən gözəl. / Gümüş kəmərlər, incə belli, / Ağ biləkli, nazik əlli, / Ay qabaqlı, siyah telli, / Ürəyimi üzən gözəl.* [19, I k., 62].

Xalq aşığının ayrı-ayrı gəraylı və qoşmalarından gətirilən şeir parçalarında “kələğayı, əlvən, qıyqacı”, “məxmər köynək”, “qızıl kəmərlər”, “çit tuman”, atlaz arxalıq”, “inci”, “sədəf”, “gümüş kəmərlər” və s. milli leksikamızı təqdim edən etnoqrafik söz və birləşmələr əyanilik, konkretlik yaratmaqla bərabər, sadə, koloritli, zəngin, təbii, effektiv bir bədii dil də nümayiş etdirir. Daha ətraflı və aydın təsəvvür yaratmaq üçün “Yaraşır” rədifli qoşmanı bütövlüklə nümunə gətirməyi məqsədyönlü bilirik: *Sallana-sallana gələn Salatın, // O sərxoş yerişin yola yaraşır. // Salıbsan gərdənə Heykəl, hamayıl. // Qızıl bazubəndlər qola yaraşır. // Sinəm dərd əlindən oldu*

yaralı, // Səni görənlərin çadır xəyalı, // Bürüyüb zülfünü başının şalı, // Heratı kəlağay şala yaraşır. / Könlüm mayıl olub siyah telinə, // Nazik barmağına, şümşad əlinə, // Əcəb qurşanıbdı incə belinə, // Gümüş kəmər qəddi- dala yaraşır. // Olmaz sənin kimi bir qönçə dəhə, // Behiştədən gəlib sən, ay huri, qılman // Tutubsan dəstində bənövşə, reyhan, // Gülgəz yanağına lələ yaraşır. // Yazıq Ələsgərə çoxdu zavalın, / Aparır aqlımı günəş camalın. // Nə göyçək görünür üzündə xalın // Gülgəz zənəxdanın xala yaraşır [19, 100]. Təkcə bu beş bəndlik gözəlləmə üçün deyil, bütövlükdə Ələsgərin söz sənəti barədə özünün söylədiyi misralarla öz bədii irsinə qiymət vermək ədalətli olardı: *Ələsgər istəyir bir bazar ola, // Seçmişəm gövhəri, saf eyləmişəm.* [10, 47].

Bədii ədəbiyyatda, xüsusən də poeziyada məcazların, bədii ifadə vasitələrinin mövqeyi əvəzsizdir. Bu mənada metaforalar aşıq şeirində müxtəlif məqsədlərə xidmət edir. Metafora vasitəsilə yazıçı, eləcə də, şairlər, ustad aşıqlar qəhrəmanların daxili aləmini, xarakterini açmağa bilir. Metafora hadisənin mahiyyətini bənzətmə yolu ilə daha yığcam və qısa şəkildə ifadə edərək, əyani və konkret obraz yaradır. Hər bir dilin sözləri, onun leksik sistemi müəyyən mənada aid olduğu xalqın təbiətini, xarakterini, maddi və mənəvi mədəniyyətini və s. əks etdirir. Bu mənada “hər bir dildə yaranan metaforalar həmin xalqın yaşayış şəraiti, təsərrüfat fəaliyyəti, onun ətrafındakı mühitə münasibəti və adətləri ilə bağlı olur. Bədii əsərlərin, xüsusən də poeziyanın dili üzərindəki müşahidələr göstərir ki, qiymətli metal adları və faydalı qazıntılar da metaforaların yaranmasında mənbədir. Biz istərdik ki, Aşıq Ələsgər poeziyasında etnoqrafizmlərin metaforik planda işlənməsi nümunələrinə diqqət edək: *Yanaqların güldü, solmaz, // Oxladın, yaram sağalmaz. // Qaşın cəllad, gözün almaz, // Bağrımı kəsə tellərin.* [10, 160]. Bir çox hallarda metafora - etnoqrafizm müraciət məqamında işlənir: *Ələsgərin aqlın aldın sərindən, // Saf gövhərsən, sərraf seçib dərindən.* [19, 95]. *Bir yaqut yanaqlı, yasəmən xallım, // Dahanı kövsərim, ləbləri ballım. // İlə ilqar verib Leyli misallım, // Onçu məskənimdi bu dağlar mənim.* [19, 80] *Uruhum, cismanım, nəbzim, həyatım, // Zinətim, zivərim, adım, isbatım.* [19, 84].

Ayrı-ayrı etnoqrafizmlər metaforik mənada işləkliyi ilə seçilir: *Mənim adım Ələsgərdi, // Dərdim dillərdə əzbərdi, // Xalların dürr, gövhərdi // Sərrafıyam, tanıram mən.* [10, 159]... *Dışın dürdü, dilin qənddi, // Dodaqların məzə Kəklük.* [10, 158].

Aşıq poeziyasında etnoqrafik leksikaya daxil olan məişət sözləri, qiymətli zinət əşyaları, daş-qaş adları epitet kimi təsvir vasitəsi funksiyasında işlənməklə misilsiz bədii effekt yaradır. Epitet təsvir edilən hadisənin bu və ya digər xarakter əlamətlərinin meydana çıxarılmasında, onun qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır, haqqında bəhs edilən əşyaya aydınlıq, obrazlılıq verir, onun haqqında canlı təsəvvür yaradır. Bunlar əsasən müqayisə xarakteri daşıyır. Azərbaycan milli xarakterinin

zənginliyi, eləcə də xalqın mənəvi və maddi varlığının rəngarəngliyi, təbiəti, dünyagörüşü, adət-ənənəsi zəngin epitetlər sisteminin formalaşması üçün də zəmin yaratmışdır. Bu mənada aşığı poeziyasının müxtəlif yüzillərdə yaşamış nümayəndələrinin misralarında ənənəvi, varislik xarakteri kəsb edən epitetlərdən istifadə olunur.

Epitetlərin xalq poeziyasında işlənmə xüsusiyyətlərini araşdırmaq baxımından Aşığı Ələsgərin gəraylı və qoşmaları daha səciyyəvidir. Ənənəni saxlayan xalq aşığı bir çox hallarda özü də epitet yaratmaqla söz sənətinə yeniliklər gətirir: *Büllür buxaq, bəyaz gərdən, // Ağlını apardın sərdən... // Gümüş kəmə, incə belli. // Ağ biləkli, nazik əlli, // Ay qabaqlı, siyah telli, // Ürayimi üzən gözəl.* [19, 39. s. 62]. Epitet substantivləşərək, müraciət, tərif və ya şəxsləri adlandırma məqamında da işlənir. Bu cəhətdən də Aşığı Ələsgər poeziyası öncüdür: *Ağzı şəkkər, ləbi qəndim, // Üzün məndən niyə döndü? [10, 160] Sevdim zalım bağı daşdı, // Almaz kirpik, qələm qaşu, // Tər lan görüb yaşılbaşı, // Sağın, qaymaq çala Maral.* [19, 65]. Şəxsin xarici və ya daxili əlamət və keyfiyyətləri substantivləşmiş epitetlər vasitəsilə verilə bilər: *Qurbanıyam bu dilbərin, // İncə bel, gümüş kəmərin, // Könlü güldü Ələsgərim, // Dürüst ilqarı görəndə.* [19, 63].

Bədii üslubun hər bir qolunda ifadə vasitələri ayrıca bir sistem təşkil edir və sistemdən kənarında dil vahidlərinin məcazi-poetik səciyyəsi də dəyişmiş olur. Biz aşığın şeirlərində rəmzlərdən bəhs edirik. Ola bilər ki, bu rəmzlər başqa janrda və üslubda tamamilə başqa mənə və funksiya kəsb etsin. Rəmzlər sadə və mürəkkəb ola bilər. Sadə rəmzlər ayrı-ayrı əşya adlarının. Mürəkkəb rəms isə bir neçə rəmzi mənənin toplusundan, birləşməsindən ibarət olur. Burada təkcə əşya adı yox, onun hərəkətinin adı da rəmzi mənə daşıyır: *Eşşəyə çullayıb əbrü atlazı, // Köhlən deyib, şahlıq dama çəkirsən* [I, 194]. Ələsgər şeirində sabit epitetlərin bolluğu təsadüfi deyil. Xalq dilinə söykənən aşığı bu epitetlərin vasitəsilə özünə lazım olan mənə çalarlığını öz dinləyicisinə daha məzəli və maraqlı bir formada asanlıqla çatdırır. Epitetin daha bir növü - adlandırma funksiyalı epitetlərdir. Epitet təyin etdiyi sözlə birlikdə sabit frazeoloji ifadə kimi yalnız adlandırmaya xidmət edir: *Salıbsan gərdənə heykəl həmayıl... // Heratı kalağay şala yaraşır... // Gümüş kəmə qəddi-dala yaraşır* [I, 100]. Digər sabit epitetlər konkretləşdirmə məqsədi ilə hissə təsir etmək üçün işlənsə, nominativ epitetlər yalnız fərqləndirməyə xidmət edir. Sənətkarın sabit, “daşlaşmış” epitetləri aktualaşdırma cəhdi diqqəti cəlb edir ki, bu hal fərdi yaradıcılıq meyindən irəli gəlir: *Qaşlarından kaman qurdu* [I, 57]. *Gül yapışub yanağa* [I, 104]. *Çəkilib qaşların yay, sarı köynək* [10, 75]. Aşığı Ələsgər ən müxtəlif semantik sahələrə aid dil vahidlərini müqayisə obrazı funksiyasında işlədir. Heyvan və quş adları, bitki və meyvə adları, mineral

adları, silah və ev əşyaları adları, yemək və məhsul adları, dini-əsatiri adlar, zaman və məkan adları və s. - bunların hamısı Aşığın şeirində bir başlıca məqsədə - müqayisə məqsədinə istiqamətləndirilir, bu məqsədə xidmət edir. Aşıq öz məramını hamıdan əvvəl və düzgün müəyyənləşdirir: *Qınama Ələsgəri, // Gözəlliyyə məddahı* [21,34].

Bu fikir Aşığın üslubunu öyrənmək üçün bir açar rolu oynayır. Ələsgər təbiətin, insani münasibətlərin və hər şeydən çox real Azərbaycan qadınının gözəlliyinə və bunların “məddahı”. Folklor nümunələri müəlliflərinin olmaması xalqın ortaq yaradıcılıq nümunəsi olması ilə xarakterizə olunur. Lakin bu folklor ədəbiyyatının içərisində bir forma mövcuddur ki, onu müəllifsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu aşıq yaradıcılıq nümunələridir, yəni qoşmalar, gəraylılar, dodaqdəymələr və s. Bu folklor nümunələri fərdi xalq üslubunun gözəl ifadəçiləridirlər. Aşıq folklor nümunələri təkcə bununla fərqlənir, həm də fərdi dil xüsusiyyətlərinin, ümumxalq dilinin inkişaf xüsusiyyətlərinin də gözəl ifadəçiləridirlər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə. Aşıq Ələsgər şeirinin bəzi xüsusiyyətləri. “Sovet Gürcüstanı” qəzeti, 1971, 13 iyul.
2. Abdullayev S. Aşıq Ələsgər yaradıcılığında işlənən dil üslubları haqqında. “Ulduz”, 1983, N-8.
3. Araslı H. Aşıq yaradıcılığı. Bakı, 1960.
4. Araslı H. Həmişəyaşar sənətkar. “Azərbaycan” jurnalı, 1972, N-5.
5. Axundov Ə, Təhmasib.M.H. Aşıq Ələsgər. Bakı, 1963
6. Axundov Ə. Aşıq Ələsgər sənəti, “Azərbaycan” jurnalı, 1971, N-12.
7. Cəfərzadə V. XIX əsr aşıq üslubunda yazılmış Azərbaycan poeziyasının leksikası, Bakı, 1996, 139 səh.
8. Eldarova Ə. Azərbaycan aşıq sənəti. Bakı, 1996.
9. Ələsgər A. Birinci kitab. Bakı: Elm, 1972, 328 s.
10. Ələsgər A. Əsərləri..Bakı: Şərq-Qərb, 1004
11. Ələsgər A. İkinci kitab. Bakı: Elm. 1972, 328 s.
12. Ələsgərov İ. Aşıq Ələsgər əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 1004, 400 səh.
13. Əlibəyzadə E. Aşıq Ələsgər. Bakı, Elm, 1971, 26 səh.
14. Əlibəyzadə E. Aşıq Ələsgərin bədii dili, “Azərbaycan müəllimi”, 1971, 10 sentyabr
15. Əlizadə H. Aşıq Ələsgər, Bakı: Azərnəşr, 1934, 181 səh.
16. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində etnoqrafik leksikanın yeri, “Ədəbiyyat, dil və incəsənət”, 1985, N-2, 80-85 s.
17. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı: Elm, 2008,

18. Qasımova Ş. Aşıq Ələsgər şeirinin leksik-üslubi xüsusiyyətləri, Bakı: Nurlan, 1006, 180 s.
19. Zəlimxan Yaqub. Ələsgər ocağı. Bakı: Yazıçı, 1991, 304 s.

A.Селджан

Стилистическая роль названия одежды и ювелирных изделий в ашугской поэзии

Резюме

Статья посвящена стилистическому анализу названий национальных костюмов и декоративных предметов Азербайджана в художественной литературе. Исследование проводилось на основе материалов, собранных из поэзии Ашуга Аласгара, как одного из мастеров азербайджанской поэзии.

Стилистическая роль названия одежды и ювелирных изделий в ашугской поэзии

Установлено, что этнографическая лексика может играть очень удобную лексическую основу для художественного текста. Ашуг Аласгар создал в своих стихах метафоры, метаномы и эпитеты, предоставив им более яркое описание представленной красоты.

A.Seljan

**Stylistic role of the name of clothing and jewelry in ashug poetry
Summary**

The article is devoted to the stylistic analysis of the names of national costumes and decorative objects of Azerbaijan in fiction.

The study was conducted on the basis of materials collected from the poetry of Ashug Alasgar, as one of the masters of Azerbaijani poetry. It is established that ethnographic vocabulary can play a very convenient lexical basis for an artistic text.

Stylistic role of the name of clothing and jewelry in ashug poetry

Ashug Alasgar created in his verses metaphors, metonymy and epithets, giving them a more vivid description of the presented beauty.

Rəyçi: Dürdanə Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İLƏHƏ MƏCİDOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
goddess_adu@mail.ru

REY BREDBRENİN HEKAYƏLƏRİNDƏ PSIXOLOJİ MOTİVLƏR

Açar sözlər: kiçik hekayə janrı, Amerika ədəbiyyatı, Rey Bredberi, psixologiya, təhtəlşüür

Keywords: short story genre, American literature, Ray Bradbury, psychology, subconscious

Ключевые слова: жанр краткого рассказа, Американская литература, Рэй Брэдбери, психология, подсознание

Kiçik hekayə janrı geniş imkanlara malik olan roman ilə, konkret qaydalara riayət etməyə məhkum olunmuş şeir forması arasında dayanan, az cümlə ilə müəyyən fikri çatdırmaq düşüncəsini yazıçının məqsədinə çevirən təhkiyə formasıdır. 1819-cu ildən Vaşinqton İrvinqin xidmətləri nəticəsində formalaşmağa başlayan Amerika kiçik nəsrinin sələfləri lətifə və qeydlər olmuşdur. İlk dəfə Vaşinqton İrvinq kiçik nəsrə əxlaqi və nəsihətamiz elementlərindən uzaqlaşdıraraq onu son dərəcə əyləncəli ədəbi formaya çevirdi. Vaşinqton İrvinqin Amerika ədəbiyyatına qoyduğu bu miras müasir dövrdə də geniş istifadə olunaraq bədi ədəbiyyatın əsas formalarından biri hesab olunur. Rey Bredberi (Ray Bradbury), Stiven King (Stephan King), Mila Goldberq (Myla Goldberg), Cudi Budnitsin (Judy Budnitz), Sem Lipsitin (Sam Lipsyte) kimi yazıçılar Amerikanın mövcud durumundan çıxış edərək hekayə janrının ən maraqlı nümunələrini yaratmağa müvəffəq olmuşlar. Çağdaş Amerika kiçik həcmli nəsrinin ustalarından sayılan, XX əsrin tanınmış fantastik yazıçısı Rey Duqlas Bredberinin yaradıcılığı özünün çoxcəhətliliyi, geniş mövzu və problem əhatəliliyi ilə seçilir. Fantastik yazıçı adlandırılmasına hər zaman etiraz edən yazıçı özünü daha çox “nağıl danışan”, “uzaq görən” kimi təqdim edirdi. Onun yaradıcılığının coğrafiyası nəinki Amerikanın sərhədlərini, hətta Yer kürəsini də aşır. Müəllifin Marsa xüsusi vurğunluğu onun yaradıcılığının demək olar ki, ana xəttini təşkil edir.

İspan rəssamı Pablo Pikkasonun “dünya necədirsə hamı bunu bilir, mən isə öz dünyamı çəkirəm” fikrini Rey Bredberinin də bədi yaradıcılığına aid etmək olar. Fantastik yazıçı mövcud dünyanı təxəyyül süzgəcindən keçirərək öz görmə bucağı və duyğuları ilə tərənnüm etməyə çalışır, əsərlərində futuristik proqnozlar verərək fərqli, “yeni dünyaları” təsvir edir.

Qorxuya xüsusi sevgisi olan, həyatı da “əfsanə və reallıq” astanasında keçən Rey Bredberi müsahibələrinin birində “ Həyatımın ilk on ilində kabuslar, skeletlər və bu kimi başqa uşaq qorxuları mənimlə birlikdə yaşayıb” demişdir. Erkən yaşlarından yazmağa başlayan, səkkiz yüzdən çox əsərin müəllifi olan, bir zamanlar “canlı klassik” adlandırılan yazıçı yazdığı ədəbi-bədii nümunələrdə realizmlə romantizmi məharətlə uzlaşdıraraq bədii ahəng yaradır.

Bədii mətnin estetik kommunikasiya vahidi kimi ən mühüm xüsusiyyətindən biri onun antroposentrik (insan mərkəzçi) olmasıdır. İnsanın mənəvi-psixi aləmi, onun daxilində baş verən mənəvi böhranın nəticəsi olan təbəddülatlar əsrlər, minilliklər boyu bədii ədəbiyyatın maraq dairəsinə daxil olub, onun tədqiqat predmetinə çevrilmişdir. İncəsənətin bir çox sahələri insanın psixologiyasını, onun daxili dünyasını ifadə etmək imkanlarına malik olsa da, ədəbiyyatın obrazlı dili insanın hiss-həyəcanını, duyğu və düşüncələrini daha dolğun əks etdirmək iqtidarındadır. Bədii ədəbiyyatın əsas təsvir obyektini insan xarakteri olduğundan bu problemin tədqiqi hər zaman ədəbiyyatın əsas vəzifəsi olmuşdur.

Rey Bredberiyə görə insanın mövcudluğu dramatikdir. “Onun bütün yaradıcılığı humanizm prinsipləri üzərində qurulmuşdur. Əsərlərində insan və kainat, insan və cəmiyyət, insan və texnika kimi aktual problemləri ön plana çəkən yazıçı insanın mənəvi iztirablarının, psixoloji sarsıntılarının real mənzərəsini böyük ustalıqla yarada bilirdi. R. Bredberinin əsərlərini oxuduqca onun yaratdığı fantastik dünya və bu dünyanın qəribə sakinlərinin – həqiqi “mən”i ilə özgələşmiş “mən”i arasında çəşib qalan, ictimai-siyasi proseslərin ümitsiz, bezdirici girdabında çırpınan, ümumi axına qarşı çıxaraq dünyanı dəyişməyə çalışan maraqlı insan taleləri oxucunu heyrətə gətirirdi. İnsan təxəyyülünün və fantaziyasının nəhayətsiz hüdudları, əsrarəngsizliyi R. Bredberi yaradıcılığının əsas mövzusunı təşkil edir. [2, s.42] “Son gecə” (“*The last night of the world*”), “Heç kəsin getmədiyi şəhər” (“*The town where no one got off*”), “Başbaşa” (“*Tete-a-tete*”) hekayələrində Rey Bredberi insan varlığının psixoloji nüanslarını üzə çıxarmağa, insanın mənəvi axtarışına cavab tapmağa, təzadlarla əhatə olunmuş insan şəxsiyyətinin daxili aləminin açılmasına səy göstərmişdir.

Yazıçının 1951-ci ildə Esquire jurnalında çap olunmuş “*Son gecə*” hekayəsinin əsas ideyası “dünyadakı son gecə olsaydı sən nə edərdin?” sualına cavab tapmaqdır. Hekayənin bədii məzmununa nəzər saldıqda görünür ki, əslində hər şey yuxulara inam üzərində qurulub. Əsərin qəhrəmanı həyat yoldaşına yuxusunu danışaraq dünyanın sonuna sadəcə bir gecə qaldığını desə də, yoldaşı əvvəlcə onun fikirlərinə əhəmiyyət vermir, lakin sonra eyni yuxunun başqa insanlar tərəfindən görüldüyünü anlayanda bu “həqiqətə” inanmalı olur. Hekayənin maraqlı tərəfi isə bundadır ki, onlar

bunu qəbul etsələr də dünyadakı son gecələrini adi formada keçirirlər:

He heard her get up and go out into the back of the house, and then he heard the soft shuffling of a swinging door. A moment later she was back. "I left the water running in the kitchen," she said. "I turned the faucet off."

Something about this was so funny that he had to laugh.

She laughed with him, knowing what it was that she had done that was so funny. They stopped laughing at last and lay in their cool night bed, their hands clasped, their heads together.

"Good night," he said, after a moment.

"Good night," she said, adding softly, "dear..." [6]

Böyük Avstriya alimi, psixanaliz nəzəriyyəsinin banisi, isteriya problemləri ilə məşğul olan Ziqmund Freyd “Yuxuların yozumu” kitabının ön sözündə yazır: “Yuxu sıxışdırılmış arzuların təhrif olunmuş, pərdələnmiş şəkildə gerçəkləşməsidir. Həyata keçməyən arzular çox zaman şüur sahəsindən çıxaraq qeyri-şüur sferasına keçir, orada qalaraq insanın davranışına təsirlərini davam etdirir.” [3, s.3] “Yuxugörmə, hər şeydən öncə, ayıq durumun davamıdır. Gördüyümüz yuxular hər zaman buna qədər yaxın vaxtda şüurumuzda mövcud olan təsəvvürlərlə əlaqədardır. [3, s.27]

Hekayədəki hadisələr Soyuq müharibə, Koreya müharibəsi zamanı baş verdiyindən hər kəs ölümünə ya müharibənin, ya da hidrogen silahının səbəb olacağını düşünür. Bütün çirkablara rəğmən mənəvi saflıqlarını qoruyan personajlar hidrogen silahını, müharibələrin səbəb olduğu fəlakətləri özləri üçün haqsızlıq hesab edirlər. Bu baxımdan hekayədəki nüanslara nəzər saldıqda məlum olur ki, əslində qəhrəmanlar təhtəşüurlarında məhz bu cür ölüm arzularıdır və hər kəsin bunu yuxuda görməsi də Ziqmund Freydin nəzəriyyəsinin doğruluğuna dəlalət edir.

Rey Bredberi nədən yazırsa yazsın insan problemi onun yaradıcılığının əsas qayəsi olaraq qalır. İnsanın daxili aləmi, onun qaranlıq fikirləri və fantaziyaları, cinayət törətməyə duyulan gizli istək yazığını “*Heç kəsin getmədiyi şəhər*” hekayəsinin əsas mövzusunı təşkil edir. Heç kəsin ayaq basmadığı Rempart şəhərində qatardan düşən sənişin burada qeyri-adi qoca ilə rastlaşır və söhbət zamanı məlum olur ki, qoca iyirmi ildir stansiyada kimliyini bilmədiyi bu sənişini gözləyirmiş. Səbəb isə məlumdur: ideal cinayət planı. Heç kim tanınmayan bu şəhərdə öldürülərək çaya atılan insanın kim olduğunu bilmədiyindən qatil də axtarılmayacaq. Hər bir insan heç olmasa həyatında bir dəfə qətl törətmək və onu sıxan aqressiyasından xilas olmaq istəyir. Ziqmund Freydə görə, insanın davranışı ictimai inkişaf qanunları ilə deyil, irrasional (irrationalis- latınca şüurla idarə olunmayan deməkdir), şüursuz psixi qüvvələr tərəfindən idarə olunur. İnsan, yaşadığı mühit ilə daima gizli münaqişələr içərisindədir. Cinayət etmək arzusu insanın psixikasındakı təbəddülatlardan irəli gəlir. Buna səbəb isə insanın daxilindəki heyvani

instinklərdir. Bu baxımdan da, freydistlər müharibə tərəfdarlarına bəraət qazandıraraq, müharibənin səbəbini insanların öz daxili aləmində, onların vəhşi təbiətində görürdü. “1932-ci ildə məşhur fizik Albert Eynşteynin süllh uğrunda mübarizəyə qalxmaq çağırışına Z. Freyd açıq məktubla cavab vermişdir. O, məktubunda yazırdı ki, hər bir canlı varlığın, eləcə də, insanın psixikasında “ağressiya”, yaxud “dağıtma” instinkti dayanmışdır. Bu instinkt insanı həyatı məhv etməyə, onu materiyanın başlanğıc halına gətirməyə məcbur edir. Buna görə də müharibə təbii bir hadisədir.” [1, s.12]

Rey Bredberinin humanizmi hekayəni müsbət sonluqla bitirir. Sərnışin əslində özünün də ideal qətl arzusu ilə bu şəhərə gəldiyini anlasa da obrazların heç biri bir-birinə zərər vermir. Müəllif bununla insanın əxlaqının bütün qaranlıq hissələrə qalib gələ biləcəyinin zərurətini vurğulayır.

Rey Bredberi “Əbədi yaşamaq və Yer kürəsi” kitabında yazır: “Mənim daim mübarizə apardığım şey ölümdür. Hər hekayəmdə, povestimdə, pyesimdə... mən onunla mübarizə aparıram. Ölüm! Mən onunla özümdən sonra qalacaq uşaqlarımla, kitablarımla, yaradıcılığım ilə mübarizə aparacağam.” [5, c. 647] Yazıçının 2002-ci ildə yazdığı “Başbaşa” hekayəsinin əsas mövzusu insanın psixologiyasında mövcud olan tənhalıq qorxusunun implikasiyası üzərində qurulub. Görkəmli rus sosioloqu, professor Nikita Yevqeneviç Pokrovskiyin “Tənhalıq labirentləri” əsərində tənhalığın nəzəri-fəlsəfi ideyasından bəhs edərək yazır: “Tənhalıq hissi ünsiyyətə ehtiyacdən doğur-sadəcə kiminləsə danışıb, hissələrini, fikirlərini paylaşmaq ehtiyacı. Bu ehtiyac ödənməyəndə insan bütün ətraf aləm ilə əlaqələrini kəsir və özünə qapanır, özgüləşir.” [4, c.27] Əsərdəki obrazların mövcud durumu iki yazıçı dostun təhkiyəsi zamanı bəlli olur. Hər zaman eyni yerdə oturan, bir-birini dinləməyən və daima mübahisə edən yaşlı yəhudi cütlüyü müşahidə edən dostlar səsyazan qurğu ilə onların səsini yazırlar. Bir müddət sonra El Şteynin öldüyünü öyrənən təhkiyəçi qəbiristanlıqda qadının dayanmadan onun baş daşına toxunduğunu və danışdığını görür, bu zaman ağlına gələn ideyanı gerçəkləşdirir. Səsyazan qurğuda Elin səsini montaj edərək qadının danışdıqlarına uyğun formaya gətirir və qadına verir:

"I had your tapes from all those nights," I said. "I cut them together, him talking, and put spaces between for her to yell back. Some places he just yells, no answer. Or she can click him off so she can yell, then click him back on." "How did you know-?"

"She was in the graveyard," I said. "I couldn't stand it. Her just talking to that cold piece of marble and no answers. So I recopied your tapes, just his raves and yells, and one late afternoon looking into the graveyard I saw that yes, she was there and might be there forever and starve and die being there. No answers. But there had to be, even if you don't listen or think you don't, so I just walked in by the grave, turned on the tape,

handed it to her where she sat by the stone, made sure he was yelling, and walked away. I didn't look back or wait to hear if she yelled, too. Him and her, her and him, high and low, low and high, I just left. "Last night she was back here on the bench, eating some cheesecake. I think she's going to live. Isn't that swell?" [7] Hekayənin representasiyasından görüldüyü kimi, həyat yoldaşı ilə daima ixtilafda olmağına rəğmən onun ölümündən və tənhalığından sarsılan qadın səs yazan qurğudakı səslə yenidən həyata davam edir. Professor Nikita Yevqeneviç Pokrovskiyin eyni adlı kitabında buna belə şərh verir: “Biz ölümdən deyil, tənhalıqdan daha çox qorxuruq. Bizim ölümdən qorxumuz isə bu dünyadakı mənəvi tənhalığımızın o biri dünyada da həm mənəvi həm də fiziki davamı ilə nəticələnməsidir.” [4, c.65]

Dövrünün ən məhsuldar yazıçılarından sayılan Rey Bredberinin əsərlərinin təhlili onun güclü yaradıcılıq fəhmi ilə bərabər, sinesteziyalı qavrama gücünün intensivliyinə də dəlalət edir. Əsas təhlil obyektini olan insan və onun taleyi yazıçının hekayələri boyu izlənilərək, insanın psixikası, hiss-həyacanı, düşüncə və davranışları fonunda bədii həyat qazanır.

Ədəbiyyat:

1. Bəhram Şamilov – Stress, relyativizm, psixanaliz, Bakı-2007, 15səh.
2. Xəlilova H. Ə.– Rey Bredberinin fantastik əsərlərində humanizm ideyaları, Filologiya məsələləri III, Bakı, 44-49səh.
3. Ziqmund Freyd -Yuxuların yozumu, Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2014, 580səh.
4. Покровский Н. Е. Лабиринты одиночества, Москва, Издательство: Прогресс, 1989, 624стр.
5. Рэй Брэдбери – О скитаньях вечных и о Земле, М., Правда, 1987, 656 стр.
6. <http://www.esquire.com/entertainment/books/a14340/ray-bradbury-last-night-of-the-world-0251/>
7. <http://raybradbury.ru/library/story/2/14/0>

İ.Məcidova

Psychological motifs in Ray Bradbury`s short stories

Summary

This article is devoted to the problem of person`s psychology and inner world in R. Bradbury`s creativity. R. Bradbury is known as the master of short story in modern American literature. His literary legacy differs with its various aspects, wide topics and actual problems of the reflection of life. He

had never called himself as a fantastic writer, but all sides of his creativity shows his deep fantastic world. The main aesthetic characteristics of any literary work is about its anthropocentrism. Person`s inner world, spiritual life and psychology is the basic topic in literature. R.Bradbury`s full literary career is constructed on the principles of humanism. In his works he swelled the problems of person and society, person and world, person and technology. In the short stories such as “The Last Night of the World”, “The town where no one got off”, “Tete-a-tete” he tried to bring to light the dark sides of person`s psychology. All the research about R. Bradbury`s short stories` testifies the writer`s sensational perception and creative apprehension.

I.Majidova

Психологические мотивы в рассказах Рэя Брэдбери

Резюме

Эта статья посвящена проблеме личностной психологии и внутреннего мира в творчестве Р. Брэдбери. Р. Брэдбери известен как мастер истории в современной американской литературе. Его литературное наследие отличается различными аспектами, широкими темами и актуальными проблемами отражения жизни. Он никогда не называл себя фантастическим писателем, но все стороны его творчества показывают его глубокий фантастический мир. Основные эстетические характеристики любого литературного произведения - это его антропоцентризм. Внутренний мир человека, духовная жизнь и психология являются основной темой в литературе. Полная литературная карьера Р. Брэдбери построена на принципах гуманизма. В своих работах он раздувал проблемы человека и общества, человека и мира, человека и технологии. В таких коротких рассказах, как «Последняя ночь в мире», «Город, в котором никто не вышел», «Тет-а-тет» он попытался выявить темные стороны человеческой психологии. Все исследования рассказов Р. Брэдбери «свидетельствуют о сенсационном восприятии писателя и творческом восприятии.

Rəyçi: Aynur Sabitova
filologiya elmləri doktoru, professor

ЛЕЙЛА ГАДИМОВА
Азербайджанский университет языков
Leyla@mail.ru

ТЕМА БЕЗУСЛОВНОЙ ЛЮБВИ В СОНЕТЕ УИЛЬЯМА ШЕКСПИРА

Ключевые слова: любовь, эмоциональность, концепция, Шекспир

Key words: love, emotional, concept, Shakespeare

Açar sözlər: sevgi, emosional, konsepsiya, Şekspir

Поскольку есть больше легенд, чем документированные факты о жизни Шекспира, его жизнь, в некотором смысле, остается загадкой. Именно по этой причине было много ученых, которые читали сонеты Шекспира как свою автобиографию. Например, в «Презрении не сонете», писал Вордсворт, «с этим ключом / Шекспиром отпиралось его сердце ...» [4, с.356]. Хотя этот аргумент все еще открыт для обсуждения, многие ученые, похоже, считают, что сонеты, как лирические стихи, склонны передавать больше личных последствий, чем другие литературные формы. Поэтому сонеты Шекспира имеют особое значение для всей его карьеры литературного творчества. Эти 154 сонеты с их глубокой мыслью, пышными образами, искренними и океаническими эмоциями, а также художественным увлечением могут непременно провести параллель с его прочными играми. За последние четыреста лет были предприняты значительные исследования, чтобы разгадать тайну этой последовательности сонета. Среди многочисленных и разнообразных исследований, касающихся сонетов, есть три основные области дебатов: дата их составления; Возможные живые личности г-на У. Х., которым они посвящены, и друг, соперничающий поэт и темная леди, которые появляются в стихах; И степень, в которой сонеты, либо в своей традиционной последовательности, либо в какой-то перестановке, сообщают единую историю, которая может быть связана с личным опытом Шекспира [5, с.76-77]. Пусть будут различные способы разделить карьеру У. Шекспира, можно с уверенностью заявить, что великое изменение в литературном творчестве У. Шекспира, а именно, переход от комедий к трагедиям, по всей вероятности, был сварен в конце шестнадцатого и раннего семнадцатого века. Это изменение может также показать поворот в мировоззрении Шекспира и его взгляде на жизнь. Он стал менее оптимистичным, если не пессимистичным. Несмотря на то, что точная дата его состава по-прежнему недоступна, сравнительно легко доказать, что сонеты Шекспира были начаты в

первые годы 1590-х годов, и основная часть их была завершена к концу шестнадцатого века. Поскольку годы, потраченные на состав сонетов, совпадают с несколькими годами, свидетелями которых стали большие перемены в литературном творчестве У.Шекспира, вполне вероятно, что отношение поэта в сонетах, например, его отношение к любви, претерпевает Подобное изменение? Независимо от того, насколько плотными могут быть дискусии о личности, дате и порядке, критики, которые различаются по различным проблемам интерпретации, скорее всего, согласятся с тем, что направление адреса этих стихов может быть установлено с уверенностью: первые 126 сонетов относятся и, как правило, Адресованные «Другу», а следующие - «Темная Леди» [6, с.238]. Группа Темной Леди будет в центре внимания настоящей статьи. Сравнивая «любовь», описанную в этой группе стихов, с понятием любви, отраженным в ранних работах У.Шекспира и преобладавших в эпоху Возрождения, эта статья пытается исследовать изменение отношения поэта к любви. Развитие подростков является синонимом эмоционального развития. Это время в жизни, когда молодые люди неизбежно вынуждены отступить от родительского влияния и искать самостоятельность и свою личность, и в этом процессе изучение любви и поиск романтических партнеров являются центральными темами для умов подростков. Сонеты У. Шекспира предлагают прекрасную возможность для студентов изучить эмоциональный мир человеческой природы и психологии, помимо того, что он представил одного из самых прогрессивных, искушенных и влиятельных авторов в истории английской литературы. Сонеты вводят ряд взглядов на любовь и отношения, среди других тем, и показывают, как любовь представляет собой сложное эмоциональное явление, охватывающее противоречивые чувства и путаницу в уме; Темы, с которыми большинство подростков могут идентифицироваться. Эта лекция будет посвящена обсуждению и независимым размышлениям о любви, эмоциях и разуме и сосредоточится на сонете 116, в котором мы исследуем первую тему; Любят как совершенные и идеальные, и контрастируют с сонетом 147, в котором мы исследуем вторую тему; Любят как нездоровые и болезни. В промежутке мы поговорим о третьей теме; Разум и эмоции, вдохновленные сонетом 147. Студенты будут рассматривать любовь самостоятельно и связывать свои идеи с стихами. Некоторые вопросы будут даны студентам, чтобы помочь им в созерцании и показать, как связаны эти темы, например: Каковы различия и сходства между двумя описаниями любви в сонете 116 и 147? Какую роль играет разум в стихотворении 147, если разум играет роль вообще? В сонете 147 существует борьба разума с эмоциями.

Разве эмоции всегда влекут нас в заблуждение в любви? Каковы различия и сходства между разумом и эмоциями, и какую роль они играют в мышлении? Разве причина и эмоция влияют на то, как мы думаем о любви, и если да, то как? Сонет 116 представляет любовь в идеальной форме, и она делает это, определяя и защищая природу любви самым драматичным образом. Сонет довольно прост в структуре с каждым четверостишием, описывающим, что такое любовь конкретно. В первом четверостишии нам представлена идея любви как верной и неизменной в мире перемен, даже если изменения встречаются у любимого человека. Изменения в любимом можно понять как; Даже если возлюбленный неверен (любовь все еще стоит). В четверостишии поэт использует морфологические метафоры, чтобы еще раз подчеркнуть постоянную, непреклонную и стойкую природу истинной любви, «быть неизменной отметкой», «маяком», который «никогда не встряхивается» [1. с.6], даже если он сталкивается с сильной бурей. Использование двойных негативов «никогда / никогда» в строках 5 и 6 не действует как интенсификаторы и не добавляет дальнейшего драматического пейзажа, а также подчеркивает постоянство и надежность любви. Фиксирование любви как непоколебимого продолжается в четверостишии с описанием любви как стойкой «звезды к каждой блуждающей коре» [2.с.7]. Кватрин три вводит вечную и постоянную перспективу любви, так как любовь «не меняется [раз], а часами и неделями», и только некоторые великие и окончательные апокалиптические разрушения заставят ее перестать существовать. Таким образом, первая тема для студентов, которую нужно идентифицировать, - это идеальная любовь, выраженная в этом сонете. В сонете 147 мы теперь находим поэта, страдающего от милосердия любви, поскольку он поглотил его тело и ум, как сумасшедшую болезнь. Любовь больше не является чрезмерной и надежной, а скорее дает свою тень в форме самовоспроизводящейся нисходящей спирали, прокладывающей путь к самоуничтожению, болезни и возможной смерти. Первая строка четверостишия вводит дискурс болезни, который остается во всем тексте и, таким образом, становится поддерживающей темой этого сонета: «Любовь - это лихорадка», поэт утверждает в первой строке и продолжает описывать ее нездоровое желание питаться природой на объект любви, только чтобы стать все более жаждающим. В четверостишии три любви, кроме того, охарактеризованы как причиняющие безумие, делающие поэта психическим пациентом, выходящим за пределы лечения, только способные к изумительной речи: «Мои мысли и мой дискурс как сумасшедшие:« Случайно от истины тщетно выражать». Таким

образом, любовь не только навязывает соматический ответ, но и атакует ум, который делает жертву совершенно беспомощной и лишен разума и ясности ума. Конечные линии, однако, несколько неоднозначны по своему характеру в отношении кого или что они адресуют: «Ибо я поклялся тебе справедливо и подумал, что ты яркий, Кто такой же черный, как ад, как темный, как ночь» [4.с.13-14]. Учитывая, что сонет 147 выведен из контекста и изучается изолированно с сонетом 116, наиболее значимой интерпретацией в этом случае было бы приписывание характеристик любви. Таким образом, поэт, кажется, на мгновение проснулся от своего состояния безумия, столкнувшись с его прежними убеждениями в той мере, в какой он разрушает справедливый и мерцающий образ любви. Таким образом, вторая тема для учеников, которую нужно идентифицировать, - это нездоровая любовь. В избранных сонетах любви приписываются разные характеристики, которые можно рассматривать как две крайности на континууме, представляющие чувства любви. Таким образом, читайте вместе, стихи почти биполярны по своей природе, оставляя все другие грани любви, которые можно найти на континууме. Однако в сонете 147, четверостишие два, строка 5-8, поэт, кажется, знает в глубине своего разума, что он переизбытывает чувства боли и отчаяния, и может ли он только рассуждать, может быть побег от тьмы и ада - и, возможно, даже от других способов взглянуть на любовь. Это последнее заявление риторически относится к ученикам и подчеркивает третью тему этой лекции: «Причина и эмоции». Понимание английской литературы в целом начинается с получения более глубокого понимания истории английского языка и литературы. Шекспир, до сих пор, один из самых влиятельных писателей в английской литературе. Его сонеты охватывают прогрессивное и изощренное писание и мышление, и в то время оно значительно расходилось с традиционным сочинением сонета, тем самым прокладывая путь для современного письма и мышления в будущей английской литературе. Сонеты повлияли на современных романтических поэтов, в частности. Любовные стихи того времени заставили женщин быть поверхностными богинями. «Sonnet 130» берет любовное стихотворение на более глубокий, более интимный уровень, где внешность уже не важна, и это важна внутренняя красота. Понятие любви, которое преобладало в эпоху Возрождения, было так называемой Придворной Любовью. Судебная любовь [известная в средневековой Франции как «прекрасная любовь» или «fin amour»] является «примером идеи о гетеросексуальных отношениях» [3, с.165]. Хотя он восприимчив к толкованиям или выражениям различного рода, «существуют, по-видимому, некоторые фундаментальные элементы, которые являются

довольно универсальными: А] четыре признака придворной любви - смирение, вежливость, прелюбодеяние и религия любви; [Б] любовь - это желание; [С] это облагораживающая и динамическая сила; [Г] он порождает культ возлюбленного» [3, с.165]. В блестящих последовательностях сонета Филиппа Сидни и Эдмунда Спенсера в шестнадцатом веке эта традиция находит свое полное выражение в Англии. Большинство из этих последовательностей следуют древней традиции: женщины идеализированы; Любовник, пораженный как духовной, так и личной красотой своей дамы, обязан своим послушанием и покорностью; Любовь, которую преследует любовник, обладает способностью очищать свои души и облагородить его; И любовник жаждет союза с его дамой, чтобы достичь нравственного совершенства. Тем не менее, придворная любовь в Англии имеет свои собственные особенности. Во времена Возрождения большинство английских поэтов склонны считать, что чувственная любовь была своего рода желанием; Однако не каждое желание можно рассматривать как любовь [5, с.135]. Соответственно, они не идеализировали любовь к чисто духовному существу и не оказывали полного отрицания на чувственную любовь. Вообще говоря, то, что характеризовало английскую придворную любовь, было ее опасениями, которые придавали значение как земным [чувственным], так и небесным [духовным] аспектам любви с очевидным предпочтением духовности. По их мнению, духовная любовь, которая была возвышенной и священной, естественно превосходила чувственную. Джон Донн, один из величайших метафизических поэтов, в своем знаменитом «Заключении: Forbidding Mourning», говорит:

Dull sublunary lovers' love
[Whose soul is sense] cannot admit
Absence, because it doth remove
Those things which element it.
But we, by a love so much refined
That ourselves know not what it is
Inter-assured of the mind,
Care less, eyes, lips, and hands to miss. [1, p.1070].

Здесь поэт терпит чувственную или земную любовь, но благосклонность и культ к духовному легко различимы. Однако чувственная любовь не похожа на похоть. Поэты нынешнего века очень четко различали похоть и настоящую любовь. Для них похоть приводит к чувственной лени, а любовь ведет к героическим действиям. Спенсер, например, в своей Аморетти, последовательность сонета относится к взаимосвязи между духовной любовью и чувственным, выражает свое отношение к похоти и настоящей любви простыми словами:

Such loue not lyke to lusts of baser kynd,
The harder wonne, the firmer will abide.
The durefull Oake, whose sap is not yet dride,
Is long ere it conceiue the kindling fyre:
But when it once doth burne, it doth diuide
Great heat, and makes his flames to heauen aspire. [Sonnet 6] [5, p.71].

Он считает, что похоть - основа, в то время как истинная любовь верна и настойчива и несет что-то божественное, что связано с Царством Небесным. Его точка зрения представляет собой преобладающее отношение к любви того времени. Любовь чаще всего является основной темой ранних произведений У.Шекспира, например, «Два джентльмена Вероны» [1594], «Потерянная трудом Любви» [1594 г.], «Ромео и Джульетта» [1595 г.], «Сон в летнюю ночь» [1596 г.], «Веселые жены Виндзора» [1598] и «Двенадцатая ночь» или «Что вы будете» [1600]. Несмотря на то, что он выражает глубокую озабоченность по поводу темы любви в каждой игре, У. Шекспир никогда не пытается сделать аккуратное определение. Однако из этих пьес сравнительно легко обнаружить, что любовь означает любовь в уме У.Шекспира. Начнем с того, что в «Затерянном труде Любви» [1594] король Фердинанд из Наварры и его друзья Лонгавилль, Дюмен и Беруне принесли присягу, чтобы преодолеть слабость плоти и провести три года в уединении. Почти сразу их абсурдные обеты нападают на дипломатический визит принцессы Франции и трех ее прекрасных сопровождающих. Четверо потенциальных ученых быстро влюбляются, отказываются от своих обета и покоряются подавляющей силой любви. Любовь слепа. Это не волнует появление, социальный статус, финансовые условия и тому подобное. Это кажется совершенно иррациональным, но с другой точки зрения такая любовь отражает то, что Шекспир, как гуманист, больше ценит общение умов или духов между любовниками. Другой пример может быть «Веселые жены Виндзора» [1598]. Несмотря на то, что Фальстаф является ведущей фигурой, нельзя не увлечься второстепенным сюжетом: сложным обманом, посредством которого Анн Пейдж женится на ее правдоре Фентоне, в то время как ее отец пообещал ей состоятельного Стройного, и ее мать предпочитает доктора Кая, французского Врач, который не только хорошо зарабатывает деньги, но и имеет друга при дворе. Кроме того, любовь, в Ромео и Джульетте [1595], становится сильной силой, которая побуждает любовников пробираться сквозь препятствия, создаваемые суетным и неумением среднего возраста, и даже жертвовать своей драгоценной жизнью, не колеблясь. Из этих примеров можно с уверенностью верить, что, хотя он не против чувственной любви, У.Шекспир уделяет гораздо больше внимания

духовной силе истинной любви, другими словами, по его мнению, по сравнению с чувственной любовью, духовной Имеет большую ценность. Как и его современники, Шекспир также чувствует презрение к похоти, Адонис «сравнение любви и похоти может быть прекрасным примером.

“Love comforteth like sunshine after rain,
But Lust“s effect is tempest after sun;
Love“s gentle spring doth always fresh remain,
Lust“s winter comes ere summer half be done;
Love surfeits not, Lust like a glutton dies;
Love is all truth, Lust full of forged lies.”
[“Venus and Adonis”, Lines 799-804] [4, p.31].

Подводя итог, в этих ранних работах концепция любви Шекспира очень похожа на концепцию его современников »- предпочтение духовной любви и презрение к похоти. Любовь появляется в ранних произведениях У.Шекспира, приобретает яркий и оптимистичный взгляд. Он действует как положительная сила, которая содержит неисчерпаемые потенциалы. Считается, что Сонеты 127-54 смещают поэтический фокус от Справедливого Друга к пресловутой Темной Леди. Традиция поэтов эпохи Возрождения - испытать и воплотить сумму жизненной силы и совершенства в красоте их целомудренных и изящных дам, таких как Стелла, Сидни, Дэниел Делиа и Коньяк. В отличие от своих современников, сонеты Шекспира к Темной Леди рассказывают о ее несовершенствах и ложностях. В этой группе стихов, посвященных его любовнице, редко встречается восторженная хвалить любимого человека, который часто посещает самые ранние произведения У. Шекспира. Кроме того, почти каждый сонет этой группы включает в себя какое-то обвинение против нее. Что касается поэта, то сила Темной Леди завораживает, поработает, а также развращает. Она кажется, является архетипической «*belle dame sans merci*», литературным предшественником «*Belle Dame*» Кита и Джеральдиной Кольриджа, обладающей способностью увлекаться и коррумпировать» [6, с.348]. Отношения поэта с Темной Леди - это взаимоотношения очарования и очарования разрушающей душу интенсивности.

Литература

1. Abrams M.H. [ред.][1988]. Нортонская антология английской литературы: Vol. 1 [4-е изд.]. Нью-Йорк: W.W.Norton & Company, Inc.
2. Cuddon J.A. [1977]. Словарь литературных терминов. Исправленное издание. Хармондворт: Пингвин Книги Лтд.

3. Dubrow H. [1998]. Сознания теперь увенчаются успехом «d: Политика сотворения Сонет Шекспира». Шекспировская критика 40
4. Гилл S. [ред.][2000]. Уильям Вордсворт: основные работы. Оксфорд: Оксфорд ВВС.
5. Ху Дж. Л. [2001]. Звездные небеса: английская поэзия эпохи Возрождения и традиционная космология. Пекин: Пекин.
6. Саркар М. [2000]. Волшебство сонетов Шекспира. Шекспировская критика 48

L.Qədimova

**Vilyam Şekspir sonnetlərində könüllü sevgi
Xülasə**

Çox sayda araşdırmalara baxmayaraq, reallığın duyğusal qiymətləndirilməsi tədqiqatlarda kifayət qədər əhatə olunmayıb.

Bir çox işlər konseptin və müxtəlif dillərdə insanın duyğularını və emosiyalarını əks etdirən konsepsiyaların öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

Vilyam Şekspir sonnetlərində könüllü sevgisi əsəri. Eyni zamanda, müasir antropologiya elminin bəyənətinə əsasən təsvir olunan hisslər dilin leksik-semantik və pragmatik-koqnitiv təhlili ilə müasir elmi cəmiyyətdə öz uyğunluğunu itirmir, beləliklə dilçilik nəzəriyyəsinin gələcək inkişafına tövhə olaraq onlar bir-biriləri ilə birbaşa əlaqələndirilir.

L.Qədimova

**The theme of unconditional love in the sonnet of William
Shakespeare
Summary**

Despite the great number of works, the theme of sensory evaluation of reality was not sufficiently covered in the studies. A considerable number of theoretical works are devoted to the study of concepts and concepts that convey the feelings and emotions of a person in various languages.

At the same time, the state of modern anthropological science is such that studies in which the lexical-semantic and pragmatic-cognitive analysis of the characteristics of the language of the person whose feelings are carried out do not lose their relevance in the modern scientific community, thereby contributing to the further development of the theoretical foundations of linguistics, they are directly connected.

Rəyçi: Fikrət Cahangirov
filologiya elmləri doktoru, professor

АЙТАН ГУСЕЙНОВА
Бакинский Славянский Университет
«Мировая литература»
ayten@mail.ru

ЖЕНЩИНА И ЕЕ ДОМ В ТВОРЧЕСТВЕ АНГЛИЙСКИХ ПИСАТЕЛЬНИЦ

Key words: marriage, main character, home, male and female, destiny, struggle, female problem.

Açar sözlər: nigah, əsas qəhrəman, ev, qadın və kişi, tale, mübarizə, qadın problemi.

Ключевые слова: брак, героиня, дом, женщина и мужчина, судьба, борьба, женская проблема.

В начале XIX века о равенстве можно было только мечтать. То, что место женщины — дом, а мир принадлежит мужчине, было слишком очевидно. Но и за свое место в доме женщинам приходилось бороться. Путь, который проходит почти любая героиня романа этого периода — поиск и обретение дома, будь то замок, усадьба, домик священника или сельский коттедж. Иначе говоря, поиск и обретение мужа. В романах Фанни Берни, Джейн Остен, Анны Радклиф и их современниц брак — не просто самый достойный, но практически единственный жребий для девушки как из среднего класса, так и из высшего света. Представительницы именно этих слоев английского общества чаще всего становились литературными героинями в ту эпоху.

Следует отметить, что в семейной жизни георгианцы (современники двух королей Георгов, III и IV, правивших с 1760 по 1830 годы) чувствовали себя намного свободнее, чем пришедшие им на смену викторианцы. Муж и жена из высшего света жили каждый своей жизнью. Показательно, например, что приглашать в гости супружескую пару было не обязательно вместе, возможно было пригласить только одного из супругов. Связи вне брака не считались исключительным явлением, даже связь замужней женщины и неженатого мужчины, которая позднее уже не проходила безнаказанной. (1, 35)

Но это не значит, что ограничений уже тогда было недостаточно. И первым из них было образование. Быть хорошо образованной для женщины считалось вредным. Девочек учили очень немногому. Ф. Берни предостерегала своих читательниц от того, чтобы они достигали слишком высокого уровня в своих занятиях, например, в игре на фортепиано или рисовании. Профессионализм был неприличен для дамы из высшего

общества. Об этом говорилось и в руководствах по поведению для юных леди. С одной стороны, девушек воспитывали в строгости, с другой,— приучали смотреть на брак как на освобождение и достижение контроля над своей жизнью. Но этот контроль был иллюзорен: из-под опеки отца женщина попадала под опеку мужа. Попасть в «мир» для такой героини из общества было практически невозможно. Ей оставался выбор между родительским домом (полной зависимостью от отца или матери) и семейным домом (полной зависимостью от мужа)².

И все же второй вариант развития событий был значительно более привлекательным, так как сулил больше свободы, ведь «женщина может позволить себе обращаться с мужем так, как не может обращаться с братом младшая сестра», как с иронией заметила Дж. Остен. Поэтому найти состоятельного и желательно любимого мужа становится жизненно важной задачей, а поиск любви одновременно становится поиском дома. Альтернатива — незавидное во всех отношениях положение старой девы без собственных средств и собственного пространства³. Именно такой была Джейн Остен (1775-1817), самый известный автор романов об удачливых невестах. Ее героини — в основном дочери в семьях поместного дворянства — существа лишенные своего пространства. Стесненные волей недалеких матерей или деспотичных отцов, они живут в родительском доме, который им не принадлежит (сама Джейн Остен всю жизнь прожила в доме матери и писала свои романы в гостиной за круглым столом, пряча рукопись при появлении посторонних,— так как своей комнаты у нее не было).

Родительский дом, где читатель впервые встречается с большинством героинь Остен, не надежен. Девушка может в любой момент его лишиться, если, например, у нее нет родных братьев. Тема отчуждения дома, исторически связанная с Законом о майорате, согласно которому большинство поместий не наследовались по женской линии, передает напряженность, конфликтность отношений женщины и дома. Смерть отца героинь становится отправной точкой сюжета в «Чувстве и чувствительности». Поместье переходит к другому родственнику, и сестры с матерью фактически оказываются выброшенными на улицу. В «Гордости и предубеждении» дом семьи Беннетт должен также перейти к троюродному брату героинь, поэтому попытки матери выдать своих пятерых дочерей замуж приобретают особую актуальность. Леди Кэтрин де Бер в том же романе высказывает недовольство законом: «вообще я не одобряю, когда женщин в семье лишают наследственных прав. В семействе Льюиса де Бера, слава Богу, не сочли нужным заводить этот порядок». Так же посчастливилось Эмме Вудхауз, героине романа «Эмма». Ей не нужно покидать дом в случае смерти отца, поэтому она

чувствует себя в безопасности и в начале романа высказывает намерение остаться старой девой, но не просто старой девой, а богатой: «У меня нет обычных мотивов, побуждающих женщину к замужеству», — говорит она. (1, 36-40)

Итак, единственный способ для женщины обрести дом, собственное пространство, положение в обществе — это брак. В мире Остен брак — пружина повествования. Именно к нему всегда стремится ее проза. «Все знают, что человек, располагающий средствами, должен подыскивать себе жену», — так начинается роман «Гордость и предубеждение», а заканчивается он свадьбой двух сестер Беннет, причем еще две свадьбы происходят по ходу действия.

В 1837 году на британский престол вступает королева Виктория и начинается новая эпоха: век женщины — вернее, викторианской женщины. Преданная жена и мать девятерых детей, Виктория канонизировала своим примером гармонию семейной жизни. Семейный дом постепенно превращается в Храм, а викторианская женщина оказалась в нем служительницей семейного культа. Она по-прежнему чувствовала себя запертой в доме, причем запертой значительно надежнее, чем ее предшественница — георгианка.

Концепции викторианского брака и присущего викторианцам ощущения дома созвучен роман Толстого «Семейное счастье» (1859), где дом описывается как островок для отдохновения от враждебного мира. Как только героиня покидает свой дом (пусть даже вместе с мужем), начинаются несчастья; возвращение означает восстановление былой семейной идиллии. Во главе такого дома может и должен стоять сильный, умный и добродетельный мужчина, то есть викторианский джентльмен, который способен подарить женщине полноту бытия и защищенность. Если Эмма Вудхауз («Эмма» Дж. Остен) еще могла воспевать радости безбедной одинокой жизни, то в викторианском мире без мужчины для женщины нет полноты существования. Она по-прежнему называется хозяйкой дома, но ее время «правления» в нем весьма ограничено: «невесте полагалось осмотреть свой будущий дом и распорядиться, что и как там следует переделать. Женщина распоряжается перед браком, чтобы ей было приятнее учиться покорности потом» (Дж. Элиот «Миддлмарч»). (1, 40)

Привлекательность героини викторианского романа во многом была обусловлена именно ее незащищенностью. Возможно ли при таких условиях достичь духовного равенства в браке? Этот вопрос задает Шарлотта Бронте (1816-1855) и отвечает на него положительно, делая героиней своего прославленного романа «Джен Эйр» (1847) гувернантку, существо заведомо низшего положения, незащищенность которой усиливается ее

сиротством и полным отсутствием средств. На первый взгляд, путь Джен Эйр — через скитания к обретению любви, дома и семейного счастья — типичен для викторианского романа. Сама фигура гувернантки не была нова для викторианской литературы — вспомним «Гувернантку» (1839) Маргариты Блессингтон (1789-1849) или «Агнесс Грей» (1847) Анны Бронте, не говоря уже о Бекки Шарп из «Ярмарки Тщеславия» У.Теккерея. После экономического кризиса 30-х годов XIX века многие женщины из обеспеченных семей оказались перед необходимостью зарабатывать на жизнь, и профессия гувернантки была для этого одной из немногих возможностей. Однако Джен Эйр стала не только самой известной, но и самой скандально известной гувернанткой в английской литературе. Сегодня в это, может быть, трудно поверить, но современники были испуганы антихристианским духом романа, увидев в его огромной популярности «тревожную революцию».

Типичная викторианская коллизия — столкновение романтического героя с незащищенной героиней (обыгранная позднее Дж. Фаулзом в постмодернистском романе «Женщина Французского лейтенанта», 1969) — приобретает здесь новый для своего времени смысл. При всей своей внешней незащищенности, Джен Эйр отнюдь не незащищена, а потому не типична для своего времени. Именно это испугало в романе викторианцев: внутренняя сила и страстная натура заглавной героини, ее гордость и ее гнев: «Предполагается, что женщине присуще спокойствие; но женщины испытывают то же, что и мужчины, — рассуждает она, — у них та же потребность проявлять свои способности и искать для себя поле деятельности, как и у их собратьев мужчин; вынужденные жить под суровым гнетом традиций, в косной среде, они страдают совершенно так же, как страдали бы на их месте мужчины. И когда привилегированный пол утверждает, что призвание женщины только печь пудинги да вязать чулки, играть на рояле да вышивать сумочки, то это слишком ограниченное суждение. Неразумно порицать их или смеяться над ними, если они хотят делать нечто большее и учиться большему, чем то, к чему обычай принуждает их пол».

Героини Джордж Элиот (1819-1880) живут в Викторианском Храме уже с детства, и некоторые из них чувствуют себя в нем легко и уверенно, принимая уготованную им роль и одерживая свои маленькие победы при помощи «женского ума». Но те героини, которые наиболее близки автору по духу, недовольны задачами, которыми обычно ограничивают женщин, и надеются на нечто большее.

Они часто одиноки, потому что нетипичны, но тем не менее по-своему характерны для своей эпохи. (В этом — одна из причин большой популярности произведений Элиот, в которых многие читательницы-

современницы находили свои портреты.) Такова прямодушная Доротея Брук, героиня романа «Миддлмарч» (1873).

«Рабочая литература» («working class fiction») в викторианскую эпоху, сопровождавшуюся индустриализацией экономики, превратилась в особый жанр. Рост числа женщин-работниц на предприятиях Англии привел к тому, что в 1844 году рабочий день для них был сокращен до 12 часов (правда, вместе с рабочим временем была сокращена и заработная плата). Становившийся все более массовым выход женщин на работу был тревожным сигналом для ориентированного на традицию английского общества. В 1864 году журнал для работниц «Бритиш Ворквумэн» («British Workwoman») обратился к своим читательницам: «Жена рабочего! Прислушайся к предостережению. Постарайся сделать свой дом счастливым для твоего мужа и детей. Помни о своем главном земном долге и, каковы бы ни были соблазны, зовущие тебя пойти работать, останься дома». (8, 50)

Меняется мир, в котором живут героини (они работают), меняется и их дом, хотя он по-прежнему не обходится без викторианских примет: «кресло-качалка и огонь, согревающий ребенка». Семейная жизнь, работа и дом показаны у Гаскелл в тесной взаимосвязи. Проявляя редкий для своей литературной эпохи интерес к домашнему хозяйству, она подробно описывает, как делится домашняя работа между мужем и женой; входит в детали хозяйства, вплоть до необходимого количества хлеба, масла, яиц и ветчины; передает удовольствие от приготовления пищи и радость семейной трапезы. Портрет дома, семьи расширяется до портрета общества, не похожего на светское общество романов Теккерея или Остен. Это повседневная жизнь рабочих кварталов индустриального Манчестера.

Для героинь Гаскелл брак — нечто большее, чем средство для спасения из родительского дома или для повышения положения в обществе. Семейные отношения она считает фундаментальной основой жизни людей. Вместе с тем, в отличие от большинства писательниц XIX века, Гаскелл не считает брак единственным достойным способом существования женщины. Для нее семья — не только муж, жена и дети.

XX век принес новое понимание места и пространства женщины. Однако расставание с мифологизированным образом семейного дома (счастливым уютным гнездом, традиционным местом женщины), было долгим и болезненным. В произведениях Айви Комптон-Барнетт (1884-1969) «солнечный» образ викторианской усадьбы становится уродливым пространством проявления власти, где совершаются всевозможные преступления: инцесты, матереубийства, детоубийства и прелюбодеяния. Произведения Комптон-Барнетт обращены к прошлому: действие обычно

происходит в семейной усадьбе поздневикторианской эпохи (8, 59). В центре внимания автора проблема власти, подавления сильными слабыми. Здесь обязательно есть тираны и жертвы: господа и слуги, родители и дети, старшие и младшие, наставники и ученики. Романый мир задуман как вневременная модель бытия. Развенчивая, вслед за своим любимым автором С. Батлером, традиционные устои викторианской семьи, Комптон-Барнетт одновременно реформировала традиционный для английской литературы жанр семейного романа, а также меняла мифологию семейного дома, превращая его в темницу, где правят деспотическая любовь и вежливая тирания и где ничто не мешает ходу борьбы между тираном и жертвой.

Вступившей в борьбу за свой мир женщине пришлось вступить и в борьбу с собой за свое новое «я». Решившись на расставание с викторианским домом, нужно было покончить и с его «гением». В очерке «Женские профессии» (1931) Вулф признается, что ей пришлось убить в себе эту «очаровательную, исполненную участия женщину, которая ежедневно жертвует собой и своим талантом. Если бы я не убила ее, она убила бы меня».

Литература

1. *Janeway E.* Man's World, Woman's Place. A Study in Social mythology. L., 1971.
2. *Calder J.* Women in marriage in Victorian fiction. L., 1976.
3. *Hill B.* Women alone. Spinners in England. 1660-1850. New Heaven and London, 2001.
4. О метафорах плена и тюрьмы в английской литературе XIX в. см.: *Auerbach N.* Romantic imprisonment. Women and other glorified outcasts. NY., 1982.
5. What manner of woman. Essays on English and American life and literature / Ed. by Marylene Springer. NY., 1977.
6. *Strachey R.* The Cause. L., 1928.
7. *Sandra M. & Gilbert S.G.* The madwoman in the attic. The woman writer and the XIX century literary imagination. New Haven and London, 2000.
8. О демоническом начале в образе викторианской женщины см. также: *Auerbach N.* Woman and the demon: the life of a Victorian myth. L., 1982.
9. *Бузылева К.* Романы-диалоги Айви Комптон-Барнетт в контексте английского модернизма // ВЛ. 2004. № 6.
10. *Брэдбери М.* Вирджиния Вулф // ИЛ. 2002. № 12.

A.Hüseynova

**İngilis qadın yazıçılarının yaradıcılığında
Qadın və onun Evi mövzusu**

Xülasə

Məqalədə ingilis ədəbiyyatında qadın yaradıcılığının xüsusiyyətlərindən, ev – ailə problemlərindən, qadının ingilis ailəsində hüquqandan və mövqeyindən bəhs edilmişdir. Həmçinin məqalədə C. Osten, Bronte bacıları, Anna Redklif, V.Vulf, A. Kompton – Barnett kimi qadın yazıçıların adları çəkilmiş və onların qadın qəhrəmanların mövqeyi göstərilmişdir.

Bundan əlavə məqalədə çalışmışıq ki, ingilis ailəsində baş verən ailə adət ənənələrini göstərək. Məqalədə həm də ana qız münasibətləri də yerini tapır. İngilis ədəbiyyatında ev mövzusu əsas yerlərdən birini tutur və məqalədə göstərilir.

Bundan əlavə ingilis qadın yazıçıların əsərlərində ailə məişət problemləri də öz yerini tapır.

A.Huseynova

**The theme Woman and her Home in the
literary works of English women writers**

Summary

The creative works of women writers and their characteristics, home problem in English literature, women's right and position in English family have been issued in the article. The names of women writers such as J. Austen, sisters Bronte, A. Radcliff, V. Woolf, A. Compton – Barnett and the position of their female characters have been issued in the article too.

Except this in the article we try to show the main traditions in the family in English literature. In the article the treatment between mother and daughter also takes its place.

The main theme in English literature is "Home".

In the article we also show the family problems in the English families by English women writers.

**Rəyçi: Naidə Məmmədyanlı,
filologiya elmləri doktoru, professor**

AZƏRBAYCAN XALQ CUMHURİYYƏTİNİN 100 İLLİYİ QARŞISINDA

NADİR MƏMMƏDLİ

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
elm.ve.tehsil@mail.ru

PARİSDƏ AZƏRBAYCANIN RƏMZİ ÜNVANI

Dünyanın ən gözəl şəhərlərindən olan Parisi Azərbaycana bağlayan çox tellər var. Bu sırada vaxtilə Parisin ucqarlarından sayılmış, indi isə illərlə böyüyən, genişlənən paytaxta qovuşmuş Sen-Klu şəhərciyinin məxsusi yeri var.

Sen-Klu Azərbaycanın unutmadığı, tariximizdə silinməz izləri olan Vətən övladları ilə bağlı bir məkandır.

Sen-Klu şəhərciyi Parisdən 10 km aralı yerləşir. VI əsrdə kral Klodomerin nəvəsi həmin ərazidə Sen-Klu monastrının əsasını qoyub. Ölümündən sonra onun məzarı ziyarətgaha, xristianların and yerinə çevrilir. Monastrın yaxınlığında eyni adlı şəhər salınır. 1346-cı ildə ingilislər, 1411-ci ildə isə armanyaqlar şəhəri talan edib yadırlar. XVI əsrdə Yekatrina Mediçi monastrın yerində nəhəng saray tikdirir və sevimli müəllimi Jeqom de Qondiyə bağışlayır. Sarayın pəncərələri Sena çayına açılır, ətraf isə cökəxiyabanı, terraslar, su kaskadları memarlığı ilə zəngindir. 1655-ci ildə alman bankiri Bartolomey Hervard buranı satın alır, dünyada məşhur olan bu parkı rekonstruksiya etdirir.

Sen-Klu XVIII əsrə qədər Orlean sülaləsinin mülkü olub. Bastiliya alınandan sonra kral ailəsi həmişəlik buranı tərk edir, 30 oktyabr 1790-cı ildə Tülyerin sarayına köçür. 19 noyabr 1799-cu ildə Sen-Kluda dövlət çevrilişi baş verir, Napoleon Bonapartın başçılığı ilə müvəqqəti hökumət yaradılır.

Sen-Klu bir çox tarixi hadisələrin şahidi olub. 1 aprel 1810-cu ildə Napoleonla Mariya-Luizanın toyu məhz Sen-Klu qəsridə baş tutub. 1814-cü ildə fransız əsgərləri imperatorun yataq otağından Albert Altdorferin məşhur "Aleksandr döyüşü" adlı tablosunu oğurlayıblar. 3 iyul 1815-ci ildə Parisin Blyunxer və Veldinqtora verilməsi məhz burada rəsmiləşib. XVIII Lüdovikin zamanında uşaqlar üçün tikilmiş ikimərtəbəli saray darmadağın edilib. 1830-cu ildə X Karl tərəfindən iyul ordononsu imzalanıb. Seçicilərin sayı azaldılır və azad mətbuat məhdudlaşdırılır. Nəticədə Parisdə açıq üsyan baş

verir, Burbonların hakimiyyəti devrilir. 28 iyul 1870-ci ildə III Napaleon tərəfindən Prussiyaya qarşı müharibə elan edilir və s.

Hal-hazırda Fransızların və qonaqların sevimli istirahət yerinə çevrilən Sen-Klu 460 hektar sahəni əhatə edir. Bura Fransadakı kiçik şəhərlərin simvoludur.

İstənilən şəhərin müqəddəs yerləri ona hörmət gətirir. Bu cəhətdən Sen-Klu da istisna deyil. Burada çox nəhəng tarixi bir məzarlıq var. Bu məzarlıqda Azərbaycanın iki ictimai xadiminin - Ceyhun bəy Hacıbəylinin və Əlimərdan bəy Topçubaşovun ruhu uyuyur. Tale onların hər ikisinin qəbrini ziyarət etməyi həyat yoldaşım filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nəzakət Məmmədli ilə bu sətirlərin müəllifinə nəsib etdi.

***

Tədqiqatçıların Tiflis arxivlərindən verdiyi məlumata əsasən, Əlimərdan bəyin ulu babası Əliəkbər Xorasandan Tiflisə köçmüşdür. Çar İrakli Əliəkbər bəyi topçuluq haqqında bilgilərinə görə topçubaşı vəzifəsinə təyin edib. Nəsil soyadı da məhz buradan qaynaqlanır. Ağaməhəmməd şah Qacar Tiflisi yerlə yeksan edib geri dönəndə Əlimərdan bəy Topçubaşovun ulu babaları Əlimərdan, Hacıağa və Ağahüseyni özü ilə əsir aparır. Qacarlar nəslindən olan Gəncə hakimi Cavad xan Ağaməhəmməd şah Qacardan qardaşları azad etməyi xahiş edir. Nəticə müsbət olur. Sonralar Əlimərdan bəylə onların arasında qohumluq əlaqəsi yaranır. (Ata, baba adlarının övladlara, nəvələrə verilməsilə Əlimərdan bəy Topçubaşovun ad və soyadı nəsil şəcərəsində bir neçə dəfə təkrarlanır).

Bu izdivacdən onların 1790-cı ildə Mirzə Cəfər adlı oğlu dünyaya gəlir. Sonralar Mirzə Cəfər Sankt-Peterburqda Rusiya şərqşünaslıq elminin əsasını qoyanlardan biri, bəlkə də birincisi olur. Uzun müddət Moskva arxivlərindən topladığım mənbələrə əsasən qətiyyətlə deyə bilərəm: təəssüf ki, günümüzədək Moskva Şərq Dilləri İnstitutunda çalışmış Mirzə Cəfər Rzayevlə Sankt-Peterburq Universitetinin professoru Mirzə Cəfər Topçubaşovun şəxsiyyəti və elmi-pedaqoji fəaliyyəti səhv salınır.

Dövrün ictimai-siyasi vəziyyətindən asılı olaraq Mirzə Cəfər Rzayev də Mirzə Kazımbəy kimi xristianlığı qəbul etmişdir. Ümumrusiya Moskva Mərkəzi kitabxanasının kataloqunda onun adı müxtəlif şəkildə yazılır: Mirzə Cəfər, Mirzə Cəfər Rzayev, Mirzə Cəfər Rzazadə, Mirzə Cəfər xan Rzayev, Mirzə Abdulla Cəfərov, Mirzə Cəfər İrani və s. Bəlkə bu müxtəlifliyə görədir ki, F.Qasımsadənin «Abbasquluğa Bakıxanov» adlı monoqrafiyasında, ali məktəblər üçün «XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» dərsliyində, eləcə də məşhur filosof Heydər Hüseynovun «Из общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века» kitabında, Azərbaycan Sovet Ensiklopedi-

yası kimi mötəbər mənbədə Mirzə Cəfər Rzayevin şəxsiyyəti görkəmli Azərbaycan şərqsünası, şairi Mirzə Cəfər Topçubaşovla səhv salınıb. Bu mənbələrin hamısında Mirzə Cəfər Topçubaşovun fars dilinin qrammatikasına dair bir neçə dərsliyinin olması qeyd edilir. H.Hüseynov hətta onun dərsliklərinin (? – *N.M.*) adını çəkməklə yanaşı, əsərində həmin qrammatikalardan birinin titullar sahifəsinin şəklini də vermişdir. Titullar sahifəsində isə açıq-aydın kitabın Peterburqda deyil, məhz 1901-ci ildə Moskvada, akademik F.Y.Korşun iştirakı ilə LŞDİ-nin «Şərqsünaslıq materialları»nın VI buraxılışında çap olunması, müəllifin LŞDİ-nin müəllimi olması göstərilir.

Mirzə Cəfər Topçubaşovun ən layiqli tədqiqatçıları A.Rzayev, C.Sadıqova, T.Ələskərova və N.A.Tahirzadənin araşdırmalarına əsasən, görkəmli şərqsünas alim yalnız Peterburqda yaşayıb-yaratmışdır. LŞDİ-nin Xüsusi Sinifləri 1872-ci ildə açılmış, M.C.Rzayev həmin institutda 1876-cı ildən pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. Mirzə Cəfər Topçubaşov isə 1869-cu ildə vəfat etmişdir. Kitabın əsl müəllifi Mirzə Cəfər Rzayev hələ o vaxt professor adı almamışdı. Ona bu elmi ad 1925-ci ildə verilmişdir.

Mirzə Cəfər Topçubaşov da Rusiya şərqsünaslığı elminin çiçəklənməsində tarixi xidmətləri olmuş azərbaycanlı alimlərdəndir. Mirzə Cəfər Topçubaşov Tiflisdə ruhani təhsili almış, ərəb, fars, eləcə də gürcü dillərini mükəmməl öyrənmişdi. Sonralar o, Tiflisdə İran səfirliyində işləmiş, A.Rzayevin gürcü mənbələrindən və Sankt-Peterburq arxivlərindən verdiyi məlumatlara əsasən, gürcü şahzadəsi, məşhur «İtalyanca-farsca-türkcə (azərbaycanca) lüğət»-in tərtibçisi T.Q.Baqrationi ilə birlikdə 1811-ci ildə Peterburqa getmişdir. Bir müddət Asiya departamenti Xarici İşlər Nazirliyində tərcüməçi və 1819-cu ildən Baş Pedaqoji İnstitutda Şərq dilləri üzrə müəllim işləmişdir. Baş Pedaqoji İnstitut Peterburq Universiteti ilə əvəz olunanda M.C.Topçubaşov burada fars dilindən mühazirələr oxumağa razılıq vermişdir. O, professor F.Şarmua və İ.Demanjın universiteti tərk etməsi ilə 7 mart 1823-cü ildən fars filologiyası kafedrasına adyunqt-professor təyin olunmuşdur. 1825-ci ildən həm də Asiya Departamenti Xarici İşlər Nazirliyi Şərq Dilləri Tədris Şöbəsində çalışmış, 31 dekabr 1835-ci ildən fars filologiyası üzrə ekstraordinar professor, 21 may 1843-cü ildən isə ordinar professor seçilmişdir. Azərbaycanlı şərqsünas Peterburq Universitetində tək-cə fars dilindən yox, həmçinin ərəb və türk dillərindən mühazirələr oxumuşdur. Müəllimlikdən savayı, o, Peterburqun kütləvi kitabxanasındakı qiymətli şərq əlyazmalarını, o cümlədən Şeyx Səfi məqbərəsindən talanıb gətirilmiş nadir əlyazma və kitabları komplektləşdirmiş, müxtəssər izahlı bibliografiyalarını hazırlamışdır.

1849-cu il martın 24-də Peterburq Universitetini öz xahişi ilə tərk edən M.C.Topçubaşovu Kazan Universitetinin professoru, XIX əsr Rusiya şərqsünaslığı elminin ən nəhəng simalarından olan Mirzə Kazımbəy əvəz etmişdir. Asiya Departamentində elmi fəaliyyətini davam etdirən M.C.Topçubaşov fars dilinin

qrammatikasına aid müstəqil tədqiqat əsəri yazmamışdır. Poeziya vurğunu olan M.C.Topçubaşovun «Xalq Maarif Nazirliyi jurnalı»nda çapdan çıxmış şeirlərini vaxtilə məşhur rus tənqidçisi V.Q.Belinski yüksək qiymətləndirmişdi. M.C.Topçubaşov bir şeir kitabının və tərcümələrin müəllifidir.

***

Əlimərdan bəy Topçubaşov Mirzə Cəfər Topçubaşovun nəvəsidir. O, 4 may 1863-cü ildə (doğum tarixi mübahisəli olsa da, qəbrin sinə daşında məhz belə yazılıb) Tiflisdə çar ordusunun podporuçiki Əliəkbər bəy Topçubaşovun ailəsində dünyaya gəlib. Anası Vəkilovlar nəslindən Məhəmmədhasən bəy Vəkilovun qızı Sevər xanımdır. Ə.Topçubaşov atasını, bir qədər sonra anasını erkən itirmiş, nənəsinin himayəsində böyümüşdür. Təhsilini əvvəlcə mədrəsədə, sonra rusdilli Tiflis I klassik gimnaziyada almışdır. Gimnaziyanı əla qiymətlərlə bitirib, 1884-cü ildə vaxtilə babası Mirzə Cəfər Topçubaşovun təhsil aldığı və fəaliyyət göstərdiyi Sankt-Peterburq Universitetinin tarix-filologiya fakültəsinə qəbul olur. Topçubaşov soyadı Sankt-Peterburqun elmi ictimaiyyətinə tanış idi. Babası Mirzə Cəfərin çoxlu sayda müxtəlif elm və tədris ocağında çalışan tələbəsi, yetirməsi onun adını hörmətlə çəkirdilər. Bir il sonra şəxsi təşəbbüsü ilə hüquq fakültəsində təhsilini davam etdirir. Müqabilində təqaüddən kəsilir. 1887-ci ilin dekabrında tələbə iğtişaşlarında iştirakına görə universitetdən xaric edilir, lakin fitri istedadı, elmi-intellektual səviyyəsi nəzərə alınb, yenidən universitetə bərpa olunur. 1888-ci ildə universitet Elmi şurası onun Mülki-hüquq kafedrasına təqdim etdiyi dissertasiya işinə görə hüquq elmləri namizədi elmi dərəcəsinə təsdiq etmiş, həmin kafedrada qalıb elmi və pedaqoji işini davam etdirməsi barədə qərar versə də, çarın fərmanına əsasən, xristian olmadığı üçün onun Sankt-Peterburqdakı fəaliyyətinə son qoyulur.

1889-cu ildə Ə.Topçubaşov Tiflisə qayıdır, burada bir müddət 2-ci şəhər bölməsində mülki və kiçik cinayət işlərinə baxan hakim köməkçisi vəzifəsində işləyir, 1890-cı ilin may ayından Tiflis Dairə Məhkəməsinin katibi təyin edilir. O, 1895-ci ildə kollec assessoru rütbəsi alandan sonra həm məhkəmələrdə vəkillik edir, həm də gimnaziyada hüquqdan dərs deyir. Həmin ilin 8 mayında Tiflis Dairə Məhkəməsinin andlı iclasçıları sırasına qəbul edilir. 1896-cı ildə (bəzi mənbələrdə 1894-cü il) Bakıya gəlir. Bir sıra mübahisəli məhkəmə çəkişmələrində uğurları, məntiqli, alovlu çıxışları tez bir zamanda onu Bakı mühitində məşhurlaşdırır.

1897-ci ildə tanınmış milyonçu-messenat Hacı Zeynalabdin Tağıyev rus dilində çap olunan "Kaspi" qəzetini satın alır. Ə.Topçubaşov 24 iyun 1898-ci ildən 1907-ci ilin dekabrınadək burada çalışıb. "Kaspi" qəzeti 1881-ci ildə Bakı burjuaziyasının təşəbbüsü ilə, onun mənafeyinə xidmət etmək üçün təsis edilmiş, sonadək burjua ideyalarına sadıq qalmışdır. Qeyd edək ki, milli demokratik hərəkatın aparıcı qüvvəsi Azərbaycan milli burjuaziyası və

milli ziyalılar idi. Qəzetlə daim əməkdaşlıq edən Həsən bəy Zərdabi, Nəriman Nərimanov, Sultan Məcid Qənizadə, Məmmədəğa Şahtaxtinski, Əli bəy Hüseynzadə, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Həbib bəy Mahmudbəyov, Firudin bəy Köçərli kimi yazıçı-publisistlərin qaldırdığı məsələlər qəzetin burjua mənafeyinə zidd idi.

Qəzet zamanının ən məşhur nəşri olub: "Əkinçi" bağlanmışdı, "Şərqi-rus" hələ nəşrə başlamamışdı, anadilli qəzetlər yox idi, yalnız rusdilli qəzetlər nəşr olunurdu. "Kaspi" təkcə Zaqafqaziyada deyil, Rusiyanın müsəlmanlar yaşayan ərazilərində, hətta uzaq Şərqdə yaxşı tanınırdı. H.Z.Tağıyev "Kaspi"ni "Əkinçi" bağlandıqdan sonra mətbuatdan kənar qalmış tanınmış maarifçi H.B.Zərdabi üçün nəzərdə tutub almışdı. Elə de-fakto XX əsrin əvvəllərinə qədər H.B.Zərdabi qəzetin redaktoru olub. Təkcə onu demək kifayətdir ki, "Kaspi"nin 300-dən çox nömrəsi H.B.Zərdabinin imzası ilə işıq üzünə görüb. Əslində Ə.Topçubaşovun qəzetə cəlb olunması H.B.Zərdabinin təşəbbüsü olub. Onların arasında qohumluq əlaqəsi də vardı. 1893-cü ildə Ə.Topçubaşov H.B.Zərdabinin Tiflisdə təhsil alan böyük qızı Pərixanımla ailə qurmuşdu. İxtisasca hüquqşünas olan Ə.Topçubaşov məhz H.B.Zərdabinin köməyi ilə mətbuatı mənimsəmişdi.

O, 1901-ci ildə H.Z.Tağıyevin dəstəyi ilə açılan Şərqdə ilk "Qızlar seminariyası"nın qəyyumlarından biri olmuş, bu ictimai-mədəni hadisəni "zülmət qaranlıqdan aydınlığa çıxış" adlandırmışdı. Ə.Topçubaşovun peşəkar hüquqşünas olması qəzetdə işlədiyi vaxtlarda karına gəlir. Məqalələrində, əməli işlərində müsəlmanları maarifləndirir, onların öz hüquqlarını dərk etmələrinə çalışır, milli maraqlardan çıxış edir. Əlbəttə, bu yöndə rusdilli mətbuatın rolu əvəzolunmaz idi. Çünki qəzet Zaqafqaziyada Ümumrusiya müsəlmanlarının tribunası idi. İmperiya administrasiyası içərisində xalqın hüquqlarını müdafiə etmək asan məsələ deyildi. Mətbuatdan uzaqlaşandan sonra da bu ənənəni davam etdirir, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayevin adları ilə yanaşı Azərbaycan Milli hərəkatının bünövrəsini qoyanlardan biri olur. Sonralar təsis etdiyi "Həyat" qəzetində bu imzalarla birlikdə türk xalqlarının özünüdərk təşəkkül tapmasında, milli birliyin möhkəmlənməsində böyük rol oynamışdır.

I Rusiya inqilabı hadisələri zamanı siyasi xadim kimi istedadı parlayır. Əlimərdan bəy Topçubaşov 8 aprel 1905-ci ildə Sankt-Peterburqda Əbdürrəşid İbrahimin mənzilində Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Fərrux bəy Vəzirov, Bünyamin Əhməd, Sədri Maqsudovla birlikdə təsis etdikləri ilk Rusiya Müsəlmanlarının Vahid Siyası Partiyasının proqram və bəyannamələrinin hazırlanmasında həlledici rol oynayır. 15 avqust 1905-ci ildə Nijni-Novqorodda Azərbaycan və tatar burjuaziyasının təşəbbüsü ilə Ümumrusiya müsəlmanlarının gizli şəraitdə ("İttifaqi-müslimin") qurultayı keçirilir. İsmayıl bəy Qaspralının qısa salamlaşmasından sonra qurultaya Ə.Topçubaşov və Yusif Akçurin sədr seçilir. İlk söz də Əlimərdan bəyə

verilir. Onun alovlu nitqi qurultay iştirakçılarını riqqətə gətirir: “Ey möminlər, ey qardaşlar! Mən bu gün o qədər şad və məmnunam ki, bu sevinc və məmnuniyyətimi heç bir vəchlə ifadə edə bilmirəm. Mən heç vaxt bu günü unutmayaçağam. Şübhəsiz ki, bu gün Ümumrusiya müsəlmanları üçün hər il bayrama çevriləcəkdir. Biz bir əsildən, bir nəsildən gələn, bir dinə iman gətirən türklərik. Məğribdən Məşriqə qədər bizim babalarımızın yurdu olub. Babalarımızın qəhrəman xalq olmasına baxmayaraq, bu gün Qafqaz dağlarında, Krım bağlarında, Kazan çöllərində, babalarımızın yurdunda, öz vətənimizdə, öz torpağımızda ehtiyac və tələbatımızı azad şəkildə müzakirə etməyə ixtiyarımız qalmadı. Lakin şükürlər olsun Allaha ki, bütün fitnə-fəsadlara və qəddarlıqlara baxmayaraq, biz bu gün sular üzərində (qurultay Oka çayı üzərində kirayə götürülmüş “Gustav Struve” gəmisində baş tutmuşdu – *N.M.*) könlümüzü bir-birimizə açmağın səadətini yaşayırıq. Üz-üzə oturmuşuq, bir-birimizə qucaq açmışıq. Mən tamamilə əminəm, əgər gələcəkdə bizə sular üzərində danışmağa macal verməsələr, göylərə baş vurarıq, ulduzlar arasında yer bularıq və bu günü bayram edərək”.

Qurultayda Azərbaycandan həmçinin Əhməd bəy Ağayev, Şəmsi Əsədullayev və Kazım bəy Vəzirov da iştirak edirdilər. Qurultay Ümumrusiya Müsəlman İttifaqının yaradılmasını qərara alır. Ə.Topçubaşov tərəfindən yazılmış müraciətnamə Rusiya vilayətlərində yaşayan tanınmış ziyalılara göndərilir. “Ümumrusiya Müsəlman İttifaqı” partiyasının 1906-cı il 16-23 avqustda keçirilən növbəti qurultayına da Ə.Topçubaşov sədrlik edir. Qurultayda çox vacib məsələlər irəli sürür: Rusiyada və ucqar ərazilərdə yaşayan türklərə öz dillərində məktəblər açılsın, icbari ibtidai təhsilə keçilsin, təhsil ana dilində olsun, mədrəsələr yenidən təşkil olunsun, iri şəhərlərdə, o cümlədən Bakıda, Kazanda, Baxçasarayda Pedaqoji institutlar açılsın və s. Ümumrusiya Müsəlman İttifaqı partiyasının qarşısında mühüm vəzifələr dururdu: 1.Bütün millətlərin bərabərliyini təmin edən konstitusiyalı monarxiya yaratmaq; 2.Bütün Rusiya müsəlmanlarını birləşdirmək; 3.Müsəlmanlara qarşı ayrıseçkiliyə son qoymaq; 4.Müsəlmanların mədəni-maarif sahəsində tərəqqisinə nail olmaq.

Tanınmış tarixçi C.Həsəni yazır: "Ə.Topçubaşov inqilab dalğası ərəfəsində demək olar ki, Rusiya siyasi avansəhnəsinə atılıb".

Azərbaycan ziyalıları sinfi yox, milli-demokratik mübarizəni ön plana çəkiblər.15 aprel 1905-ci ildə Azərbaycanın tanınmış ziyalıları hökumət idarələrinə petisiya ilə müraciət edirlər. Onlar şəxsiyyətin, mülkiyyətin toxunulmazlığını, vicdan, söz və mətbuat azadlıqlarının verilməsini tələb edirlər. Petisiya cəmiyyətdə ciddi rezonans doğurur. Sənədin əsas hissəsini Ə.Topçubaşov hazırlamışdı.

II Nikolay 17 oktyabr 1905-ci ildə Rusiya xalqlarına demokratik azadlıqların verilməsi haqqında manifest elan edir. Manifest Azərbaycanda da rəğbətlə qarşılır. Manifest milli şüurun inkişafına şərait yaradır, islamın, türkçülü-yün təbliğini, müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizəni gücləndirir. Rusiya ərazisi

və ondan kənar da yaşayan türk xalqlarının liderləri müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizə aparmaq məqsədilə siyasi partiyalar yaratmaq təşəbbüsü irəli sürürlər. Azərbaycanda partiyalar yaradılmasının siyasi ideoloqlarının ən birincisi Ə.Topçubaşov idi. Rusiyada olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda da ilk milli təşkilat və partiyalar yaranır: “Hümmət”, eser, “Difai”, “Müsavat” və s.

1905-ci ilin oktyabrında Rusiyada konstitusiyalı demokratlar – Kadet partiyası yaradılır. Bakıda da növbəti ildə kadetlərin təsis yığıncağı keçirilir, yerli sənaye və ticarət burjuaziyası Rusiyadakı kadet partiyasının Bakı şöbəsinin təşkilində köməkliklərini əsirgəmir. Ə.Topçubaşov, İ.Hacinski, K.Səfərəliyev Kadet partiyasının Bakı bürosunun üzvü seçilir. Xatırladaq ki, gələcəkdə də I Dövlət Dumasında əksəriyyət kadetlərdən oldu.

17 oktyabr manifestini əsas tutaraq çar 1905-ci il 11 dekabrda I Dövlət Dumasına seçki keçirilməsi haqda qanun imzaladı. Ə.Topçubaşov 1905-ci ildə Bakı dairəsindən Rusiya Dövlət Dumasına üzv seçilir. O, Kadet partiyasının təmsilçisi idi. Kadet partiyası müxalifətçi qurum kimi tanınırdı. Onlar hər vəchlə sübut etməyə çalışırdılar ki, Rusiyanın birliliyinə süngülər, güllələrlə nail olmaq olmaz. Hər bir xalqın dilinə, dininə, adət-ənənəsinə hörmət edilməli, pulsuz təhsil verilməlidir. Ə.Topçubaşov Dumada təkcə azərbaycanlıların yox, Kırım tatarlarının, Orta Asiya türklərinin, Rusiyada yaşayan türkdilli xalqların lideri kimi çıxış edir. Dumada Rusiya müsəlman əyalətlərinin başçıları Ə.Topçubaşovu müsəlman fraksiyasına rəhbər seçmişlər. O, müzakirələrdə hökumətin aqrar və köçürmə siyasətini pisləyir, müsəlmanlara muxtariyyət verilməsi tələbini irəli sürürdü. II Nikolay fraksiyalararası ziddiyyətləri bəhanə edərək, inqilab mövqeli Dumanı 72 gün sonra ləğv edir. Duma 1906-cı il 27 aprelədən 7 iyula qədər Sankt-Peterburqda fəaliyyət göstərmişdir.

Etiraz edən 200-ə yaxın deputat 9-10 iyul 1906-cı ildə Vıborq şəhərində iclas keçirir və "Vıborq müraciətnaməsi"ni qəbul edir. Bu müraciətnaməni imzalayanlardan biri də Ə.Topçubaşov olmuşdur. Çar etirazçıların bəyannaməsinə qarşılıq onları həbs etdirir. Ə.Topçubaşov məşhur "Kresti" zindanında 3 aylıq həbsxana həyatı yaşayır. Beləliklə, təkcə "Kaspi" qəzetinin rəhbərliyindən yox, Bakı Duması qısnılığından kənarlaşdırılır, gələcəkdə Dövlət Dumasına seçkilərdən məhrum edilir.

Ə.Topçubaşov 1905-1907-ci illərdə Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizəyə qoşulur, ictimai-siyasi fəaliyyətini genişləndirir, ömrünün sonuna kimi məsləkindən geri dönmür. Bütün bu olaylar onun iradəsini qırmır, əksinə, mətinləşdirir, tutduğu yoldan daşındırmır. Zəhmətkeşlərin mənafeyini müdafiə edən iclas, yığıncaq, mitinqlərdə alovlu çıxışlar edir, xüsusilə Bakı fəhlələrinin acınacaqlı vəziyyəti ilə barışmır, onların mənafeyini müdafiə edir. Əvvəlcə Bakı Dumasına üzv seçilən Ə.Topçubaşov sonralar Dumanın sədri olur.

1917-ci il inqilabından sonra Ə.Topçubaşov Sankt-Peterburqdan Azərbaycana qayıdır, azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizəsini davam etdirir. 1917-ci il martın 29-da yenicə təşəkkül tapan Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyə Komitəsinə, Bakı şəhər Dumasına üzv, aprelin 15-20-də keçirilən Ümumqafqaz Müsəlmanlarının Qurultayına, Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsinə sədr seçilir. 1918-ci ildə Bakıda erməni daşnakları və bolşeviklərinin müsəlmanlara qarşı törətdikləri vəhşiliklər, qırğınların dayandırılmasında Müsəlman İcmasının rəhbəri kimi Ə.Topçubaşov aktiv danışıqlar aparmış, nüfuzu, təcrübəsi bu proseslərdə mühüm rol oynamışdır. Artıq Zaqafqaziyada müstəqil dövlətlərin yaradılması çağırışları güclənməkdə idi. Həmin ərəfədə Dövlət Dumasının Qafqazdan olan üzvləri Tiflisdə Zaqafqaziya Seymini yaratdılar. Bu, Zaqafqaziyanın ilk parlamenti idi, ömrü cəmi 1 ay çəkdi. 1918-ci il mayın 28-də Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə Azərbaycan Milli Şurasının tarixi iclası keçirildi. Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə və F.X.Xoyski Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Bəyannaməsini elan etdilər – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı. Müstəqilliyin elan olunması tarixi hadisə olsa da, siyasi durum çox çətin idi; əvvəla, Bəyannamə Bakıda yox, Tiflisdə elan olunmuşdu, ikinci, 1918-ci il qətlimindən sonra şəhərin müsəlman əhalisi pərən-pərən düşmüşdü, bu vəziyyəti yalnız Osmanlı Türkiyəsi tənzimləyə bilərdi. Türkiyə Azərbaycana yardım etməyə qərar verir. Nuru Paşanın komandanlığı altında Qafqaz İslam Ordusu 1918-ci ilin iyulun əvvəllərində Gəncəyə daxil olur, ardınca iyunun 27-də Göyçay, iyulun 20-də Şamaxı, sentyabrın 15-də Bakı azad olunur. Azərbaycan Milli Hökuməti Bakıya köçür.

İyunun 17-də F.Xoyskinin başçılığı ilə 2-ci hökumət kabineti təşkil edilir. Ə.Topçubaşov avqustun 22-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Fövqəladə və Səlahiyyətli səfiri kimi Osmanlı imperiyasına danışıqlara göndərilir. Ənvər Paşanın İttihad və Tərəqqi partiyası ölkəni idarə edə bilmirdi, hətta 1918-ci ilin oktyabrında müttəfiqlərlə sülh müqaviləsi imzalamışdı və məğlub tərəf hesab olunurdu. Osmanlı ordusu Azərbaycandan çıxmalı, hər necə olursa müttəfiqləri ilə dil tapmalı idi. 1918-ci ilin oktyabrında Milli hökumət fəvqəladə bacarığını nəzər alıb, Ə.Topçubaşova Xarici İşlər naziri vəzifəsini həvalə edir. Nuru Paşa Bakını işğaldan azad etdikdən sonra Şərqdə ilk Azərbaycan parlamentinin 7 dekabrda keçirdiyi birinci iclasını M.Ə.Rəsulzadə açır. Ə.Topçubaşov qiyabi olaraq sədr, H.Ağayev sədr müavini seçilir. Bütün hakimiyyət parlamentə verilir.

(Parlament 1920-ci il 27 apreldə keçirdiyi son iclasında hakimiyyətin bolşeviklərə verilməsini elan etmişdi).

Osmanlı Türkiyəsinin çətin durumu diplomatik gedişi dəyişir. Ə.Topçubaşov bu vəziyyətdə yeganə çıxış yolu kimi Paris Sülh Konfransında iştirak etmək təşəbbüsünü irəli sürür. Məqsəd AXC-nin suverenliyini de-

fakto tanımaq, xarici ölkələrlə diplomatik əlaqələr qurmaq, belə vəziyyətdə iqtisadi böhrandan çıxartmaq üçün Azərbaycana borc almaq, dövlətin milli mənafeyini, suverenliyini qorumaq idi.

Versal sülhü qalib dövlətlərin maraqlarının təmin olunmasına xidmət etməli, dünyanın I Dünya Müharibəsindən sonrakı inkişafını müəyyənləşdirmiş məcraya yönəlməli idi. Başda Ə.Topçubaşov olmaqla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi xadimləri (heyət: "Müsavat" partiyasından M.Hacınski, C.Hacıbəyli, "Hümmət" partiyasından Ə.Şeyxülislamov, "Sosialist" partiyasından M.Məhərrəmov, "İttihad"dan M.Mirmehdiyev, Ə.Ağayev və Ə.Hüseynzadə bitərəf kimi)1919-cu ilin aprelində Paris Sülh Konfransında Müstəqil dövlətin nümayəndələri kimi Qərb dövlətlərinin anti-bolşevik təzyiqləri ilə Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyini möhkəmlətmək istəyinə nail oldular. Hətta Qarabag 27 dövlət tərəfindən de-fakto Azərbaycan ərazisi kimi tanındı. Bundan öncə 1918-ci ilin noyabrında Ə.Topçubaşovun Antanta dövlətlərinin İstanbuldakı nümayəndəliklərinə göndərdiyi memorandumda Azərbaycan ərazisi müəyyənləşdirilmişdi.

Ancaq bu o qədər də asan başa gəlmədi. Ə.Topçubaşov 15 nəfər diplomata rəhbər seçilmişdi. Onun bir neçə dil bilən iki oğlu da katib kimi nümayəndə heyətinə qatılmışdılar. Ə.Ağayev həmin ərəfədə həbs edilib Maltaya sürgün olundu, sonra Ə.Hüseynzadə həbs edildi. Tezliklə buraxılsa da, ona viza almaq mümkün olmadı. 20 yanvar 1919-cu ildə İstanbula gələn Azərbaycan hökuməti nümayəndələri Parisdən 3 aya qədər çağırış gözlədiyi halda, qonşu dövlətlər artıq Parisdə təbliğat-təşviqat işləri aparırdılar.

1919-cu ilin 28 mayında - Cümhuriyyətin ildönümündə ABŞ prezidenti Vilson Azərbaycan nümayəndə heyətini qəbul edir. Bundan əvvəl isə o, Azərbaycan nümayəndə heyətinin Paris cülh konfransına buraxılmamasını tapşırırmışdı. Ə.Topçubaşov Azərbaycan dövlətinin memorandumunu ona təqdim edir. Bu görüşə soyuq yanaşan prezident hər halda: "Bundan sonra Azərbaycan xalqı öz azadlıq və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq işində Amerikanın yardımını alacaq" - vədini verir.

11 yanvar 1920-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyinin de-fakto tanınması elan olundu. Bu, Ə.Topçubaşov və onun diplomatik heyətinin uğuru idi.

Müttəfiqlər Rusiyada Ağqvardiyanın qalib gələcəyinə inanırdılar. Məhz buna görə də, Rusiya İmperiyasının ucqar ərazilərində heç bir dövlətin müstəqilliyini tanımaq istəmirdilər. Lakin onlar yanıldılar: bolşeviklər vətəndaş müharibəsində qalib gəldilər, Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqilliyi de-fakto tanındı. Bu, xüsusilə Ə.Topçubaşovun 1919-cu ilin mayından Parisdə apardığı uğurlu siyasətin nəticəsi idi. Təəssüf ki, Azərbaycanın 1920-ci ilin 28 aprelində bolşeviklər tərəfindən işğalı müstəqilliyə son qoydu. Cəmi 23 ay yaşamış AXC dövlətçilik ənənələrimizi bərpa etdi,

Şərqdə ilk demokratik dövlət quruldu. Bu qısa zamanda parlament, hökumət, ordu, pul vahidi, dünya dövlətləri ilə diplomatik münasibətlər yaradıldı.

***

Geriyə yol bağlanmışdı. Ə.Topçubaşov Parisdə siyasi fəaliyyətini dayandırmır, ümid edir ki, dünya gücləri bu işğala laqeyd qalmayacaq və Azərbaycanın müstəqilliyi bərpa olunacaq. Hər vəchlə Azərbaycanın işğalının tanınmasına çalışırdı.

Bakıda Milli Hökumət ölkəni tərk etməyə məcbur olur. M.Ə.Rəsulzadə Avropa və Türkiyədə Milli Mərkəz adlı mühacirət təşkilatı yaradır. Ə.Topçubaşov M.Ə.Rəsulzadə ilə birlikdə Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəni davam etdirir.

Ölümündən 3 ay əvvəl Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstanın mühacir liderləri ilə birgə "Ümümqafqaz Birliyi"nin yaradılması bəyannaməsini imzalamışdı. Ə.Topçubaşov 1920-24-cü illərdə Parisdə yaşamış, siyasi fəaliyyətini davam etdirmiş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Azərbaycanın tarixi, ədəbiyyatı, coğrafiyası, ədəbi xadimləri ilə bağlı qəzet və jurnallarda məqalələr və kitablar yazmışdır. O, 1920-ci il iyulun 5-16-da Spa (Belçika), 1921-ci il fevralın 21-dən martın 14-nədək keçirilən London (Böyük Britaniya), 1922-ci ilin aprel-may aylarında Genuya (İtaliya) konfranslarında iştirak etmiş, Azərbaycanın işğalına son qoyulması uğrunda mübarizəyə dünyanın aparıcı dövlətlərinin kömək etmək məsələsini qaldırmış və bu yolda ciddi problemləri müzakirə etmişdir.

***

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısa zaman mövcudluğunda ən mühüm işlərindən biri də müxtəlif sahələrdə mütəxəssis hazırlamaq üçün dövlət hesabına Avropa ali məktəblərində təhsil almağa yüz nəfər azərbaycanlının göndərilməsidir. Təntənə ilə yola salınan tələbələr əvvəlcə Batuma, oradan da Parisə yola düşürlər. Parisdə onları Ə.Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti qarşılayır. Əlimərdan bəy tələbələri salamlayır, onların qarşısında təntənəli nitq söyləyir, təbrik edir. Sonra gənclər təhsil alacaqları Avropanın müxtəlif ölkələrinə yola salınır. Təkcə Parisdə 27 nəfərin qalmasına rəsmi sənəd verilmişdi. Təəssüf ki, AXC-nin çox çətinliklə xaricə təhsil almağa göndərdiyi tələbələrin taleyi 1920-ci ilin məlum aprel işğalından sonra çox acınacaqlı olur. Bolşevik hökuməti tələbələrə pul göndərməkdən imtina edir. N.Nərimanovun səyilə bir müddət maddi yardım alsalar da, Moskvaya rəhbər vəzifəyə təyin olunandan sonra onlara münasibət dəyişir.

Professor Ədalət Tahirzadə Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlament sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun imzaladığı maraqlı bir məktub – hesabat

əldə edib. Məktub 95 ildən sonra Paris arxivindən tapılıb. Sənəd barədə açıqlama verən Ə.Tahirzadə bildirib ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti Sülh Heyətinin başçısı kimi Parisə Sülh konfransına göndərilən Əlimərdan bəy Topçubaşov 1920-ci il mayın 12-də yazdığı hesabatda Avropaya oxumağa göndərilmiş tələbələrin ağır maddi durumundan söz açır. Ə.Topçubaşov göstərib ki, hökumətin tələbələrə göndərdiyi 215 min 660 frank yalnız 3 mayda Parisə gəlib çatıb. O zamanadək Fransa, Almaniya və İtaliyada oxuyan tələbələrə Sülh Heyəti öz hesabına yardım göstərib. Yeni gələn puldan isə Fransa və İtaliyada oxuyan tələbələrə (uyğun olaraq hər birinə ayda 600 və 500 frank) 1 iyunadək, Almaniya oxuyanlara (400 frank) 1 sentyabrədək təqaüd verilib.

Gündəlik çörəyə möhtac olan, təhsil haqqını ödəyə bilməyən tələbələr çox ağır şəraitdə həm oxumaq, həm də işləmək məcburiyyətində qalırlar. Bir yandan da yeni hökumət onlara sərbətsizlik göstərir. Böhranlı vəziyyətdə maddi sıxıntı içərisində yaşayan tələbələr ümid yeri kimi Əlimərdan bəyə baxırlar. Ancaq heç kəs Ə.Topçubaşovun özünün maddi durumunun pis olduğunu başa düşmür, başa düşmək istəmir. Sonsuz yardım müraciətlərinə artıq cavab verə bilmirdi. Məsələn, ona kömək məqsədilə müraciət edən Ceyhun bəy Hacıbəyliyə 30 iyul 1928-ci il tarixli məktubunda yazır: “Sizin maddi yardım barədə məktubunuzu aldım. Nə şəxsən məndə, nə də nümayəndəliyin xəzinəsində pul var”...

Maddi sıxıntı içində yaşayan Ə.Topçubaşov 2 il ağır xəstəlikdən sonra 5 noyabr 1934-cü ildə vəfat edir, Paris yaxınlığındakı müqəddəs Sen-Klu qəbiristanlığında dəfn olunur.

Ə.Topçubaşovun dəfnini professor V.Quliyev belə təsvir edir:- Mərasim noyabrın 8-də keçirilmişdir. Cənazə Paris məscidinin imamı Seyid Əli Yəhyanın oxuduğu dualarla yerdən qaldırılmışdır. Mərhum Sen-Klu qəbiristanlığında çoxsaylı yaxınlarının və dostlarının iştirakı ilə torpağa tapşırılmışdır. Cənazə mərasiminin önündə mərhumun oğulları Əliəkbər bəy və Ənvər bəy Topçubaşov, dul qadını Pəri xanım Topçubaşova (Məlik-Zərdabi), qızları Sara xanım Sultanova və Sevər xanım Topçubaşova, onların ardınca isə Azərbaycan nümayəndə heyəti və Milli Şurasının üzvləri gedirdilər. Əlimərdan bəyin nəşi Quran ayələri altında torpağa tapşırılmışdır. Onun həmvətənləri, doğmaları, dostları, məsələn, Gürcüstan dövləti adından A.Çxenkeli, Türküstan Milli İttifaqı adından M.Çokayoğlu, kalimikların Milli Təşkilatı adından "Kalmık" komitəsinin sədri, "Kalmık" qəzetinin baş redaktoru Ş.Balinov, Qafqaz Dağlıları Xalq Partiyası adından T.Çakman çıxış etmişlər. Dəfn mərasiminə tanınmış dövlət və ictimai xadimlər də qatılmışlar: general Kvintadze, Gürcüstan - Paris ofisinin rəhbəri Asatiani, Ukrayna hökumətinin naziri Kuligin, Fransadakı Ukrayna Federasiyasının katibi Nikityuk, general Udovitçenko, Parisdəki Ukrayna İcmasının rəhbəri

Yeremeyev və "Azad kazaklar" qəzetinin baş redaktoru Bilgi və b. dəfndə iştirak etmişlər.

M.Ə.Rəsulzadə sonralar Ə.Topçubaşovun itkisi ilə bağlı yazacaqdı: "Biz Əlimərdan bəyin timsalında Milli hərəkətimizin ziyalı nümayəndəsini, görkəmli dövlət xadimini, milli müstəqillik uğrunda mübariz döyüşçünü itirmişik. Vaxt gələcək ölkəmiz azad olunacaq, parlamentin ilk sədrinə minnətdarlıq hissi nümayiş etdirən xalqımız onun müstəqilliyi uğrunda yorulmadan döyüşən insanın adını yaddaşlara əbədi həkk edəcək".

***

1993-cü ildə müstəqil Azərbaycanın Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Fransaya ilk səfərində onu müşayiət edən dövlət xadimləri və görkəmli ziyalılarla birgə Sen-Klu qəbristanlığına baş çəkərək Ə.Topçubaşovun xatirəsinə ehtiramını ifadə etdi.

Parisdə Azərbaycanın rəmzi ünvanlarından olan həmin məzarı Prezident İlham Əliyev də 2006-cı ilin mayında ziyarət etdi.

Lakin artıq görkəmli dövlət xadimi Ə.Topçubaşovun məzarüstü kompleksi müsbət mənada xeyli dəyişikliyə uğramışdı.

Köhnə məzar daşının üstündə "Quran"dan ayələr yazılmışdı və bu həmin qəbristanlıqdakı üstündə ərəbcə yazılar olan yeganə məzar idi.

Parisdə yaşayan qocaman mühacirlər 2000-ci illərin əvvəllərində Avropa Şurası Parlament Assambleyasının komitə iclaslarında iştirak etməkdən tez-tez Fransa paytaxtına gələn millət vəkili, akademik Rafael Hüseynova xəbər verirlər ki, bəzi millətçi ekstremist şəxslər tərəfindən üstü ərəb yazılı qəbirlərə qarşı təxribatlar törədilə biləcəyi ilə bağlı məlumatlar var. Bu gedişatda Əlimərdan bəy Topçubaşovun da məzar daşına zərər toxuna bilər. Akademik Rafael Hüseynov bir neçə il iş apardıqdan sonra məzar daşının dəyişdirilməsi üçün Fransanın müvafiq qurumlarından zəruri icazələri alır, Bakıda Əlimərdan bəy Topçubaşovun qəbrüstü abidəsini hazırlatdırır. Rafael Hüseynovun layihəsi əsasında heykəltəraş Akif Əsgərovun hazırladığı həmin kompozisiyada görkəmli millət fədaisinin portretinin altında Əlimərdan bəy Topçubaşovun dilindən verilmiş Azərbaycan dilində "Bir yolumuz var - istiqlal!" cümləsi yer alır, onunsa altında ilk Məclisi-Məbusanımızın sədrinin imzası, ilk milli parlamentimizin möhürü. Sinə daşında isə Azərbaycanın gerbi nəqş edilmişdir.

Qəbirüstü abidənin sinə daşında dəfn olunanların kimliyi, doğum və ölüm tarixləri fransız dilində belə göstərilir: Əlimərdan bəy Topçubaşi (1863-1934), Pəri xanım Topçubaşi – Məlik-Zərdabi (1873-1947), Rəşid bəy Topçubaşi (1900-1926), Əliəkbər bəy Topçubaşi (1898-1977).

Bütün görülmüş işlər barədə Rafael Hüseynov dövlət başçısına məlumat verdikdən sonra Prezident İlham Əliyev bu təşəbbüsü təqdir edir, Fransa

səfəri zamanı 2006-cı il mayın 30-da məzarüstü abidənin quraşdırılma prosesini müşahidə etməkdən ötrü Sen-Klu məzarlığına gəlir, orada dəfn edilmiş Hacıbəylilərin və Topçubaşovların xatirəsini yad edir.

Akademik Rafael Hüseynov söyləyir ki, Sen-Klu məzarlığını ziyarəti zamanı Prezident İlham Əliyevdən tarixi mənası olan köhnə məzar daşının Bakıya gətirilməsinə köməklik göstərməsini xahiş etdik və dövlət başçısı da bu niyyətin gerçəkləşməsinə anındaca göstəriş verdi.

İndi həmin yadigar Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyində qorunmaqdadır.

Prezident İlham Əliyev və Birinci Vitse Prezident Mehriban xanım Əliyeva Nizami muzeyində Əlimərdan bəy Topçubaşova aid həmin guşəni də ziyarət etmişlər.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin siyasətinin davamçısı cənab İlham Əliyev milli dövlətçilik tariximizə verdiyi qiymətin təzahürü kimi 23 fevral 2013-cü ildə Ə.Topçubaşovun 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır.

P.S. Yaxın günlərdə Fransaya səfərim zamanı akademik R.Hüseynov Ə.Topçubaşovun qəbirini ziyarət etmək istəyimi yüksək qiymətləndirib, köməyini əsirgəmədi. Parisdə yaşayan Maşallah adlı Cənubi Azərbaycandan olan soydaşımız onun xahişi ilə bizə bələdçi oldu. Orada olanda qəbirin üzərində tər çiçəklər var idi Maşallah bəy söylədi ki, Rafael müəllim Azərbaycanın çox nadir, qeyrətli oğullarındandır. Məndən xahiş edib ki, məzarı gülsüz qoymayım. Məlumunuz olsun ki, Sen-Kludakı bu məzarlıqda dünyanın çox nəhəng simaları, elm, siyasət, dövlət adamları dəfn olunub. Bu məzarlara qulluq həmişə diqqətdədir. Qəbir daşları bir dövlətin, onun şəxsiyyətlərinin simvoludur. Həm Azərbaycanın Fransadakı səfirliyi, həm də mən Rafael Hüseynovun bu təşəbbüsünü alqışlayır və bu kiçik Azərbaycan torpağını diqqətsiz qoymuruq.

Əlimərdan bəy Topçubaşovun və Topçubaşovlar ailəsinin, Ceyhun Hacıbəylinin və Hacıbəylilər ailəsinin Sen-Klu şəhərcəyindəki əbədi uyu-duqları məkan Azərbaycanın Fransadakı rəmzi ünvanlarındandır və bizim üçün həmişə əziz olaraq qalacaq.

Rəyçi: Rafael Hüseynov
Akademik

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

LEYLA MAHMUDOVA FARS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN QARŞILIQLI TƏHLİLİ VƏ TƏRCÜMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	3
АЛМАС ГАДЖИЕВА О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ РАЗВИТИЯ ТЕОРИИ ПЕРЕВОДА.....	8
AFAQ İSMAYİLOVA ETİMOLOJİ CƏHƏTDƏN - “XAKAS” SÖZÜNÜN ANLAMI	13
OFELYA MÜSLÜMOVA MÜASİR DÖVRDƏ DİL ÖYRƏNMƏ VƏ ÖYRƏTMƏNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ MAHİYYƏTİ.....	18
NAİLƏ MİRZƏYEVA QƏDİM TÜRK LEKSİK QATI VƏ ONUN TƏDQIQI MƏNBƏLƏRİ	26
TƏRANƏ XƏLİLOVA DİALEKT VƏ DİALEKTİZMLƏR.....	31
ZEYNƏB ƏRƏBOVA XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR YANAŞMALARA DAİR.....	36
ХАДИДЖА ЧЕЛЪЯБИЕВА ИЗУЧЕНИЕ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ И ИХ РАЗЛИЧИЯ И СХОДСТВО С ФРАЗЕОЛОГИЗМАМИ	41
YADİGAR ƏLİYEV QƏDİM TÜRK RUNİK YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ SAYLARIN FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ	46
NAİLƏ GASİMOVA STRUCTURING MESSAGES LOGICALLY.....	53
SƏDAYƏ ƏLİYEVƏ LEKSİK MATERIALLARIN TƏDRİSİNƏ DAİR.....	58
ƏSMƏR HÜSEYNOVA DİNİ KONSEPTLƏRİN BƏZİ MÜQAYİSƏLİ-TİPOLOJİ ASPEKTLƏRİ HAQQINDA	64

НИГЯР БАБАЕВА О СРЕДСТВАХ СВЯЗИ В СЛОЖНЫХ СИНТАКСИЧЕСКИХ ЦЕЛЫХ	69
GÜNEL CƏLİLOVA NUCLEAR TONES AS A MEANS OF EXPRESSING MODAL-EMOTIONAL ATTITUDE	77
İLƏNƏ HACIYEVƏ NİTQ İNKİŞAFININ MEKANİZMLƏRİ	82
GÜLCAN MÜSEYİBOVA ПРЕДЛОГИ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА (I ЭТАП).....	92
SARELLA QAIBOVA О КРИТЕРИЯХ ОТБОРА УЧЕБНИКОВ И УЧЕБНОГО МАТЕРИАЛА	97
MƏHRİBƏN HACIZADƏ MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ OMONİMLƏRƏ DAİR	102
УКЛЕЙН ДИАНА ЮРЬЕВНА ПОНЯТИЕ О НЕОЛОГИЗМАХ	107
AKİFƏ SADIQOVA ÇOXMƏNALI SÖZLƏRLƏ OMONİMLƏRİN MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ	117
ETAP AXMEDOVA СЕМАНТИКА ВОСХОДЯЩЕГО ТОНА В АВСТР АЛИЙСКОМ ВАРИАНТЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	123
Л.М.МАМЕДОВА, Ш.М.КУЛИЕВА , И.С.АЛИЕВА ОБУЧЕНИЕ РЕЧЕВОМУ ЭТИКЕТУ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В АМУ	130
AYNURƏ ƏMİROVA TƏLƏBƏNİN SƏRBƏST İŞİ ONUN TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ	144
ELNARƏ MƏMMƏDOVA ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ ÇALIŞMALARIN ROLUNA DAİR (ingilis dili materialları əsasında)	151
ЛЕЙЛА ЭМИНОВА, ГЮЛЬНАРА ИСМАИЛОВА ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ МЕТОДОВ ИЗУЧЕНИЯ НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫХ ТЕКСТОВ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	156

GÜLŞƏN CÜMŞÜDOVA TYPES OF SPEECH ACTIVITIES	161
MƏTANƏT İBRAHİMOVA TYPES OF ENGLISH WORD STRESS	166
RƏHİLƏ MƏMMƏDOVA A SCIENTIFIC APPROACH IN AZERBAIJAN TO THE METHODS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES	171
SEVİNC MƏMMƏDOVA FRAZEOLÖJİ SİNONİMLƏR VƏ ANTONİMLƏR.....	176
AYNUR YUNSUROVA TYPES OF COMMUNICATION CONTEXTS	181
GÜLAY QURBANOVA CLASSIFICATION OF WORD GROUPS	186
ZAMİRƏ ƏFƏNDİYEVƏ FORMATION OF LEXICAL SKILLS OF STUDENTS IN TEACHING ENGLISH	191
TAMARA ƏLİZADƏ PROFESSOR BÜLBÜLÜN FƏALİYYƏTİNDƏ DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATLA BAĞLI NÜANSLAR	196
GÖZƏL QASIMOVA MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SOMATOM KOMPONENTLİ OMONİM VƏ ÇOXMƏNALI FRAZEOLÖGİZMLƏR	202

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

XƏLİL YUSİFLİ “NÜZHƏTÜL-MƏCALİS” VƏ ONUN AZƏRBAYCANCA NƏŞRİ	210
TOFİQ ƏBDÜLHƏSƏNLİ BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN YARADICILIĞINDA ŞƏRQ VƏ AVROPA XALQLARININ AZADLIQ İDEYASI	216
ƏZİZ ƏLƏKBƏRLİ QƏRBİ AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA MƏRASİM VƏ ƏMƏK NƏĞMƏLƏRİ ETNİK-MƏNƏVİ YADDAŞIN LİRİK FORMULLARI KİMİ.....	221
GÜLŞƏN BƏŞİROVA FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ MÜASİRLƏRİ HAQQINDA.....	228

SVETLANA MƏMMƏDOVA ŞİRVAN QADIN EL SƏNƏTKARLARI (AŞIQLAR VƏ ŞAIRLƏR)	235
BƏSİRƏ ƏZİZƏLİYEVƏ V.NABOKOVUN ABŞ-dakı MÜHACİRƏT DÖVRÜNƏ AİD “PNİN” ROMANI	244
МАНЗАРА МАМЕДОВА МОТИВЫ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ	252
НАРМИН СУЛТАНЛЫ ПОЭТИЧЕСКОЕ ТВОРЧЕСТВО ВЫДАЮЩЕГОСЯ ТУНИССКОГО ПРОЗАИКА МУХАММЕДА АЛ-МАТВИ АЛ-АРУСИ	276
GÜLDANƏ PƏNAHOVA FRANSIZ ƏDƏBİYYATININ QƏDİM NÜMUNƏSİ - ROLAND HAQQINDA NƏĞMƏ	283
SEVİNC KAZIMOVA LİRİK NƏSRİN PROBLEMATİKASI VƏ JANR-ÜSLUB ÖZƏLLİYİ YAZIÇI PRİZMASINDA	290
ƏMİNƏ QƏDİMOVA YENİYETMƏLƏRİN YARADICI FƏALLIĞININ PSIXOLOJİ ƏSASLARI	311
HUMAY MƏRDANLI TÜRK ŞEİRİNDƏ İDEYA-MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ (Nicati poeziyası əsasında)	318
XƏYALƏ HÜSEYNOVA NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA RUH MƏSƏLƏSİ	324
SELCAN AKDEN AŞIQ ŞEİR YARADICILIĞINDA QADIN GEYİM VƏ BƏZƏK ƏŞYALARININ ADLARININ ÜSLUBİ MÖVQEYİ	337
İLƏNƏ MƏCİDOVA REY BREDBRENİN HEKAYƏLƏRİNDƏ PSIXOLOJİ MOTİVLƏR	345
ЛЕЙЛА ГАДИМОВА ТЕМА БЕЗУСЛОВНОЙ ЛЮБВИ В СОНЕТЕ УИЛЬЯМА ШЕКСПИРА	351
АЙТАН ГУСЕЙНОВА ЖЕНЩИНА И ЕЕ ДОМ В ТВОРЧЕСТВЕ АНГЛИЙСКИХ ПИСАТЕЛЬНИЦ	359

**AZƏRBAYCAN XALQ CUMHURİYYƏTİNİN
100 İLLİYİ QARŞISINDA**

NADİR MƏMMƏDLİ

PARİSDƏ AZƏRBAYCANIN RƏMZİ ÜNVANI 366

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Yadigar Bağirova

Çapa imzalanmış **10.10.2017**.
Şerti çap vərəqi 48 Sifariş № **13**.
Kağız formatı **70x100 1/16**. Tiraj **300**.

*Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.